

Μιχάλη Μ. Μπουφίδη

μεταφυσική πραγματικότητα του χώρου
και
ιδεώδες της έλλογης αυτονομίας

ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην «υπερβατολογική αισθητική»
της καντιανής *Κριτικής του καθαρού Λόγου*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

υποβληθείσα στην Φιλοσοφική Σχολή
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών,
τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας,
Τομέας Φιλοσοφίας

επιβλέπων Καθηγητής: Παναγιώτης Ν. Πανταζάκος

ΑΘΗΝΑ 2017

Μιχάλη Μ. Μπουφίδη

**μεταφυσική πραγματικότητα του χώρου
και
ιδεώδες της έλλογης αυτονομίας**

ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην «υπερβατολογική αισθητική»
της καντιανής *Κριτικής του καθαρού Λόγου*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

υποβληθείσα στην Φιλοσοφική Σχολή
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών,
τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας,
Τομέας Φιλοσοφίας

επιβλέπων Καθηγητής: Παναγιώτης Ν. Πανταζάκος

ΑΘΗΝΑ 2017

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή.....

Κεφάλαιο 1°

	Η υπερβατολογική προϋπόθεση.....	1
A.	Ανάμεσα στον Ορθολογισμό και τον Εμπειρισμό.....	1
B.	Υπερβατολογικό και υπερβατικό.....	6
Γ.	Η ιδεαλιστική στροφή της <i>Dissertatio</i>	18

Κεφάλαιο 2°

	Η επιστημολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας.....	32
A.	Μονισμός του Υποκειμένου και αληθινή γνώση.....	32
A.1.	Εικασίες και μεταφυσικές προσεγγίσεις.....	36
A.2.	Το γνωσιολογικό «αίνιγμα» και η «τρίτη δυνατότης».....	38
B.	Μαθηματικός ορθολογισμός στην προκριτική περίοδο.....	41
Γ.	Το ερώτημα περί χώρου.....	43
Δ.	Σύντομο οδοιπορικό του χώρου.....	47
Ε.	Η καντιανή έννοια του χώρου μέχρι την <i>Κριτική του καθαρού Λόγου</i>	54

Κεφάλαιο 3°

	Η θεολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας.....	59
A.	Υπερβατική πραγματικότητας του χώρου και αυτονομία του έλλογου υποκειμένου...	59
B.	Η καντιανή σκέψη <i>sub specie aeternitatis</i> Spinozae.....	69
B.1.	Ελευθερία στον Spinoza και καντιανός υπερβατολογικός ιδεαλισμός.....	74
Γ.	Κριτική του «ελεύθερου Λόγου»;	96
Δ.	Αθροιστικός και διαιρετικός χώρος.....	101
Ε.	Υπερβατολογικό ιδεώδες: παραλληλία Χώρου και Θεού	121

Κεφάλαιο 4°

	Ο χώρος ως <i>a priori</i> μορφή εποπτείας.....	130
A.	Η περί χώρου διερώτηση στην <i>KτκA</i>	130
B.	Αισθητικότητα και Διάνοια.....	136
Γ.	Νευτώνειο <i>sensorium dei</i> και καντιανό <i>sensorium hominis</i>	141
Δ.	Πρώτο χωρικό επιχείρημα: η μη εμπειρικότητας του χώρου.....	143
Ε.	Δεύτερο χωρικό επιχείρημα: ο χώρος ως αναγκαία παράσταση	152
ΣΤ.	Τρίτο χωρικό επιχείρημα: εποπτεία και έννοια.....	173
Ζ.	Τέταρτο χωρικό επιχείρημα: ο χώρος ως άπειρο μέγεθος.....	186

Κεφάλαιο 5°

	Τελικές εκτιμήσεις	217
A.	Συμπεράσματα.....	217

B.	Συνολική αποτίμηση.....	228
B1.	Ιδεατότης του χώρου	228
B2.	Απόδειξη ή ενδεχομενικότητας;.....	250
	αντί επιλόγου.....	254
	BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ¹	258

¹ Στο τέλος της παρούσας μελέτης παρατίθεται εκτενής βιβλιογραφία, που όμως αναφέρεται περισσότερο στην επιστημολογική πλευρά της καντιανής σκέψης και όχι στην καθ' ημάς σημαντικότερη ανθρωπολογική.

Εισαγωγή

Στόχος της ανά χείρας έρευνας είναι το πολυσήμαντο πεδίο της «Υπερβατολογικής Αισθητικής» της *Κριτικής του καθαρού Λόγου*, διά της οποίας, όπως σκοπεύουμε να δείξουμε, ο Kant επιδιώκει την κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας μέσω οριοθέτησεως της γνώσης και ταυτόχρονης εξασφάλισης της ενότητας του Θεού, θεωρημένου ως *entis realissimi*. Επειδή όμως στο επίκεντρο της Υπερβατολογικής Αισθητικής βρίσκεται ο χώρος (και ο χρόνος), θα αναφερθούμε προφανώς στην «Μεταφυσική Έκθεση» της έννοιας του χώρου. Η διερεύνηση αδιάγνωστων πτυχών του εν λόγω ζητήματος παραμένει πάντοτε επίκαιρη είτε γιατί αυτές δεν έτυχαν ανάλογης επεξεργασίας, προσεγγίσεως ή ερμηνείας, είτε γιατί, ακόμα και σήμερα, μπορεί κανείς να αντλήσει από το οπλοστάσιο της καντιανής σκέψης υλικό προς διερεύνηση, αναθεώρηση και περαιτέρω εμβάθυνση. Εκτός από τη βιβλιογραφική καταγραφή σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και ο εκάστοτε προσωπικός τρόπος ανάγνωσης των κειμένων, η οπτική γωνία, υπό το φως της οποίας διεισδύει κανείς σε αυτά. Έτσι μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση, με στόχο την καλλίτερη κατανόηση των φιλοσοφικών κειμένων, μπορεί πάντοτε να θεωρηθεί θεμιτή και αναγκαία, ιδίως μάλιστα όταν πρόκειται για τον Kant.

Η παρούσα μελέτη, με τίτλο «**μεταφυσική** πραγματικότητας του χώρου και ιδεώδες της έλλογης αυτονομίας» αποτελεί τον καρπό της μακρόχρονης επαφής μου με το έργο του γερμανού φιλοσόφου και ιδίως την *Κριτική του καθαρού Λόγου*. Η επαφή αυτή ξεκίνησε κατά τα πρώιμα εφηβικά μου χρόνια, για να λάβει τον χαρακτήρα σκληρής αναμετρήσεως αργότερα, κατά τη διάρκεια διετούς παρακολουθήσεως μεταπτυχιακού προγράμματος στη *Φιλοσοφική Σχολή* του Πανεπιστημίου Αθηνών, με γνωστικό αντικείμενο στο πεδίο «Ιστορία της φιλοσοφίας», μετά το πέρας του οποίου εκπόνησα τη *Διπλωματική εργασία*, «Έννοια και σημασία του χώρου στην *Κριτική του καθαρού Λόγου* του Immanuel Kant» υπό την επίβλεψη του καθ. Μ. Δημητρακόπουλου. Όπως δηλώνει και ο τίτλος της μελέτης, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη σχέση μεταξύ *μεταφυσικής πραγματικότητας του χώρου και ελευθερίας του έλλογου υποκειμένου*. Επιχειρώ να καταδείξω ότι στον πυρήνα της καντιανής σκέψης εντοπίζεται ένα «ανθρωποθεολογικό» κίνητρο, που οδήγησε τον γερμανό φιλόσοφο στην ιδέα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Μέσω της ιδιαίτερης αντιλήψεώς του περί χώρου και χρόνου, ο Kant επιδιώκει τελικά να κατοχυρώσει τη θεωρητική ελευθερία του ανθρώπου.

Η εργασία διαιρείται σε 5 κεφάλαια:

Το 1^ο κεφάλαιο, με τίτλο «Η υπερβατολογική προϋπόθεση» περιλαμβάνει τρεις

θεματικές ενότητες:

Στην πρώτη ενότητα, με τίτλο «Ανάμεσα στον ορθολογισμό και τον εμπειρισμό» σκιαγραφείται το φιλοσοφικό στίγμα του Kant, που συμφιλιώνει τον ορθολογισμό με τον εμπειρισμό και οδηγείται στη σύνθεση που ονομάστηκε «υπερβατολογικός ιδεαλισμός». Όπως δείχνουμε στο κείμενο, αυτός χαρακτηρίζεται από την αντιστροφή της σχέσης μεταξύ παραστάσεως και αντικειμένου (ιοπερνίκεια επανάσταση της φιλοσοφίας), οδηγώντας στην φιλοσοφική νομιμοποίηση της νευτώνειας επιστήμης διά της αναφερθείσας υπερβατολογικής προϋπόθεσης.

Στην δεύτερη ενότητα, με τίτλο «Υπερβατολογικό και υπερβατικό», καταγράφονται τα γνωρίσματα της κριτικής φιλοσοφίας, ερευνάται η έννοια του καντιανού καθαρού Λόγου και η διαφορά μεταξύ «υπερβατικού» και «υπερβατολογικού». Μολονότι και τα δύο σχετίζονται με την υπέρβαση της εμπειρίας, δείχνουμε ότι η διαφορά τους έγκειται στο *σημείο αναφοράς* και στην *αντιστροφή της κατεύθυνσης της υπέρβασης*: το υπερβατικό υπερβαίνει τα όρια της υπάρχουσας εμπειρίας, το υπερβατολογικό, αντιθέτως, δημιουργεί το περιεχόμενο της μη υπάρχουσας ακόμα εμπειρίας και υπ' αυτήν την έννοια την υπερβαίνει. Καθώς σκοπός του Kant είναι η έρευνα των *υποκειμενικών* όρων της αντικειμενικής γνώσης, υπό την έννοια του προσδιορισμού της δομής του γινωσκόμενου αντικειμένου από τη σύσταση του γινώσκοντος υποκειμένου, οδηγούμαστε στην αντίληψη ότι κατά την γνώση των αντικειμένων δεν περιστρέφóμαστε εμείς γύρω από αυτά, αλλά *τα αντικείμενα περιστρέφονται γύρω από μας*. Ως εκ τούτου, η γινώσκουσα συνείδηση συλλαμβάνει τα πράγματα ως φαινόμενα και όχι ως πράγματα καθ' εαυτά, κάτι που αναδεικνύεται και ως επιστημολογικό νόημα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού.

Στην τρίτη ενότητα, με τίτλο, «Η ιδεαλιστική στροφή της *Dissertation*», παρουσιάζεται η μετάβαση από την *προκριτική* στην *κριτική* περίοδο της σκέψης του Kant. Με την εναίσιμο *διατριβή* (1770), «Περί της μορφής και των θεμελιωδών αρχών του αισθητού και νοητού κόσμου», ο Kant πραγματοποιεί τη στροφή προς την υποκειμενικότητα· χώρος και χρόνος δεν θεωρούνται πλέον αντικειμενικές οντότητες, αλλά *υποκειμενικές και a priori μορφές εποπτείας*. Δύο μόλις χρόνια νωρίτερα (1768), υποστήριζε ότι ο χώρος έχει δική του πραγματικότητα και εποπτική φύση. Επειδή όμως η τελευταία ευνοούσε τη συνθετικότητα, απειλούσε όμως την αποδεικτική βεβαιότητα των γεωμετρικών προτάσεων, ο Kant θα μετατρέψει τον χώρο σε μορφή εποπτείας, μέσω της οποίας γινώσκουμε τα αντικείμενα ως φαινόμενα. Έτσι το κρίσιμο ζήτημα της εφαρμογής των μαθηματικών προτάσεων στην εμπειρική πραγματικότητα μπορούσε, για τον Kant της *Dissertatio*, να επιτευχθεί μόνο με τη θεώρηση του χώρου ως υποκειμενικού και ιδεατού.

Περαιτέρω, η εξομοίωση του γεωμετρικού με τον φυσικό χώρο θέτει το ερώτημα της σχέσεως Θεού και χώρου, καθώς ο απόλυτος και αντικειμενικός χώρος μπορεί να θεωρηθεί ότι οδηγεί σε ταύτισή του με το *ens realissimum*. Στην περίπτωση αυτή, ό,τι ανήκει στον χώρο, υπόκειται κατ' ανάγκην στη θεϊκή κυριαρχία, αντίληψη όμως που έχει ως αποτέλεσμα την εξάλειψη της ατομικής ελευθερίας· αυτό προφανώς συμβαίνει στην φιλοσοφία του Spinoza, ο Θεός του οποίου ταυτίζεται με την Φύση, οπότε στο σύστημά του δεν (φαίνεται να) υπάρχει χώρος για την ατομική ελευθερία. Εξ ου και η σύνδεση με την ανθρωπολογική πλευρά της καντιανής σκέψης, η οποία, κατά την άποψή μας, αποτελεί την αιτία θεσπίσεως του υπερβατολογικού ιδεαλισμού· για να επιτύχει την ελευθερία του, το υποκείμενο έπρεπε να απεγκλωβισθεί από τη θεϊκή παντοδυναμία, τιθέμενο εκτός απολύτου και αντικειμενικού χώρου. Κι αυτό ήταν εφικτό μόνο με τη μετατροπή του τελευταίου από απόλυτη και αυθύπαρκτη οντότητα σε υποκειμενική μορφή εποπτείας. Αυτό αποτελεί το βασικό ερμηνευτικό νήμα της εργασίας μας.

Στο 2^ο κεφάλαιο, με τίτλο «Η επιστημολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας», καταγράφεται η επίδραση της επιστημονικής επανάστασης του 17^{ου} αιώνα και κυρίως του Νεύτωνα στη φυσικομαθηματική σκέψη του Kant. Περιλαμβάνει πέντε θεματικές ενότητες:

Στην πρώτη ενότητα, με τίτλο «Μονισμός του υποκειμένου και αληθινή γνώση», εξετάζεται το βασικό πρόβλημα της γνώσης που απασχολεί τον Kant, ο οποίος από το ερώτημα για το αντικείμενο μεταβαίνει στο ερώτημα περί των προϋποθέσεων μιας ασφαλούς γνώσης, καθιστώντας τον άνθρωπο αρχή και τέλος, προϋπόθεση και σκοπό της γνώσης.

Στην δεύτερη ενότητα, με τίτλο «Μαθηματικός ορθολογισμός στην προκριτική περίοδο», περιγράφεται το επιστημονικό σκηνικό της εποχής του Kant. Η νευτώνεια μηχανική λειτουργεί ως πρόδρομος της καντιανής γνωσιοθεωρίας, οδηγώντας στην ανάγκη υπερβατολογικής θεμελίωσης της γνώσεως· ο νους αναλύει, ερμηνεύει και τελικά καθορίζει το σύμπαν, γνωρίζοντας τις σταθερές και θεμελιώδεις αρχές της λειτουργίας του.

Στην τρίτη ενότητα, με τίτλο «Το ερώτημα περί χώρου», επισημαίνεται η ανάγκη συμπλήρωσης της φυσικομαθηματικής μεθόδου από την αντίστοιχη αξιωματική. Καθώς η επαγωγή δεν μπορεί να είναι ποτέ πλήρης (ο αριθμός των υπό εξέταση περιπτώσεων εμφανίζεται άπειρος), καθίστανται αναγκαία ορισμένα αξιώματα, μια σειρά από αναπόδεικτες ή αυταπόδεικτες αλήθειες. Ωστόσο, μόνο η γεωμετρία διεκδικεί το πρωτείο της αλάνθαστης επιστημονικής μεθόδου, διότι περιέχει κάτι απολύτως σταθερό και αμετάβλητο, που ευνοεί την αξιωματική εγκυρότητα των πορισμάτων της, και αυτό το σταθερό και αμετάβλητο είναι ο χώρος. Αυτό που υπολογίζει ο ανθρώπινος νους με

μαθηματικό τρόπο δεν είναι το εξωτερικό αντικείμενο, αλλά ο χώρος, επί του οποίου η διάνοια τοποθετεί, με δική της αυτενέργεια, το εξωτερικό ερέθισμα. Το πρόβλημα της γνωσιολογίας καθίσταται έτσι κυρίαρχο και η παλαιά μεταφυσική οντολογία παραχωρεί τη θέση της στη λογική εξέταση της γνώσης.

Στην τέταρτη ενότητα, με τίτλο «Σύντομο οδοιπορικό του χώρου», γίνεται μικρή αναφορά στο ζήτημα του χώρου από την αρχαιότητα και αναδεικνύονται οι πολλαπλοί μετασχηματισμοί της έννοιάς του: από την ατομική θεωρία του Δημόκριτου, στην *εξομείωση* του χώρου με την ύλη από τον Καρτέσιο, στον υποκειμενικό ιδεαλισμό του Berkeley, κατά τον οποίο ο χώρος ανήκει στο υποκείμενο, στον μεταφυσικό ιδεαλισμό του Leibniz και, τέλος, στον υπερβατολογικό ιδεαλισμό του Kant.

Στην πέμπτη ενότητα, με τίτλο «Η καντιανή έννοια του χώρου μέχρι την *Κριτική του καθαρού Λόγου*» αποτιμάται η φιλοσοφική περί χώρου πορεία του Kant. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πραγματεία του 1768, «Περί του πρώτου θεμελίου της διαφοράς των περιοχών στον χώρο», όπου ήδη ο χώρος εδραιώνεται στην εσωτερική αίσθηση με εποπτικό τρόπο, δηλαδή αποτελεί λογικά a priori εποπτεία, όπως και στην «Μεταφυσική Έκθεση» της *Kτκ1*.

Το 3^ο κεφάλαιο, με τίτλο «Η θεολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας», είναι σημαντικό για την μελέτη μας, καθώς εκεί πραγματευόμαστε το κεντρικό, κατά την άποψή μας, πρόβλημα της καντιανής σκέψης, την *κατοχύρωση της ανθρώπινης ελευθερίας μέσω του θεωρητικού λόγου*. Καθοριστικότερη εμφανίζεται εδώ η επίδραση του Σπινόζα. Περιλαμβάνει κι αυτό πέντε θεματικές ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα, «Υπερβατική πραγματικότητα του χώρου και αυτονομία του έλλογου υποκειμένου» γίνεται αναφορά σε συγγραφείς, που *επηρέασαν* την καντιανή σκέψη: στους *Διαλόγους Μεταφυσικής* και τη *Διδασκαλία περί νοητικής εκτάσεως* του Malebranche, στο *Μεταφυσικό εγχειρίδιο* του Henry More, στους *Στοχασμούς περί χώρου και χρόνου* του Euler σχετικά με τη αποδοχή του απόλυτου χώρου, και κυρίως στο έργο του Spinoza. Αποδεικνύεται ότι ο Σπινοζισμός αποτελούσε τον μεγαλύτερο κίνδυνο για τον Kant, αφού η εξομείωση του χώρου με τον Θεό, όπως υπαγόρευε η σκέψη του Spinoza, οδηγούσε στην εξάλειψη της προσωπικής ελευθερίας. Με την μετατροπή του χώρου και του χρόνου σε υποκειμενικές μορφές εποπτείας, ο Kant τους «αποθεοποιεί», καθιστώντας τον άνθρωπο κυρίαρχο των πράξεών του και συνεπώς ελεύθερο. Οδηγούμενος στην μετατροπή του χώρου από αντικειμενική οντότητα σε υποκειμενική και a priori μορφή εποπτείας, σηματοδοτεί έτσι την απαγκίστρωση του ανθρώπου από τη θεϊκή κυριαρχία (προκύπτει έτσι η ελευθερία

με αρνητική σημασία) αλλά και την αυτενεργό δημιουργία της εμπειρίας υπό μορφολογική έννοια (ελευθερία με θετική σημασία).

Στην δεύτερη ενότητα, με τίτλο «Η καντιανή σκέψη sub specie aeternitatis Spinozae» καταγράφεται η επίδραση κυρίως του Spinoza στη σκέψη του Kant. Ο Θεός του Spinoza δεν είναι ανθρωπομορφικός, δεν είναι δημιουργός του κόσμου, αλλά απρόσωπη κοσμική αρχή, χωρίς πρόνοια και σκοπούς, η οποία ταυτίζεται με τη Φύση· αποτελεί δε εμμενή και όχι υπερβατική αιτία των πραγμάτων. Αυταίτιος, και με απειράριθμα κατηγορήματα, είναι αναγκαίο και ελεύθερο ον. Όλα τα όντα είναι καθορισμένα να υπάρχουν και να ενεργούν με συγκεκριμένους τρόπους. Ότιδήποτε συμβαίνει υπόκειται στον μηχανισμό της αναγκαιότητας. Έτσι όμως φαίνεται να αναιρείται η ελεύθερη βούληση. Και μολονότι για τον Spinoza η ελευθερία συμφιλιώνεται με την αναγκαιότητα και τους νόμους που διέπουν τη φύση του πράγματος και συνεπώς με την υποταγή του στη θεϊκή παντοδυναμία, ο Kant, ερμηνεύοντας τον σπινοζικό Θεό υπό το πρίσμα της θεωρήσεώς του ως υπερβατικής και όχι εμμενούς αιτίας του κόσμου, αναζητεί την έννοια μιας ελευθερίας του ατόμου διά της ανεξαρτησίας του από τον Θεό. Την λύση του διλήμματος μεταξύ χριστιανικού δόγματος περί δημιουργίας του κόσμου και αυτενέργειας της έλλογης ουσίας προσφέρει ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός, αφού μόνο με την απεμπλοκή από τη θεϊκή κυριαρχία και την αυτενεργό οικοδόμηση της εμπειρίας το υποκείμενο αποκτά την υπερβατολογική του ελευθερία.

Στην τρίτη ενότητα, με τίτλο «Κριτική του ελεύθερου Λόγου;» καταγράφεται η διπλή σημασία της έννοιας της ελευθερίας, που υποκρύπτεται στην καντιανή σκέψη· με αρνητικό τρόπο, ως μη υποταγή στη θεϊκή κυριαρχία, και με θετικό, ως αυτενεργός οικοδόμηση της εμπειρίας διά του αποθεοποιημένου χωροχρόνου και των κατηγοριών. Σε αυτό το σημείο διαφοροποιείται η δική μας άποψη από την κρατούσα, η οποία, με την αρνητική σημασία, εκλαμβάνει την ελευθερία ως απουσία κάθε εξωτερικής αιτίας των πράξεών μας, ενώ με τη θετική ως καθορισμό από τον ίδιο τον άνθρωπο των πράξεών του, χωρίς εξωτερικό καταναγκασμό. Κατά την δική μας άποψη, όμως, η θετική έννοια της ελευθερίας είναι θεωρητικού τύπου. Αναφέρεται στον κόσμο των φαινομένων και όχι των πνευμάτων και των ηθικών όντων: ο ανθρώπινος νους είναι ο νομοθέτης της φύσης και προσγράφει τους κανόνες του σ' αυτήν (experientia formaliter spectata). Η ελευθερία στον Kant είναι, όπως πιστεύουμε, πρωτίστως θεωρητικού τύπου. Από την θεωρητική εκκινεί και η αντίστοιχη πρακτική. Η ηθική ελευθερία δεν είναι μόνο αυτονόμηση του ανθρώπου απέναντι σε πράξεις ή παραλείψεις, αλλά επίσης αυθόρμητη, εκούσια και υπερβατολογική ελευθερία δημιουργίας της φυσικής πραγματικότητας, όπως θα υποστηρίξουμε στην οικεία θέση. Η αναφερθείσα άποψη θα

μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως *noumenon* της μελέτης μας.

Στην τέταρτη ενότητα, με τίτλο «Αθροιστικός και διαιρετικός χώρος» γίνεται αναφορά σε δύο είδη του χώρου. Εξηγούμε ότι από την Β' έκδοση της *KrV* και μετά, κυριαρχεί στη σκέψη του Kant η αθροιστική χωρική αντίληψη υπό την αιγίδα της συνθετικής λειτουργίας του υποκειμένου, καθότι αποτελεί τον μοναδικό τρόπο απεμπλοκής του ανθρώπου από τα δεσμά της θεοκρατικής αντίληψης περί ελευθερίας, επί τη βάση της μετατροπής του χώρου από αυθύπαρκτη, αντικειμενική οντότητα σε υποκειμενική μορφή εποπτείας.

Στην πέμπτη ενότητα, με τίτλο «Υπερβατολογικό ιδεώδες: παραλληλία Χώρου και Θεού» γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στο τμήμα «Περί του υπερβατολογικού ιδεώδους» της *KrV*, όπου ο Kant πραγματεύεται το *ens realissimum* και την παραλληλία αυτού με τον χώρο. Η πολλαπλότητα των πραγμάτων νοείται ως τρόπος περιορισμού της υπέρτατης πραγματικότητας, κατ' αναλογία προς τα σχήματα, ως διαφορετικοί τρόποι περιορισμού του άπειρου χώρου. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, υπόκειται ως κοινό υπόβαθρο ένα Όλο, στο οποίο εδραιώνεται η πολλαπλότητα μέσω περιορισμού. Ωστόσο, αυτό που περιορίζεται δεν είναι η ολότητα της πραγματικότητας, αφού τότε δεν θα μπορούσε να διαφυλαχθεί η ακεραιότητα και ενότητα του *entis realissimi*.

Στο 4^ο κεφάλαιο, με τίτλο «Ο χώρος ως *a priori* μορφή εποπτείας» εξετάζουμε πλέον τα ίδια τα επιχειρήματα του Kant για τον χώρο. Με στόχο την κατοχύρωση της θεωρητικής ελευθερίας του ανθρώπου, ο γερμανός φιλόσοφος επιχειρεί, στο πλαίσιο της «Μεταφυσικής Έκθεσης» της έννοιας του χώρου, να αποδείξει διεξοδικά ότι *η παράσταση του χώρου δεν είναι εμπειρική έννοια και συνεπώς είναι αναγκαία και a priori*, και ότι *ο χώρος δεν είναι έννοια, αλλά εποπτεία*. Με τον τρόπο αυτόν, ο χώρος αποτελεί το μέσο επίτευξης της ελευθερίας υπό μορφολογική έννοια. Το κεφάλαιο αυτό περιλαμβάνει επτά ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα, «Η περί χώρου διερώτηση στην *KrV*», γίνεται σύντομη μνεία στα φιλοσοφικά και επιστημονικά δεδομένα της εποχής του Kant, την απαρχή του εμπειρισμού και του θετικισμού και την διαμάχη μεταξύ Leibniz και Νεύτωνος. Ο Kant θέτει ως κρίσιμο ερώτημα περί της ουσίας του χώρου το εάν αυτός είναι αντικειμενικός ή υποκειμενικός. Για τον Newton, χώρος και χρόνος αποτελούν αυθύπαρκτες και αυτοτελείς ουσίες. Από τον Leibniz εκλαμβάνονται ως απλή σχέση μεταξύ πραγμάτων και συμβάντων. Ο Kant αρνείται και τις δύο θεωρίες, χωρίς όμως να τις εξοβελίσει πλήρως από το κριτικό του σύστημα.

Στην δεύτερη ενότητα, «Αισθητικότητα και διάνοια» περιγράφουμε την εκδοχή του

Kant περί χώρου, την οποία χαρακτηρίζουν η υποκειμενικότητας και υπερβατολογική ιδεατότητας του χώρου. Η *Dissertatio* σηματοδοτεί την κρίσιμη στροφή προς αυτήν την κατεύθυνση. Χώρος και χρόνος αποτελούν την απαραίτητη προϋπόθεση, υπό την οποία και μόνο τα αντικείμενα μπορούν να καθίστανται για μας αντικείμενα των αισθήσεων. Στην τρίτη ενότητα, με τίτλο «Νευτώνειο sensorium dei και καντιανό sensorium hominis», επιχειρείται ένα νοητικό πείραμα, προκειμένου να κατανοηθούν καλλίτερα τα επιχειρήματα του Kant για τον χώρο· εάν απομακρύνουμε από ένα δωμάτιο οτιδήποτε υπάρχει μέσα, το μόνο που θα μένει είναι ο χώρος, που παραμένει και βρίσκεται πάντοτε εκεί προ πάσης εμπειρίας, ως καθαρή μορφή της κατ' αίσθηση εποπτείας. Γι' αυτό και ο χώρος δεν ανήκει στο αντικείμενο, αλλά στο υποκείμενο. Το αντικείμενο που βλέπουμε ενώπιόν μας, δεν είναι το ίδιο το αντικείμενο, αλλά η εμπειρική του αποτύπωση.

Στην τέταρτη ενότητα, «Πρώτο χωρικό επιχείρημα: η μη εμπειρικότητας του χώρου» δείχνουμε ότι ο Kant επιχειρεί να αποδείξει ότι ο χώρος δεν προέρχεται από τα εξωτερικά αντικείμενα, αλλά αντιθέτως προηγείται αυτών. Για να διαχωριστούν τα εμπειρικά αντικείμενα, θα πρέπει λογικά να υπόκειται ως βάση η παράσταση του χώρου. Η προβληματική του Kant επικεντρώνεται στη γνωσιολογική πλευρά του ζητήματος· μπορεί μεν η απλή ύπαρξη του αντικειμένου να οδηγεί και στην παράσταση του χώρου, η τελευταία όμως προϋποτίθεται λογικά της παραστάσεως του αντικειμένου.

Στην πέμπτη ενότητα, «Δεύτερο χωρικό επιχείρημα: ο χώρος ως αναγκαία παράσταση», ο Kant αποδεικνύει ότι ο χώρος αποτελεί αναγκαία και συνεπώς a priori παράσταση, ως βάση σε όλες τις εξωτερικές εποπτείες· δεν μπορούμε να σχηματίσουμε παράσταση περί ανυπαρξίας του χώρου.

Στην έκτη ενότητα, «Τρίτο χωρικό επιχείρημα: εποπτεία και έννοια» ο φιλόσοφος επιχειρεί την απόδειξη της φύσεως του χώρου ως εποπτείας. Δείχνουμε ότι τον πρώτο ρόλο εν προκειμένω διαδραματίζει η ενιότητας και μοναδικότητας της παραστάσεώς του χώρου. Αν και διαφοροποιείται από τις κατ' αίσθηση αντιλήψεις, ο χώρος δεν μπορεί να θεωρηθεί καθολική έννοια, διότι τότε θα είχε διαφορετικό περιεχόμενο από την ατομική παράσταση. Όμως, τόσο ο ατομικός όσο και ο καθολικός χώρος έχουν την ίδια περιεχομενική ποιότητα. Καθώς η παράσταση του χώρου αναφέρεται σε κάτι μοναδικό και ενικό, δεν μπορεί να συνιστά λογική έννοια. Επιπλέον, στο ίδιο επιχείρημα υποδηλώνεται η ιδιότης του χώρου ως απεριόριστου, απείρου μεγέθους.

Στην έβδομη ενότητα, «Τέταρτο χωρικό επιχείρημα: ο χώρος ως άπειρο μέγεθος» ο Kant επανέρχεται στον χώρο ως a priori εποπτεία. Το επιχείρημα αυτό συμπληρώνει το τρίτο και επικυρώνει ότι ο χώρος αποτελεί μια a priori εποπτεία, επειδή όλα τα τμήματά του

περιέχονται εντός αυτού, κάτι που όμως προϋποθέτει και την διά της διανοίας σύλληψη της ολότητάς του.

Το 5^ο κεφάλαιο, με τίτλο «Τελικές εκτιμήσεις» περιέχει τα συμπεράσματα της εργασίας μας και περιέχει δύο θεμετικές ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα, «Συμπεράσματα», επιχειρείται μια αποτίμηση του καντιανού θεωρητικού συστήματος. Η καντιανή θεωρητική φιλοσοφία αναδεικνύεται *υπερβατολογικο-κριτικός, μορφοποιητικός, φαινομενολογικο-υποκειμενικός, ορθολογικός ιδεαλισμός*. Η *KtΛ* αποτελεί μια πρόληψη της εμπειρίας. *Η αλήθεια στον Kant δεν είναι αντικειμενική με οντολογική σημασία, αλλά αντικειμενικοποιημένη με γνωσιοθεωρητική, υπερβατολογική σημασία.*

Στην δεύτερη ενότητα, με τίτλο «Συνολική αποτίμηση» καταδεικνύεται καταληκτικά η καθοριστική επίδραση που άσκησε στην καντιανή θεωρία περί ιδεατότητας του χώρου η σκέψη του Leibniz. Περιλαμβάνει δύο υποενότητες καθώς δείχνουμε ότι οι βασικές αρχές του καντιανού συστήματος αποτελούσαν κοινό τόπο κατά τον 18^ο αιώνα. Ήδη οι Berkeley και Maupertius αμφισβητούσαν την διάκριση των ιδιοτήτων σε πρωτογενείς και δευτερογενείς. Και για τους δύο, ο χώρος αποτελεί δευτερογενή ιδιότητα και ανήκει στο υποκείμενο. Έτσι, ο Kant επαναλαμβάνει κατ' ουσίαν την αντίληψή τους. Καταλήγουμε με έναν αναστοχασμό σχετικά με την αποδεικτική δύναμη της καντιανής περί χώρου θεωρίας η οποία εκκινεί από σχετικές παρατηρήσεις του ίδιου του φιλοσόφου.

Κεφάλαιο 1^ο

Η υπερβατολογική προϋπόθεση

A. Ανάμεσα στον Ορθολογισμό και τον Εμπειρισμό

Επιφανής γερμανός φιλόσοφος του Διαφωτισμού, ιδρυτής της *υπερβατολογικής* ή, άλλως, *κριτικής φιλοσοφίας*, ο Immanuel Kant² (ελληνιστί και επί το λογιότερον Εμμανουήλ Κάντιος³) αποτελεί ορόσημο στη διαμόρφωση του νεότερου ευρωπαϊκού πνεύματος. Γεννήθηκε το 1724 στην Καινιξβέργη της πρώην ανατολικής Πρωσίας, όπου και έζησε ως το τέλος της ζωής του (1804). Με την *Κριτική του καθαρού Λόγου* (*Kritik der reinen Vernunft*)^{4*} θα ενσαρκώσει το ιδεώδες της αυτονομίας του Υποκειμένου, επιφέροντας βαθιά τομή στον χώρο της γνωσιολογίας.^{5**}

² Στην πραγματικότητα, Emanuel Cant, πριν ο ίδιος μετατρέψει το επώνυμό του σε Kant, προς αποφυγήν της προφοράς του ως... Zant. Βλ. και Günter Schulte, *Immanuel Kant*, Campus Verlag GmbH, Frankfurt/New York, 1991, Zeittafel, σελ. 174.

³ Βλ. Κωνσταντίνου Γεωργούλη, *άρθρο* στο *Νεώτερον εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν «Ηλίου»*, τόμος δέκατος: *Καβαλιανή - Κολίβριον*, Διεύθυνση σύνταξης Ιωάννης Δ. Πασσάς, Αθήνα: Ήλιος, σελ. 215. Βλ. επίσης και Νίκου Λούβαρι, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, τόμος Β', Ν. Δ. Νίκας Α. Ε., Αθήνα 1933, σελ. 113.

⁴ Στην Α' έκδοση, *Critik der reinen Vernunft*, R i g a, verlegt Johann Friedrich Hartknoch 1781 (χάριν συντομίας Α' 1781) και στην Β', *Critik der reinen Vernunft*, Zweite hin und wieder verbesserte Auflage, Riga, bey Johann Friedrich Hartknoch 1787 (χάριν συντομίας Β' 1787).

* Ειρεξής ως βάση για τα έργα του Kant λαμβάνεται η έκδοση των *Άπάντων* του φιλοσόφου από την βασιλική πρωσιική ακαδημία των επιστημών, Βερολίνο 1902, τόμοι I-XXII, σχετικής αναφοράς γενομένης. [*Kants gesammelte Schriften*, hg. Von der (königlich) Preußischen Akademie der Wissenschaften, Bd. I-XXII, Berlin 1902 ff. 133)]. Όπου δεν αναφέρεται η ανωτέρω έκδοση, παρατίθεται ξεχωριστά η έκδοση του εκάστοτε παρατιθέμενου έργου.

⁵ Ωστόσο, απώτατος στόχος της συνολικής του φιλοσοφίας υπήρξε η συστηματική πραγμάτευση μιας μεταφυσικής της φύσεως και των ηθών. Ο ίδιος ο Kant θα γράψει σ' έναν *Στοχασμό περί Μεταφυσικής* (Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6353, σελ. 679): «Το σύστημα της *κριτικής του καθαρού Λόγου* στρέφεται γύρω από δύο κομβικά σημεία: ως σύστημα της *φύσης* και της *ελευθερίας*, εκ των οποίων το ένα οδηγεί στην αναγκαιότητα του άλλου. – Η ιδεατότης του χώρου και του χρόνου και η πραγματικότητα της έννοιας της ελευθερίας, από τη μία εκ των οποίων οδηγείται κανείς με τρόπο αναλυτικό αναπόφευκτα στην άλλη». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και Gerd Irrlitz: KANT-Handbuch, *Leben und Werk*,

Σπούδασε μαθηματικά, φυσική και φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο της γενέτειράς του, καταλαμβάνοντας το 1770 την έδρα του τακτικού καθηγητή Λογικής και Μεταφυσικής, ενώ την μακρά περίοδο συγγραφικής σιωπής που ακολουθεί, θα διακόψουν τα μεγάλα έργα της καλούμενης «κριτικής» περιόδου: η αναφερθείσα *Κριτική του καθαρού Λόγου*, τα *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική*, που θα μπορεί να εμφανίζεται ως επιστήμη,⁶ τα *Θεμέλια της*

Verlag J. B. Metzler, Stuttgart -Weimar 2002, σελ. 122. Βλ. και Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 54. Σε άλλο σημείο πάλι διαβάζουμε (Kant: AA XX, *Preisschrift über die Fortschritte der Metaphysik*, Anhang, *zur Übersicht des Ganzen*, σελ. 311): «Υπάρχουν [...] δύο στυλοβάτες, γύρω από τους οποίους στρέφεται αυτή [η *κριτική του Λόγου*]: πρώτον, η διδασκαλία για την ιδεατότητα του χώρου και του χρόνου, [...] δεύτερον, η διδασκαλία για την πραγματικότητα της έννοιας της ελευθερίας, [...]». Τελικά, επίκεντρο της φιλοσοφίας του Kant αποτελεί ο άνθρωπος. Εξ ου και ο πραγματικός στόχος του φιλοσόφου, που είναι στην ουσία καθαρά ανθρωπολογικός. Διερωτώμενος για τον ίδιο τον άνθρωπο, ο γερμανός φιλόσοφος επισημαίνει στη *Λογική - φυσική γεωγραφία - Παιδαγωγική* (Kant: AA IX, Immanuel Kant's *Logik*, σελ. 25): «Το πεδίο της φιλοσοφίας [...] ανάγεται στα ακόλουθα ερωτήματα: 1) τι μπορώ (υπό τη σημασία του «δύναμαι») να γνωρίσω; 2) τι οφείλω να πράξω ; 3) τι μπορώ (υπό τη σημασία του «επιτρέπεται») να ελπίζω; 4) Τι είναι ο Άνθρωπος? Στο πρώτο ερώτημα απαντά η Μεταφυσική, στο δεύτερο η Ηθική, στο τρίτο η Θρησκεία και στο τέταρτο η *Ανθρωπολογία*. Στην ουσία, όμως, θα μπορούσε κανείς όλ' αυτά να τα συγκαταλέξει στην *Ανθρωπολογία*, αφού τα τρία πρώτα ερωτήματα σχετίζονται με το τελευταίο». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

** Εφεξής οποιαδήποτε μετάφραση ανήκει στον γράφοντα, εκτός αν άλλως αναφέρεται σχετικά.

⁶ *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten können*, Riga, bey Johann Friedrich Hartknoch 1783. Σχεδιασμένα ως συντομευμένη εκδοχή της Α' έκδοσης της *KtzA* (1781), τα *Προλεγόμενα* αποτελούν την πρώτη ερμηνευτική της προσέγγιση, γραμμένη με αφορμή την παρερμηνεία βλασικών της θέσεων (Kant: IV, *Prolegomena*, § 13, *Anmerkung* III). Στην πραγματικότητα, δεν πρόκειται για *Προλεγόμενα* σε μια επερχόμενη, αλλά για *Μεταλεγόμενα* σε μια απερχόμενη Μεταφυσική της καθαρής και κατ' εξοχήν φυσικομαθηματικής γνώσης, που θα μπορούσε εφεξής να ισχύσει ως επιστήμη. Σε πλήρη σχεδόν μεθοδολογική αντιστροφή έναντι της *KtzA* και υπό το πρίσμα του θεμελιώδους ερωτήματος ως προς τη δυνατότητα οικοδόμησης των *a priori* συνθετικών κρίσεων, ο γερμανός φιλόσοφος επιχειρεί να προσδιορίσει το περιεχόμενο, την έκταση και τα όρια της καθαρής γνώσης. Εν όψει της επιθυμητής βεβαιότητας των αρχών της, και προσανατολισμένη στο επιστημονικό ιδεώδες των μαθηματικών και της φυσικής, η πάλαι ποτέ κραταιά οντολογική Μεταφυσική όφειλε επιτέλους να περιβληθεί τον πολυπόθητο τίτλο της επιστήμης, τον οποίο εξ ιδίας υπαιτιότητας έδειχνε να αποποιείται πριν από τη θεμελίωση του Κριτιτισμού. Ωστόσο, τα *Προλεγόμενα* δεν φαίνεται να πέτυχαν και τον πολλά υποσχόμενο στόχο της καταληπτότητας έναντι της *Κριτικής*. Δίκην απολογίας και σχεδόν κυνικά, ο Kant θα γράψει με αφοπλιστική ειλικρίνεια προς τους αναγνώστες του: «Οποιος πάλι βρίσκει σκοτεινό αυτό το σχέδιο, που προτάσσω ως προλεγόμενα προ πάσης μελλοντικής Μεταφυσικής, ας αναλογισθεί ότι δεν είναι αναγκαίο να σπουδάσει ο καθένας Μεταφυσική [...]». Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα *Προλεγόμενα* προοιωνίζονται και την περαιτέρω εξέλιξη της κριτικής φιλοσοφίας, η οποία διά των *Θεμελίων της Μεταφυσικής των ηθών* (1785) και των *Μεταφυσικών πρωταρχών της φυσικής επιστήμης* (1786) συνεχίζεται μέχρι τουλάχιστον και την Β' έκδοση της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* (1787).

Μεταφυσικής των ηθών,⁷ οι Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης,⁸ η Κριτική του πρακτικού Λόγου,⁹ η Κριτική της δυνάμεως του κρίνειν¹⁰ κ. ά..

Στη φιλοσοφική σκηνή των νεοτέρων χρόνων, ο Kant ενσαρκώνει τον ρόλο που διαδραμάτισε ο ελεγκτικός ή κριτικός Σωκράτης για την ελληνική αρχαιότητα.¹¹ Όπως ο δεύτερος επιχειρεί να υπερκεράσει τη μεταφυσική κοσμολογία των προσωκρατικών και τον σκεπτικισμό των Σοφιστών,¹² έτσι και ο πρώτος επιχειρεί να συγκεράσει¹³ την παραδοσιακή οντολογία¹⁴ με τη νεότερη επιστημονική μέθοδο.¹⁵ Σε αντίθεση όμως με τον Σωκράτη, ο Kant δεν αποτελεί απλώς και μόνο άνθρωπο του παρελθόντος, με καθαρά δηλαδή ιστορική αξία, αλλά κατ' εξοχήν προσωπικότητα του παρόντος.¹⁶ Δεν μπορούμε να κατανοήσουμε το

⁷ *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Riga, bey Johann Friedrich Hartknoch 1785.

⁸ *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, Riga, bey Johann Friedrich Hartknoch 1786.

⁹ *Critik der praktischen Vernunft*, Riga, bey Johann Friedrich Hartknoch 1788.

¹⁰ *Kritik der Urteilkraft*, Berlin und Libau: Bey Lagarde und Friederich 1790.

¹¹ Βλ. και Johannes Rehmke, *Grundriß der Geschichte der Philosophie*, neu herausgegeben und fortgeführt von Friedrich Schneider, Athenäum Verlag GmbH, Frankfurt am Main 1965, σ. 194. Επίσης και Max Apel, *Kommentar zu Kants Prolegomena*, όπ.α., σελ. 3: «Με αυτή τη διαπίστωση της "μη γνώσης" (δηλαδή των μεταφυσικών, υπεραισθητών πραγμάτων) συνδέεται ο Kant με τον Σωκράτη, [...]». Από τους ημετέρους, βλ. Μιχαήλ Φ. Δημητράκοπουλου, *Φιλοσοφία του γερμανικού ιδεαλισμού*, τεύχος Α'. Προκριτική περίοδος, πανεπιστημιακές παραδόσεις, Αθήναι 1985, σελ. 2, υποσ. 3 (με παραπομπή στη σελ. 25), επίσης του ιδίου, *Στοιχείωση ευρωπαϊκής φιλοσοφίας* (Από τους Προσωκρατικούς ως τον Wittgenstein και τον Heidegger), Αθήναι 2003, σελ. 338.

¹² Πρβλ. και Rehmke, όπ.α..

¹³ Ο Σωκράτης υπερκεράζει, ο Kant συγκεράζει. Είναι χαρακτηριστική η απόπειρα συμφιλιοτικής υπέρβασης του γερμανού φιλοσόφου, που θα οδηγήσει και στην διαμάχη μεταξύ κριτικισμού και παραδοσιακού δογματικού ορθολογισμού.

¹⁴ Ο λόγος για την [δογματική, ορθολογική, υπερβατική] *μεταφυσική του όντος*, όπως εκπροσωπήθηκε στα μέσα του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, κυρίως από τους γερμανούς φιλοσόφους Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646-1716) και τον μαθητή του Christian [Freiherr] (von) Wolff (1679-1754).

¹⁵ Στην ουσία πρόκειται για τη διένεξη μεταξύ οντολογίας και γνωσιολογίας, που θα φθάσει στο απόγειό της με την εμφάνιση στο φιλοσοφικό προσκήνιο της κριτικής επιστημολογικής θέσης του Kant. Η τελευταία θα αντιταχθεί πλήρως σε κάθε είδους οντολογική αντίληψη, που υπό ποικίλες μορφές είχε ήδη καθιερωθεί και επιβληθεί πολύ πριν από αυτόν. Βλ. και Manfred Gawlina, *Das Medusenhaupt der Kritik* (die Kontroverse zwischen Immanuel Kant und Johann August Eberhard), Walter de Gruyter & Co, Berlin 1996, *Vorwort*.

¹⁶ Βλ. Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 1 (εφεξής *Kommentar* 1), neudruck der 2. Auflage, (Stuttgart 1922), Scientia Verlag Aalen, 1970, σελ. 3. Σωστά διερωτάται ο Otfried Höffe, *Immanuel Kant*, Verlag C. H. Beck, München 1983, *Einleitung*, σελ. 11: «Είναι ο Kant μόνο μια ιστορική μορφή της φιλοσοφίας, ή αξίζει ακόμα και σήμερα το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μας; [...]». Αντιπροσωπεύει ο Kant μια εξέχουσα, [...] ξεπερασμένη μορφή ανθρωπίνης σκέψης;» Σε αντίθεση, ωστόσο, με τον Γαλιλαίο και τον Νεύτωνα, που φαντάζουν μάλλον παρελθούσες μορφές της φυσικής επιστήμης, καθώς «διαφεύστηκαν» από τη

πνεύμα της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, ούτε τη γνωσιολογική στροφή προς το Υποκείμενο¹⁷, εάν δεν εμβραθύνουμε προηγουμένως στο έργο του γερμανού φιλοσόφου.¹⁸

Αντιμέτωπος με τις ακρότητες του ορθολογισμού και του εμπειρισμού, ο Kant αποπειράται να συμφιλιώσει¹⁹ τη Διάνοια με την Αισθητικότητα²⁰, επιφέροντας και οριστικό τέλος στις εκάστοτε αναφυόμενες διενέξεις²¹. Υποστηρικτής του *οντολογικού ρεαλισμού* και της *γνωσιολογικής ιδεοκρατίας*, χωρίς όμως και να προσοικειώνεται τον υποκειμενικό ιδεαλισμό ενός Berkeley, θ' αναδειχθεί τελικά ιδρυτής του *υπερβατολογικού* ή άλλως *κριτικού*²² ιδεαλισμού,²³ στην κοίτη του οποίου εκβάλλουν οι αντιτιθέμενες φιλοσοφικές τάσεις και απόψεις του καιρού του. Από την άλλη, μολονότι ο Hume φαίνεται να αφυπνίζει τον Kant απ' τον δογματικό του λήθαργο,²⁴ η προσέγγιση του τελευταίου στο κρίσιμο γνωσιολογικό

θεωρία της σχετικότητας και την αντίστοιχη των κβάντα, δεν φαίνεται να ισχύει το ίδιο και στη περίπτωση των φιλοσόφων, πολλώ δε μάλλον σ' εκείνη του Immanuel Kant.

¹⁷ Την οποία και ουσιαστικά εισηγείται στους νεότερους χρόνους ο γάλλος φιλόσοφος και μαθηματικός René Descartes, με το «cogito, ergo sum», για να διευρύνει στη συνέχεια ο ιρλανδός επίσκοπος George Berkeley.

¹⁸ Βλ. και Κωνσταντίνου Γεωργούλη, *άρθρο* στο *Νεώτερον εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν «Ηλίου»*, ό.π.α, τόμος Γ', ό.π.α., σελ. 217.

¹⁹ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 1, ό.π.α., σελ. 58, 59.

²⁰ Πρόκειται για όρο εξαιρετικής σπουδαιότητας για την *Κριτική του καθαρού Λόγου*, που υποδηλώνει την ικανότητα να δεχόμαστε την επίδραση των πραγμάτων, διαμέσου των αισθήσεων –εξ ου και η γερμανική λέξη «*Sinn* (= αίσθηση) + *lichkeit*», σχηματίζοντας παραστάσεις γι' αυτά.

²¹ Θα πρέπει να επισημανθεί η έμφυτη ροπή του γερμανού φιλοσόφου προς συμβιβαστική επίλυση των διανοητικών διαφορών. Η τάση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερη άνθιση στη γερμανική φιλοσοφία, για την οποία δικαιολογημένα ειπώθηκε ότι αποτελεί προϊόν συγκερασμού του βρετανικού εμπειρισμού με τον γαλλικό ορθολογισμό, ενώ με οξύτητα εμφανίζεται στον Leibniz, που θ' αναζητήσει τον φιλοσοφικό συμβιβασμό μεταξύ Πλάτωνος και Αριστοτέλους, Σχολαστικισμού και Αναγεννήσεως, Καθολικισμού και Προτεσταντισμού.

²² Όπως ο ίδιος ο Kant θα γράψει το 1783 στα *Προλεγόμενα* (Kant: AA IV, *Prolegomena*, § 13, *Anmerkung* III).

²³ Πρόκειται για τη σημαντικότερη ίσως έννοια της καντιανής (ενδεχομένως και της νεότερης) φιλοσοφίας, που από την πρώτη κιόλας έκδοση της *Κριτικής* (1781) θα οδηγήσει σε αμφισβητήσεις και επικρίσεις κατά του δημιουργού της. Προσεγγίζοντάς την με απλά λόγια, θα λέγαμε ότι πρόκειται για φιλοσοφική θεώρηση, που ερευνά τους όρους της *a priori* γνώσης των πραγμάτων. Κι επειδή η γνώση προϋποθέτει, εκτός από το *αντικείμενο* που γινώσκεται, και το *υποκείμενο* που γινώσκει, είναι προφανές ότι η «υπερβατολογική» φιλοσοφία εξετάζει τους *υποκειμενικούς* όρους της γνώσης. Έτσι, ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός *δεν* ασχολείται με τα αντικείμενα της γνώσης, αλλά με τη *δυνατότητα* γνώσης των αντικειμένων.

²⁴ Κλασσική πλέον, αν και λίγο υπερβολική, η αποκαλυπτική για τον διάσημο Σκωτσέζο ρήση, όπως διατυπώθηκε στον *Πρόλογο* των *Προλεγόμενων* (1783) [Kant: AA IV, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*, *Vorwort*, σελ. 260]: «Εξομολογούμαι ελεύθερα: η υπενθύμιση του David Hume υπήρξε ακριβώς αυτό που διέκοψε για πρώτη φορά πριν από πολλά χρόνια τον

ζήτημα της εποχής του συγγενεύει τελικά περισσότερο με τον ορθολογισμό. Υπό το πρίσμα της ευκλείδειας γεωμετρίας και της μηχανικής του Νεύτωνος, θ' αντιπαραβάλλει τη δική του εκδοχή στον τρόπο του φιλοσοφικού σκέπτεσθαι, γνωστή και ως *κοπερνίκεια επανάσταση της φιλοσοφίας*. Πρόκειται για τη σχέση αντιστροφής μεταξύ παραστάσεως και αντικειμένου, η έρευνα της οποίας απασχολεί τον Kant για πολλά χρόνια, οδηγώντας και στην απόπειρα φιλοσοφικής νομιμοποίησης των πορισμάτων της νευτώνειας επιστήμης. Έτσι, η καντιανή καινοτομία²⁵ είναι όντως σημαντική, αφού το τολμηρό εγχείρημά της δεν αναφέρεται στον εμπειρικό-περιγραφικό χαρακτήρα της μηχανικής του Νεύτωνος, αλλά στη μορφή της γνωσιολογικής της αποτύπωσης· στην «υπερβατολογική προϋπόθεση», χάρη στην οποία η κοσμοθεωρία του μεγάλου φυσικού καθίσταται πρωτίστως δυνατή.

Ολοκληρώνουμε την παράγραφο με τα λόγια που διατύπωσε για την προσωπικότητα του Kant ο διάσημος γερμανός ιστορικός της φιλοσοφίας Γουλιέλμος Windelband: «*Η μεγάλη δύναμη, την οποία άσκησε ο Kant πρωτίστως στο φιλοσοφικό κίνημα της εποχής του, έγκειται ίσως ως επί το πλείστον στην ασύγκριτη εμβέλεια του πνευματικού του ορίζοντα [...]. Δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα της νεότερης φιλοσοφίας, που δεν πραγματεύθηκε – κανένα, του οποίου τη λύση [...] δεν σφράγισε με τον δικό του ξεχωριστό τρόπο. [...] ο πυρήνας του μεγαλείου του [...] έγκειται [...] στην αξιοθαύμαστη ενέργεια, με την οποία μπορούσε να διεισδύσει ομοιόμορφα στην πληθώρα του διανοητικού υλικού και να την επεξεργασθεί. Εύρος και βαθύτης συνδυάζονται με εξ ίσου αξιοθαύμαστο μεγαλείο στο πνεύμα του [...]. Σ' αυτόν τον [...] συνδυασμό σπάνια συζευγμένων ιδιοτήτων έγκειται η γοητεία, που άσκησαν πάντα η προσωπικότης και τα έργα του Kant, και θα τού επιτρέψει να καταλαμβάνει πάντοτε την πρώτη θέση μεταξύ των φιλοσόφων*».²⁶

δογματικό μου λήθαργο και προσέδωσε στις αναζητήσεις μου, σε επίπεδο θεωρητικής φιλοσοφίας, μια εντελώς άλλη κατεύθυνση».

²⁵ Ωστόσο, σε πρωτογενές επιστημολογικό επίπεδο, αυτό που ώθησε τον Kant στη φιλοσοφική απόδειξη των επιστημονικών νόμων του Νεύτωνος, ως καθολικά έγκυρων αληθειών, θα έπρεπε να αναζητηθεί στην επισημάνεισά από τον Leibniz αυτενέργεια της ανθρώπινης διάνοιας. Το «*nisi intellectus ipse*» του γερμανού μαθηματικού θ' αποστομώσει τον Locke, προετοιμάζοντας και τη γνωσιολογική καντιανή επανάσταση. Πρβλ. και Γουίλλιαμ Σαχακιάν, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα (εισαγωγή, σχόλια, μετάφραση Χρήστου Μαλεβίτη), τόμος πρώτος, εκδόσεις «Παρμενίδης», Αθήνα 1979, σελ. 301.

²⁶ Wilhelm Windelband, *Die Geschichte der neueren Philosophie*, zweiter Band (von Kant bis Hegel und Herbart), sechste unveränderte Auflage, Leipzig 1919 (εφεξής *Geschichte*), σελ. 1, 2. Πρβλ. και Otto Liebmann, *Kant und die Epigonen*, Eine kritische Abhandlung, Stuttgart, Carl Schober, 1865, σελ. 9: «Ο Kant συνενώνει εν εαυτώ όλες εκείνες τις ιδιότητες, με τις οποίες οφείλει να είναι εξοπλισμένος ο αληθινά μεγάλος φιλόσοφος: Βαθύτης και μεγαλείο της συλλήψεως, καθαρότης και αυστηρότης της νοήσεως, σύνεση και νηφαλιότητα κατά την παρουσίαση και –κάτι που είναι προ πάντων αναγκαίο– ειλικρίνεια».

B. Υπερβατολογικό και υπερβατικό

Καταγεγραμμένη εντός μικρού χρονικού διαστήματος, με πολύπλοκο και δυσνόητο τρόπο, η *Κριτική του καθαρού Λόγου* αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα έργα της νεότερης φιλοσοφίας. Ανάλογης ποιότητας με τα *Μετά τα φυσικά* του Αριστοτέλους ή τις *Μαθηματικές αρχές* του Νεύτωνος, χαρακτηρίζεται από μεγαλείο εννοιολογικής συλλήψεως, ασυνήθη διανοητική οξύτητα και απaráμιλλη γλωσσική δύναμη.²⁷ Μαζί με τις άλλες δύο *Κριτικές*, την *Κριτική του πρακτικού Λόγου* και την *Κριτική της δυνάμεως του κρίνειν*, θα εδραιώσει τη φιλοσοφική σκέψη σε νέες βάσεις και αρχές, προαναγγέλλοντας συνάμα και το κίνημα του *Γερμανικού Ιδεαλισμού*.²⁸ Ενδεικτική η άποψη του ένθερμου οπαδού και πρώτου σχολιαστή

²⁷ Βλ. Vaihinger, *Kommentar* 1, όπ.α., σελ. 1.

²⁸ Βλ. και Αναστασίου Γιανναρά, στο Immanuel Kant, *Κριτική του καθαρού Λόγου*, τόμος Α', τεύχος I A1, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Αναστασίου Γιανναρά), εκδόσεις Παπαζήση, 1977, *Πρόλογος*, σελ. 10. Ωστόσο, στην πραγματικότητα, ο Kant ακολουθεί την ιδεαλιστική κατεύθυνση, που θεμελίωσαν, με περισσότερο μυστικιστικό και θεοσοφιστικό χαρακτήρα, αρχικά ο Meister Eckhardt τον 14^ο αιώνα και ο Nikolaus von Kues τον 15^ο, και αργότερα ο κατά Hegel «πρώτος γερμανός φιλόσοφος» Jakob Böhme, καθώς και ο Gottfried Wilhelm Leibniz τον 17^ο αιώνα. Υπ' αυτό το πρίσμα, *Γερμανικός Ιδεαλισμός* είθισται να ονομάζεται το φιλοσοφικό κίνημα που εκδηλώθηκε στη Γερμανία κατά το τέλος του 18^{ου} αιώνα, αναπτύχθηκε μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, καλύπτοντας μια περίοδο 50 περίπου ετών, από την Α' έκδοση της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* (1781) μέχρι τον θάνατο του Hegel (1831), και εκπροσωπείται από τους Johann Gottlieb Fichte, Georg Wilhelm Friedrich Hegel και Friedrich Wilhelm Josef von Schelling. Θα μπορούσε επίσης να γίνει λόγος για κλασσικό, κυρίως, *stricto sensu*, ακόμα και καθ' *εαυτόν* ή καθ' *εξοχήν* γερμανικό ιδεαλισμό (βλ., λ.χ., Liebmann, *Kant und die Epigonen*, όπ.α., σελ. 70). *Αποφασιστική* επίσης συμβολή στη δημιουργία του κινήματος είχαν και οι άμεσοι διάδοχοι του Kant, Friedrich Heinrich Jacobi, Salomon Maimon, Karl (ή Carl) Leonhard Reinhold, Gottlob Ernst Schulze και Jakob Sigismund Beck, που όμως κατά παράδοση δεν συγκαταλέγονται σ' αυτό. Το κρίσιμο ερώτημα όμως εδώ είναι πού ανήκει ο ίδιος ο Kant. Από τη μία, συνεχίζει τον ορθολογικό ιδεαλισμό του Leibniz και από την άλλη, προαναγγέλλει τον υποκειμενικό και ηθικό ιδεαλισμό του Fichte. Ενώ για ορισμένους ιστορικούς της φιλοσοφίας, π.χ., Richard Kroner, *Von Kant bis Hegel*, 3. Auflage, unveränderter Nachdruck der 2. Auflage, erster Band J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1977, σελ. 5, αποτελεί σημείο ενάρξεως του κινήματος, για άλλους, αντίθετα, π.χ., Franco Volpi (Hrsg.), *Großes Werklexikon der Philosophie*, am Studium fundamentale der Universität Witten-Herdecke, Band 1: A-K, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 1999, σελ. 791, δεν ανήκει σ' αυτό. Κατά την άποψή μας, πάντως, και μόνο ως ιδρυτής του υπερβατολογικού ιδεαλισμού θα έπρεπε λογικά να εντάσσεται στον εν ευρεία έννοια γερμανικό ιδεαλισμό. Όσο για τον επίμαχο όρο, επισημαίνεται ότι δεν χρησιμοποιήθηκε από τους εκπροσώπους του, αλλά εισήχθη για πρώτη φορά στο γνωσιολογικό προσκήνιο κατά τη δεκαετία του 1840 από αντιπάλους του και υποστηρικτές του ρεαλισμού, ενώ με την ουδέτερη σημασία του εμφανίσθηκε ως έννοια

της *Κριτικής* Johann Schulz(e)²⁹, που μόλις τρία χρόνια μετά την Α' έκδοσή της (1781), θα επισημάνει στις *Διευκρινίσεις* του (1784): «Η "Κριτική του καθαρού Λόγου", την οποία ο καθηγητής κ. Kant³⁰ παρέδωσε στον κόσμο των διανοουμένων πριν από τρία χρόνια, είναι χωρίς αμφιβολία το εντυπωσιακότερο και σημαντικότερο (πράγμα)³¹, που μπορούσε να συμβεί³² στο πεδίο της θεωρητικής φιλοσοφίας»³³.

Δεν είναι όμως εύκολο, από την άλλη, να προσδιορισθεί με ακρίβεια η έννοια του «καταντιανού καθαρού Λόγου». Το σχετικό ζήτημα αντιμετωπίστηκε ποικιλοτρόπως από τους εκάστοτε ερμηνευτές. Ορισμένοι θέλησαν να «δουν» σ' αυτόν την αρχαία έννοια του «Λόγου», που διέπει και οικικίζει –κατά Ηράκλειτο³⁴– τα πάντα, άλλοι πάλι θα εννοήσουν το έλλογο στοιχείο, που ενοικεί στον Άνθρωπο, ενώ κάποιοι άλλοι θα εντοπίσουν το ενδιαφέρον στον επιστημονικό λόγο. Καμιά όμως από τις προσεγγίσεις αυτές δεν φαίνεται να ικανοποιεί πλήρως. Γι' αυτό και πιστεύουμε ότι η σχετική έρευνα θα έπρεπε ίσως να στραφεί προς την πρώιμη σχολαστική φιλοσοφική παράδοση, οι ρίζες της οποίας ανάγονται στον συσχετισμό μεταξύ χριστιανικής πίστεως στον δημιουργό Θεό και πλατωνικής θεωρίας των ιδεών. Σύμφωνα με τον Ιερό Αυγουστίνο, που αναγνωρίζεται ως εναρκτήριο σημείο για τη φιλοσοφική παράδοση της χριστιανικής Δύσης, δημιουργός και δημιουργήμα αντιπαραβάλλονται μεταξύ τους: έτσι δεν υπάρχει σχέση συμμετοχής ή μέθεξης του δημιουργούμενου όντος στο Είναί του δημιουργού. Από την άλλη, ο Θεός δεν δημιουργήσε τον κόσμο αυθαίρετα, χωρίς Λόγο (*irrationaliter*), αλλά με βάση καθορισμένες

από το 1860 και εντεύθεν. Βλ. Hans Jörg Sandkühler, *Handbuch Deutscher Idealismus*, Stuttgart/Weimar 2005, *Einleitung*.

²⁹ Ο ίδιος ο Kant θεωρούσε τον Schulz αυθεντικό ερμηνευτή του έργου του, ανταλλάσσοντας μαζί του σημαντικές απόψεις για τον συνθετικό χαρακτήρα των αριθμητικών προτάσεων, κυρίως στο διάστημα μεταξύ της επιστολής της 25.11.1788 προς τον Schultz και της δίτομης *Εξετάσεως της καντιανής Κριτικής του καθαρού Λόγου*, που θα εκδόσει ο τελευταίος απ' το 1789 ως το 1792. Πρβλ. και Gottfried Martin, *Arithmetik und Kombinatorik bei Kant*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972, *Vorwort* και σελ. 119 και 123.

³⁰ Για τη μεταφραστική ακρίβεια: ο κύριος καθηγητής Kant.

³¹ Η () προσθήκη του γράφοντος.

³² Σε δόκιμη νεοελληνική απόδοση: να εμφανισθεί [ο Schulz χρησιμοποιεί τον όρο «Erscheinung» («εμφανιζόμενο»)] ή να υπάρξει.

³³ Johann Schultz, *Erläuterungen über des Herrn Professor Kant Kritik der reinen Vernunft*, Königsberg, im Verlag der Hartungschen Buchhandlung, 1791 (ανάτυπο της δεύτερης έκδοσης του ιδίου έτους), *Vorrede*, σελ. 3. [Η () επιλογή του γράφοντος].

³⁴ Ηράκλειτου Εφέσιου, *Περί φύσεως*, «τά δέ πάντα οικικίζει Κεραινόφ», *απόσπασμα* 64. Βλ. και Ηράκλειτου Εφέσιου: *Κείμενα*, Γιώργος Διανέλος Γεωργουδής, σημειώσεις μετάφραση-σχόλια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, 2003, *Περίοψη* 64, σελ. 266.

«πρωταρχικές μορφές» («*formae principales*») και «αμετάβλητες αρχές» («*rationes rerum stabiles et incommutabiles*»). Υπ' αυτό το πρίσμα, η ουσία, οι μεταβολές της, οι σχέσεις, η δημιουργία και η φθορά των πραγμάτων προσδιορίζονται τελικά και ρυθμίζονται εκ Θεού. Στις ενδιαφέρουσες αυτές σκέψεις του Αυγουστίνου εντοπίζονται καθ' ημάς αφορμές της καντιανής *Κριτικής του καθαρού Λόγου*.

Η υιοθέτηση πάλι αριστοτελικής εννοιολογίας από τον Θωμά Ακινάτη δεν θα μεταβάλει τον πυρήνα της άρρηκτης σχέσης μεταξύ χριστιανικής πίστεως και μορφολογικής δομής του κόσμου. Ο περαιτέρω μάλιστα φιλοσοφικός στοχασμός για το περιεχόμενο των πρωταρχικών αυτών μορφών θα οδηγήσει και στην εγναθίδρυση «αιώνιων θεμελιωδών αρχών», που ισχύουν για κάθε ενδοκόσμιο Είναι. Πρόκειται για τις αρχές της φυσικής θεολογίας, των μαθηματικών, της φυσικής, της ηθικής και του δικαίου, για τις αρχές δηλαδή της *θεωρητικής* και *πρακτικής* φιλοσοφίας (*philosophiae speculativae*, *philosophiae practicae*). Αυτό που ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει εδώ είναι η ύπαρξη του θεολογικού υποστρώματος, που ενοικεί στην ανωτέρω αντίληψη, αφού η εγκυρότης των υπό κρίση αρχών εδραιώνεται στο γεγονός ότι ο θεός «συμπεριφέρθηκε» κατά τη δημιουργία του κόσμου σύμφωνα με αυτές³⁵. Η άποψη αυτή θα πρέπει να άσκησε βαθιά επίδραση στη σκέψη του Kant, από την οποία ο τελευταίος ουδέποτε φαίνεται να απαλλάχθηκε. Για τον Ακινάτη πάλι, θεωρητικός και πρακτικός Λόγος συμπράττουν, καθόσον εκκινούν από προσδιορισμένες αρχές, για να ολοκληρώσουν τον σκοπό τους. Ενώ όμως στα αντικείμενα του θεωρητικού Λόγου η αρχή αυτή είναι η μορφή, στα αντικείμενα του πρακτικού είναι ο επιτελούμενος σκοπός. Κι επειδή ο τελευταίος δεν ανήκει στα εγγενή γνωρίσματα του πράγματος, απαραίτητη κρίνεται και η διάκριση μεταξύ των αρχών του θεωρητικού και πρακτικού Λόγου. Οι αρχές του πρώτου είναι πάντοτε αναγκασίες, εκείνες του δεύτερου είναι αναγκασίες μόνο όταν ο σκοπός ανήκει στα ουσιώδη συστατικά του πράγματος, όπως, στον άνθρωπο, η επιδίωξη της ευτυχίας³⁶. Σ' αυτήν ακριβώς τη διδασκαλία περί πρωταρχικών ορθολογικών αρχών στηρίζεται και η έννοια των νόμων της φύσης (*leges naturae*), υπό τη χαρακτηριστική διπλή τους σημασία: ως νόμων του *Είναι* και ως νόμων του *οφείλειν*.

Την εν λόγω διάκριση θα παραλάβουν οι μεταρρυθμιστές από τη φιλοσοφική παράδοση του Μεσαίωνα, διατηρώντας ωστόσο ορισμένες θεολογικές επιφυλάξεις. Έτσι ο φίλος και συνεταίρος του [Λούθηρου](#), [γερμανός](#) καθηγητής [θεολογίας](#) και βασικός ηγέτης του [λουθηρανικού](#) ανασχηματισμού Φίλιππος Μελάγχθων, θα κάνει λόγο στην Α έκδοση των

³⁵ Βλ. Friedrich Delekat, *Immanuel Kant*, Historisch-kritische Interpretation der Hauptschriften, zweite Auflage, Quelle & Meyer, Heidelberg 1966, σελ. 22.

³⁶ Βλ. Delekat, *όπ.α.*, σελ. 22, 23.

Loci communes (1521) για νόμους της φύσης. Κατά την άποψή του, στους θεωρητικούς κλάδους και την ηθική υπόκεινται ως βάση ορισμένες καθολικές αρχές, οι οποίες ευλόγως θα μπορούσαν να ονομασθούν καθολικοί φυσικοί νόμοι, αποτυπωμένοι στο ανθρώπινο πνεύμα³⁷. Και μολονότι η μεταρρυθμιστική θεολογία θ' αμφισβητήσει την ομοιότητα μεταξύ δημιουργού και δημιουργήματος, η τελευταία διατηρεί έντονα τα ίχνη στις εξωθεολογικές επιστήμες των μαθηματικών και της φυσικής, ενώ παράλληλα εντάσσεται και στους κόλπους της ηθικής. Η άποψη αυτή θα επικρατήσει μέχρι την εποχή του Διαφωτισμού, όταν αρχίζει να διαφαίνεται η έννοια του καθαρών Λόγου. Στην ουσία πρόκειται για συμπερίληψη των πρωτογενών ορθολογικών αρχών υπό την έννοια του αυγουστίνειου ορισμού, σύμφωνα με τον οποίο αυτές αποτελούν τους θελημένους και επιλεγμένους από τον Θεό κανόνες της δημιουργίας και συνάμα τα ασφαλή θεμέλια της ανθρώπινης γνώσης. Εξάλλου, και για τον Kant, ο καθαρός Λόγος δεν περιλαμβάνει μόνο τους θεωρητικούς, αλλά και τους πρακτικούς νόμους. Διατυπωμένο με τη γλώσσα του Leibniz, η *ordo mundi universalis* εκτείνεται τόσο στο βασίλειο της φύσης, όσο και σ' εκείνο της χάριτος. Έτσι και τα δύο υπόκεινται στο θέλημα του θεού. Για τον Kant, οι αρχές του πρακτικού Λόγου, εφόσον οφείλουν να καταδείξουν τον αναγκαίο τελικό σκοπό της ανθρώπινης δράσης, αποτελούν αρχές του καθαρών Λόγου³⁸. Ωστόσο, ο Kant ακολουθεί τρόπον τινά την πλατωνική διάκριση του νοητού από τον αισθητό κόσμο. Διακρίνει μεταξύ θεϊκού *intellectus archetypus* και ανθρώπινου *intellectus ectypus*. Στον δημιουργικό λόγο του Θεού αντιστοιχεί η πρωτογενής εποπτεία, η δυνατότης άμεσης θέασης των πραγμάτων (νοητική εποπτεία, *intellektuelle Anschauung*)· αντίθετα, η απεικονιστική διάνοια του ανθρώπου μετέρχεται της κατ' αίσθηση αντιλήψεως, γνωρίζοντας μόνο αυτό που δίδεται μέσω αυτής σε σχέσεις αλληλοδιαδοχής και παράθεσης ατομικών αντιληπτικών πράξεων (διαστοχαστική διάνοια, *intellectus discursivus*). Και μολονότι ο Kant αποδέχεται τη δυνατότητα ύπαρξης της νοητικής εποπτείας, θα αμφισβητήσει, όπως ο Αυγουστίνος, την άμεση συμμετοχή του ανθρώπινου Λόγου στον θεϊκό, τη γνωστή ως μέθεξη ή ουσιακή ομοίωση.³⁹ Από τη στιγμή, όμως, που ο ανθρώπινος Λόγος είναι σε θέση να νοήσει χωρίς αντίφαση το αντικείμενο της νοητικής εποπτείας, το νοούμενο ή το πράγμα καθ' εαυτό —έστω κι αν η αντικειμενική του πραγματικότητας δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να γνωσθεί γι' αυτό και αποτελεί μια έννοια

³⁷ Βλ. Philipp Melanchthon, *Loci communes rerum theologicarum seu Hypotyposes theologicae*, 1521. (Κατά παραπομπή του Friedrich Delekat, ό.π.α., σελ. 49, υποσ. 4).

³⁸ Βλ. Delekat, ό.π.α., σελ. 23.

³⁹ Πρβλ. και Delekat, ό.π.α., σελ. 24.

προβληματική⁴⁰ – είναι φανερό ότι ακόμα και για τον Kant υπάρχει συσχετισμός μεταξύ θείκης και ανθρωπίνης διάνοιας.

Σε άμεση συνάφεια, εξάλλου, με την έννοια του καθαρού Λόγου βρίσκεται και η έννοια της Μεταφυσικής, καθώς τελικός σκοπός της χρήσης του Λόγου είναι η απάντηση στα μεταφυσικά ερωτήματα, που αφορούν ειδικότερα τις τρεις μεγάλες ιδέες: τον Θεό, την ελευθερία, την ψυχή.⁴¹ Ο φιλόσοφος δεν θα περιορίσει την έννοια της Μεταφυσικής μόνο στην Οντολογία, αλλά –δεδομένου ότι ο καθαρός Λόγος περιέχει τόσο τη θεωρητική όσο και την πρακτική δραστηριότητα– θα συμπεριλάβει επιπλέον στο περιεχόμενό της και την «ορθολογική ψυχολογία», την «ορθολογική κοσμολογία» και την «ορθολογική θεολογία».

Με αφορμή τις παραπάνω σκέψεις, ας επισημάνουμε εδώ και τις τρεις διαφορετικές έννοιες της Μεταφυσικής, που συναντά κανείς στον Kant: α) την παραδοσιακή *ειδική υπερβατική Μεταφυσική*, ως υποτιθέμενη γνώση υπεραισθητών αντικειμένων, τη δυνατότητα και επιστημονική αξία της οποίας θ' αμφισβητήσει έντονα ο γερμανός φιλόσοφος, β) τη Μεταφυσική υπό την έννοια της *υπερβατολογικής φιλοσοφίας*, ως γνωσιοθεωρία δηλαδή ή επιστημολογία, που διερευνά τις *a priori* αρχές της ανθρωπίνης γνώσης και γ) τη Μεταφυσική υπό την έννοια της *κριτικής του πρακτικού Λόγου*, ως επαναθεμελίωση της πραγματικότητας των υπερβατικών αντικειμένων μέσω της ηθικής συνείδησης, που τα μεταβάλλει σε αντικείμενα των αναγκαίων αιτημάτων του πρακτικού Λόγου. Το ποια είναι η εκάστοτε έννοια της επίμαχης λέξης, εξαρτάται από τα συμφραζόμενα.⁴²

Ενδιαφέρον στο σημείο αυτό παρουσιάζει και η σχέση αντιστροφής που μπορεί να ανιχνεύσει κανείς στις φιλοσοφίες του Πλάτωνος και του Kant. Ο αθηναίος σοφός φαίνεται να επινοεί την «θεωρία των ιδεών» για να θεμελιώσει την αποδεικτική βεβαιότητα των μαθηματικών, και την καλύτερη ευκαιρία γι' αυτό προσέφεραν οι αιώνιες και αμετάβλητες

⁴⁰ KrV A 254/B 310.

⁴¹ KrV B 395, *Anmerkung*: «Η μεταφυσική έχει ως καθ' εαυτόν σκοπό της έρευνάς της μόνο τρεις ιδέες: (τον) θεό, (την) ελευθερία και (την) αθανασία [...]. Όλα αυτά, με τα οποία ασχολείται κατά τα λοιπά αυτή η επιστήμη, της χρησιμεύουν απλώς ως μέσα, προκειμένου να φθάσει σ' αυτές τις ιδέες και στην πραγματικότητά τους. Τα χρειάζεται αυτά όχι προς όφελος της φυσικής επιστήμης, αλλά για να προχωρήσει πέρα από τη φύση». Για τον Delekat, ό.π.α., σελ. 24, η λέξη «sie» στο πρωτότυπο γερμανικό κείμενο αναφέρεται στη λέξη «μέσο», δηλ. Sie bedarf *sie* (diese Mittel). Αντίθετα, και ίσως ορθότερα, ο Δημητράκοπουλος, *Kant Immanuel, Κριτική του καθαρού Λόγου*, Υπερβατική διαλεκτική και υπερβατική μεθοδολογία (εισαγωγή-μετάφραση-παρατηρήσεις Μιχαήλ Φ. Δημητράκοπουλου), Αθήνα 1999, σελ. 34, τη συσχετίζει με τις «ιδέες». Σε κάθε περίπτωση, και οι δύο ερμηνευτικές εκδοχές φαίνεται να ευσταθούν, αφού, ούτως ή άλλως, οι ιδέες *είναι* το μέσο που χρησιμοποιεί η μεταφυσική για να υπερβεί τη φυσική πραγματικότητα.

⁴² Βλ. Alexander Varga von Kibéd, *Erklärung der Grundbegriffe von Kant's Kritik der reinen Vernunft*, Verlag UNI-Druck, München 1971 (2. Auflage 1981), σελ. 8.

ιδέες. Αντίθετα, ο γερμανός φιλόσοφος χρησιμοποιεί την αποδεικτική βεβαιότητα των μαθηματικών για να κατοχυρώσει μέσω του πρακτικού Λόγου το πράγμα καθ' εαυτό και υπ' αυτή την έννοια την ύπαρξη του Θεού και την ελευθερία. Έτσι, ενώ ο Πλάτων επεκτείνει την αληθινή γνώση έξω από την εμπειρία για να διασώσει την αναγκαιότητα των μαθηματικών, ο Kant προεκτείνει τη γνώση μέσα στην εμπειρία για να διασφαλίσει πέρα από τα όρια της γνώσης την ύπαρξη του *entis realissimi*, εξασφαλίζοντας παράλληλα και την ατομική ελευθερία μέσω της αυτενέργειας του Λόγου. Εξ ου και η διαφορά των προθέσεων των δύο φιλοσόφων: η πλατωνική πρόθεση έχει *επιστημολογικό* και δη *μαθηματικό* χαρακτήρα, η καντιανή πρόθεση έχει *θεολογικό* και κατ' εξοχήν *ανθρωπολογικό* χαρακτήρα· το ιδεολογικό υπόστρωμα της πλατωνικής διδασκαλίας αποτελεί όρο εξασφάλισης της αποδεικτικής βεβαιότητας των μαθηματικών, το μαθηματικό υπόβαθρο της καντιανής φιλοσοφίας όρο διασφάλισης του ανωτάτου όντος. Για τον προχριστιανικό Πλάτωνα, οι ιδέες εξασφαλίζουν την επιστήμη, για τον μεταχριστιανικό Kant, η επιστήμη διασφαλίζει τον Θεό. Στην ουσία πρόκειται για το ζήτημα της σχέσης μεταξύ Θεού και των εννοιών του χώρου και του χρόνου.

Θεμελιώνοντας τη νεοεισαχθείσα⁴³ και αποκαλούμενη «υπερβατολογική φιλοσοφία», ο Kant επιχειρεί τη μετατροπή της *υπερβατικής φιλοσοφίας του όντος* σε *υπερβατολογική φιλοσοφία της εμπειρίας*⁴⁴. Εξ ου και η διάκριση του πρώτου τμήματος της *KτκΑ* σε Υπερβατολογική Αισθητική και Υπερβατολογική Λογική, με περαιτέρω διαίρεση της τελευταίας σε Υπερβατολογική Αναλυτική και Υπερβατολογική Διαλεκτική.⁴⁵ Ποια είναι όμως η έννοια της «υπερβατολογικής φιλοσοφίας»;⁴⁶

Ας ξεκινήσουμε μ' ένα διαφωτιστικό απόσπασμα από την εισαγωγή της *KτκΑ*: «Η επιστήμη αυτή [...] δεν [...] έχει να κάνει με αντικείμενα του Λόγου, η πολλαπλότητα των οποίων είναι άπειρη, αλλά [...] με αυτόν τον ίδιο, με ζητήματα, τα οποία πηγάζουν από τους κόλπους του και [...] δεν του υπαγορεύονται από τη φύση των πραγμάτων που

⁴³ Τουλάχιστον ορολογικώς, πάντως, ο επίμαχος όρος δεν χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Kant. Βλ. Otfried Höffe, *όπ.α.*, σελ. 66. Πρβλ. επίσης Patrick Unruh, *Transzendente Ästhetik des Raumes*, Zu Immanuel Kants Raumkonzeption, Königshausen & Neumann GmbH, Würzburg 2007, σελ. 75.

⁴⁴ Πρβλ. και Αυγελή, *όπ.α.*, σελ. 189 και υποσ. 5.

⁴⁵ Ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται σε πληθώρα εκφράσεων. Π.χ. *υπερβατολογική* ενότητα της αυτοσυνείδησης (*transzendente Einheit des Selbstbewußtseins*, *KrV* B 132 επ.), *υπερβατολογικό* σχήμα (*transzendentales Schema*, *KrV* B 177 επ.), *υπερβατολογικές* θεμελιώδεις αρχές (*transzendente Grundsätze*, *KrV* B 206), *υπερβατολογικό* αντικείμενο (*transzendentales Objekt*, *KrV* B 333). Πρβλ. και Unruh, *όπ.α.*, σελ. 75.

⁴⁶ Για τον Vaihinger, *Kommentar* 1, *όπ.α.*, σελ. 467, η έννοια του «υπερβατολογικού» αποτελεί το δυσχερέστερο ορολογικό πρόβλημα της καντιανής διδασκαλίας, μάλιστα δε και ολόκληρης της νεότερης φιλοσοφίας.

διαφοροποιούνται από αυτόν, αλλά από την ίδια του τη φύση. Επειδή λοιπόν ο Λόγος απέκτησε προηγουμένως πλήρη γνώση της ικανότητάς του, εν αναφορά προς τα αντικείμενα που μπορεί να του εμφανισθούν στην εμπειρία, πρέπει να είναι εύκολο γι' αυτόν να προσδιορίσει πλήρως και ασφαλώς την έκταση και τα όρια της επιχειρούμενης χρήσης του πέρα από τα όρια της εμπειρίας.⁴⁷

Και μόνο η ετυμολογική ανάλυση του επίμαχου όρου οδηγεί στη σύγκριση με τον ηχητικά συγγενή όρο «υπερβατικό» και οι δύο όροι προέρχονται από την κύρια πρόθεση «υπέρ» που σηματοδοτεί την υπέρβαση, τη διάβαση, το πέρασμα προς τα έξω. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, στην ουσία πρόκειται για την υπέρβαση ενός συγκεκριμένου ορίου. Ποιο είναι όμως αυτό το όριο, πέρα απ' το οποίο οι εν λόγω όροι αποκτούν το φιλοσοφικά βαρυσήμαντο νόημά τους; Κατ' αρχάς όλα δείχνουν ότι τη διαχωριστική γραμμή σηματοδοτεί η εμπειρία. Ωστόσο, η δυσχέρεια προσέγγισης του υπό εξέταση όρου θα οδηγήσει και τον ίδιο τον Kant στη διατύπωση αποκλινόντων ορισμών.⁴⁸ Προσεκτικότερη μελέτη καταδεικνύει ότι η υπέρβαση της εμπειρίας εμφανίζεται τελικά υπό διπλή σημασία, αφενός, κατά την έκταση και αφετέρου, κατά το περιεχόμενο. Η υπέρβαση της πρώτης οδηγεί στη «γνώση» του υπεραισθητού, του υπερεμπειρικού, η υπέρβαση του δεύτερου, αντίθετα, σηματοδοτεί τη γνώση από τον καθαρό Λόγο και συνεπώς είναι *a priori*. Υπ' αυτή την έννοια, μια πρώτη ματιά οδηγεί εύκολα στην άποψη ότι υπερβατολογική είναι είτε η υπερεμπειρική είτε η *a priori* γνώση. Ο Kant, ωστόσο, φαίνεται να επικεντρώνει το γνωσιολογικό ενδιαφέρον στη δεύτερη. Έτσι, «υπερβατολογικό» είναι αυτό που συνδέεται άρρηκτα με την προτερολογικότητα.⁴⁹ Ενώ όμως –κι εδώ χρειάζεται προσοχή– το υπερβατολογικό είναι πάντοτε και *a priori*, το *a priori*, αντίθετα, δεν είναι πάντοτε και υπερβατολογικό.⁵⁰ Υπ' αυτό το πρίσμα, θα πρέπει να κατανοήσουμε ότι η *Κριτική του*

⁴⁷ *KrV* B 23.

⁴⁸ Βλ. Varga von Kibéd, *όπ.α.*, σελ. 5: «Πρέπει οπωσδήποτε να γίνει παραδεκτό ότι η διάκριση των δύο εννοιών στη φιλοσοφία του Kant δεν πραγματοποιείται πάντοτε με συνέπεια». Πρβλ. επίσης και την καθ' ημάς σωστή θέση της Elena Ficara, *Die Ontologie in der Kritik der reinen Vernunft*, Königshausen & Neumann GmbH, Würzburg 2006, σελ. 45: «Μολονότι ο Kant για πρώτη φορά στην ιστορία της φιλοσοφίας διαφοροποιεί τις έννοιες "υπερβατολογικό" και "υπερβατικό", οι δύο όροι χρησιμοποιούνται συχνά στην *KrV* ως συνώνυμα», και σελ. 46: «[...] ο Kant αποπειράται να διερευνήσει θεματικά τους δύο όρους, όμως η διαφορά φαίνεται στην *KrV* ελάχιστη. Ανάγεται στη μεγαλύτερη ή [...] μικρότερη ριζοσπαστικότητα της υπέρβασης της εμπειρίας [...]. Η διαφορά συνεπώς έγκειται στους διαφορετικούς τρόπους μιας ταυτόσημης υπέρβασης».

⁴⁹ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 1, *όπ.α.*, σελ. 468.

⁵⁰ Βλ. και Ficara, *όπ.α.*, σελ. 42: «Το πεδίο εφαρμογής του "*a priori*" αποδεικνύεται ευρύτερο απ' αυτό του "υπερβατολογικού". Το υπερβατολογικό είναι επίσης πάντοτε *a priori*, δεν είναι όμως κάθε *a priori*

καθαρού Λόγου αποτελεί μια γνωσιοθεωρία, την οποία ο Kant χαρακτηρίζει υπερβατολογική: ενώ ο μαθηματικός γνωρίζει ότι $7 + 5 = 12$, ο γνωσιοθεωρητικός *εκλαμβάνει* την εν λόγω μαθηματική γνώση ως συνθετική *a priori* γνώση.⁵¹ Έτσι, η υπερβατολογική γνωσιοθεωρία αποτελεί στην ουσία μια *μεταθεωρία*,⁵² μια θεωρία δηλαδή των θεωριών, στην οποία ανευρίσκεται η συνθετική *a priori* γνώση. Ο κλασικός ορισμός του Kant φαίνεται να αίρει προς στιγμήν τις αμφισημίες: «Ονομάζω υπερβατολογική κάθε γνώση που δεν ασχολείται τόσο με αντικείμενα, αλλά με τον δικό μας εν γένει τρόπο γνώσης αντικειμένων, εφόσον αυτός οφείλει να είναι *a priori* δυνατός».⁵³ Και συμπληρώνει: «[...] υπερβατολογική δεν πρέπει να ονομάζεται κάθε γνώση *a priori*, αλλά μόνο αυτή, μέσω της οποίας γνωρίζουμε ότι και πώς ορισμένες παραστάσεις (εποπτείες ή έννοιες) εφαρμόζονται αποκλειστικά *a priori* ή είναι δυνατές (δηλαδή η δυνατότης⁵⁴ της *a priori* γνώσης ή χρήσης της)».⁵⁵ Τελικά υπερβατολογική γνώση δεν αποτελεί η μαθηματική επιστήμη αυτή καθ' εαυτήν, αλλά μόνο η γνώση, που συνδέεται με την επίγνωση ότι τα μαθηματικά αποτελούν συνθετική *a priori* γνώση. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για τη συνείδηση μιας *a priori* γνώσης. Διαφωτιστικό εν προκειμένω το απόσπασμα που ακολουθεί: «[...] ούτε ο χώρος, ούτε οποιοσδήποτε *a priori* γεωμετρικός προσδιορισμός του ιδίου είναι μια υπερβατολογική παράσταση, αλλά μόνο η επίγνωση ότι αυτές οι παραστάσεις δεν είναι εμπειρικής προέλευσης και η δυνατότης πώς,

υπερβατολογικό. Η διαφορά των δύο εννοιών έγκειται λοιπόν σ' αυτό, στο ότι το *a priori* χαρακτηρίζει την απλή προηγησιμότητα ορισμένων παραστάσεων έναντι της εμπειρίας, ενώ ο όρος "υπερβατολογικό", στη γλωσσική χρήση του Kant, παραπέμπει πάντοτε στους όρους δυνατοποίησης της γνώσης περί της εν λόγω προηγησιμότητας». Πρβλ. και Varga von Kibéd, *όπ.α.*, σελ. 5: «Η υπερβατολογική γνώση διακρίνεται από την απλή *a priori* γνώση μόνο κατά το ότι, ενώ η τελευταία είναι απλώς μια *a priori* γνώση, η υπερβατολογική γνώση πρέπει να χαρακτηρίζεται ως τέτοια *a priori* γνώση, το ίδιο το αντικείμενο της οποίας οικοδομεί ένα προτερολογικό (δεδομένο)». Πρβλ. και Bruno Bauch, *Immanuel Kant*, dritte, um einen Nachtrag vermehrte Auflage, Walter & Gruyter & Co, Berlin und Leipzig, 1923, σελ. 130: «Υπερβατολογική [...] είναι μόνο η γνώση περί των *a priori* γνώσεων». Βλ. και Varga von Kibéd, *όπ.α.*, σελ. 5, με παραπομπή στον Bauch.

⁵¹ Πρβλ. και Walter Götz, *Kants «Kritik der reinen Vernunft» im Klartext*, Mohr Siebeck, UTB, Tübingen 2006, σελ. 15.

⁵² Πρβλ. και Ficara, *όπ.α.*, σελ. 44: «[...] ο όρος "υπερβατολογικό" επιτελεί μια μεταθεωρητική λειτουργία: το "υπερβατολογικό" περιγράφει, πώς είναι και αντιστοίχως πώς οφείλει να είναι η γνώση και τα υπερβατολογικά κατηγορήματα είναι ιδιότητες και αντιστοίχως κανόνες της γνώσης».

⁵³ *KrV* B 25.

⁵⁴ Σωστά ο Vaihinger, *Kommentar* 1, *όπ.α.*, σελ. 468, χαρακτηρίζει ως υπερβατολογική φιλοσοφία τη «θεωρία της δυνατότητας προτερολογικής γνώσης» ή, απλούστερα, τη «θεωρία του *a priori*». Έτσι υπερβατολογική γνώση ονομάζεται εκείνη, που έχει ως αντικείμενο τη δυνατότητα της *a priori* γνώσης και όχι την ίδια τη γνώση.

⁵⁵ *KrV* B 80/A 56.

παρ' όλ' αυτά, μπορούν να αναφέρονται a priori σε αντικείμενα της εμπειρίας, μπορεί να ονομάζεται *υπερβατολογική*».⁵⁶

Την αποσαφήνιση των δύο όρων θα επιχειρήσει ο Kant και στα *Προλεγόμενα*. Με αφορμή την παρερμηνεία δύο πρώιμων βιβλιοκριτικών, των Feder και Garve, θα επισημάνει χαρακτηριστικά: «η λέξη "υπερβατολογικό" [...], δεν σημαίνει κάτι που υπερβαίνει κάθε εμπειρία, αλλά κάτι που προηγείται οπωσδήποτε αυτής, πλην όμως δεν προορίζεται για τίποτα περισσότερο από το να καταστήσει αποκλειστικά δυνατή την εμπειρική γνώση. Εάν [...] οι έννοιες υπερβαίνουν την εμπειρία, τότε η χρήση τους ονομάζεται υπερβατική, και αυτή διαφοροποιείται από την εμμενή χρήση, την περιορισμένη δηλαδή στην εμπειρία».⁵⁷ Είναι προφανές ότι ο όρος «υπερβατικό» («transzendent») ⁵⁸ δεν σχετίζεται με κάποιο εμπειρικό περιεχόμενο, αλλά με κάτι που υπερβαίνει την εμπειρία. Κάτι ανάλογο όμως συμβαίνει και με τον όρο «υπερβατολογικό». Κι αυτός δηλαδή δεν υποδηλώνει ένα εμπειρικό περιεχόμενο και γι' αυτό απομακρύνεται από αυτήν. Εάν όμως και οι δύο όροι σηματοδοτούν την υπέρβαση της εμπειρίας, τότε σε τι έγκειται η διαφοροποίησή τους; Κατά την άποψή μας, αυτή εντοπίζεται στο σημείο αναφοράς και στην αντιστροφή της κατεύθυνσης της υπέρβασης· δηλαδή, στην περίπτωση του «υπερβατικού» έχουμε υπέρβαση των *ορίων*, της *έκτασης* της ήδη δημιουργηθείσας και συνεπώς *υπάρχουσας* εμπειρίας, γεγονός που οδηγεί σ' ένα υπεραισθητό και αδιάνγνωστο δεδομένο. Στην περίπτωση αντίθετα του «υπερβατολογικού» έχουμε υπέρβαση του *περιεχομένου* της –μη ακόμα δημιουργηθείσας και γι' αυτό *μη* υπάρχουσας– εμπειρίας από ένα διαγνώσιμο δεδομένο, που όμως τίθεται ως βάση για την δημιουργία της. Κι αυτό δεν είναι άλλο από την «συνθετική a priori γνώση» και

⁵⁶ KrV/B 81/A 57. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁵⁷ Kant: IV, *Prolegomena*, σελ. 253-383, *Probe eines Urtheils über die Kritik, das vor der Untersuchung vorbegeht*, υποσημ. *), σελ. 373. Βλ. και Αριστείδη Μπαλά, Κώστα Στεργιόπουλου (επιμ.), *Φιλοσοφία και επιστήμες στον εικοστό αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2013, *Εισαγωγή*, σελ. 8, υποσημ. 13: «Επειδή συχνά γίνεται σύγχυση, να διευκρινίσουμε τα εξής: "υπερβατικό" (transcendent) είναι εκείνο που "υπερβαίνει" τον κόσμο (ή, γενικότερα, ένα δεδομένο πλαίσιο) αντιμετωπίζοντας το αντικείμενό του έξωθεν. Αντίθετο του "υπερβατικού" είναι το "εμμενές" (immanent), δηλαδή εκείνο που παραμένει εγγενώς εντός κόσμου (ή εντός του δεδομένου πλαισίου), αρνούμενο την αντίστοιχη έξωθεν σκοπιά. Μπορούμε να εικάσουμε ότι ο Καντ επιλέγει τον όρο "υπερβατολογικό" (transcendental), που διατηρεί σε όλες τις λατινογενείς γλώσσες ετυμολογική συνάφεια με το αντίστοιχο "υπερβαίνω", για να υποδηλώσει μια "υπέρβαση", αλλά εντελώς διαφορετικού τύπου: εκείνη που δεν αναφέρεται καθόλου σε αντικείμενο, αλλά μόνο σε *συνθήκες δυνατότητας*. Η σύγχυση μπορεί να δημιουργηθεί εύκολα γιατί, κατά τους όρους της παραπάνω διάκρισης, το καντιανό "υπερβατολογικό" είναι "εμμενές": οι αντίστοιχες κάθε φορά συνθήκες δυνατότητας "εμμένουν", δηλαδή ενυπάρχουν σε ό,τι αυτές αφορούν». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁵⁸ Από το λατινικό ρήμα *transcendere* = *υπερβαίνω*, *χωρώ προς*.

τους όρους της γνωστικής εν γένει ικανότητας (Εποπτεία, Διάνοια, Λόγος), που δεν εντοπίζονται έξω από το υποκείμενο, αλλά αντιθέτως βρίσκονται μέσα σ' αυτό. Υπ' αυτό το πρίσμα, το υπερβατικό ακολουθεί την εμπειρία, ενώ το υπερβατολογικό προηγείται αυτής.

Ας προσεγγίσουμε για λίγο το ζήτημα διαφορετικά. Επιχειρώντας να γνωρίσουμε τον εξωτερικό κόσμο, μεταβαίνουμε κατ' ανάγκη «προς τα έξω», προσκρούοντας στον γνωσιολογικά αδιαπέραστο τοίχο των φαινομένων. Γι' αυτό δεν μπορούμε να γνωρίσουμε οτιδήποτε βρίσκεται πέρα από αυτά. Μπορούμε όμως να «μεταβούμε» προς την αντίθετη γνωσιολογική κατεύθυνση, εισχωρώντας βαθιά στον εαυτό μας,⁵⁹ και να εγκλωβθούμε δίκην εσωτερικής θέασης της γνωστικής μας ικανότητας το «υπερβατολογικό» δεδομένο. Υπ' αυτή την έννοια, το υπερβατολογικό αποτελεί έναν παράγοντα, διαφορετικό μεν από την εμπειρία, που όμως έχει θετική σχέση προς αυτήν, στο μέτρο ακριβώς που η εμπειρία καθίσταται δυνατή χάρη στον *a priori* χαρακτήρα του υπερβατολογικού.⁶⁰ Έτσι το υπερβατολογικό, όχι μόνο δεν απομακρύνεται από την εμπειρία, αλλά, αντίθετα, αποτελεί και προϋπόθεση δημιουργίας της. Διαφορετικά, όμως, συμπεριφέρεται το υπερβατικό ως προς αυτήν, αφού με αυτό δεν υποδηλώνεται η παραμικρή αναφορά στον χώρο των φαινομένων. Έτσι, το υπερβατικό έχει αρνητική χροιά, υπό την έννοια της εγκαταλείψεως της εμπειρίας, καθώς κείται πάντοτε πέρα από τα όριά της, σηματοδοτώντας και την υπέρβασή της. Με άλλα λόγια, το υπερβατολογικό διατηρεί τη σχέση του προς τα φαινόμενα, προσγράφοντας και τους όρους δημιουργίας τους, το υπερβατικό απομακρύνεται από αυτά, «επιδιώκοντας» να υπερβεί τα όριά τους. Γι' αυτό και το υπερβατολογικό οδηγεί σε μια γνωσιολογική θεμελίωση της αισθητήριας σφαίρας, ενώ το υπερβατικό στον απεγκλωβισμό από αυτήν και συνεπώς στην υπέρβασή της.⁶¹

Εν τελευταία αναλύσει, το υπερβατικό αναφέρεται σ' ένα μη αισθητό ή, καλύτερα, υπεραισθητό δεδομένο, το υπερβατολογικό, αντίθετα, συνδέεται πάντοτε με τον αισθητήριο χώρο. Το υπερβατολογικό είναι γνωσιολογικό κατηγορημα, που αναφέρεται σε *a priori* γνώσεις, το υπερβατικό είναι οντολογικό, μεταφυσικό κατηγορημα, που αναφέρεται στην υπεραισθητή πραγματικότητα: στον Θεό, την αθανασία της ψυχής, την ελευθερία.

⁵⁹ Δικαιολογημένα ο Gotthard Günther, *Das Bewusstsein der Maschinen*, Baden-Baden 1963, σελ. 24, χρησιμοποιεί τον όρο «*Intranszendenz*» αντί του όρου «*Transzendenz*». Στην ουσία, δεν πρόκειται για μετάβαση προς τα έξω, αλλά για μετάβαση προς τα μέσα, για πορεία προς εαυτόν, για «εσωτερική διάβαση», για «ενδοδιάβαση», ενδοσκοπήση και αναστοχασμό, για εν τέλει συνειδητοποίηση των γνωστικών μας ικανοτήτων.

⁶⁰ Είναι προφανές ότι το *a priori* δεν αποτελεί μόνο προϋπόθεση του «υπερβατολογικού», αφού κάθε υπερβατολογικό είναι και *a priori*, αλλά και όρο για τη δυνατότητα της εμπειρίας. Βλ. και Varga von Kibéd, όπ.α., σελ. 6.

⁶¹ Πρβλ. και Varga von Kibéd, όπ.α., σελ. 7.

Επιχειρώντας περαιτέρω να διαφωτίσει το επαναστατικό του εγχείρημα, ο Kant επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Μέχρι τώρα δεχόταν κανείς ότι όλη η γνώση μας πρέπει να ρυθμίζεται προς τα αντικείμενα. Όλες όμως οι προσπάθειές μας να προσδιορίσουμε κάτι γι' αυτά a priori διαμέσου εννοιών, με τις οποίες θα διευρυνόταν η γνώση μας, πήγαν υπ' αυτή την προϋπόθεση χαμένες. Γι' αυτό ας δοκιμάσουμε μια φορά, μήπως στα προβλήματα της Μεταφυσικής έχουμε περισσότερη επιτυχία, εάν αποδεχθούμε υποθετικά ότι τα αντικείμενα πρέπει να ρυθμίζονται προς τη γνώση μας, το οποίο συμφωνεί ήδη καλύτερα με την επιθυμητή δυνατότητα μιας a priori γνώσεως των ιδίων, που οφείλει να προσδιορίζει κάτι σχετικά με αντικείμενα, προτού αυτά μάς δοθούν. Εδώ συμβαίνει κάτι σαν τις αρχικές σκέψεις του Κοπέρνικου, ο οποίος, βλέποντας ότι δεν κατέληγε σε αποτέλεσμα ως προς την εξήγηση των ουρανίων κινήσεων, όταν δέχθηκε ότι ολόκληρη η στρατιά των άστρων περιστρέφεται γύρω από τον θεατή, προσπάθησε να δει, μήπως θα είχε μεγαλύτερη επιτυχία, εάν άφηνε τον θεατή να περιστρέφεται και αντιθέτως τα άστρα να μένουν ακίνητα»⁶². Το απόσπασμα αυτό αποκαλύπτει στην ουσία την αλλαγή θεώρησης,⁶³ τη μεταστροφή του εποπτικού προσανατολισμού· αντί να περιστρεφόμαστε εμείς γύρω από τα αντικείμενα, προκειμένου να τα γνωρίσουμε, ας κάνουμε τα αντικείμενα να περιστρέφονται γύρω από μας. Ας επιβάλλουμε εμείς τους δικούς μας νόμους σ' αυτά. Πρόκειται για καινοφανή γνωσιολογική αντιστροφή, που οδηγεί στην επανάσταση του φιλοσοφικού σκέπτεσθαι, αφού ως τότε γινόταν δεκτό ότι το υποκείμενο προσδιορίζεται γνωσιολογικά από το αντικείμενο. Έτσι όμως δεν μπορούσε να κατανοηθεί ο a priori εννοιολογικός καθορισμός του αντικειμένου.⁶⁴ Εξ ου και το ερώτημα, μήπως η αντιστροφή της γνωσιολογικής κατεύθυνσης μεταξύ προσδιορίζοντος αντικειμένου και προσδιοριζόμενου υποκειμένου θα οδηγούσε τελικά στο επιζητούμενο αποτέλεσμα. Για τον Kant, δεν προσδιορίζεται το υποκείμενο από το αντικείμενο, αλλά το αντικείμενο από το υποκείμενο.⁶⁵ Πώς μπορεί όμως η συνείδηση του γινώσκοντος υποκειμένου να προλαμβάνει κάτι που φαίνεται ότι προϋπάρχει αυτής και από το οποίο η ίδια εν τέλει επηρεάζεται; Ο γερμανός φιλόσοφος επιχειρεί να παρακάμψει την δημιουργούμενη αντίφαση· τελικά η συνείδηση του υποκειμένου δεν συλλαμβάνει το αντικείμενο ως καθ' εαυτό υπάρχον, αλλά όπως παριστάνεται ενώπιόν της. Δεν το «κατακτά» δηλαδή ως πράγμα καθ' εαυτό, αλλά μόνο ως φαινόμενο. Προϊόν πεπερασμένης

⁶² KrV B XVI, *Vorrede*.

⁶³ Πρβλ. και Mohr, ό.π., σελ. 71, που σωστά θα κάνει λόγο για *Perspektivenwechsel* (αλλαγή προοπτικής).

⁶⁴ Πρβλ. και Emerich Coreth/Harald Schöndorf, *Philosophie des 17. und 18. Jahrhunderts*, dritte, überarbeitete und erweiterte Auflage, Stuttgart, Kohlhammer GmbH, 2000, σελ. 175.

⁶⁵ Βλ. και Coreth/Schöndorf, ό.π..

υποκειμενικότητας, η ανθρώπινη νόηση δεν παράγει πρωτογενώς τα πράγματα, δεν τα δημιουργεί εκ του μηδενός, και συνεπώς δεν χαρακτηρίζεται από παραγωγικότητα, αλλά από αναπαραγωγική εισδεκτικότητα.⁶⁶ Εξ ου και το εύλογο συμπέρασμα, στο οποίο οδηγεί ο εμφανιζόμενος ρεαλισμός της καντιανής σκέψης: τα αντικείμενα της γνώσης δεν αντιμετωπίζονται ως βαθμηδόν δημιουργούμενα, εξελισσόμενα δηλαδή και δυναμικώς εγκείμενα, αλλά ως πρωταρχικώς δημιουργηθέντα, εξελιχθέντα δηλαδή και στατικώς αντικείμενα. Έτσι, δεν πρόκειται για δυνάμει οντολογική παραγωγή, αλλά για ενεργεία γνωσιολογική αναπαραγωγή. Ας κατανοήσουμε ότι ο ανθρώπινος νους είναι *intellektus ectypus* και συνεπώς δεν δημιουργεί το αντικείμενο, αλλά το προσεγγίζει γνωσιολογικώς, το αναπαράγει. Γι' αυτό και θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα η διάκριση μεταξύ πρωτογενούς «δημιουργού» και δευτερογενούς «παραγωγού»: ο πρώτος «γεννά» το αντικείμενο εκ του μη όντος, το δημιουργεί από την ανυπαρξία, ο δεύτερος το «αναγεννά», το διαγιγνώσκει εκ του υπάρχοντος.

Σ' αυτήν ακριβώς τη θεμελιώδη διάκριση έγκειται και η διαφοροποίηση του καντιανού θεωρητικού συστήματος από τον επελαύνοντα στη συνέχεια μεταφυσικό γερμανικό ιδεαλισμό, που μετατρέπει το πεπερασμένο καντιανό υποκείμενο σε απόλυτο υποκείμενο ενός Fichte ή απόλυτο πνεύμα ενός Hegel.⁶⁷ Σκοπός του Kant, όμως, δεν είναι η θεώρηση της γνώσης εν γένει, αλλά η αναζήτηση και έρευνα των όρων μιας αντικειμενικής γνώσης. Και οι όροι αυτοί βρίσκονται στο υποκείμενο. Γι' αυτό και η καντιανή προϋπόθεση φαντάζει μάλλον απλή, αφού η ιδιοσυστασία του γινώσκοντος υποκειμένου προσδιορίζει κατ' ουσίαν και τη δομή του γινωσκόμενου αντικείμενου.⁶⁸ Το σημαντικότερο όμως για την περίπτωση μας είναι ότι με την εν λόγω ιδιοσυστασία δεν εννοείται η εμπειρική υφή του υποκειμένου, ούτε η ιστοριοφυλετική εξέλιξη του *hominis sapientis* ή οι ελάχιστες κοινωνικές εκδηλώσεις του. Αντίθετα, το εμπειρικό υποκείμενο, με συγκεκριμένη εγκεφαλική δομή, αναστοχάζεται τους όρους της νοητικής του δραστηριότητας και ολοκληρώνει εν εαυτώ μια «υπέρβαση», μια «μετάβαση», μέσω της εμπειρικότητάς του, προς τον εαυτό του, θεωρούμενου ως υπερβατολογικού υποκειμένου. Έτσι ανακαλύπτει τη δομική του σύσταση, με τη συνδρομή της οποίας αναγιγνώσκει τα εμπειρικά αντικείμενα.⁶⁹ Με άλλα λόγια, το γνωστικό υποκείμενο οδηγείται στην υπερβατολογικότητα της κατά περιεχόμενο

⁶⁶ Πρβλ. και Coreth/Schöndorf, όπ.α..

⁶⁷ Πρβλ. και Coreth/Schöndorf, όπ.α., σελ. 175.

⁶⁸ Βλ. και Wolfgang Schlüter, *Immanuel Kant*, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München 1999, σελ. 66.

⁶⁹ Πρβλ. και Schlüter, όπ.α., σελ. 66, 67.

αντικειμενικής γνώσης, που, αν και η ίδια αναφέρεται στην εμπειρία, ταυτόχρονα όμως, ως προερχόμενη από το υπερβατολογικό υποκείμενο, ενδογενώς τελικά την υπερβαίνει.

Γ. Η ιδεαλιστική στροφή της *Dissertatio*

Το έτος 1770, ο Kant παρουσιάζει την εναίσιμο *Διατριβή του*,⁷⁰ *Περί της μορφής και των αρχών του αισθητού και νοητού κόσμου*.⁷¹ Με στόχο τη συμφιλίωση των αντιτιθέμενων στην εποχή του απόψεων περί *χωροχρόνου*,⁷² ο Kant σχετικοποιεί την έννοια της εμπειρικής πραγματικότητας,⁷³ επιτυγχάνοντας και τη μετάβαση από την «προκριτική» στην λεγόμενη «κριτική περίοδο»: πραγματικότητας δεν είναι πλέον κάτι που υπάρχει αφ' εαυτού, ανεξάρτητα από τη συνείδηση του γινώσκοντος υποκειμένου, αλλά αυτό που ισχύει για όλα τα αντικείμενα, ιδωμένα ως φαινόμενα. Εφεξής το υποκείμενο είναι αυτό που προσδίδει στην πραγματικότητα την αντικειμενικότητά της. Πρόκειται στην ουσία για καθολικώς ισχύουσα, γνωσιολογική, φαινομενολογική και εν τέλει *ανθρώπινη* πραγματικότητα. Έτσι στην απόλυτη, οντολογική και «αληθινή» της πλευρά, ο Kant αντιπαραβάλλει τη σχετική και ανθρωπολογική της διάσταση. Σύμφωνα με την ιδεαλιστική στροφή που εισηγείται το 1770, χώρος και χρόνος δεν θεωρούνται πλέον αντικειμενικές και αυθύπαρχτες οντότητες, αλλά υποκειμενικές και a priori μορφές εποπτείας.⁷⁴

⁷⁰ Γνωστή και ως *Dissertatio*, όπως εφεξής θα αναφέρεται. Ο λόγος για τη δεύτερη και σημαντικότερη λατινική *Διατριβή*, μετά την πρώτη διδακτορική του εργασία *Meditationum quarundam de igne succincta delineatio*, γνωστή και ως *Περί του πυρός* (*De igne*), που έγραψε σε ηλικία 31 ετών (1755). Έργο ιδιαίτερα σημαντικό για τη φιλοσοφική εξέλιξη του Kant, η *Dissertatio* προοιωνίζεται τον ιδεαλισμό του χώρου και του χρόνου, οδηγώντας στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*. Όποιος επιθυμεί να προσεγγίσει την Υπερβατολογική Αισθητική, δεν πρέπει να παραβλέπει τη *Dissertatio* του 1770.

⁷¹ *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et (ac) principiis*. Το αρχαίο ελληνικό πνεύμα καταδυναστεύει τον γερμανό φιλόσοφο, καθώς η πλατωνική διάκριση του αισθητού κόσμου από τον νοητό κόσμο, όχι μόνο καθοδηγεί τον Kant στην αντίστοιχη δική του διάκριση, αλλά οδηγεί αναπόδραστα και στην αμφισημία του «πράγματος καθ' εαυτό».

⁷² Ωστόσο, η περί χώρου διδασκαλία του μεγάλου φιλοσόφου θα πρέπει ν' αναζητείται σε ολόκληρο το έργο του και κυρίως της περιόδου από τη *Dissertatio* (1770) –που δικαιολογημένα θεωρείται και έναρξη της κριτικής φιλοσοφίας– μέχρι και τον θάνατό του (1804). Πρβλ. σχετικά και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π., *Πρόλογος*, σελ. 2.

⁷³ Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 350: «Ο Kant [...] σ χ ε τ ι κ ο π ο ι ή σ ε τις έννοιες της πραγματικότητας και της αλήθειας».

⁷⁴ Κατανοεί κανείς γιατί η *Dissertatio* δεν αποτελεί ευκαιριακό σύγγραμμα που πηγάζει από στιγμιαία διάθεση και προορίζεται να κοσμήσει τη σχετική βιβλιογραφία, αλλά μια ουσιαστική έρευνα, με την οποία ο Kant

Ακολουθώντας μια διαφορετική θεωρία περί μαθηματικής γνώσης,⁷⁵ ο φιλόσοφος θα ενσωματώσει σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο τις απόψεις του 1763/64, στην *Έρευνα περί της σαφήνειας των θεμελιωδών αρχών της φυσικής θεολογίας και της Ηθικής*.⁷⁶ Κατά την κρίση, ωστόσο, δεκαετία του 1770 οδηγείται σε μιαν αντίληψη, που θα άλλαζε ριζικά το σκηνικό της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας: οι μαθηματικές προτάσεις, οι οποίες θεωρούντο *a priori* και αναλυτικές, θα έπρεπε τώρα να είναι *συνθετικές* και συνεπώς να έχουν εποπτική φύση. Την άποψη αυτή μάλιστα θα υποστηρίξει, ήδη το 1768, στην *πραγματεία, Περί του πρωταρχικού λόγου*⁷⁷ της διαφοράς των περιοχών στον χώρο.⁷⁸ για τον Kant του 1768, ο χώρος δεν έχει μόνο δική του πραγματικότητα, αλλά και εποπτικό χαρακτήρα. Ακριβώς αυτό όμως ήταν το πρόβλημα, αφού έτσι ο τελευταίος εξασφάλιζε μεν τη συνθετικότητα των γεωμετρικών προτάσεων, δεν κατοχύρωνε όμως και την επιθυμητή αποδεικτική τους βεβαιότητα.⁷⁹ Όμως για τον γερμανό φιλόσοφο, η *a priori* φύση τους «όφειλε» να θεωρείται αναγκαία και ταυτόχρονα να ευνοεί τις συνθετικές προτάσεις, που δεν μπορούσαν προφανώς να διέπονται από την τυχαιότητα και ενδεχομενικότητα της εμπειρίας. Κι αυτό μπορούσε να επιτευχθεί μόνο εάν ο χώρος δεν θεωρείτο αντικείμενο, αλλά *μορφή* ανθρώπινης εποπτείας. Με τον τρόπο αυτόν οδηγούμαστε και στο βασικό επιστημολογικό πρόβλημα, στην εφαρμογή των *μαθηματικών* προτάσεων επί της *φυσικής* πραγματικότητας, που απασχολούσε τον Kant ήδη από την πρώιμη συγγραφική του περίοδο, όταν στη *Φυσική Μοναδολογία*⁸⁰ (1756) θα επιχειρήσει να άρει την αντίφαση μεταξύ γεωμετρίας και Μεταφυσικής.⁸¹ Αργότερα, στη

προετοιμάζει σταθερά τη μελλοντική του φιλοσοφική δραστηριότητα.

⁷⁵ Σωστά ο Kuno Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, 2 Auflage, (σελ. 204, 260 και αλλού) (κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 433), αναζητώντας τα βαθύτερα κίνητρα, που ώθησαν τον Kant στη μεγάλη του ανακάλυψη, εντοπίζει την εξάπτουσα αφορμή στο πρόβλημα της εφαρμοσμένης μαθηματικής γνώσης.

⁷⁶ Kant: AA II, *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*, 1764, σελ. 273-301.

⁷⁷ Η *της πρώτης αιτίας*.

⁷⁸ Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume* (1768), (Εφεξής, *Von dem ersten Grunde*), σελ. 375-384, σελ. 383.

⁷⁹ Δικαιολογημένα ο Kuno Fischer θα επισημάνει ότι στο τέλος της προκριτικής περιόδου ο λόγος που καθιστούσε τις μαθηματικές προτάσεις συνθετικές απειλούσε ταυτόχρονα να τις μετατρέψει και σε εμπειρικές.

⁸⁰ Kant: AA I, *Metaphysicae cum geometria iunctae usus in philosophia naturali, cuius specimen I. continent monadologia(m) physica(m)* (1756), (Εφεξής *Monadologia*), σελ. 473-487.

⁸¹ Σωστά ο Alois Riehl, *Kritizismus* I, σελ. 98, χαρακτηρίσε το συγκεκριμένο πρόβλημα ως καθοριστικό κίνητρο διαμόρφωσης της «ιδεαλιστικής στρόφης» του 1770, και ως προάγγελο εν γένει του καντιανού υπερβατολογικού ιδεαλισμού: «Αναμφίβολα το δίλημμα αυτό μεταξύ μαθηματικών και φυσικής φιλοσοφίας

Dissertatio (1770), θα υποστηρίξει ότι μόνο διά της θεωρήσεως του χώρου ως *υποκειμενικού* και *ιδεατού* εξασφαλίζεται η απόλυτη εγκυρότης της γεωμετρίας και για τη φυσική πραγματικότητα.⁸² Υπ' αυτήν την έννοια, η λύση του προβλήματος της *Διατριβής* αποτελεί συνέχεια της προβληματικής του 1756.

Επηρεασμένος αρχικά από την περί χώρου διδασκαλία του Leibniz,⁸³ ο Kant αποπειράται να εξοβελίσει την αντινομία, που είχε διαγνώσει ο γερμανός μαθηματικός και αποτελεί βασικό κίνητρο διαμόρφωσης του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Όμως η σύγχυση που επικρατούσε στους κόλπους της λείβνιτειας σχολής σχετικά με την έννοια της μονάδας, φαίνεται να επηρεάζει και την αφετηρία της καντιανής σκέψης για τον χώρο. Ακολουθώντας έτσι τη μεταφυσική της εκδοχή,⁸⁴ κατά την οποία ο χώρος εκλαμβάνεται ως αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο το γινώσκον υποκείμενο αναπαριστά την αλληλεπίδραση των δυνάμεων που εκλύονται από τις μονάδες, ο Kant επισημαίνει στη *Φυσική Μοναδολογία*: «[...] ο χώρος δεν είναι ουσία, αλλά φαινόμενο της εξωτερικής σχέσης των ουσιών, [...]».⁸⁵ Γι' αυτό και δεν προηγείται των πραγμάτων, αλλά ακολουθεί τα πράγματα, ως φαινόμενο της εξωτερικής τους σχέσης, εδραιωμένο στη σύμπραξη των μονάδων, που είναι απλές και αδιαίρετες. Ακριβώς εδώ όμως βρίσκεται και η ουσία του ζητήματος, στην αναπόδραστη δηλαδή σύγκρουση μεταξύ αφενός απλότητας και συνεπώς αδιαιρετότητας της λείβνιτειας μονάδας και αφετέρου άπειρης *διαιρετότητας* του μαθηματικού χώρου. Κι εάν η σχολή του Leibniz υποστήριζε τη διάκριση του *μεταφυσικού-γεωμετρικού* χώρου από τον *φυσικό-εμπειρικό* χώρο, ο Kant θα επιδιώξει να καταδείξει ότι ακόμα και ο φυσικός χώρος μπορεί να είναι

ήταν για τον Kant ένα κίνητρο μαζί για τη διαμόρφωση της θεωρίας ότι ο καθολικός χώρος είναι αποικειστικά μορφή παράστασης». (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 434).

⁸² Kant: AA II, *Dissertatio*, § 15, *De spatio*, E, σελ. 405.

⁸³ Για τον γερμανό μαθηματικό, ο χώρος αποτελεί, αφενός, μια πραγματικότητα συντεθειμένη από ατομικά αντικείμενα —που δεν συνιστούν τις αληθινές ουσίες (τις μονάδες), αλλά μόνο τη φαινομενολογική τους εκδήλωση, και εμφανίζονται πριν από το όλο, ως διάταξη της συνύπαρξης των μονάδων—, και αφετέρου, μια ιδεατή ολότητα, μια Ιδέα μέσα στη διάνοια του Θεού, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η πραγματοποίησή της και υπάρχει πριν από τα τμήματα, που προέρχονται κατ' αποκοπήν ή κατά περιορισμό του ιδεατού χώρου, όπως τα κλάσματα προέρχονται από τη μονάδα. Βλ. Gottfried Wilhelm (von) Leibniz, *Die philosophischen Schriften*, nach den Manuskripten, hg. von C. J. Gerhardt, 7 Bände, Berlin 1875-1890, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1965, II σελ. 336, 379, III σελ. 622 επ., IV σελ. 491 επ., 568, VII σελ. 467 επ., 561, 564. Βλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 20, υποσ. 34. Για τις περί χώρου αντιλήψεις του Leibniz, βλ. και παρακάτω, κεφάλαιο 5ο, *Τελικές εκτιμήσεις*, υποενότητα B.1., *Ιδεατότης του χώρου*, σελ. 245, 246.

⁸⁴ Η άλλη είναι η φυσικοφιλοσοφική. Για τις διαφορετικές αντιλήψεις της μονάδας, βλ. και παρακάτω, κεφάλαιο 5ο, *Τελικές εκτιμήσεις*, υποενότητα B.1., *Ιδεατότης του χώρου*, σελ. 232, 233.

⁸⁵ Kant: AA I, *Monadologia*, όπ.α., Prop. V, *Scholion*, σελ. 480.

άπειρα διαιρετός, ανεξάρτητα μάλιστα από την απλότητα και αδιαιρετότητα των συνθετικών του στοιχείων, των ίδιων των μονάδων. Για να το επιτύχει αυτό, όμως, έπρεπε να *εξομοιώσει* τα δύο είδη χώρου. Έτσι όμως, ή θα αποδεχόταν την επ' άπειρο διαιρετότητα του φυσικού χώρου ή θα υποστήριζε τη μη διαιρετότητα του γεωμετρικού χώρου. Κι επειδή δεν μπορούσε προφανώς να ισχύσει το δεύτερο –καθώς ο μαθηματικός χώρος είναι άπειρος και συνεπώς πάντοτε διαιρετός–, ο Kant θα οδηγηθεί κατ' ανάγκη στην πρώτη λύση. Για να μπορεί, ωστόσο, ο φυσικός χώρος να εξομοιωθεί με τον αντίστοιχο γεωμετρικό, και να είναι άπειρα διαιρετός, όφειλε να θεωρηθεί προέκταση του τελευταίου, γεγονός που προϋπέθετε την μετάθεση του γεωμετρικού χώρου εντός του υποκειμένου, με παράλληλη μάλιστα μετατροπή του σε μορφή εποπτείας, ως τρόπου γνωσιακής προσεγγίσεως των αντικειμένων. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται και το βαθύτερο νόημα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, τουλάχιστον κατά το 1770: στη μετατροπή του χώρου και του χρόνου σε υποκειμενικές και *a priori* μορφές εποπτείας, διαμέσου των οποίων τα αντικείμενα διαγιγνώσκονται ως φαινόμενα.⁸⁶ Επειδή όμως αυτά βρίσκονται εντός χωροχρονικών πλαισίων, χώρος και χρόνος δεν μπορούσαν παρά να έχουν κατ' ανάγκη εφαρμογή και επί των φαινομένων. Εάν λοιπόν ο *εντός ημών άπειρος γεωμετρικός χώρος* υπόκειται στην επ' άπειρο διαιρετότητα, σ' αυτήν θα υπόκειται κατ' ανάγκη και ο *εκτός ημών «πεπερασμένος» φυσικός χώρος*, ως προέκταση του αντίστοιχου γεωμετρικού. Αργότερα, στα *αξιώματα της εποπτείας* της Υπερβατολογικής Αναλυτικής, ο γερμανός φιλόσοφος θα γράψει χαρακτηριστικά: «Οι υπεκφυγές, σαν να μην έπρεπε τα αντικείμενα των αισθήσεων να είναι σύμφωνα με τους κανόνες της κατασκευής στον χώρο (π.χ. με την άπειρη διαιρετότητα των γραμμών ή γωνιών), πρέπει να εκπέσουν».⁸⁷

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι το ζήτημα της δυνατότητας οικοδόμησης των καθαρών μαθηματικών, ως επιστημολογικής αφορμής διαμόρφωσης της καντιανής θεωρίας, εντοπίζεται στη δεσμευτική ισχύ των γεωμετρικών προτάσεων ως προς την άπειρη διαιρετότητα του χώρου και για την φυσική πραγματικότητα. Με τον τρόπο αυτόν, η λειψνίτεια μονάδα αποκτά διπλή σημασία: μια *μεταφυσική*, που την καθιστά *αδιαίρετη*, και μια *φυσική*, χάρη στην οποία πληροί έναν προσδιορισμένο χώρο, που όμως είναι άπειρα διαιρετός.⁸⁸ Δεν πρέπει συνεπώς να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι, για τον Kant, τα

⁸⁶ Έστω κι αν ο Kant εκείνης της εποχής υποστήριζε ότι η διάνοια μπορούσε να γνωρίσει τα πράγματα καθ' εαυτά. Είναι φανερό ότι ο «κριτικισμός» δεν είχε ακόμη πλήρως αναπτυχθεί, γι' αυτό και θα μιλούσε κανείς για *πρώιμο* «υπερβατολογικό ιδεαλισμό».

⁸⁷ *KrV* 165.

⁸⁸ Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α, σελ. 423-424, 433-435. Από την άλλη, το ζήτημα σχετικά με τη δυνατότητα εφαρμογής της άπειρης διαιρετότητας του χώρου στη φυσική πραγματικότητα, ταυτίζεται με τη δεύτερη κοσμολογική αντινομία της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής. Δικαιολογημένα ο Vaihinger, *Kommentar*

μαθηματικά αποτελούν αισθητήρια γνώση (*cognitio sensitiva*), καθώς οι χωροχρονικές προϋποθέσεις, επί των οποίων εδραιώνονται, αποτελούν συνάμα και όρους γνωσιολογικής προσέγγισης των εμπειρικών αντικειμένων.

Από την άλλη, η επιθυμητή αντιλήβιμια εξομοίωση του γεωμετρικού με τον φυσικό χώρο ανασύρει στο φιλοσοφικό προσκήνιο και το θεολογικό σύστοιχο της επιστημολογικής πλευράς του ζητήματος, που αφορά την παραλληλία μεταξύ Θεού και χώρου. Η αποδοχή του απόλυτου και αντικειμενικού χώρου οδηγούσε στην ταύτισή του με τον Θεό, ως *ens realissimum*, καθώς οι ιδιότητες του πρώτου εξομοιώνονται με τα κατηγορήματα του δεύτερου. Ήδη κατά τον 17^ο αιώνα, ο άγγλος φιλόσοφος και θεολόγος Henry More υποστήριζε μια ενδιαφέρουσα άποψη για τον χώρο: μολονότι ασώματος, η αδυναμία εξοβελισμού του από την ανθρώπινη σκέψη, υποδηλώνει την θεώρησή του ως πραγματικού όντος.⁸⁹ Το σημαντικότερο όμως για την περίπτωση μας είναι ότι, για τον More, ο χώρος, ως απόλυτος, ομοιογενής και αμετάβλητος, δεν αποτελεί μόνο ιδιότητα της ύλης, αλλά εξομοιώνεται με το ίδιο το απόλυτο Πνεύμα, τον ίδιο δηλαδή τον Θεό. Η άποψη αυτή θα μπορούσε ν' αποτελεί τη βάση της καντιανής γνωσιοθεωρίας: εάν ο χώρος χαρακτηρίζεται από τις παραπάνω ιδιότητες, δεν μπορεί παρά να ταυτίζεται ουσιαστικά με το *ens realissimum*.⁹⁰ Όμως, η χωροποίηση του θεού ή, αντιστρόφως, η θεοποίηση του χώρου οδηγούσε και στην ανάγκη διακρίσεως των Μαθηματικών από τη Θεολογία, καθώς οι προϋποθέσεις στις οποίες εδραιώνονται τα Μαθηματικά –και ειδικότερα η γεωμετρία, αφού γι' αυτήν πρόκειται στην ουσία– βρίσκονται σε άρρηκτη συνάφεια με το αιώνιο ζήτημα της κοσμικής δημιουργίας. Έτσι η μεταφυσική προοπτική που ενοικεί σε κάθε φιλοσοφικό σύστημα οδηγούσε και στην ανάγκη γνωσιολογικής διάκρισης του χώρου από τις ιδιότητες του θεού, που μπορούσαν ν' αποδίδονται σ' αυτόν, δίχην χωρικής και μαθηματικής απολυτότητας. Διαφορετικά, η γνώση έτεινε μάλλον σε μια μαθηματική θεολογία, ή, άλλως, σε μια θεολογία των μαθηματικών,⁹¹ σε μια Μεταφυσική θα λέγαμε, σπινोजικού τύπου, *more mathematico* διαρθρωμένη, που προετοίμαζε το έδαφος της καντιανής επανάστασης. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο Kant εντέλλεται ιστορικά να διερευνήσει τις αρνητικές συνέπειες της

2, όπ.α., σελ. 435-436, εντοπίζει τις καντιανές δυσχέρειες του 1768 στην αντινομία του ανθρώπινου Λόγου.

⁸⁹ Βλ. Henry More, *Enchiridium metaphysicum sive de rebus incorporeis succincta et luculenta, dissertatio*, Londini 1671. (Κατά παραπομπή του Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., σελ. 34, υποσ. 73).

⁹⁰ Για τη σχέση μεταξύ χώρου, χρόνου, Μεταφυσικής και Θεολογίας, κατά την κρίσιμη αυτή εποχή, βλ. Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: *Erkenntnisproblem II*), σελ. 442-463. Βλ. επίσης και Schmitz, όπ.α., σελ. 14-16.

⁹¹ Ειδικότερα, σε μια θεολογία του χώρου (Raumtheologie). Πρβλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 14-16.

θεοχωρικής συγκλίσεως, χωρίς όμως, απ' την άλλη, να οδηγείται στα ανεπίλυτα προβλήματα της καρτεσιανής διαρχίας.

Εξομοιώνοντας ο More τον χώρο, ως πραγματικό ον, με τον Θεό, διαισθάνεται την ανάγκη να υπογραμμίσει την άμεση συνάφεια μεταξύ απείρου, ως ιδιότητας του χώρου, και Θεού.⁹² Εάν όμως ο χώρος είναι άπειρος, ομοιογενής και ενιαίος, τι μπορεί να τον διαφοροποιήσει από τον Θεό; Ασφαλώς τίποτα. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο χώρος, η απειρότης και ο Θεός τοποθετούνται στην ίδια ακριβώς εξισωτική γραμμή. Πρόκειται για απόλυτη χωροχρονική θεοποίηση ή αντιστρόφως, θεϊκή χωροχρονοποίηση. Πού βρίσκεται όμως ο Θεός, εάν τοπο-θετείται και χρονο-θετείται; Προφανώς εν χώρω και εν χρόνω, ή ορθότερα, Θεός είναι ο ίδιος ο χώρος και ο χρόνος.⁹³ ο Θεός χωροχρονοποιείται και ο χωροχρόνος θεοποιείται. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς όμως, με τον τρόπο αυτόν οτιδήποτε εντάσσεται στον χώρο υποτάσσεται κατ' ανάγκη και στη θεϊκή κυριαρχία, οδηγώντας περαιτέρω και στην εξάλειψη της ατομικής ελευθερίας. Εδώ εντοπίζεται και η έννοια της «Υπόστασης» του Spinoza, η διδασκαλία του οποίου τείνει να μετατραπεί σε γνωσιολογική σιγή του Kant. Ταυτίζοντας τον Θεό με τη Φύση (deus sive natura), ο διάσημος ορθολογιστής υποβάλλει την ανθρώπινη συμπεριφορά στην αναγκαιότητα της θεϊκής παντοδυναμίας. Εξ ου και το πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει ο γερμανός φιλόσοφος, την εξομοίωση του χώρου με τη μία και μοναδική άπειρη θεϊκή ουσία του Spinoza.

Οι παραπάνω σκέψεις μάς οδηγούν άμεσα και στην τρίτη πλευρά της καντιανής σκέψης, την *ανθρωπολογική*, που καθ' ημάς αποτελεί τη σημαντικότερη αιτία θεσπίσεως του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Όπως θα δείξουμε στη συνέχεια, για τον γερμανό φιλόσοφο, η κατοχύρωση της ανθρώπινης ελευθερίας προσιδιάζει μόνο στο έλλογο ον.⁹⁴ Γι' αυτό και θα επιδιώξει να απομακρύνει από το θεωρητικό του σύστημα τον Σπινοζισμό, προκειμένου το υποκείμενο να νοηθεί ως ελεύθερο· για να το επιτύχει αυτό όμως, έπρεπε να απεργλωβισθεί από τη θεϊκή παντοδυναμία, και να τεθεί συνεπώς εκτός απολύτου και αντικειμενικού χώρου, κάτι που όμως οδηγούσε αναπόφευκτα και στην «αποχωροποίηση» του Θεού. Με απλά λόγια, έπρεπε ο χώρος να μετατραπεί από απόλυτη και *αυθύπαρκτη* οντότητα νευτώνειου τύπου σε *υποκειμενική* μορφή εποπτείας, μετατιθέμενος εντός του υποκειμένου. Εδώ ακριβώς έγκειται και το νόημα της καντιανής επανάστασης, ως αποτέλεσμα της σύμπραξης τριών

⁹² Αποψη, εξάλλου, την οποία θα αναγνωρίσουν, λ.χ., ο Spinoza (1632-1677) και ο Malebranche (1638-1715).

⁹³ Βλ. και παρακάτω, κεφάλαιο 3ο, *Η θεολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας*, ενότητα Α. *Υπερβατική πραγματικότητα του χώρου και αυτονομία του έλλογου υποκειμένου*, σελ. 60 και υποενότητα Α.3., σελ. 66.

⁹⁴ Βλ. σχετικά και παρακάτω, κεφάλαιο 3ο, *Η θεολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας*, ό.π.α., υποενότητα Β.2., *Ελευθερία στον Spinoza και καντιανός υπερβατολογικός ιδεαλισμός*, σελ. 79-82.

αλληλοσυμπλεκόμενων στόχων, ενός επιστημολογικού, ενός θεολογικού κι ενός ανθρωπολογικού. Στην ουσία και οι τρεις στόχοι συνυπάρχουν υπηρετώντας ο ένας τον άλλο: διά της μετατροπής του χώρου, ως προϋποθέσεως των μαθηματικών προτάσεων, σε υποκειμενική μορφή εποπτείας, το υποκείμενο γνωρίζει τα αντικείμενα ως φαινόμενα, διασφαλίζοντας συνάμα την ενότητα του *entis realissimi* και κατοχυρώνοντας εν τέλει και την προσωπική ελευθερία. Οι παραπάνω σκέψεις θα οδηγήσουν και στην επινόηση της βασικότερης ίσως καντιανής έννοιας, της «a priori εποπτείας», που, ως ενδιαμέσος κρίκος μεταξύ *απαγωγικής δομής* της λειτουργίας του ανθρώπινου πνεύματος και *εμπειρικής εποπτείας*, καθιστά δυνατές τις a priori συνθετικές κρίσεις, δικαιώνοντας έτσι την ύπαρξη της ατομικής ελευθερίας και την κατοχύρωση του ανωτάτου όντος. Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τα *Lose Blätter* συνοψίζει τη βαθύτερη ουσία της καντιανής σκέψης: «Η πραγματικότητα της έννοιας της ελευθερίας φέρει [...] κατά τρόπο αναπόφευκτο μεθ' εαυτής την διδασκαλία για την ι δ ε α τ ό τ η τ α των αντικειμένων»,⁹⁵ ως αντικειμένων⁹⁶ της εποπτείας εν χώρω και χρόνω. Εάν αυτές οι εποπτείες δεν ήταν απλώς υποκειμενικές μορφές της αισθητικότητας αλλά των αντικειμένων καθ' εαυτά [...] οι ενέργειες θα εξαρτώντο οπωσδήποτε μόνο από τον μηχανισμό της φύσης και η ελευθερία μαζί με το αποτέλεσμά της, την Ηθική θα καταστρεφόταν».⁹⁷ Το νόημα του αποσπάσματος είναι προφανές: αναγκαία προϋπόθεση της ατομικής ελευθερίας αποτελεί τελικά η μετατροπή του χώρου σε υποκειμενική μορφή εποπτείας.⁹⁸ Σε ανάλογο πνεύμα, ο Kant θα γράψει σε προχωρημένη ηλικία: «Το σύστημα της κριτικής του καθαρού Λόγου στρέφεται γύρω από δύο κομβικά σημεία: ως σύστημα της φύσης και της ελευθερίας, εκ των οποίων το ένα οδηγεί στην αναγκαιότητα του άλλου – Η ιδεατότης του χώρου και του χρόνου και η πραγματικότητα της έννοιας της ελευθερίας, από τη μία εκ των οποίων οδηγείται κανείς με τρόπο αναλυτικό, αναπόφευκτα στην άλλη».⁹⁹

⁹⁵ Εδώ ο Kant χρησιμοποιεί τον όρο «Gegenstände» (*αντι-κείμενα, με πάλυα*). Πρόκειται για το αρχικά απροσδιόριστο «δεδομένο» μιας εμπειρικής εποπτείας, που προσλαμβάνεται διά του χώρου και του χρόνου.

⁹⁶ Εδώ ο Kant χρησιμοποιεί τον όρο «Objecte» (*αντικείμενα, χωρίς πάλυα*). Πρόκειται για το «δεδομένο» που, μετά την χωροχρονική του πρόσληψη, υπόκειται στη συνθετική ενότητα των κατηγοριών και διεννοιολογούμενο μετατρέπεται σε γνωστικό αντικείμενο.

⁹⁷ Kant, *Lose Blätter*, aus Kants Nachlass, Mitgetheilt von Rudolf Reicke, Erstes Heft, Königsberg in Pr., Verlag von Ferd. Beyer's Buchhandlung (C. Oppermann C. Thomas), 1889, σελ. 217. Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 515.

⁹⁸ Θα μπορούσε να ισχύει και το αντίστροφο: προϋπόθεση της μετατροπής του χώρου και του χρόνου σε υποκειμενική μορφή εποπτείας αποτελεί η ατομική ελευθερία. Έτσι όμως οδηγούμαστε σε φαύλο κύκλο: τελικά τι προηγείται και τι ακολουθεί; Εξάλλου, στην περίπτωση μας, η ελευθερία δεν είναι προϋπόθεση, αλλά αποτέλεσμα, είναι ζητούμενο και όχι δεδομένο. Γι' αυτό και εμμένουμε στην προϋπόθεση του κειμένου.

⁹⁹ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6353, (1797) σελ. 679.

Ενταγμένος στην αναγκαιότητα του χώρου, ο άνθρωπος υπόκειται στην κυριαρχία του *entis realissimi*, απεμπολώντας την προσωπική του ελευθερία. Εδώ εντοπίζεται και ο ανθρωπολογικός στόχος του Kant. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι, για τον γερμανό φιλόσοφο, η ατομική ελευθερία μπορούσε να επιτευχθεί με τον συνδυασμό της θεολογικής προϋπόθεσης με μια επιστημολογική αφορμή. Και την τελευταία φαίνεται να εντοπίζει ο Kant κατά τη μελέτη του *παράδοξου των ασύμπτωτων συμμετρικών αντικειμένων*. Πρόκειται για αντικείμενα απολύτως όμοια ως προς το σχήμα και ίσα ως προς το μέγεθος, που περιέργως όμως δεν συμπίπτουν μεταξύ τους. Για πρώτη φορά το «παράδοξο» αυτό εμφανίζεται στην *Πραγματεία* του 1768, *Περί του πρώτου αιτίου της διαφοράς των περιοχών στον χώρο*: «Ονομάζω ένα σώμα, που είναι τελείως ίσο και όμοιο με ένα άλλο, μολονότι δεν μπορεί να περικλειστεί στα ίδια όρια, το ασύμπτωτο αντίστοιχό του».¹⁰⁰

Ας προσεγγίσουμε το ζήτημα με δύο απλές διαπιστώσεις: 1. το αριστερό γάντι δεν ταιριάζει στη δεξιά παλάμη ενώ, 2. κοιτάζοντας τον εαυτό μας στον καθρέφτη, βλέπουμε ότι το δεξί αυτί μετατρέπεται σε αριστερό: «Τι μπορεί αλήθεια να είναι πιο όμοιο και καθ' όλα τα μέρη πιο ίσο με το χέρι μου ή το αυτί μου, από την εικόνα τους στον καθρέφτη; Και όμως, δεν μπορώ ένα τέτοιο χέρι, όπως βλέπεται στον καθρέφτη, να το τοποθετήσω στη θέση της πρωταρχικής του εικόνας. Αφού, εάν αυτό ήταν (ένα) δεξί χέρι, τότε στον καθρέφτη είναι αριστερό (χέρι) και η εικόνα του δεξιού αυτιού είναι αριστερό αυτί, που δεν μπορεί ποτέ πια να μπει στη θέση του πρώτου».¹⁰¹ Πώς συμβαίνει αυτό όμως; Και πώς διαπιστώνεται το ασύμπτωτο των αντικειμένων; Εφόσον είναι όμοια και ίσα, γιατί δεν συμπίπτουν; Από την άλλη, πάλι, με τη βοήθεια της σκέψης δεν εντοπίζονται διαφορές στα αντικείμενα: «[...] δεν υπάρχουν εσωτερικές διαφορές, που θα μπορούσε και μόνο να σκεφθεί μια οποιαδήποτε διάνοια».¹⁰² Και όμως, οι διαφορές υπάρχουν: «[...] το σχήμα ενός

¹⁰⁰ Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde*, ό.π., σελ. 382. Είναι αξιοσημείωτο ότι το σχετικό ζήτημα θα απασχολήσει τον Kant και σε άλλα τρία έργα: στη *Dissertatio* (1770), στα *Prolegomena* (1783) και στους *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* (1786). Το 1768, μάλιστα, θα το συνδέσει με το αντίστοιχο ζήτημα του *προσανατολισμού*, που εδραιώνεται στην ανάγκη ύπαρξης της αίσθησης της δεξιάς και αριστερής πλευράς. Πρόκειται για επιφανειακά συγγενές ζήτημα, το οποίο ο ίδιος θα πραγματευθεί αυτοτελώς αργότερα, το 1786, στη μικρή *πραγματεία*, *Τι σημαίνει: να προσανατολίζεται κανείς στη σκέψη*; Ενώ λοιπόν το 1768 η διαφορά των συμμετρικών αντικειμένων εξηγείται μέσω της σχέσης τους προς τον *απόλυτο χώρο*, το 1786 εκτιμάται με βάση τη σχέση προς το *σώμα* μας. Έτσι το πρόβλημα της «χωρικής» διαφοροποίησης του 1768 μετατρέπεται στο αντίστοιχο του εξαρτώμενου πλέον από το υποκείμενο προσανατολισμού του 1786. Για το παράδοξο των συμμετρικών αντικειμένων, βλ. διεξοδικά και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., Anhang, *Das Paradoxon der symmetrischen Gegenstände*, σελ. 518-532.

¹⁰¹ Kant: IV, *Prolegomena*, § 13.

¹⁰² Kant: IV, *Prolegomena*, § 13.

σώματος μπορεί να είναι τελείως όμοιο και το μέγεθος της έκτασης εντελώς ίσο, [...] παρ' όλ' αυτά [...] υπολείπεται μια εσωτερική διαφορά, [...]».¹⁰³

Δέκα πέντε χρόνια αργότερα, το 1783, ο Kant θα γράψει στα *Προλεγόμενα*: «Και όμως οι διαφορές είναι εσωτερικές, όσο διδάσκουν οι αισθήσεις, αφού το αριστερό χέρι, δεν μπορεί, παρ' όλη την ισότητα και ομοιότητα και απ' τις δύο πλευρές, να περικλειστεί στα ίδια όρια με το δεξί (δεν μπορούν να συμπέσουν)».¹⁰⁴ Πού οφείλονται λοιπόν οι διαφορές αυτές; Και πού εντοπίζονται; Τουλάχιστον πρωτογενώς, η απάντηση δεν φαίνεται ιδιαίτερα δύσκολη: μα φυσικά στο μάτι, πού αλλού; Το μάτι, όμως, αποτελεί αισθητήριο όργανο, χάρη στο οποίο εποπτεύουμε.¹⁰⁵ Και η «οπτική» εποπτεία συνδέεται άρρηκτα με την ύπαρξη του χώρου, αφού όταν βλέπουμε κάτι, το βλέπουμε πάντοτε και συνεπώς το εποπτεύουμε εν χώρω. Ακριβώς αυτό όμως είναι το ζήτημα εδώ: ο ορατός λόγος, με τη βοήθεια του οποίου ενσημαίνονται οι διαφορές στα αντικείμενα. Έτσι οδηγούμαστε στο βασικό συμπέρασμα: εάν η μη σύμπτωση των αντικειμένων δεν μπορεί να κατανοηθεί [με τη βοήθεια της διανοίας], μπορεί τουλάχιστον να εντοπισθεί [με τη βοήθεια της εποπτείας, που σχετίζεται άμεσα με τον ίδιο τον χώρο]: «[...] ο χώρος είναι [...] η μορφή της εξωτερικής εποπτείας, και ο εσωτερικός προσδιορισμός κάθε ενός ατομικού χώρου καθίσταται δυνατός μόνο μέσω του προσδιορισμού της εξωτερικής σχέσης προς τον καθολικό χώρο, από τον οποίο εκείνος είναι ένα τμήμα (από τη σχέση προς την εξωτερική αίσθηση), δηλαδή το μέρος είναι δυνατό μόνο μέσω του όλου, [...]».¹⁰⁶ Πρόκειται για λογική άποψη, που ωστόσο εγείρει το βασικό ερώτημα, με ποιον χώρο άραγε συναρτάται η εποπτεία, τον σχετικό ή τον απόλυτο. Και περαιτέρω, τι είναι ο χώρος, για να μπορούμε να τον εποπτεύουμε, αντικείμενο ή όχι;

Ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζει και ο συσχετισμός του καντιανού «παράδοξου» με την «αρχή της ταυτότητας των αδιακρίτων» του Leibniz. Σύμφωνα με τον γερμανό μαθηματικό, δύο πράγματα που δεν διακρίνονται το ένα από το άλλο, ταυτίζονται μεταξύ τους. Έτσι όμως δεν μπορούν να διαφοροποιούνται και συνεπώς αποτελούν ένα και μόνο πράγμα, κάτι που βέβαια δεν δικαιολογεί και την ύπαρξή τους ως δύο. Εάν πάλι είναι δύο, τότε διαφοροποιούνται μεταξύ τους και συνεπώς δεν ταυτίζονται. Έτσι όμως θα πρέπει να έχουν και τη δική τους ξεχωριστή, ατομική ταυτότητα, η οποία τα καθιστά διαφορετικά και

¹⁰³ Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde*, όπ.α., σελ. 382. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

¹⁰⁴ Kant: IV, *Prolegomena*, § 13.

¹⁰⁵ Kant: IV, *Prolegomena*, § 13: «Δεν μπορούμε συνεπώς να καταστήσουμε κατανοητή τη διαφορά όμοιων και ίσων, αλλά παρ' όλ' αυτά ασύμπτωτων πραγμάτων (π.χ. αντιστρόφως συσπειρωμένων σαλιγκαριών) μέσω *καμιάς* έννοιας, αλλά μόνο μέσω της σχέσης προς το δεξί και αριστερό χέρι, (πράγμα) που παραπέμπει άμεσα σε *εποπτεία*». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

¹⁰⁶ Kant: IV, *Prolegomena*, § 13.

συνεπώς δύο. Γι' αυτό και η διάκρισή τους δεν μπορεί να είναι μόνο αριθμητικής φύσεως.

Σύμφωνα πάλι με τον Kant, μπορεί δύο αντικείμενα να είναι ίσα (ως προς το μέγεθος) και όμοια (ως προς το σχήμα), δεν συμπίπτουν όμως κατ' ανάγκη και συνεπώς διαφέρουν μεταξύ τους. Υπ' αυτό το πρίσμα, θα λέγαμε ότι η λείβνίτεια ταυτότης¹⁰⁷ των αντικειμένων, που οδηγεί στη διαφοροποίησή τους, μετατρέπεται στην καντιανή μη σύμπτωση των συμμετρικών αντικειμένων, που οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα. Με απλά λόγια, η διαφορίζουσα ταυτότης του Leibniz εξομοιώνεται με την διαφορίζουσα ασυμπτωσία του Kant. Δηλαδή, ο Leibniz διαφοροποιεί την α-διαφορία, ο Kant τη συμμετρικότητα. Για τον μαθηματικό Leibniz, η ταυτότης είναι μεταφυσική, για τον μεταφυσικό Kant, η μη ταυτότης είναι μαθηματική.

Ωστόσο, το βασικό συμπέρασμα από τα παραπάνω είναι ότι το σχήμα και το μέγεθος των ασύμπτωτων αντικειμένων σχετίζονται άμεσα με την εποπτεία και συνεπώς με τον χώρο.¹⁰⁸ Κι εδώ ακριβώς έγκειται το ζήτημα, στην αναπόφευκτη εμπλοκή του χώρου στην εντόπιση των διαφορών στα συμμετρικά αντικείμενα. Κι αυτός δεν μπορεί να είναι άλλος από τον απόλυτο χώρο. Εξ ου και η διαφορά μεταξύ μαθηματικού και φιλοσόφου: ο Leibniz θα απορρίψει την ύπαρξη του απόλυτου χώρου, όχι μόνο επιστημολογικά, αφού αντιβαίνει στην αρχή της ταυτότητας των αδιακρίτων (δύο σημεία του κενού χώρου δεν διαφοροποιούνται μεταξύ τους), αλλά και θεολογικά, αφού έρχεται σε αντίθεση με την αρχή του αποχρώντος λόγου (η πανομοιότης των στοιχείων δεν οδηγεί σε σημείο προτίμησης για την έναρξη του κόσμου και συνεπώς ο Θεός δεν έχει αποχρώντα λόγο για τη δημιουργία του). Έτσι, μπροστά στον φόβο της θείκης αυθαιρεσίας, στην οποία οδηγούσε το αδιαφοροποίητο συνεχές, ο γερμανός μαθηματικός ακολουθεί τη μεταφυσική εκδοχή της μονάδας,¹⁰⁹ σχετικοποιώντας τον χώρο. Εξ ου και το λογικό συμπέρασμα περί της ουσίας του τελευταίου, ως αποτελέσματος του τρόπου με τον οποίο το υποκείμενο αναπαριστά την αλληλεπίδραση των δυνάμεων που εκλύονται από τις μονάδες. Και υπ' αυτό το πρίσμα βέβαια, ο χώρος δεν προϋπάρχει των πραγμάτων, ως αυθύπαρκτο δεδομένο, αλλά ακολουθεί τα πράγματα, ως συμπλήρωμα ή συμβεβηκός.

Αντίθετα, ο φιλόσοφος Kant που δεν εντοπίζει τη διαφορά των συμμετρικών αντικειμένων σε νοητικό, αλλά σε εποπτικό επίπεδο, θα υποχρεωθεί, για να την καταδείξει, να συμβιβασθεί, τουλάχιστον το 1768, με την ύπαρξη του απόλυτου χώρου. Έτσι όμως,

¹⁰⁷ Υπό την έννοια των ατομικών χαρακτηριστικών του πράγματος.

¹⁰⁸ Γι' αυτό και το παρὰδοξο της ασυμπτωσίας είναι μαθηματικό!

¹⁰⁹ Για τις διαφορετικές θεωρήσεις της μονάδας βλ. και παρακάτω, κεφάλαιο 5ο, *Τελικές εκτιμήσεις*, ενότητα Β., *Τελική αποτίμηση*, υποενότητα Β.1., *Ιδεατότης του χώρου*, σελ. 233, 234.

έρχεται άμεσα αντιμέτωπος με πέντε κρίσιμα ζητήματα, αφού: 1) αδυνατεί να θεμελιώσει την ταυτότητα και συνεπώς τη διαφοροποίηση των επίμαχων αντικειμένων. Πού βρίσκεται ο απόλυτος χώρος έναντι των πραγμάτων, που πρέπει να διαφοροποιηθούν; Πού βρίσκονται τα ίδια τα αντικείμενα έναντι του απόλυτου χώρου, εντός ή εκτός αυτού; Εάν βρίσκονται εκτός, πώς μπορεί ο χώρος να είναι απόλυτος, αφού τότε θα έπρεπε να υπάρχει και κάτι άλλο πέρα από τον απόλυτο χώρο, ένα είδος μετααπόλυτου χώρου; Εάν πάλι βρίσκονται εντός και συνεπώς ο χώρος είναι απόλυτος και αδιαφοροποιήτος, πώς επιτυγχάνεται η διάκριση των αντικειμένων; Ως ανεξάρτητος από τα αντικείμενα, δίκην νευτώνειου εισδοχέα, ο απόλυτος χώρος ταυτίζεται με τον κενό χώρο, εντός του οποίου όμως, όλα τα σημεία είναι ακριβώς ίδια και συνεπώς δεν διαφέρουν το ένα από το άλλο. Πώς μπορούν λοιπόν τα αντικείμενα, που καταλαμβάνουν τον κενό χώρο να διακρίνονται, ως σημεία του αδιαφοροποιήτου συνεχούς; Έτσι, 2) οδηγείται στην αναπόφευκτη πανομοιότητα των σημείων του απόλυτου χώρου, ως χωρικού *continui* και στην περαιτέρω λογική αδυναμία ευρέσεως σημείου προτίμησης για την έναρξη της κοσμικής δημιουργίας, γεγονός όμως που οδηγεί στην ανεπιθύμητη θείκη αυθαιρεσία. Επιπλέον, 3) δεν μπορεί να επιλύσει την αντίφαση του καρτεσιανού δυϊσμού, το ζήτημα δηλαδή επικοινωνίας της έκτασης με τη νόηση, κάτι που θα επιτύχουν νωρίτερα, ο σπινοζικός *Deus sive Natura* (έκταση και νόηση αποτελούν *διαφορετικές* όψεις της μίας και *μοναδικής* Υπόστασης) και η ιδιοφυής λειβνίτεια αναγωγή της *rei extensae* σε *res cogitans*, ενώ παράλληλα, 4) αδυνατεί να εφαρμόσει την «αρχή του αποχρώντος λόγου», αφού ο θεός δεν έχει συγκεκριμένο λόγο να δημιουργήσει τον κόσμο και συνεπώς ενεργεί αυθαιρέτως ως προς την κτίση. Εάν όμως δεν είναι δυνατόν να επιλεγεί συγκεκριμένο σημείο ενάρξεως του κοσμικού όλου, πώς και γιατί ο θεός δημιουργεί τελικά τον κόσμο; Από αυτό συνάγεται ότι μόνο η αποδοχή της ανωτέρω αρχής εξοβελίζει τις αρνητικές ιδιότητες του θεού, καθιστώντας λογικά αδύνατη και την αυθυπαρξία του χώρου.¹¹⁰ 5) –και σημαντικότερο για την περίπτωσή μας– δεν μπορεί τελικά να κατοχυρώσει την ανθρώπινη ελευθερία, που αποτελούσε στην ουσία και τον βαθύτερο στόχο της φιλοσοφίας του.

Με τον τρόπο αυτόν όμως φαίνεται ότι ο Kant, όχι μόνο αγνοεί την επιστημολογική πλευρά του ζητήματος, αλλά επιπλέον παραβλέπει και τη θεολογική και ανθρωπολογική του διάσταση· αδυνατώντας να δικαιολογήσει τη διαφορά των όμοιων και ίσων αντικειμένων, αδυνατεί να εξασφαλίσει και την ενότητα του *entis realissimi* (καθόσον το ανώτατο ον εξομοιούται με τον απόλυτο χώρο), και κυρίως να κατοχυρώσει την ατομική ελευθερία. Ένα

¹¹⁰ Βλ. και παρακάτω, κεφάλαιο 5ο, *Τελικές εκτιμήσεις*, ενότητα Β., *Τελική αποτίμηση*, υποενότητα Β.1., *Ιδεατότης του χώρου*, σελ. 235, 236, 237.

χρόνο αργότερα, το 1769, η επανεξέταση της αλληλοεμπλοκής των τριών στόχων (επιστημολογικού, θεολογικού και ανθρωπολογικού) θα οδηγήσει με σταθερά βήματα στον υπερβατολογικό ιδεαλισμό.

Πάντως, στην τελευταία παράγραφο της *πραγματείας* του 1768,¹¹¹ θα διατυπώσει μια άκρως ενδιαφέρουσα άποψη: «Ένας συνετός αναγνώστης, συνεπώς, δεν θα θεωρήσει την έννοια του χώρου [...] ως ένα απλό νοητικό πράγμα, μολονότι δεν λείπουν οι δυσχέρειες,¹¹² που περιβάλλουν αυτή την έννοια, όταν θελήσει κανείς να συλλάβει, μέσω ιδεών του Λόγου, την πραγματικότητά του, που είναι επαρκώς εποπτική στην εσωτερική αίσθηση».¹¹³ Εξ ου και το βασικό συμπέρασμα: τελικά ο χώρος δεν είναι ένα απλό νοητικό κατασκευάσμα. Εάν όμως δεν είναι έννοια, δεν έχει εννοιολογικό, αλλά πραγματικό περιεχόμενο. Συνεπώς, είναι μια πραγματικότητας και μάλιστα για τον Kant εκείνης της εποχής μια απόλυτη πραγματικότητας, δηλαδή ο χώρος είναι απόλυτος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζει και ο επόμενος *Στοχασμός*: «Επιπλέον χώρος και χρόνος είναι τόσο αναγκαίοι *a priori* προσδιορισμοί της ύπαρξης των πραγμάτων, ώστε αυτοί θα έπρεπε να γίνουν, μαζί με όλες τις προσαρτώμενες σ' αυτούς συνέπειες, όχι μόνο

¹¹¹ Βλ. γι' αυτήν λίγο παραπάνω, στην παρούσα ενότητα, σελ. 26 και κυρίως, για την ιδιαίτερη σημασία της στο έργο του Kant, παρακάτω, κεφάλαιο 2^ο, *Η επιστημολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας*, υποενότητα Ε., *Η καντιανή έννοια του χώρου μέχρι την Κριτική του καθαρού Λόγου*, σελ. 56, 57.

¹¹² Τις οποίες ο Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 435, 436, θα εντοπίσει στην αντινομία του Λόγου. Βλ. όμως και Schmitz, ό.π.α., σελ. 18, υποσ. 25, που επικεντρώνει τις δυσχέρειες στους *Στοχασμούς* του Euler (βλ. σελ. 134, υποσ. 9) και ειδικότερα στην επιστολή του μεγάλου μαθηματικού προς τον πάστορα Georg Venzky (1704-1757). Στο έργο του, *Vernünftige Gedanken von dem Raume, dem Orth, der Dauer und Der Zeit*, ό.π.α., V. Antwort des Hrn. Prof. Eulers auf vorhergehenden Briefs, vom 5. Jenner 1751, ο Euler θα γράφει χαρακτηριστικά, σελ. 41, 42: «Πρέπει να ομολογήσω, ότι, αφού πείστηκα για την *πραγματικότητα* του χώρου και του χρόνου, τόσο η ιδιουσυστάσια αυτών των πραγμάτων φαντάζει ασύλληπτη όσο και οι ενστάσεις εναντίον τους αδιάλυτες: καθόσον δεν μπορούσα να αρνηθώ την αναγκαιότητα της ύπαρξης αυτών των πραγμάτων και επίσης δεν μπορούσα να απαντήσω στην ένσταση, ότι μόνο ο Θεός είναι το αναγκαίο υπάρχον ον». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Τελικά την εν λόγω θεολογική δυσχέρεια θα εξοβελίσει ο Kant με την στροφή προς τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό, τον οποίο πάντως –τουλάχιστον κατά την εποχή της *Πραγματείας* του 1768– δεν είχε αναπτύξει πλήρως. Ο ίδιος ο Kant, ωστόσο, θα κάνει λόγο για δυσχέρειες σ' έναν *Στοχασμό*, σχετικά με τον απόλυτο χώρο και χρόνο (Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 3892, σελ. 330): «Το αν υπάρχει ένας *απόλυτος χώρος* ή *απόλυτος χρόνος*, είναι σαν να ήθελε να πει κανείς, εάν θα μπορούσε μεταξύ δύο πραγμάτων στον χώρο να καταστρέψει οτιδήποτε υπάρχει ενδιάμεσα και παρ' όλ' αυτά να παρέμενε το προσδιορισμένο κενό, και σε περίπτωση που σταματούσαν οι κινήσεις και οι μεταβολές εν γένει, εάν θα μπορούσε να άρει τις επόμενες, έτσι ώστε να περνούσε ένα *κ ε ν ό ε ν δ ι ά μ ε σ ο έ τ ο ς*. Δεν επιλύουμε αυτές τις *δυσχέρειες*, [...]». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

¹¹³ Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde*, ό.π.α. σελ. 383.

όροι της ύπαρξης της θεότητας, αλλά, λόγω της απειρότητας, [...] και της αναγκαιότητάς τους, οπωσδήποτε θεϊκές ιδιότητες, εάν ήταν προσδιορισμοί των ιδίων των πραγμάτων καθ' εαυτά. Αφού, άπαξ και κάποιος τους κατέστησε ποτέ τέτοιους, δεν υπάρχει κανένας λόγος, γιατί οφείλει να τους περιορίσει απλώς σε πεπερασμένα όντα».¹¹⁴ Σε έναν άλλο Στοχασμό, πάλι, ο Kant θα επισημάνει: «Ο χώρος και ο χρόνος φέρουν συνάμα μεθ' εαυτών στην παράστασή τους την έννοια της αναγκαιότητας. Όμως αυτή δεν είναι η αναγκαιότητα μιας έννοιας. Αφού μπορούμε να αποδείξουμε ότι η ανυπαρξία του ίδιου του χώρου δεν αντιφάσκει προς εαυτήν. Επίσης η αναγκαιότητα δεν μπορεί να βρίσκεται στην εμπειρική εποπτεία. Αφού αυτή μπορεί να επιφέρει οπωσδήποτε μεθ' εαυτής την έννοια της ύπαρξης, όχι όμως της αναγκαιάς ύπαρξης. Η αναγκαιότητα αυτή λοιπόν δεν βρίσκεται [...] στο αντικείμενο, και συνεπώς είναι μόνο ένας αναγκαίος όρος στο υποκείμενο πριν απ' όλες τις κατ' αίσθηση αντιλήψεις».¹¹⁵

Ο παραπάνω στοχασμός μάς οδηγεί σ' ένα βασικό συμπέρασμα· εάν ο χώρος και ο χρόνος δεν μετατρέπουν σε υποκειμενική μορφή εποπτείας, όχι μόνο δεν αποφεύγεται η θεολογική δυσχέρεια που εντοπίζεται σ' αυτούς, αλλά επιπλέον δεν επιτυγχάνεται και η ελευθερία του ατόμου μέσω της αυτενέργειας της διάνοιας, όπως θα φανεί καλύτερα παρακάτω.

¹¹⁴ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6317, σελ. 626.

¹¹⁵ Kant: AA XXIII, *Nachträge zur Kritik der reinen Vernunft*, *Reflexion* XVII E 17-A 26, σελ. 22-23.

Κεφάλαιο 2°

Η επιστημολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας

Α. Μονισμός του Υποκειμένου και αληθινή γνώση

Θα έλεγε κανείς ότι το ευρωπαϊκό πνεύμα θεμελιώνεται με τον Πλάτωνα και αναπτύσσεται αργότερα με τον Αυγουστίνο¹¹⁶, τον *Σχολαστικισμό* και τον Descartes.¹¹⁷ Στη συνέχεια θα εδραιωθεί με τη διαμάχη ορθολογισμού και εμπειρισμού, για να ολοκληρωθεί τελικά με τη γερμανική φιλοσοφία και ιδιαίτερα τον καντιανό ιδεαλισμό και το σύστημα του Hegel.¹¹⁸ Ειδικότερα με τον Kant, η ευρωπαϊκή φιλοσοφία δείχνει να παραιτείται τελεσίδικα από την πλατωνική γιγαντομαχία περί της ουσίας,¹¹⁹ αφού ο γερμανός φιλόσοφος θα μεταθέσει το σχετικό ζήτημα από το πρόβλημα του Είναι στο πρόβλημα της γνώσης καθ' εαυτήν.¹²⁰ Έτσι, πρωταρχικό μέλημα της φιλοσοφικής σκέψης δεν αποτελεί πλέον η αλήθεια της ύπαρξης, ως ετερότητας και ελευθερίας από τον χώρο, τον χρόνο, τη φθορά και τον θάνατο, αλλά η ίδια η γνώση, καλύτερα, η κατανόηση των όρων για την οικοδόμηση μιας αδιαμφισβήτητης και χρηστικής επιστήμης.¹²¹ Όμως, με τη μεταστροφή του γνωσιολογικού ενδιαφέροντος από το αντικείμενο στο υποκείμενο, ο Kant προκαθορίζει και ουσιαστικά παγιώνει –ακριβέστερα: εξευγνύει– το φιλοσοφικό του σύστημα στο πλαίσιο ενός καινούργιου «μονισμού», που δεν σχετίζεται με τον μονισμό των προσωκρατικών ή των στωϊκών, της μίας και μοναδικής ουσίας, αλλά με τον μονισμό του Υποκειμένου.¹²² Εφεξής ο άνθρωπος αποτελεί έναρξη και πέρας, αρχή και τέλος, προϋπόθεση και σκοπό της αλήθειας

¹¹⁶ Ο Aurelius Augustinus Hipponensis, αποτελεί το σημείο εκκίνησης για τη φιλοσοφική παράδοση της χριστιανικής δύσης. Από την άλλη, η σύνδεση μεταξύ πίστης στον δημιουργό Θεό και πλατωνικών ιδεών, σηματοδοτεί και τη θεολογική προοπτική που υποκυρπύεται στην καντιανή *Κριτική του καθαρού Λόγου*. Πρβλ. και Delekat, ό.π.α., σελ. 21.

¹¹⁷ Βλ. Χρήστου Γιανναρά, *Σχέδιασμα εισαγωγής στη φιλοσοφία*, δεύτερη έκδοση, Δόμος, 1988, σελ. 143.

¹¹⁸ Βλ. Νίκου Ορφανίδη, *Δοκιμή για μια φιλοσοφική στοιχείωση*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1987, σελ. 70.

¹¹⁹ Βλ. Χρήστου Γιανναρά, ό.π.α..

¹²⁰ Πρβλ. Ορφανίδη, ό.π.α., σελ. 71.

¹²¹ Βλ. Χρήστου Γιανναρά, ό.π.α..

¹²² Βλ. Χρήστου Γιανναρά, ό.π.α., σελ. 144. Βλ. επίσης και Yvon Belaval, *Histoire de la Philosophie - La révolution kantienne*, Encyclopédie de la Pléiade, Éditions Gallimard, Paris 1973, ελληνική απόδοση Κυριάκου Σ. Κατσιμάνη, Γ' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπεζής, Αθήνα 1987, σελ. 16.

και της γνώσης.¹²³

Από την άλλη, δεν έχουν άδικο όσοι αναγνωρίζουν τον Kant ως τον κορυφαίο – μετά¹²⁴ τον Πλάτωνα– στοχαστή όλων των εποχών.¹²⁵ Η εν λόγω διαπίστωση αναδεικνύει και το θεμελιώδες γνωσιολογικό ζήτημα, που ανέκαθεν απασχολεί την ανθρώπινη σκέψη και συνοψίζεται στα κρίσιμα ερωτήματα: υπάρχει άραγε ταυτότης των νόμων της σκέψης με την υπέρτατη πραγματικότητα;¹²⁶ Άλλως: μπορεί ο ανθρώπινος νους να συλλάβει την πραγματικότητα ως υπάρχουσα αυτή καθ' εαυτήν; Και περαιτέρω, μπορεί ο άνθρωπος να «κατανοήσει» το θείο και ο λόγος να επιβεβαιώσει την πίστη; Αντιλαμβάνεται κανείς ότι το πρόβλημα είναι πανάρχαιο, καθώς η γιγαντομαχία περί της γνώσεως κυοφορείται από τις πρωταρχές της ανθρώπινης ιστορίας. Καταφάσεις και αποφάσεις σε μια ατέρμονη διανοητική εξεργασία. Ο Πλάτων *καταφάσκει*, επιλύοντας τις επιγενόμενες αμφισημίες. Για τον αθηναίο σοφό, ο ανθρώπινος λόγος είναι συγγενής προς το(ν) θείο και μπορεί –με τη βοήθεια της ορθής μεθόδου, της Διαλεκτικής– να προσεγγίσει την υπέρτατη ιδέα του αγαθού. Αντιτιθέμενος αργότερα στην πλατωνική άποψη, ο Kant *αποφάσκει*. Για τον ιδρυτή της υπερβατολογικής φιλοσοφίας, δεν μπορούμε να γνωρίσουμε την καθ' εαυτήν πραγματικότητα, είναι αδύνατο να την συλλάβουμε στην απολυτότητά της. Τι μπορούμε όμως να γνωρίσουμε από τον εξωτερικό κόσμο; Ας προσεγγίσουμε για λίγο το ζήτημα.

Και πρώτα απ' όλα θα πρέπει να κατανοηθεί ότι αυτό που επιχειρούμε να γνωρίσουμε, δεν είναι τίποτα περισσότερο από κάτι που φαίνεται, κάτι που εμφανίζεται ενώπιόν μας. Από τη στιγμή όμως που εμφανίζεται, αποτελεί φαινόμενο, αποτέλεσμα της

¹²³ Βλ. και Χρήστου Γιανναρά, *όπ.α.*, σελ. 144.

¹²⁴ Η πρόθεση «μετά» με διπλή σημασία, χρονική και ποιοτική.

¹²⁵ Πρβλ. ενδεικτικά Karl Muhs, *Geschichte des abendländischen Geistes*, Grundzüge einer Kultursynthese, 1950, που σωστά επισημαίνει ότι η μορφή του Καντ ορθώθηκε «[...] σαν αφετηρία μιας εποχής της φιλοσοφικής δημιουργίας, [...] που είναι μοναδικό στις σχεδόν δύο χιλιετίες της δυτικής πνευματικής ιστορίας, και που μπορεί να παραβληθεί μόνο με την ακμή της ελληνικής αρχαιότητας γύρω από τον Πλάτωνα [...]». [Κατά παραπομπή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, μέρος τρίτο, από τον Βολταίρο ως τον Γκαίτε, τόμος VII, Διον. Γιαλλελής, Αθήνα 1998 (εφεξής *Ιστορία VII*), σελ. 295]. Βλ. επίσης Κανελλόπουλου, *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, μέρος πέμπτο, από τον Πούσκιν ως τον Καρλ Μαξ, τόμος XI, Διον. Γιαλλελής, Αθήνα 1998 (εφεξής *Ιστορία XI*), σελ. 15: «[...] ο Καντ [...] ήταν μια νέα μεγάλη αφετηρία, ίσως η μεγαλύτερη μετά τον Πλάτωνα». Πρβλ. και Σωκράτη Γκίκα, *Νέο φιλοσοφικό λεξικό*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σελ. 411. Βλ. επίσης και Gerhard Funke, *Von der Aktualität Kants*, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn 1979, σελ. 49: «[...] υπήρξε ένας απ' τους μεγαλύτερους στοχαστές της ανθρωπότητας, εάν όχι, μαζί με τον Πλάτωνα, ο σημαντικότερος φιλόσοφος της ιστορίας εν γένει, [...]».

¹²⁶ Πρβλ. και Νικόλαου Α. Καλογερόπουλου, *Η διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού πνεύματος*, 19^{ος} αιώνας μ.Χ., (εφεξής *Διαμόρφωσης 2*), έκδοσις: πολιτικά θέματα, (χ.χρ.), σελ. 35.

σύμπραξης δύο αντίρροπων δυνάμεων, αφενός, της επίδρασης του πράγματος επί των αισθήσεων, και αφετέρου, της αυτενεργού δραστηριότητας της αισθητικότητας επί του αντικειμένου.¹²⁷ Έτσι, προϊόν οντολογικής (εκ μέρους του αντικειμένου) επιδράσεως και γνωσιολογικής (εκ μέρους του υποκειμένου) αντιδράσεως, το εμφανιζόμενο-φαινόμενο αποτελεί το μόνο γνωσιολογικώς προσπελάσιμο δεδομένο. Ο συγκεκριασμός αισθητικότητας και εμπραγμάτου «επιθέσεως» οδηγεί στην φαινομενικότητα¹²⁸ του πράγματος, προκειμένου αυτό να υποβληθεί εν συνεχεία στη λειτουργική αυτενέργεια της διάνοιας και στη συνθετική ενότητα των εξ αυτής απορρεουσών κατηγοριών. Ωστόσο, το σημαντικότερο για την περίπτωση μας είναι η γνωσιολογική *αμφισημία* του χαρακτήρα της αισθητικότητας. Μολονότι ο Kant θα την χαρακτηρίσει ως ικανότητα εισδεκτικότητας των παραστάσεων από την επίδραση των πραγμάτων, στην ουσία αναδεικνύεται και η φύση της ως αυτενεργού γνωστικής δυνάμεως. Δεν είναι απολύτως σαφές, εάν οι καθαρές εποπτείες οφείλουν τελικά να θεωρηθούν παθητικώς –αν και όχι αδρανώς– εισδεκτικές ή αφ’ εαυτών ενεργητικές, κι αυτό μολονότι ο Kant υπογραμμίζει την ένταξή τους στην αισθητικότητα, υποστηρίζοντας ότι όλες οι εποπτείες, ακριβώς ως αισθητήριες, θεμελιώνονται στην εξωτερική επίδραση του αντικειμένου στις αισθήσεις, ενώ οι έννοιες στηρίζονται στις λειτουργίες της διανοίας: «όλες οι εποπτείες, ως αισθητήριες, στηρίζονται στις επιδράσεις (των πραγμάτων), οι έννοιες [...] σε λειτουργίες».¹²⁹ Εξ ου και το εύλογο ερώτημα, πώς πρέπει τελικά ν’ αξιολογούνται ο χώρος και ο χρόνος, όταν, ιδωμένοι από την άποψη του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, εκτιμώνται ως υποκειμενικές μορφές εποπτείας. Σύμφωνα με τον Kant, δεν μπορεί ν’ αποδίδεται στις τελευταίες εισδεκτικός χαρακτήρας, αφού αυτό ισχύει μόνο για τα αισθήματα, που προκαλούνται μέσω των αισθητήριων οργάνων. Τα αισθήματα όμως που δεν

¹²⁷ Βλ. και Hermann Ludwig Ferdinand von Helmholtz, *Handbuch der physiologischen Optik*, Leipzig, Leopold Voss, 1867, dritter Abschnitt, *Die Lehre von der Gesichtswahrnehmungen*, § 26, Von der Wahrnehmungen im Allgemeinen, *Einleitung*, σελ. 442, 443: «Οι εποπτείες και παραστάσεις μας είναι *αποτελέσματα*, τα οποία έχουν προκαλέσει στο νευρικό μας σύστημα και τη συνειδήσή μας τα εποπτευθέντα και αναπαριστώμενα αντικείμενα. Κάθε αποτέλεσμα εξαρτάται αναγκαία, σύμφωνα με τη φύση του, τόσο από τη φύση του *επενεργούντος*, όσο και από αυτήν εκείνου, επί του οποίου επενεργεί. Το να απαιτούμε μια παράσταση, [...] ν’ αποδίδει αμετάβλητα τη φύση του αναπαριστάμενου, να είναι δηλαδή αληθής με την απόλυτη έννοια, θα σήμαινε να επιθυμούμε μια επενέργεια, [...] τελείως ανεξάρτητη από τη φύση αυτού του αντικειμένου, επί του οποίου επενεργεί, κάτι που θα ήταν [...] χειροπιαστή αντίφαση]. Έτσι είναι συνεπώς οι ανθρώπινες μας παραστάσεις, και έτσι θα είναι όλες οι παραστάσεις ενός ευφυούς πλάσματος, το οποίο μπορούμε να νοήσουμε, εικόνες (δηλαδή) των αντικειμένων, το είδος των οποίων (συν)εξαρτάται ουσιαδώς από τη φύση της *παριστώσας* συνειδήσεως και συνέχεται με την ιδιαιτερότητά τους». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

¹²⁸ Ορθότερα ίσως: φαινομενική (ή, καλύτερα, φαινομενολογική) εκδήλωση του πράγματος.

¹²⁹ *KrV* A 68/B 93.

ταξινομούνται διά της καθαρής εποπτείας, αποτελούν μια χαοτική κατάσταση ραψωδιακού τύπου. Εάν οι a priori μορφοποιητικές αρχές της αισθητικότητας έχουν μια ταξινομητική δύναμη, θα πρέπει ασφαλώς να τους αποδίδεται το γνώρισμα της αυτενέργειας, κάτι που ανταποκρίνεται καλύτερα και στη διδασκαλία περί εσωτερικής αισθήσεως. Σ' αυτή την αυτενεργό αισθητικότητα θα έπρεπε ίσως ν' αποδοθεί και η μνεία του φιλοσόφου περί της ενδεχόμενης «άγνωστης» κοινής ρίζας, από την οποία και πηγάζουν οι εν λόγω γνωστικές δυνάμεις.¹³⁰ Ποια είναι όμως η αναζητούμενη κοινή ρίζα, εάν όχι μια δυναμική εννοιολογήσεως (και αξιολογήσεως) των εμπειρικών δεδομένων, που ενοικεί στο ανθρώπινο πνεύμα; Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η τάση υπαγωγής της πολλαπλότητας των φαινομένων στη συνθετική ενότητα των κατηγοριών σηματοδοτεί και την αυτενέργεια της διάνοιας, που όχι μόνο χαρακτηρίζεται από την ενεργητική δύναμη (Vermögen) της εννοιολογικής διαμόρφωσης του υλικού της εμπειρίας, αλλά —κυρίως για την περίπτωση μας— ενέχει και την παθητική ικανότητα (Fähigkeit) εισδεκτικότητας των παραστάσεων από τα αντικείμενα. Από την άλλη, η πρόσληψη των παραστάσεων προϋποθέτει και τη δυνατότητα πρόσληψής τους, ως εσωτερική δύναμη του πνεύματος να δέχεται τις παραστάσεις. Εδώ προσεγγίζουμε την αναφερόμενη «αδιαγνωσιμότητα». Υπ' αυτό το πρίσμα, θα έλεγε κανείς ότι η έλλειψη αδρανούς, μολονότι παθητικής, «εισδοχής» των επιδράσεων από τα πράγματα, είναι αυτή που χαρακτηρίζει την «άγνωστη» κοινή ρίζα προελεύσεως των ανθρώπινων γνωστικών δυνάμεων. Δικαιολογημένα ο Cassirer θα την ανιχνεύσει στην καντιανή έννοια της «συνθέσεως»: «[...] έτσι οι δύο (γνωστικές) "ικανότητες" πρέπει να συνάπτονται κατά κάποιο τρόπο στην πραγματική τους ρίζα. Θα πρέπει λοιπόν να υπάρχει μια αρχή, στην οποία, μολονότι η καθεμία παραμένει σαφώς διακεκριμένη από την άλλη, παρ' όλ' αυτά μεθοδολογικά *συμφωνούν* μεταξύ τους και στις οποίες, ως *κοινή* και στις δύο υπέρ έννοια, (η εν λόγω αρχή) αποδεικνύει την αμοιβαία θέση και διάταξη. Στην πραγματικότητα, στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*, η εν λόγω αρχή αποκτάται στη *σύνθεση*. Οι καθαρές εποπτείες του χώρου και του χρόνου όπως και οι έννοιες της καθαρής νοήσεως αποτελούν διαφορετικές αναπτύξεις και εκδηλώσεις της θεμελιώδους μορφής της *ενωτικής συνθετικής λειτουργίας*»¹³¹.

Σωστά επίσης ο Copleston θα σημειώσει χαρακτηριστικά: «[...] αυτός —ενν: ο Kant— συμφωνεί με τους εμπειριστές ως προς το ότι τα αντικείμενα μάς δίδονται διαμέσου

¹³⁰ KrV/B 29. Πρβλ. και Delekat, ό.π.α., σελ. 69.

¹³¹ Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991, σελ. 684, (Εφεξής *Erkenntnisproblem* II). (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

της αισθητήριας εμπειρίας. Όμως η λέξη "δίδονται" μπορεί να παρερμηνευθεί. Θέτοντας (λοιπόν) το ζήτημα σε γενικές γραμμές, (θα λέγαμε ότι) η νόηση μπορεί να ασχολείται με τα αντικείμενα, μόνο όταν αυτά μάς δίδονται στις αισθήσεις. Εκ του γεγονότος αυτού όμως, δεν έπεται και ότι αυτό που "δίδεται" (τελικά) δεν αποτελεί ήδη μια *σύνθεση* ύλης και μορφής, επιβαλλόμενης (μάλιστα) της μορφής από την ανθρώπινη αισθητικότητα [...]. Η λέξη "δίδονται", συνεπώς, θα πρέπει να λαμβάνεται υπό τη σημασία ενός δεδομένου (προσφερόμενου) στη συνείδηση, χωρίς απ' αυτό να συνάγεται ότι οι αισθήσεις προσλαμβάνουν τα αντικείμενα ως πράγματα-καθ' εαυτά, πράγματα όπως υπάρχουν ανεξάρτητα από τη *συνθέτουσα* δραστηριότητα του ανθρώπινου υποκειμένου». ¹³² Το απόσπασμα του Copleston φαίνεται να εντοπίζει την ουσία της αναζητούμενης κοινής ρίζας στην *αυτενέργεια* της διάνοιας, που συνθέτει το προσφερόμενο διά των αισθήσεων υλικό. Εδώ έγκειται και το κομβικό σημείο της καντιανής αισθητικότητας: στην αυτενεργό γνωσιολογική δύναμη του πνεύματος, στην επιβολή της συνθετικής δύναμης επί της πολλαπλότητας του κατ' αίσθηση διαμορφωμένου υλικού της πραγματικότητας. Η ικανότης μάλιστα «παθητικής» έξωθεν παραστασιακής εισδεδεικτικότητας είναι τελικά σημαντικότερη από την ικανότητα ενεργητικής έσωθεν εννοιολογικής δημιουργίας. Εν κατακλείδι, στην έλλειψη μιας εισδεδεικτικής αδράνειας εστιάζεται και η κοινή ρίζα των επίμαχων γνωστικών δυνάμεων, της αισθητικότητας και της διάνοιας.

A.1. Εικασίες και μεταφυσικές προσεγγίσεις

Ωστόσο η απορία παραμένει αναπάντητη και τα συναφή ερωτήματα εγείρονται εκ νέου. Τελικά οι νόμοι της σκέψης ταυτίζονται με τους νόμους της εξωτερικής πραγματικότητας; Μπορούμε να γνωρίσουμε τον «εξωτερικό» κόσμο; Ειδικά το δεύτερο ερώτημα αποτελεί ένα από τα πλέον θεμελιώδη που αντιμετώπισε ποτέ ο άνθρωπος. Όταν παρατηρώ ένα αντικείμενο, το μόνο πράγμα, με το οποίο έρχομαι σε άμεση επαφή, είναι τα δεδομένα των αισθήσεων. Αυτό που πραγματικά «βλέπω», δεν είναι το ίδιο το αντικείμενο, αλλά η *εικόνα* του αντικειμένου, η *αναπαράστασή* του στο μυαλό μου. Το δένδρο, το τραπέζι, το βιβλίο βρίσκονται «εκεί», είναι «έξω», υπάρχουν «κάπου». Σ' αυτό το «εκεί» όμως εντοπίζεται το πρόβλημα: όταν βλέπω το συγκεκριμένο αντικείμενο, ΕΓΩ είμαι αυτός που

¹³² S. J. Frederick Charles Copleston, *A history of philosophy*, volume VI: modern philosophy, from the french enlightenment to Kant, image books, Doubleday, 1960, σελ. 229. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

το βλέπει και το παρατηρεί. Έτσι, το χωρικό «εκεί» του αντικειμένου μετατρέπεται σ' ένα χωρικό «εδώ» του υποκειμένου. Το «εκεί» του τραπεζιού είναι τελικά το «εδώ» του πνεύματός μου, το «εδώ» που ανήκει στον παρατηρητή και μόνο, σ' εμένα δηλαδή τον ίδιο, είναι το δικό μου «εδώ». Το «εκεί» και το «εδώ» υπάρχουν μαζί, συνυπάρχουν. Το βασικό συμπέρασμα όμως είναι ότι ο χώρος του «έξω» μετασχηματίζεται σε χώρο του «μέσα». Το εκτοπισμένο αντικείμενο «μεταβαίνει» στο εντοπίζον υποκείμενο και ο εξωτερικός χώρος μετατρέπεται σε εσωτερικό «χώρο», μεταβάλλεται σε εγώ, γίνεται εγώ, καθίσταται ΕΓΩ. Πρόκειται για εγωχώρο ή, αντιστρόφως, για χωροεγώ. Το εγώ γίνεται «χώρος», είναι ο χώρος και ταυτόχρονα ο χρόνος. Και ο χώρος είναι το εγώ. Πρόκειται για την εύλογη υπόθεση, που εγείρεται από την εικονική αποτύπωση του αντικειμένου. Η εικόνα που βλέπω ταυτίζεται πλήρως με το αντικείμενο που παρατηρώ. «Esse est percipi», θα γράψει ο Berkeley στην *πραγματεία* του 1710.¹³³ Υποκειμενικά απεικονίζω ό,τι ακριβώς παρατηρώ, αντικειμενικά απεικονίζεται ό,τι ακριβώς παρατηρείται. Έτσι, το «εκεί έξω» μεταβάλλεται σ' ένα «εδώ μέσα». Η εικόνα συμπίπτει καθ' όλα με το αντικείμενό της, ουσιαστικά με την ίδια την πηγή προέλευσής της, στην οποία και καθρεφτίζεται. *Adaequatio intellectus et rei*, θα μας υπενθυμίσει η μεσαιωνική λατινική διατύπωση.

Ωστόσο –και αυτό είναι το σημαντικότερο εδώ–, μεταξύ πράγματος και εικόνας μεσολαβεί ο παρατηρητής και συνεπώς η επαφή ανάμεσα στην απεικόνιση και το απεικονιζόμενο δεν είναι τελικά και τόσο άμεση. Πώς μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι στη «διαδρομή» από το αντικείμενο προς το γινώσκον υποκείμενο δεν μεσολαβούν δεδομένα που μεταβάλλουν το αντικείμενο, μέχρις ότου αυτό «εισχωρήσει» στο γνωστικό πεδίο του υποκειμένου;¹³⁴ Εξάλλου, το «ίδιο» πράγμα από μακριά φαίνεται μικρό κι από κοντά μεγάλο. Τελικά τι είναι; Μεγάλο ή μικρό; Σε κάθε περίπτωση, πάντως, δεν είναι το ίδιο. Από την άλλη, όμως, είναι πάλι το ίδιο. Τι συμβαίνει λοιπόν;

¹³³ George Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, 1710 (εφεξής *Treatise*), I X (10): «[...] όπως είναι αδύνατο για μένα να δω ή να αισθανθώ οτιδήποτε χωρίς μια πραγματική αίσθηση αυτού του πράγματος, έτσι είναι αδύνατο για μένα να συλλάβω στις σκέψεις μου κάθε αισθητό πράγμα ή αντικείμενο διακεκριμένο από την αίσθηση ή αντίληψη γι' αυτό». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Βλ. και George Berkeley, *Πραγματεία πάνω στις αρχές της ανθρώπινης γνώσης*, ό.π.α., I V (5), σελ. 69. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Α' έκδοση (1710), ο ιρλανδός φιλόσοφος παραθέτει και την *υποσημείωση* (Note), που ακολουθεί: «Στην πραγματικότητα το αντικείμενο και η αίσθηση είναι το ίδιο πράγμα και συνεπώς δεν μπορούν να αφαιρεθούν το ένα από το άλλο». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Πρβλ. και Παπανούτσου, *Γνωσιολογία*, ό.π.α., σελ. 23 και υποσ. 8.

¹³⁴ Πρβλ. και Νικόλαου Καλογερόπουλου, *Η διαμόρφωσις του ευρωπαϊκού πνεύματος* (με αναφορά: στην ελληνική, ελληνιστική και βυζαντινή επιρροή κατά τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού πολιτισμού) 4ος – 18ος αιών μ.Χ., έκδοσις: πολιτικά θέματα (χ.χρ.), 1995; (εφεξής *Διαμόρφωσις* I), σελ. 446.

A.2. Το γνωσιολογικό «αίνιγμα» και η «τρίτη δυνατότης»¹³⁵

Πολύτιμο τεκμήριο της διανοητικής πορείας του Kant και κομβικό σημείο μετάβασης προς την κριτική φιλοσοφία, η επιστολή της 21.2.1772 στον Marcus Herz οδηγεί με σταθερά βήματα στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*, προδιαγράφοντας το πεπρωμένο της νεότερης φιλοσοφίας.¹³⁶ Χαρακτηριστικό το απόσπασμα που ακολουθεί: «Ενώ σκεπτόμουν το θεωρητικό μέρος σε όλη του την έκταση¹³⁷ [...] παρατήρησα ότι μου έλειπε ακόμα κάτι ουσιώδες, [...], και το οποίο [...] αποτελεί το κλειδί σ' όλο το μυστικό της Μεταφυσικής που μέχρι τώρα κρύβεται από τον ίδιο της τον εαυτό. Διερωτώμενη, δηλαδή, ο ίδιος: σε ποιο θεμέλιο στηρίζεται η σχέση εκείνου, που ονομάζει κανείς *παράσταση* μέσα μας, προς το *αντικείμενο*;»¹³⁸

Είναι προφανές ότι η προβληματική του Kant θέτει άμεσα και την υποκρυπτόμενη γνωσιοθεωρητική διάζευξη, καθώς η εν λόγω σχέση εμφανίζεται με δύο τρόπους: είτε διά της δημιουργίας της παράστασης από το αντικείμενο, είτε, αντιστρόφως, διά της δημιουργίας του αντικειμένου από την παράσταση. Με την πρώτη εκδοχή, το πράγμα

¹³⁵ Η εν λόγω τρίτη δυνατότης δεν φαίνεται να συγχέεται πρωτογενώς με την ταυτάριθμή της (τρίτη) δυνατότητα σχετικά με το ζήτημα της αποδοχής και του αντικειμενικού χαρακτήρα του χώρου, ζήτημα που τέθηκε ήδη από την εποχή του Kant, για να συνεχισθεί με ιδιαίτερη οξύτητα, στα μέσα της δεκαετίας του 1860, από τον γερμανό διανοητή Friedrich Adolf Trendelenburg στην διαμάχη με τον συμπατριώτη του και διάσημο ιστορικό της φιλοσοφίας (Ernst) Kuno (Berthold) Fischer. Βλ., επ' αυτού, κυρίως Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., Excurs: Die möglichen Fälle, σελ. 134-151 και Excurs: *Der Streit zwischen Trendelenburg und Fischer*, σελ. 290-326.

¹³⁶ Δικαιολογημένα η επιστολή αυτή θεωρήθηκε ως η πραγματική γενέθλια στιγμή της *Κριτικής του καθαρού Λόγου*. Βλ. και Ernst Cassirer, *Kants Leben und Werk*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt (copyright) 1975, σελ. 135. (και την ελληνική απόδοση του ανωτέρω έργου στο Έρνστ Κασσίρερ, *Kant-η ζωή και το έργο του*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Σταμάτης Γερογιωργάκης, ΙΝΔΙΚΤΟΣ, Αθήνα 2001 [Εφεξής Κασσίρερ (Γερογιωργάκης)], σελ. 199. Βλ. και Alois Riehl, *Der philosophische Kritizismus*, Geschichte und System, erster Band, Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann, 1908, σελ. 373, που χαρακτηρίζει την επίμαχη επιστολή ως ουσιώδες πιστοποιητικό για την ιστορική εξέλιξη του Kant, καθώς σηματοδοτεί την μετάβαση προς την κριτική του φιλοσοφία.

¹³⁷ (Σε όλο του) το εύρος.

¹³⁸ Kant: AA X, *Briefwechsel* 1772, σελ. 129, 130. Απόσπασμα της επιστολής της 21.2.1772 προς τον Marcus Herz. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Βλ. και *Kant's Briefwechsel*, Band I, 1747-1788, Berlin, Druck und, Verlag Reimer, 1990, σελ. 124. Πρβλ. και Cassirer, όπ.α., σελ. 136, επίσης και Κασσίρερ (Γερογιωργάκης), όπ.α., σελ. 200.

θεωρείται από τη σκοπιά της κατ' αίσθηση αντιλήψεως, με τη δεύτερη, «συλλαμβάνεται» υπό το πρίσμα μιας διάνοιας, που παράγει η ίδια τα αντικείμενα που αναγνωρίζει.¹³⁹ Εξ ου και το ζήτημα της συμφωνίας μεταξύ παραστάσεως και αντικειμένου, που, τουλάχιστον στην πρώτη περίπτωση, παρουσιάζεται σχεδόν πλήρης και απόλυτη, αφού μέσω της παθητικής εισδεκτικότητας δεν υπάρχει διαφοροποίηση στα υπό κρίση μεγέθη. Εδώ το εκτός ημών δεδομένο ταυτίζεται με το εντός ημών αποτέλεσμα και το αντικείμενο εντυπώνεται μέσα μας *uno actu*, με όλο του το Είναι, καταλείποντας ένα αισθητό ίχνος που επιτρέπει και την κατανόησή του.¹⁴⁰ Στη δεύτερη περίπτωση, πάλι, η θείκη διάνοια οδηγεί στην επιθυμητή συμφωνία μεταξύ παραστάσεως και αντικειμένου, στην πρωταρχική ταυτότητα του θείου όντος, που αυτοεκτίθεται και αυτοεξηγείται στη γνώση και δημιουργία. «Γνωρίζω και δημιουργώ», «λέει» ο Θεός. Πρόκειται για μια αρχετυπική¹⁴¹ διάνοια, για έναν *intellectus archetypus*, για μια κατασκευαστική νόηση, δηλαδή, που, δίκην διανοητικής εποπτείας ή, αντιστρόφως, εποπτικής διανοίας, οδηγεί συνάμα μέσω εννοιολογήσεως του αντικειμένου και στη δημιουργία αυτού.¹⁴² Εδώ πλέον εισερχόμεθα στα εδάφη της μαθηματικής επιστήμης, καθώς η κατασκευή των μαθηματικών εννοιών σηματοδοτεί και την δημιουργία του αντικειμένου διαμέσου εποπτικής και εννοιολογικής συμπτύξεως. Και πράγματι, τόσο επί μαθηματικού, όσο και επί ηθικού επιπέδου, λαμβάνει χώρα η ίδια ακριβώς διεργασία: διάνοια και βούληση «δημιουργούν»¹⁴³ εξ υπαρχής τα αντικείμενά «τους».¹⁴⁴

Ωστόσο, τα πράγματα δεν είναι τελικά και τόσο απλά, όσο εκ πρώτης όψεως φαίνονται. Στην επίμαχη επιστολή προς τον Herz, ο Kant θα τονίσει χαρακτηριστικά: «Μόνο που ούτε η διάνοιά μας με τις παραστάσεις της αποτελεί την αιτία του αντικειμένου¹⁴⁵ [...] ούτε το αντικείμενο την αιτία των παραστάσεών μας (με την πραγματική

¹³⁹ Βλ. Cassirer, *ό.π.α.*, σελ. 136, επίσης Κασσίρερ (Γερογιωργάκης), *ό.π.α.*, σελ. 200.

¹⁴⁰ Βλ. Cassirer, *ό.π.α.*, σελ. 136-137 και Κασσίρερ (Γερογιωργάκης), *ό.π.α.*, σελ. 200.

¹⁴¹ Η αρχέτυπη διάνοια.

¹⁴² Η «*intellectuelle Anschauung*» αποδίδει, κατά τη διεννοιολόγηση, και την αντιστοιχούσα στην έννοια εποπτεία.

¹⁴³ Βλ. Friedrich Paulsen, *Versuch einer Entwicklungsgeichte der kantischen Erkenntnisstheorie*, Leipzig, Fuess' Verlag (R. Reisland), 1875, σελ. 150: «[...] η σχέση των διανοητικών εννοιών μιας αρχέτυπης διάνοιας προς τα αντικείμενα (έχει ως εξής): «δημιουργεί» διαμέσου των εννοιών τα αντικείμενά της (όπως εμείς στους συνθετικούς ορισμούς των Μαθηματικών»).

¹⁴⁴ Πρβλ. και Karl Vorländer, *Immanuel Kant, der Mann und das Werk*, dritte Auflage, marix Verlag GmbH, drittes Buch, erster Teil, Wiesbaden 2004, σελ. 256: «Στα Μαθηματικά και την Ηθική, όπου η διάνοιά μας και η βούληση αντιστοίχως *δημιουργεί* το πρώτον τα *αντικείμενα*». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

¹⁴⁵ Εδώ ο Kant αντιτίθεται κατηγορηματικά στον Υποκειμενικό Ιδεαλισμό του Berkeley ή στον Σολιψισμό ενός Schopenhauer. Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *θεωρία του χώρου*, *ό.α.*, σελ. 111, υποσ. 283.

έννοια του όρου). Οι καθαρές νοητικές έννοιες λοιπόν δεν θα πρέπει να προέρχονται κατ' αφαίρεση από τα αισθήματα [...], ούτε εκφράζουν τη δεκτικότητα των παραστάσεων μέσω των αισθήσεων, αλλά έχουν οπωσδήποτε την πηγή τους στη φύση της ψυχής, όχι όμως καθόσον πηγάζουν από την επίδραση του αντικειμένου, ούτε καθόσον παράγουν το ίδιο το αντικείμενο.¹⁴⁶ Με απλά λόγια, μπορεί η δυνατότης μιας εισδεκτικής νοήσεως να φαίνεται πρωτογενώς κατανοητή, όμως η ανθρώπινη διάνοια δεν είναι *intellectus ectypus*, που δέχεται παθητικά τις παραστάσεις από τα αντικείμενα. Γι' αυτό και δεν υπάγεται σε καμιά από τις δύο ανωτέρω κατηγορίες, ούτε δηλαδή «παράγει» τα αντικείμενα, στα οποία, αποκτώντας γνωσιολογική πρόσβαση, τελικά αναφέρεται, ούτε όμως προσλαμβάνει, εισδεχόμενη απλώς, τις συνέπειες των πραγμάτων, όπως προσφέρονται άμεσα στις κατ' αίσθηση εντυπώσεις.¹⁴⁷ Έτσι, η ανθρώπινη νόηση δεν είναι ούτε αρχέτυπη, ούτε έκτυπη. Εάν όμως οι διανοητικές παραστάσεις δεν αποτελούν μεταβολές της ανθρώπινης ψυχής από το αντικείμενο,¹⁴⁸ πώς είναι δυνατή μια παράσταση που αναφέρεται σ' αυτό, χωρίς ωστόσο να προέρχεται από αυτό; Με άλλα λόγια, πώς μπορούν τα πράγματα να μας «δοθούν» με τρόπο διαφορετικό από εκείνον, που επιβάλλει η επίδρασή τους στις αισθήσεις; Εάν η «ανταπόκριση» των εννοιών προς τα φαινόμενα προϋποθέτει και τη σχέση ανάμεσά τους, δεν μπορεί προφανώς να γίνει λόγος για αμοιβαία συμφωνία μεταξύ παραστάσεως και αντικειμένου, αφού ούτε η παράσταση προέρχεται από το αντικείμενο, ούτε όμως το αντικείμενο από την παράσταση. Από την άλλη, πάλι, και η διαζευκτική εναλλακτική λύση θα πρέπει να απορριφθεί, αφού στην πρώτη περίπτωση δεν μπορεί να εξηγηθεί η ύπαρξη καθολικά ισχυουσών *a priori* εννοιών, ενώ στη δεύτερη, η υιοθέτηση της κατ' ανάγκη «αρχετυπικής» νοήσεως, φαίνεται να εκτοπίζει και τις προϋποθέσεις εφαρμογής της.¹⁴⁹ Δεν απομένει συνεπώς παρά μία και μόνη λύση, η τρίτη δυνατότης, την οποία σωστά θα εισηγηθεί ο Kant. Εάν οι έννοιες δεν οδηγούν στην ύπαρξη του αντικειμένου, τουλάχιστον ας καθορίσουν τη μορφή της αντικειμενικότητας και συνεπώς το εφικτό της εμπειρίας.¹⁵⁰ Έτσι, στο πλαίσιο της φιλοσοφικής «κοπερνίκειας επανάστασης», οι κατηγορίες της ποσότητας, ποιότητας, σχέσης και αναφοράς θα διαμορφώσουν τις γενικές δομές της

¹⁴⁶ Kant: AA X, *Briefwechsel* 1772, όπ.α., σελ. 130.

Βλ. και Κασσίρερ (Γερογιωργάκης), όπ.α., σελ. 201. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

¹⁴⁷ Βλ. και Κασσίρερ (Γερογιωργάκης), όπ.α., σελ. 201.

¹⁴⁸ Άποψη που θέτει εκποδών τον βρετανικό αισθησιαρχικό εμπειρισμό.

¹⁴⁹ Βλ. Ζαν-Μισέλ Μπενιέ, *Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας*, φυσιογνωμίες και έργα (μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης), εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996, σελ. 246.

¹⁵⁰ Βλ. Μπενιέ, όπ.α., σελ. 246.

πραγματικότητας.¹⁵¹ Ακριβώς εδώ εστιάζεται το γνωσιοθεωρητικό *curiosum*: εάν οι παραστάσεις βασίζονται στην *εσωτερική* δραστηριότητα του υποκειμένου και παρ' όλ' αυτά συμφωνούν με το αντικείμενο, που δεν προέρχεται από αυτές, από πού άραγε μπορεί να αντλείται αυτή η συμφωνία;¹⁵² Πρόκειται για ένα από τα κρίσιμα ερωτήματα της φιλοσοφίας, που αποτελεί πρόκληση για την ανθρώπινη διάνοια, «υποχρεώνοντας» μάλιστα τους ελάχιστους στοχαστές να το προσεγγίσουν με τον δικό τους τρόπο. Τη σχετική προβληματική θα αναζωπυρώσει η κατὰ τον 17^ο και 18^ο αιώνα διένεξη μεταξύ ορθολογιστών και εμπειριστών, που φαίνεται να επιλύεται τελεσίδικα από την κριτική φιλοσοφία του Kant.

B. Μαθηματικός ορθολογισμός στην προκριτική περίοδο

Με το έργο του Νεύτωνος *Μαθηματικές αρχές φυσικής φιλοσοφίας*¹⁵³ ολοκληρώνεται στην Ευρώπη η επιστημονική επανάσταση του 17^{ου} αιώνα. Από την άλλη, η αξία του άγγλου επιστήμονος έγκειται στην ικανότητα σύνθεσης¹⁵⁴ του ήδη υπάρχοντος συσσωρευμένου υλικού της φυσικής επιστήμης. Ήδη ο Γαλιλαίος θα κάνει λόγο για το μαθηματικώς συντεταγμένο βιβλίο της φύσης.¹⁵⁵ Εξάλλου, η επιβολή των νόμων του ανθρώπινου πνεύματος στο σύμπαν συνάδει και προς τις βλέψεις του μεσουρανούσαντος τότε ορθολογισμού· φύση και Λόγος καθίστανται σχεδόν ταυτόσημες έννοιες. Το σημαντικότερο όμως για την περίπτωσή μας είναι η καθοριστική επίδραση, που άσκησε η επιστημονική

¹⁵¹ Βλ. Μπενιέ, ό.π.α., σελ. 246.

¹⁵² Βλ. Κασσίρερ (Γερογιωργάκης), ό.π.α., σελ. 201.

¹⁵³ *Principia mathematica philosophiae naturalis*, έργο στο οποίο θεμελιώνεται η κλασική μηχανική· αναπτύσσεται ο νόμος της παγκόσμιας έλξης και περιγράφονται οι νόμοι της κίνησης.

¹⁵⁴ Βλ. σχετικά Νικόλαου Α. Καλογερόπουλου, *Η διαμόρφωσις του ευρωπαϊκού πνεύματος* (με αναφορά: στην ελληνική, ελληνιστική και βυζαντινή επιρροή κατὰ τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού πολιτισμού) 4ος – 18ος αιώνας μ.Χ., έκδοσις: πολιτικά θέματα (χ.χρ.), 1995; (εφεξής, *Διαμόρφωσις Ι*), σελ. 430. «Αν είδα μακρύτερα, είναι γιατί στηρίχθηκα στους ώμους γιγάντων», θα γράψει ο Νεύτων το 1676 σε επιστολή προς τον συμπατριώτη, φυσικό και άσπονδο φίλο του Robert Hooke.

¹⁵⁵ Galileo Galilei, *Il Saggiatore*, 1623, Capitolo VI: «Η φυσική φιλοσοφία είναι γραμμένη σ' αυτό το μεγαλειώδες βιβλίο που ανοίγεται συνεχώς μπροστά στα μάτια μας, εννοώ το σύμπαν, αλλά δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν πρώτα δεν μάθει κάποιος να κατανοεί την γλώσσα και να γνωρίσει τους χαρακτήρες στους οποίους είναι γραμμένο. Αυτό είναι γραμμένο σε *μαθηματική* γλώσσα, και οι χαρακτήρες είναι τρίγωνα, κύκλοι και άλλα γεωμετρικά σχήματα, μέσα χωρίς τα οποία είναι αδύνατο να κατανοήσει κανείς μια ανθρώπινη λέξη· χωρίς αυτά είναι ένας μάταιος περίπατος σ' ένα σκοτεινό λαβύρινθο». Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Διαμόρφωσις Ι*, ό.π.α., σελ. 432.

κοσμογονία του 17^{ου} αιώνα στη σκέψη του Kant. Συνοψίζοντας την κοπερνίκεια και καρτεσιανή επανάσταση, η νευτώνεια μηχανική προετοιμάζει στην ουσία την επανάσταση της καντιανής γνωσιοθεωρίας. Οι φυσικοί νόμοι που ισχύουν στην επιφάνεια της γης, ισχύουν με την ίδια ακρίβεια και σε ολόκληρο το ηλιακό μας σύστημα. Είναι εκπληκτικό ότι τα μυστικά του σύμπαντος δεν ερευνώνται μόνο επάνω στη γη, αλλά και στο κλειστό δωμάτιο του επιστήμονα. Η ιστορικότητα των νέων εποχών αναδεικνύει και το αναμενόμενο motto: εξουσιάζοντας το σύμπαν και γνωρίζοντας τις σταθερές και θεμελιώδεις αρχές λειτουργίας του¹⁵⁶, ο ανθρώπινος εγκέφαλος το αναλύει, το ερμηνεύει και τελικά το καθορίζει. Κυρίαρχος της συμπαντικής νομοτέλειας και κέντρο του κόσμου καθίσταται ο ίδιος ο άνθρωπος. Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, οι μαθηματικοποιημένες μηχανικές αρχές του Νεύτωνα και τα μαθηματικά ψηφία του Γαλιλαίου θεωρούνται αυτονόητα και αναζητούνται οπουδήποτε, οδηγώντας σ' έναν θρίαμβο του μαθηματικού ορθολογισμού, ο οποίος ολοένα εξελίσσεται, για να καταλήξει στη μαθηματική περιγραφή του κόσμου. Το πείραμα, η επαγωγική απόδειξη, η μέτρηση ποσοτήτων και μεγεθών, και η υπαγωγή σε μαθηματικούς νόμους χαρακτηρίζουν τον 17^ο αιώνα, όπου τα πάντα αναπτύσσονται με μαθηματικό τρόπο. Ακολουθώντας το πνεύμα της εποχής, ο διάσημος ορθολογιστής Baruch de Spinoza συγγράφει το φιλοσοφικό του σύστημα *more geometrico*, αφού πραγματικό και σοβαρό θεωρείται μόνο το αντικείμενο μαθηματικοποίησης. Εξ ου και οι έννοιες που συνοδεύουν τον αιώνα: απόλυτος χώρος και χρόνος, μάζα, δύναμη, ενέργεια και αδράνεια, υποκαθιστώντας επιστημονικά την αποκαλυπτική μεσαιωνική ορολογία της αριστοτελικής εντελέχειας και τελολογίας. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Νεύτων, ακολουθώντας το μαθηματικοποιημένο πνεύμα της εποχής του, το οποίο άλλωστε ο ίδιος διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό, θα ενθαρρύνει τον σικωτσέζο μαθηματικό και φίλο του John Craig να γράψει βιβλίο σχετικά με την «μαθηματική» απόδειξη της ημερομηνίας και ώρας της Δευτέρας Παρουσίας, καθώς και την «μέτρηση», ως μαθηματική σχέση, του συγκριτικού βαθμού ευτυχίας στη γη και μακαριότητας στον Παράδεισο!¹⁵⁷ Ο αποκαλυπτικός τίτλος του βιβλίου, *Μαθηματικές αρχές χριστιανικής θεολογίας*,¹⁵⁸ οδηγεί στο συμπέρασμα πως, όχι μόνο η φύση, αλλά και τα οράματα της Θεολογίας πρέπει πλέον να αποτυπωθούν με μαθηματικό τρόπο. Πρόκειται για το γνωσιο-ηθικό δίπτυχο, που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη φύση, διατυπωμένο επιγραμματικά ως «γνώση και πίστη». Και φυσικά η μεταβολή του

¹⁵⁶ Βλ. σχετικά, Ν. Καλογερόπουλου, *Διαμόρφωσης Ι*, ό.π., σελ. 434.

¹⁵⁷ Κατά παραπομπή του Καλογερόπουλου, *Διαμόρφωσης Ι*, ό.π., σελ. 437.

¹⁵⁸ John Craig, *Theologiae Christianae Principia Mathematica* (London 1699, Leipzig 1755 and 1756) (published anonymously).

εννοιολογικού ενδύματος που ακολουθεί, θα σηματοδοτήσει και την κατ' εξοχήν ανθρώπινη περίπτωση: Θεωρία και Πράξη ή, άλλως, Επιστήμη και Θρησκεία, και ακόμα, Μαθηματικά και Θεός. Σ' αυτό το κομβικό σημείο αναζήτησης οδηγούσε τη σκέψη ο ίδιος ο Νεύτων, καθώς ο απόλυτος χώρος και χρόνος εξυπηρετούσαν τις φυσικομαθηματικές μετρήσεις, δεν ευνοούσαν όμως τις μεταφυσικές αναμετρήσεις. Έτσι, προς μεγάλη απογοήτευση των θεολογούντων, ο Πανάγαθος φαίνεται ότι δεν χωρούσε πλέον πουθενά. Δεν μπορούσε συνεπώς παρά να ταυτίζεται κατ' ανάγκη με τον ίδιο τον χώρο και τον χρόνο, αφού τα κατηγορήματα που αποδίδονταν στον Θεό αποτελούσαν συνάμα και ιδιότητες του μαθηματικού χώρου και χρόνου. Από την άλλη, πάλι, ο Θεός είναι Ένας, Μοναδικός, Άπειρος. Ακριβώς το ίδιο όμως ισχύει και για τον χώρο. Δικαιολογημένα οι φιλοσοφικές και θεολογικές συνέπειες θα συγκλονίσουν τους θεολογικούς κύκλους, αφού ο Θεός χωροποιείται και χρονοποιείται, ενχωρείται και ενχρονίζεται και σε κάθε περίπτωση, πάντως, βρίσκεται εντός χώρου και χρόνου. Η ίδια σχέση, μάλιστα, φαίνεται να διατηρείται και κατά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, με διαφορετικό όμως γνωσιολογικό ένδυμα, αυτή τη φορά ως καντιανή θεωρητική και πρακτική φιλοσοφία, ως θεωρητικός και πρακτικός Λόγος.

Γ. Το ερώτημα περί χώρου

Όπως αναφέραμε στην προηγούμενη σελίδα, η φυσικομαθηματική μέθοδος που βαθμηδόν εδραιώνεται στη νεότερη εποχή χαρακτηρίζεται από την επαγωγή, το πείραμα, τη μαθηματική γενίκευση, την επαλήθευση. Από την άλλη, αντιλαμβάνεται κανείς ότι η επαγωγή δεν μπορεί να είναι ποτέ πλήρης, καθώς ο αριθμός των υπό εξέταση περιπτώσεων παρουσιάζεται ως άπειρος. Γι' αυτό και απαιτείται η ύπαρξη ορισμένων αξιωμάτων, μια σειρά δηλαδή από αυταπόδεικτες αλήθειες. Κλασσικό παράδειγμα, η ευκλείδειος γεωμετρία. Στη νεότερη εποχή, τη μαθηματική σκυτάλη θα παραλάβει ο Καρτέσιος με γνωσιολογικό motto την ύπαρξη έμφυτων ιδεών που ενοικούν βαθιά στο ανθρώπινο πνεύμα. Γνωρίζουμε, π.χ., ότι το όλο είναι μεγαλύτερο από το μέρος, το ερώτημα όμως είναι πώς το γνωρίζουμε αλήθεια. Ενορατικά, θα απαντούσε κανείς, δηλαδή το έχουμε δει μέσα στο μυαλό μας, στη συνείδησή μας, ανεξάρτητα από κάθε εμπειρία. Υπ' αυτό το πρίσμα, πρόκειται ασφαλώς για έμφυτη γνώση. Έτσι, μπορούμε αντιστοίχως να κατανοήσουμε το πεπερασμένο, αφού ούτως ή άλλως έχουμε προτερολογική γνώση του απείρου. Η εξωτερική εμπειρία υποδεικνύει την εκάστοτε ιδιαίτερη και ξεχωριστή περίπτωση, σηματοδοτεί το ειδικό, το συγκεκριμένο, το

«εδώ και τώρα», ποτέ όμως το γενικό, το αφηρημένο.¹⁵⁹ Γι' αυτό και η φυσικομαθηματική μέθοδος πρέπει να συμπληρωθεί με την αντίστοιχη αξιωματική. Από την άλλη, μόνο ο γεωμετρικός ορθολογισμός φαίνεται να διεκδικεί το πρωτείο της αλάνθαστης επιστημονικής μεθόδου των νέων χρόνων. Τόσο αυτονόητη μάλιστα φαντάζει η εξάπλωση των αξιωμάτων, ώστε η αξιωματική μέθοδος υποκαθιστά βαθμηδόν τη δογματική επιστήμη του Μεσαίωνα. Πρόκειται ασφαλώς για το γνωσιολογικό παράδοξο της οικειοποίησης ενός δεδομένου, που μόνο η επιστήμη της γεωμετρίας θα μπορούσε να επαίρεται πως έχει κατακτήσει, αφού περιέχει στους κόλπους της κάτι απολύτως σταθερό και αμετάβλητο, που την νομιμοποιεί να υποστηρίζει την αξιωματική εγκυρότητα των πορισμάτων της. Κι αυτό δεν είναι άλλο από τον χώρο, που ως αναγκαίο substratum θα επηρεάσει καθοριστικά την πορεία της δυτικής γνωσιοθεωρίας. «[...] ου γαρ απόλλυται ο τόπος [...]» θα γράψει ο Αριστοτέλης,¹⁶⁰ και η φράση θ' αποκτήσει τεράστια σημασία για την επιστήμη, καθώς τα πάντα βρίσκονται στον χώρο. Οτιδήποτε μάλιστα εντοπίζεται σ' αυτόν, έχει επιπλέον και έκταση. «Res extensa» θα αποκαλέσει ο Καρτέσιος την εν χώρω πραγματικότητα, χωρίς η ονομαστική ενδυματολογία να μεταβάλλει και τη σταθερότητα των εκτατών πραγμάτων. Έτσι ό,τι έχει έκταση αποτελεί αντικείμενο της επιστήμης,¹⁶¹ που αποκτά χωρικές διαστάσεις, επιτρέποντας στον χώρο να διεκδικεί και την πλατωνική «υπόθεση»: «[...] και επέτρεψε να εξετάσουμε το θέμα, [...] με το «ας υποθέσουμε». Εννοώ το «ας υποθέσουμε», όπως ακριβώς και οι γεωμέτρες πολλές φορές, [...] δεν ξέρω ακόμα αν αυτή η επιφάνεια μπορεί να εγγραφεί, νομίζω όμως ότι είναι χρήσιμο για το ζήτημα αυτό να ξεκινήσω από κάποια βάση (υπόθεση) [...]».¹⁶² Σύμφωνα με το νόημα του αποσπάσματος, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν κάτι είναι επιδεικτικό ή όχι διδασκαλίας, εάν αγνοούμε σε τι ακριβώς συνίσταται το διδακτέο. Μπορούμε όμως να διατυπώσουμε μια εξ *υποθέσεως* πειραματική απόκριση, με βάση την παραδοχή ενός αιτήματος υπό *όρα*, υπό τη γενομένη δηλαδή δεκτή ως *προϋπόθεση*.¹⁶³ Έτσι ο γεωμέτρης, στην ερώτηση για τη δυνατότητα λύσης συγκεκριμένου προβλήματος, αρνείται μεν την υπαρκτή της καθολικότητάς της, προσφέρει όμως τη λύση υπό την προϋπόθεση ενός ειδικού περιορισμού. Το παράδειγμα εγγραφής τριγώνου με δεδομένη επιφάνεια σε κύκλο δεδομένης διαμέτρου αποσαφηνίζει την περίπτωση, καθώς η πιθανή αδυναμία του γεωμέτρη

¹⁵⁹ Βλ. Καλογερόπουλου, *Λιαμόρφωσις* I, ό.π., σελ. 442.

¹⁶⁰ Αριστοτέλους, *Φυσικά*, 209a. Θα πρέπει ωστόσο να προσεχθεί εδώ ότι ο αριστοτελικός τόπος πόρρω απέχει του σύγχρονου αφηρημένου χώρου.

¹⁶¹ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Λιαμόρφωσις* I, ό.π., σελ. 443.

¹⁶² Ακολούθησε την απόδοση του Β. Τατάκη. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

¹⁶³ Πρβλ. και Alfred Edward Taylor, *Πλάτων, ο άνθρωπος και το έργο του*, μετάφραση Ιορδάνης Αρζόγλου, Γ' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης, Αθήνα 2000, σελ. 174.

να προβεί στην υπό κρίση εγγραφή υποχωρεί, αφ' ης στιγμής τα δεδομένα εξειδικεύονται με έναν περιοριστικό όρο¹⁶⁴. Αδυνατώ πρωτογενώς να επιλύσω το πρόβλημα, αλλά, εάν η επιφάνεια του τριγώνου ικανοποιεί τον περιορισμό X, τότε η εγγραφή του είναι απολύτως εφικτή.¹⁶⁵ Μόνο δηλαδή υπό τον συγκεκριμένο όρο μπορούμε να απαντήσουμε σε μια δεδομένη περίπτωση. Με πλατωνικό παραλληλισμό, η πρωτογενής αβεβαιότητα περί του πραγματικού χαρακτήρα της αρετής, μετατρέπεται στην υστερογενή βεβαιότητα περί της διδαξιμότητάς της, αλλά υπό την απαράβατη προϋπόθεση της αποδοχής της ως γνώσεως. Συνεπώς, μόνο ο γενόμενος ως αποδεκτός γνωσιολογικός χαρακτήρας της αρετής οδηγεί και στο διδακτό της ως ανθρώπινου δεδομένου. Κάτι ανάλογο ισχύει και για τον χώρο, που αποτελεί τη βασική προϋπόθεση της γεωμετρίας. Με τον τρόπο αυτόν προσεγγίζουμε ένα κομβικό σημείο της γνωσιοθεωρίας: εάν όντως η γεωμετρία προϋποθέτει τον χώρο –και δεν μπορεί να συμβαίνει διαφορετικά– δύο εκδοχές εμφανίζονται ως πιθανές: ή α) ο χώρος *αντίκειται*, είναι εγκατεστημένος «εκεί» έξω, υπάρχει *εκτός* ημών και συνεπώς το ανθρώπινο πνεύμα τον συλλαμβάνει όπως είναι στην πραγματικότητα, ή β) ο χώρος *κείται*, είναι εγκατεστημένος «εδώ» μέσα, υπάρχει *εντός* ημών και συνεπώς το ανθρώπινο πνεύμα εναποθέτει σ' αυτόν ό,τι ακριβώς αποπειράται το ίδιο να συλλάβει.¹⁶⁶ Με την πρώτη εκδοχή συντάσσονται όσοι υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει την πραγματικότητα καθ' εαυτήν. Με τη δεύτερη, όσοι υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος γνωρίζει μόνο την δική του πραγματικότητα, αυτή που ο ίδιος διαμορφώνει. Από την άλλη, εάν η ανθρώπινη διάνοια ανευρίσκει παντού τα μαθηματικά, αυτό οφείλεται, αφενός, στην εν χώρω εντύπωση κάθε εξωτερικού ερεθίσματος μέσα στο μυαλό μας, και, αφετέρου, στην ουσία των ίδιων των μαθηματικών, ως αποτύπωσης σχέσεων που διαγράφονται εν χώρω. Αυτό που υπολογίζει το ανθρώπινο πνεύμα με μαθηματικό τρόπο, δεν είναι το εξωτερικό αντικείμενο, αλλά ο χώρος, *επί* του οποίου η ανθρώπινη διάνοια τοποθετεί αυτενεργώς το εξωτερικό ερέθισμα¹⁶⁷. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι μαθηματικοί νόμοι και κατ' επέκταση η επιστήμη του Νεύτωνα, αποτυπώνουν στην ουσία τον τρόπο με τον οποίο το πνεύμα ταξινομεί τα φαινόμενα. Εξ ου και η θεώρηση της εντός του ανθρώπινου νου ενοικούνσας μαθηματικής ταξινομητικής αρχής, όχι ως έκφρασης του εξωτερικού κόσμου, αλλά ως μορφής της εσωτερικής λειτουργίας του πνεύματος.

Με εξαίρεση τους Σοφιστές, οι Έλληνες τάσσονται τελικά υπέρ της πρώτης εκδοχής.

¹⁶⁴ Βλ. Taylor, *όπ.α.*, σελ. 174.

¹⁶⁵ Βλ. Taylor, *όπ.α.*, σελ. 174.

¹⁶⁶ Βλ. Καλογερόπουλου, *Διαμόρφωσις* I, *όπ.α.*, σελ. 443.

¹⁶⁷ Βλ. Καλογερόπουλου, *Διαμόρφωσις* I, *όπ.α.*, σελ. 443.

Πρόκειται για αντίληψη που επικρατεί μέχρι τον 18^ο αιώνα μ.Χ., όταν εμφανίζεται στο φιλοσοφικό προσκήνιο ο Kant. Η *Κριτική του καθαρού Λόγου* θα ανατρέψει τα γνωσιολογικά δεδομένα της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας και η δεύτερη άποψη αρχίζει να διεκδικεί την πρωτοκαθεδρία. Εφεξής Μαθηματικά και πειραματική παρατήρηση θα αποτελέσουν το δίδυμο στη φιλοσοφική διάταξη των νεοτέρων χρόνων. Στην ιδιοφυή σύζευξη των δύο δεδομένων, υλοποιείται το όραμα του καντιανού κριτικισμού. Τι ακριβώς όμως μας αποκαλύπτει η γνώση του μαθηματικού σύμπαντος; Τι είδους κόσμο μάς φανερώνουν τα Μαθηματικά; Κι αν αυτή είναι η ουσία του κόσμου, τι μας αποδεικνύει και την ύπαρξή του¹⁶⁸; Ταυτίζονται οι νόμοι της *ανθρώπινης* σκέψης με τους νόμους της πραγματικότητας; Μπορούμε τελικά να γνωρίσουμε τον εξωτερικό κόσμο; Για πρώτη φορά στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος, το πρόβλημα της γνωσιολογίας τίθεται τόσο εμφατικά και η παλαιά μεταφυσική Οντολογία θα παρχωρήσει τη θέση της στη νέα Λογική της γνώσης. Θα πρέπει να αποκαλυφθούν οι νόμοι της ανθρώπινης διάνοιας, ώστε το σωκρατικό «γνώθι σαυτόν» να μετουσιωθεί σε μια νέα ερευνητική μέθοδο των προβλημάτων του κόσμου. Εξ ου και τα βασικά ερωτήματα: από πού άραγε η νόηση αντλεί το περιεχόμενο και την εγκυρότητά της; Ποια είναι η πρωταρχική πηγή της γνώσης;

Και πρώτα απ' όλα, θα πρέπει εδώ να κατανοήσουμε ότι δεν πρόκειται για την ψυχολογική ούτε τη γενετική πηγή προέλευσής της, αλλά για τη θεωρητική πλευρά θεμελιώσεώς της. Από την άλλη, τρεις βασικές πηγές της γνώσης διεκδικούν τα πρωτεία, οδηγώντας στις αντίστοιχες θεμελιώδεις φιλοσοφικές θεωρήσεις: ο *Λόγος*, που καταλήγει στον συνεπή ορθολογισμό, η *εμπειρία*, που οδηγεί στον εμπειρισμό και, τέλος, ο *κριτικισμός* της κριτικής γνωσιοθεωρίας. Στο κρίσιμο ερώτημα για τον τρόπο απόκτησης της γνώσης και με κριτήριο αλήθειας τη συμφωνία μεταξύ νόησης και πραγματικότητας, ο ορθολογισμός θεωρεί ως βασικό μέσο τον νου, ενώ ο εμπειρισμός θα υπογραμμίσει τον προεξάρχοντα ρόλο των αισθήσεων. Τελικά το γνωσιολογικό ζήτημα επιλύεται μάλλον τελεσίδικα από τον Kant, που επιχειρεί να καταδείξει τις διαφορετικές λειτουργίες των γνωστικών δυνάμεων.

Δ. Σύντομο οδοιπορικό του χώρου

Είναι αλήθεια ότι το ερώτημα περί της φύσεως του χώρου θα απασχολήσει από νωρίς την ανθρώπινη σκέψη. Από την άλλη, η παλαιότερη επιστημονική και φιλοσοφική απάντηση συνδέεται άρρηκτα με την άμεση σύλληψή του από την συνείδηση. Και όντως, ο

¹⁶⁸ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Λιαμόρφωσις* I, ό.π., σελ. 443.

άνθρωπος εκλαμβάνει τον χώρο συνήθως ως αντικείμενο, που βρίσκεται έξω από τη συνείδηση, δίκην άπειρου κενού εισδοχέα, εντός του οποίου τοποθετούνται όλα τα πράγματα του εξωτερικού κόσμου.¹⁶⁹ Πρόκειται για ευλογοφανή άποψη, που όμως οδηγεί στο κρίσιμο ερώτημα, από πού άραγε τα πράγματα αντλούν την ιδιότητά τους να τίθενται στον χώρο. Σε πρωτογενές επίπεδο, η απάντηση είναι προφανής: φυσικά από τον ίδιο τον χώρο. Δεν είναι πράγματι εύκολο να εννοήσουμε τα αντικείμενα ως υπάρχοντα εκτός χώρου. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο χώρος ταυτίζεται με την ύλη. Πρόκειται για την αντικειμενική θεωρία περί χώρου, την οποία φαίνεται να διδάσκει και ο Πλάτων.¹⁷⁰

Από την άλλη, όμως, μολονότι η σχετική μαθηματική γνώση είναι μεγάλη, οι ίδιοι οι μαθηματικοί φαίνεται να γνωρίζουν πολύ λίγα για τον χώρο. Εξ ου και οι πολλαπλοί μετασχηματισμοί, που υπέστη η έννοιά του, κατά την πορεία της γνωσιοθεωρητικής του εξέλιξης. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι το «χωρικό» ζήτημα είναι τόσο παλαιό όσο και η ίδια η επιστήμη. Και όπως συμβαίνει σχεδόν πάντοτε, οι κατευθυντήριες γραμμές της σχετικής φιλοσοφικής διαμάχης ξεκινούν από τους αρχαίους Έλληνες, που διαλογίζονται υπό το πρίσμα της ευκλείδειας γεωμετρίας και του πτολεμαϊκού κοσμοειδώλου.

Στα νεότερα χρόνια, την αντικειμενική θεωρία υποστηρίζει ο Καρτέσιος, ενώ την αντίθεσή τους σ' αυτήν θα διατυπώσουν ο κεντροευρωπαϊκός ορθολογισμός και ο βρετανικός εμπειρισμός. Για τον Descartes, η *res extensa* αποτελεί την έσχατη ουσία των πραγμάτων του φυσικού κόσμου («*Corpus est res extensa*»). Κάθε σώμα δηλαδή είναι κατ' ανάγκη και εκτατό. Επειδή όμως, σύμφωνα με τον γάλλο μαθηματικό, δεν υπάρχει κενός χώρος, ισχύει προφανώς και το αντίστροφο, κάθε έκταση δηλαδή καταλαμβάνεται από ένα σώμα.¹⁷¹ Έτσι, σώμα = έκταση = ουσία ($\Sigma = E = O$). Την άποψη αυτή θα διατυπώσει ο Καρτέσιος στις *Αρχές της φιλοσοφίας* του (1644): «[...] η φύση του –ενν: του σώματος– συνίσταται μόνο σε τούτο, στο ότι αποτελεί μια ουσία, που έχει έκταση»¹⁷². Για τον

¹⁶⁹ Βλ. και Jakob Albert Schmid, *Zu Kants Lehre vom Raum*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde an der Universität Leipzig, Druck von Breitkopf & Härtel, Leipzig 1890, σελ. 3.

¹⁷⁰ Η πλατωνική περί χώρου διδασκαλία διέρχεται από πολλά στάδια εξέλιξης, τα οποία χρειάζονται ιδιαίτερη προσέγγιση. Στον *Τίμαιο*, πάντως, η αναφορά στην «χώρα» έχει αντικειμενικό χαρακτήρα, ανεξάρτητο του γιγνώσκοντος υποκειμένου· αυτή νοείται έτσι ως πραγματικό ον. Υπ' αυτό το πρίσμα, φαίνεται ότι ο χώρος ταυτίζεται όντως με την ύλη. Βλ. και Schmid, όπ.α., σελ. 4.

¹⁷¹ Δηλαδή: όπου υπάρχει έκταση, υπάρχει και υλικό σώμα. Βλ. και Max Apel, *Kommentar zu Kants Prolegomena*, όπ.α., σελ. 36.

¹⁷² Βλ. René Descartes, *Les principes de la philosophie*, Oeuvres de Descartes [Texte imprimé]/publ. par Victor Cousin et. al. [et précédées de l'éloge de René Descartes, Publication: Paris: F.-G. Levrault, 1824-1826, II, 4, σελ. 124.

Descartes, έκταση (χώρος) και ουσία ταυτίζονται πλήρως: «[...] για έναν χώρο όπου δεν υπάρχει καθόλου ουσία, είναι προφανές ότι τέτοιος δεν υπάρχει στο σύμπαν –[ενν: κενός]–, αφού η έκταση του χώρου ή του εσωτερικού τόπου δεν διαφέρει καθόλου από την έκταση του σώματος. Και επειδή, εκ του ότι ένα σώμα εκτείνεται σε μήκος, πλάτος και βάθος, έχουμε δίκιο να συμπεράνουμε ότι αποτελεί μια ουσία, από το ότι αντιλαμβανόμαστε ότι δεν είναι δυνατόν το τίποτα (αυτό που δεν υπάρχει) να έχει έκταση, οφείλουμε να συνάγουμε το ίδιο και για τον χώρο που υποθέτουμε ότι είναι κενός, δηλαδή, αφού σ' αυτόν υπάρχει έκταση, υπάρχει κατ' ανάγκη και ουσία»¹⁷³. Με απλά λόγια, εφόσον στο σύμπαν υπάρχει χώρος και συνεπώς σώμα και έκταση, δεν μπορεί λογικά να υπάρχει κενό. Έτσι, κάθε σώμα αποτελεί τελικά τμήμα του χώρου. Εάν λοιπόν υπάρχουν φυσικά σώματα, υπάρχει και χώρος. Κι επειδή υπάρχουν φυσικά σώματα, υπάρχει φυσικά και χώρος. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω σκέψεων, η έκταση νοείται κατ' ανάγκη στην έννοια του σώματος, αποτελώντας συστατικό της στοιχείο.¹⁷⁴

Στη συνέχεια, ο άγγλος φιλοσόφος και ιδρυτής του βρετανικού εμπειρισμού John Locke, ερευνώντας τις πηγές της γνώσης, θα αντιταχθεί στις έμφυτες ιδέες του Καρτέσιου, υποστηρίζοντας στο κυριότερο έργο του [*Ένα*] *δοκίμιο σχετικά με*¹⁷⁵ *την ανθρώπινη νόηση*¹⁷⁶ (1690) ότι όλες οι ιδέες προέρχονται από την εμπειρία. Για τον άγγλο στοχαστή, η ιδέα είναι το εν ευρεία έννοια συνειδησιακό περιεχόμενο.¹⁷⁷ Ο Locke πιστεύει πως η ψυχή του ανθρώπου αποτελεί μια «*tabula rasa*», ένα άγραφο χαρτί –εύεργο χάρτη προς απογραφήν, θα διακηρύξουν νωρίτερα οι στωϊκοί– στο(ν) οποίο εγγράφονται όλες οι ιδέες.¹⁷⁸ Από πού όμως η συνείδηση αποκτά τις ιδέες; Σύμφωνα με τον άγγλο φιλόσοφο, από την εμπειρία και μόνο.¹⁷⁹ Εξοικειωμένος με την πειραματική επιστήμη, ο Locke επιχειρεί να εξοβελίσει τα κατάλοιπα, που αποτελούσαν τροχοπέδη στην κατάνκτηση της γνώσης. Έτσι το πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει ήταν η αριστοτελικής αποχρώσεως «σχολαστική» απαγωγή, καθώς

¹⁷³ Βλ. Descartes, *Les principes*, όπ.α., II, 16, σελ. 133-134.

¹⁷⁴ Με αποκαλυπτική σαφήνεια, ο Kant θα διατυπώσει αργότερα την ίδια σκέψη στην *Κριτική του καθαρού Λόγου* (KrV/B 5): «Απομακρύνετε σταδιακά από την εμπειρική σας έννοια ενός σώματος ό,τι είναι εμπειρικό σ' αυτήν: το χρώμα, τη σκληρότητα ή μαλακότητα, το βάρος, ακόμα και την ίδια την αδιαπερατότητα, παρ' όλα' αυτά υπολείπεται ο χώρος, που κατελάμβανε αυτό (και που τώρα εξαφανίστηκε τελείως), και τον οποίο δεν μπορείτε να απομακρύνετε».

¹⁷⁵ *Η που αφορά την...*

¹⁷⁶ John Locke, *An Essay concerning Human Understanding*, London 1690 (Εφεξής *An Essay*).

¹⁷⁷ Βλ. John Locke, *An Essay*, όπ.α., Book I, *Introduction*, Chapter I, § 8.

¹⁷⁸ Βλ. Locke, *An Essay*, όπ.α., Book II, Chapter I.

¹⁷⁹ Βλ. Locke, *An Essay*, όπ.α., Book II, Chapter I.

η έμφυτη αλαζονεία του ανθρώπινου Λόγου έτεινε στην αχαλίνωτη υπέρβαση της εμπειρίας, ελπίζοντας και στη βαθύτερη «γνώση» των πραγμάτων. Για τον Locke, δεν υπάρχουν στο μυαλό, ούτε πλατωνικές, ούτε καρτεσιανές «έμφυτες» ιδέες. Αντίθετα, η ανθρώπινη ψυχή, χωρίς πρόσμειξη με εμπειρικά στοιχεία, αναμένει την καταγραφή των αισθητήριων αποτυπωμάτων. Παρατηρώντας λ.χ. διάφορα δένδρα στον φυσικό μας κόσμο, καταλήγουμε στην ιδέα του δένδρου, που αποθηκεύεται στη μνήμη, για να κινητοποιηθεί εν συνεχεία, επεγειρόμενη κάθε φορά που υποπίπτει στην αντίληψή μας ένα άλλο δένδρο. Έτσι μεταβαίνουμε από το ειδικό στο γενικό, από το κατ' αίσθηση είδος στο κατ' έννοια γένος. Υπ' αυτό το πρίσμα, η ανθρώπινη σκέψη εξαρτάται από την εμπειρία και η γνώση αποτελεί καθρέφτη της εξωτερικής πραγματικότητας.¹⁸⁰ Εδώ ακριβώς έγκειται το ζήτημα: εάν οι ιδέες αναπαριστούν τον εξωτερικό κόσμο, όπως υπάρχει καθ' εαυτόν, τότε η ταυτότης μεταξύ των νόμων της σκέψης και της απολύτου πραγματικότητας είναι δεδομένη. Πώς μπορεί όμως το εξωτερικό αντικείμενο να «φθάσει» στο γνωστικό υποκείμενο; Πώς μπορεί η συνείδηση να γνωρίσει το αντικείμενο; Κατά τον Locke, η ανθρώπινη διάνοια, λειτουργώντας συνθετικά, συνδέει τις κατ' αίσθηση εντυπώσεις, επιχειρώντας την «εμφύτευσή» τους σε κάποιον άγνωστο φορέα, επί του οποίου και εδραιώνονται. Κι αυτός δεν είναι άλλος από την «ουσία» των πραγμάτων. Όμως, το χρώμα, η γεύση, η οσμή νοικούν σε «κάτι» που δεν βλέπω, δεν αγγίζω και συνεπώς δεν γνωρίζω. Κι όμως αυτό υπάρχει.¹⁸¹ Ποιο είναι ωστόσο αυτό το κάτι; Και πού υπάρχει άραγε, στο μυαλό μας ή στα πράγματα έξω από μας; Εδώ διαπιστώνει κανείς την αναβίωση της αριστοτελικής «υπο-στάσεως», που υπό τον μανδύα της βρετανικής «substance» διεκδικεί το πρωτείο στον χώρο της ευρωπαϊκής γνωσιολογίας. Η διχοτόμηση «υποκείμενο»/«κατηγορούμενο» θα μετατραπεί στην μεσαιωνική διάκριση μεταξύ «ουσίας» και «συμβεβηκότος», για να καταλήξει τον 17^ο αιώνα στην αντίστοιχη μεταξύ πρωτογενών και δευτερογενών ιδιοτήτων. Οι πρώτες βρίσκονται στα πράγματα του αντικειμενικού κόσμου, οι δεύτερες στη συνείδησή μας. Οι πρώτες ανήκουν στο αντικείμενο¹⁸² και γι' αυτό είναι αναγκαίες, οι δεύτερες ανήκουν στο υποκείμενο¹⁸³ και γι' αυτό, ως συμβεβηκότα, είναι συμπτωματικές. Στις primary qualities ανήκουν η σταθερότης¹⁸⁴, η έκταση¹⁸⁵ (και ο συναφής

¹⁸⁰ Βλ. και Καλογερόπουλου, *Διαμόρφωσις* I, όπ.α., σελ. 454.

¹⁸¹ Αρχίζει ήδη η ανάγκη «υπάρξεως» του καντιανού Dinges an sich.

¹⁸² Βλ. Locke, *An Essay*, όπ.α., Book II, Chapter VIII, § 9.

¹⁸³ Βλ. Locke, *An Essay*, όπ.α., Book II, Chapter VIII, §10.

¹⁸⁴ Καλύτερα ίσως: αδιαπερατότης.

¹⁸⁵ Η πρωτογενής ιδιότης της έκτασης θα επηρεάσει τον Kant, το γνωστό παράδειγμα του οποίου περί εκτατότητας όλων των σωμάτων, θ' αποτελέσει και το πρότυπο για τις αναλυτικές προτάσεις στην διάκρισή

με αυτήν χώρος), το σχήμα, η κίνηση (και ο συναφής με αυτήν χρόνος) καθώς και οι μαθηματικές σχέσεις¹⁸⁶ (Ο Locke θα συμπεριλάβει και τον αριθμό). Έτσι, για τον άγγλο φιλόσοφο, ο χώρος αντιστοιχεί στις ουσιώδεις ιδιότητες των πραγμάτων.

Αντίθετος με την ανωτέρω διάκριση, ο διάδοχος του Locke, ιρλανδός επίσκοπος Berkeley, θα υποστηρίξει ότι όλες οι ιδιότητες των αντικειμένων ανήκουν στο υποκείμενο. Ακόμα και ο χώρος αποτελεί τρόπο αντιλήψεως των πραγμάτων, όπως το χρώμα, ο ήχος, η οσμή. Για τον Berkeley υπάρχουν μόνο υποκειμενικές παραστάσεις. Εδώ συμπυκνώνεται και η ουσία του Υποκειμενικού Ιδεαλισμού· σε αντίθεση με τον Descartes, που θεωρούσε τις αισθήσεις αναξιόπιστη πηγή γνώσης, ο Berkeley πιστεύει πως τίποτα δεν μπορεί να υπάρξει, εάν δεν καταστεί προηγουμένως αντικείμενο κατ' αίσθηση αντιλήψεως. Συνοψίζοντας την ουσία της γνωσιοθεωρίας του, η γνωστή λατινική διατύπωση «esse est percipi»¹⁸⁷ υποδηλώνει και την ανάγκη μιας μετακαρτεσιανής ανθρωπολογικής γνωσιολογίας. Η φράση αυτή θα οδηγήσει και στην εξομοίωση του *καθίστασθαι αντιληπτόν* με το *αντιλαμβάνεσθαι* οτιδήποτε υποπίπτει στην αντίληψη προϋποθέτει το υποκείμενο που αντιλαμβάνεται (esse [sive existere] est percipi aut percipere¹⁸⁸).

Από την άλλη, η ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών της νεότερης εποχής εμφανίζει στο προκλήνιο και την διάκριση του φαινομένου από την καθ' εαυτήν πραγματικότητα. Οι περισσότεροι «εργίζουν» την τελευταία μέσω του πειράματος και του μαθηματικά αποτυπωμένου στοχασμού. Έτσι, ο επιστήμων, μολονότι ασχολείται με τα δεδομένα των αισθήσεων, επιχειρεί να συμπεράνει μια αδιάγνωστη πραγματικότητα¹⁸⁹. Εκκινώντας από τα αισθητήρια δεδομένα, που τόσο εμπιστεύεται, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τελικά αυτά είναι απατηλά. Δηλαδή, με ορμητήριο τη δεδομενικότητα των αισθήσεων, οδηγείται στην απατηλότητα των δεδομένων, που οι ίδιες προσφέρουν, αποδίδοντας τελικά αξία μόνο στον κόσμο της νόησης, που χαρακτηρίζεται κατ' εξοχήν από τη μαθηματική του δομή. Τελικά το «κάτι» του John Lock ταλανίζει την ανθρώπινη σκέψη, που αποπειράται να το προσεγγίσει. Ποιο είναι όμως αυτό το ΚΑΤΙ και πού βρίσκεται άραγε; υπάρχει ή όχι, και εάν ναι, πώς γίνεται αντιληπτό; Για τον Berkeley, οι αφηρημένες, «γενικές» ιδέες δεν είναι

τους από τις συνθετικές. Εάν στην έννοια «σώμα» περιέχεται –ως πρωταρχική ιδιότης– η έκταση, τότε η επίμαχη πρόταση είναι ασφαλώς αναλυτική, δεδομένου μάλιστα ότι η άρνησή της οδηγεί σε αντίφαση.

¹⁸⁶ Βλ. Locke, *An Essay*, ό.π., Book II, Chapter VIII, § 9. Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Λιαμόρφωσις* I, ό.π., σελ. 455.

¹⁸⁷ Berkeley, *A Treatise*, ό.π., I V (5). Βλ. και παραπάνω, σελ. 37, υποσ. 133.

¹⁸⁸ Πρβλ. και Ι. Γ. Δελλή, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Α' Προλεγόμενα, Προβλήματα Γνωσιολογίας, τυπωθήτω/Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2002, σελ. 242.

¹⁸⁹ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Λιαμόρφωσις* I, ό.π., σελ. 458.

τίποτ' άλλο από μια πρωταρχική, «ειδική» ιδέα, που πηγάζει από την αποτύπωση ενός συγκεκριμένου κατ' αίσθηση αντικειμένου και αντιπροσωπεύει τις παρόμοιες «ειδικές» ιδέες.¹⁹⁰ Σύμφωνα με τον διάσημο ιρλανδό, δεν «γεννά» η γενική ιδέα την ειδική, αλλά, αντιστρόφως, η ειδική δημιουργεί την γενική. Γι' αυτό και η αδιάγνωστη –και προφανώς ανύπαρκτη– ουσία του πράγματος μετατρέπεται σε μια διαγνώσιμη και υπαρκτή φαινομενικότητα, καθώς στην εμπειρική εποπτεία εντοπίζεται εφεξής η ουσία των πραγμάτων. Τίποτα συνεπώς δεν μπορεί να υπάρξει εάν δεν υποβληθεί προηγουμένως στην κατ' αίσθηση αντίληψη.¹⁹¹ Εγγύηση της επιστημονικής αλήθειας αποτελεί πλέον μόνο η επαλήθευση μέσω παρατηρήσεως. Τελικά παρατηρούμε την αποκάλυψη του πράγματος ή, ορθότερα, «αποκαλύπτουμε» την παρατήρησή του. Έτσι, αποκλείεται και κάθε οντολογικός χαρακτηρισμός της πραγματικότητας, που παρέχει την εντύπωση ότι τα αντικείμενα υπάρχουν καθ' εαυτά, ανεξάρτητα από την κατ' αίσθηση αντίληψη. Δικαιολογημένα ο Berkeley θα αντιταχθεί στην διάκριση μεταξύ πρωτογενών και δευτερογενών ιδιοτήτων, που υποστήριζαν ο Locke και άλλοι στοχαστές. Για τον ιρλανδό φιλόσοφο, όχι μόνο το χρώμα, η γεύση ή η οσμή, αλλά ακόμα και η έκταση, το σχήμα και η κίνηση ανήκουν μόνο στο υποκείμενο: «[...], η έκταση, η μορφή, η κίνηση, αφαιρούμενες από [...] τις άλλες ποιότητες είναι ασύλληπτες. Εκεί [...] που βρίσκονται οι άλλες αισθητές ποιότητες, εκεί πρέπει να βρίσκονται επίσης και αυτές, δηλαδή μέσα στο μυαλό και πουθενά αλλού».¹⁹²

Επηρεασμένοι στη συνέχεια από τις φυσικομαθηματικές επιστήμες του 17^{ου} αιώνα, την κοπερνίκεια ηλιοκεντρική αντίληψη και τη νευτώνεια επανάσταση, ο Leibniz και ο Kant θα επιχειρήσουν να προσδώσουν καινοφανή χαρακτήρα στην έννοια του χώρου. Οι συζητήσεις θα συνεχισθούν μέχρι τις μέρες μας, οδηγώντας, με την πρόκληση της μη ευκλείδειας γεωμετρίας, σε νέες εκδοχές και απαντήσεις. Ωστόσο, το κρίσιμο ερώτημα επανεμφανίζεται στο προσκήνιο. Είναι τελικά ο χώρος κάτι ανεξάρτητο από τον άνθρωπο, κάτι σταθερό και αφ' εαυτού προσδιορισμένο;

Στην εισαγωγή του έργου του, *Χώρος, χρόνος, ύλη*, ο γερμανός μαθηματικός του 20^{ου} αιώνα Hermann Klaus Hugo Weyl θα επισημάνει χαρακτηριστικά: «Με τους Έλληνες ο χώρος κατέστη αντικείμενο μιας επιστήμης υπέρτατης ευκρίνειας και βεβαιότητας. Σ' αυτόν ξεδιπλώθηκε κατά τον αρχαίο πολιτισμό η ιδέα της καθαρής επιστήμης, η γεωμετρία

¹⁹⁰ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Λιαμόρφωσις* I, ό.π., σελ. 458.

¹⁹¹ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Λιαμόρφωσις* I, ό.π., σελ. 458.

¹⁹² Berkeley, *Treatise*, ό.π., I X (10). Βλ. και *Πραγματεία*, ό.π., I X (10), σελ. 74. Πρβλ. και Παπανούτσου, *Γνωσιολογία*, ό.π., σελ. 23 και υποσ. 9. Βλ. και παρακάτω, σχετικά με την τελική αποτίμηση της καντιανής χωροχρονικής θεωρίας, κεφάλαιο 5^ο, *Τελικές εκτιμήσεις*, ενότητα Β., *Τελική αποτίμηση*, υποενότητα Β 1., *Ιδεατότης του χώρου*, σελ. 230.

κατέστη μία από τις ισχυρότερες διακηρύξεις της αρχής της υπεροχής του πνεύματος, που διαπότιζε εκείνον τον πολιτισμό».¹⁹³ Και πράγματι, η ευκρίνεια και βεβαιότης της επιστήμης του χώρου αναδεικνύονται με εντυπωσιακό τρόπο στην ευκλείδεια γεωμετρία, που θεμελιώνεται σ' ένα απλό και ικανοποιητικό σύστημα αξιωμάτων. Για πολλούς αιώνες, οι επιστήμες προσανατολίζονται στη γεωμετρία, με motto τη *more geometrico* ανάπτυξή τους. Μέχρι τον 17^ο αιώνα, εξάλλου, αποτελούσε την κατ' εξοχήν μαθηματική επιστήμη, ενώ η αστρονομία θεωρείτο κλάδος των μαθηματικών.¹⁹⁴ Από τον 15^ο αιώνα μάλιστα παρατηρείται μια επιστροφή στον Πλάτωνα, υπό την επίδραση κυρίως του ελληνικού μεταναστευτικού ρεύματος που ήλθε από το Βυζάντιο.¹⁹⁵ Κατά το τέλος του Μεσαίωνα διαπιστώνεται μια άνθιση των μαθηματικών σπουδών με έμφαση κυρίως στη γεωμετρική μέθοδο, ενώ τα πυθαγόρεια στοιχεία, που παρεισφρέουν στην πλατωνική φιλοσοφία, θα οδηγήσουν στην αντίληψη ότι η φύση συντίθεται από περιορισμένα τμήματα του χώρου, με περαιτέρω κατάληξη την αποδοχή της ατομικής θεωρίας της ύλης. Οι αναφερθείσες απόψεις θα επηρεάσουν βαθιά τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής επιστημονικής σκέψης. Χαρακτηριστική η θέση του Κοπέρνικου που πιστεύει ότι το σύμπαν αποτελείται από αριθμούς και γι' αυτό το μαθηματικώς αληθές είναι και οντολογικώς αληθές.¹⁹⁶ Αναλόγως, ο Kepler θα ισχυριστεί ότι το ανθρώπινο πνεύμα υπάρχει για να κατανοεί τη μαθηματική ποσότητα.¹⁹⁷ Η γνωστή ρήση του Γαλιλαίου περί *αποτυπώσεως του βιβλίου της φύσης με μαθηματικά ψηφία* συνοψίζει εύγλωττα το επιστημονικό πνεύμα της εποχής. Για τον ιταλό επιστήμονα, ο φυσικός χώρος ταυτίζεται με τον αντίστοιχο γεωμετρικό, και η πραγματικότητα εντοπίζεται κατά τη θεώρηση του κόσμου ως μαθηματικής μηχανής, απελευθερώνοντας τη σκέψη από θεολογικά και εν γένει ιδεοκρατικά στοιχεία.

Από φιλοσοφική άποψη, πάλι, ο Καρτέσιος αναγνωρίζει δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους ουσίες, την *res cogitans* και την *res extensa*, θεμελιώνοντας τον διαχωρισμό της ύλης από το πνεύμα. Με την ανακάλυψη μάλιστα της αναλυτικής γεωμετρίας, θα επιβεβαιωθεί και η αποδοχή της άρρηκτης σύνδεσης του χώρου με τον αριθμό. Αργότερα ο Kant θα

¹⁹³ Hermann Klaus Hugo Weyl, *Raum·Zeit·Materie*, Vorlesungen über allgemeine Relativitätstheorie, dritte umgearbeitete Auflage, Berlin Verlag von Julius Springer, 1919, *Einleitung*, σελ. 1.

¹⁹⁴ Βλ. Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 32. Αντίθετα, στην φιλοσοφία του Αριστοτέλους η ποσότητα είναι απλώς μια από τις δέκα κατηγορίες, και η φύση θεωρείται περισσότερο από ποιοτική και λιγότερο από ποσοτική άποψη.

¹⁹⁵ Βλ. Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 32.

¹⁹⁶ Βλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 33.

¹⁹⁷ Johannes Kepler, *Opera*, I, σελ. 31. (Κατά παραπομπή του Νικολάου Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 33).

υποστηρίζει ότι εκτός από τα αισθήματα, ακόμα και ο ίδιος ο χώρος, ως μορφή εποπτείας, έχει υποκειμενική προέλευση. Έτσι, με τον γερμανό φιλόσοφο, ο χώρος μετατρέπεται από καθ' εαυτό και ανεξάρτητο από τη συνείδηση του υποκειμένου αντικείμενο, σε ανθρώπινη εποπτική συνθήκη, απαραίτητη για τη γνωσιολογική προσέγγιση των πραγμάτων του «εξωτερικού» κόσμου.¹⁹⁸

Ε. Η καντιανή έννοια του χώρου μέχρι την *Κριτική του καθαρού Λόγου*

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη η αναφορά των κυριότερων σταθμών της καντιανής «χωρικής» αντιλήψεως μέχρι την *Κριτική του καθαρού Λόγου*. Κατά την πρώτη, την λεγόμενη «δογματική» περίοδο, επηρεασμένος από τη διδασκαλία του Leibniz και του Wolff, και συγκλονισμένος από το επίτευγμα της νευτώνειας βαρύτητας, ο Kant θα γράψει στις πρωτόλειες *Σκέψεις περί της αληθούς εκτιμήσεως των ζωτικών δυνάμεων*¹⁹⁹ (1746/47) ότι ο χώρος αποτελεί το προϊόν της αλληλεπίδρασης των μονάδων υπό τη μορφή της έλξης: «Είναι εύκολο να αποδείξει κανείς, ότι δεν θα υπήρχε κανένας χώρος και καμιά έκταση, εάν οι ουσίες δεν είχαν καμιά δύναμη να επενεργήσουν η μία έξω από την άλλη. Αφού χωρίς αυτή τη δύναμη, δεν υπάρχει καμιά σύνδεση, χωρίς αυτή (τη σύνδεση) καμιά τάξη και χωρίς αυτή (την τάξη) τελικά κανένας χώρος».²⁰⁰ Εάν ο νόμος της βαρύτητας είχε διαφορετικό περιεχόμενο, τότε και η δομή του χώρου θα ήταν [...] διαφορετική, λ.χ., όχι τρισδιάστατη:

¹⁹⁸ Στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*, ο Kant θα γράψει (KrV A 142): «Η καθαρή εικόνα όλων των μεγεθών (quantorum) [...], είναι ο χώρος, [...]. Το καθαρό σχήμα του μεγέθους όμως (quantitatis) [...] είναι ο αριθμός, [...]». Το απόσπασμα αυτό αναδεικνύει τη σχέση μεταξύ χώρου και αριθμού· ο αριθμός σχηματοποιεί το μέγεθος ως quantitatem, ως πεπερασμένη ποσότητα, ο χώρος το απεικονίζει ως quantum, ως άπειρο μέγεθος. Αριθμός είναι η σχηματοποίηση ενός προσδιορισμένου μεγέθους, ως ποσοτικού περιορισμού, χώρος είναι η απεικόνιση ενός απροσδιόριστου μεγέθους, ως απεριόριστης ποσότητας. Υπ' αυτό το πρίσμα, χώρος και αριθμός αποτελούν διαφορετικές όψεις του ίδιου γνωσιολογικού νομίσματος. Πρόκειται για την έννοια του μεγέθους, που είτε ως χωροχρονικά απροσδιόριστο quantum, είτε ως αριθμητικά προσδιορισμένη quantitas, διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στην καντιανή γνωσιοθεωρία.

¹⁹⁹ Πλήρης τίτλος: *Σκέψεις περί της αληθούς εκτιμήσεως των ζωτικών δυνάμεων και αποτίμηση των αποδείξεων που χρησιμοποιήσε ο κ. von Leibniz και άλλοι μηχανικοί σ' αυτή την αντιδικία, μαζί με ορισμένες προσηγηθείσες παρατηρήσεις (θεωρήσεις), που αφορούν τη δύναμη των σωμάτων εν γένει* (Kant, AA I: Vorkritische Schriften I, *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte und Beurteilung der Beweise, deren sich Herr von Leibniz und andere Mechaniker in dieser Streitsache bedient haben, nebst einigen vorübergehenden Betrachtungen, welche die Kraft der Körper überhaupt betreffen* 1746/1747, (Ειρεξής *Gedanken von der lebendigen Kräfte*), σελ. 1-181.

²⁰⁰ Kant: AA I, *Gedanken*, όπ.α., § 9, σελ. 23. Οι () επιλογή του γράφοντος.

«[...] οι ουσίες στον υπάρχοντα κόσμο, του οποίου είμαστε ένα τμήμα, έχουν ουσιακές δυνάμεις τέτοιου είδους, ώστε διαδίδουν σε σύνδεση μεταξύ τους τις επενέργειές τους [...], [...] το όλο, που πηγάζει απ' αυτές, έχει δυνάμει αυτού του νόμου την ιδιότητα της τριπλής διάστασης, [...] ο νόμος αυτός είναι αυθαίρετος [...] και [...] από έναν άλλο νόμο θα απέρρεε μια άλλη [...] έκταση άλλων ιδιοτήτων και διαστάσεων».²⁰¹ Με απλά λόγια: οι τρεις διαστάσεις του (ευκλείδειου) χώρου οφείλονται τελικά στο συγκεκριμένο περιεχόμενο του νόμου της νευτώνειας βαρύτητας. Στη *Νέα διευκρίνιση των πρώτων αρχών της μεταφυσικής γνώσης* (1755), ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι «ο χώρος αποτελεί σχέση μεταξύ των ουσιών»,²⁰² ενώ το ίδιο έτος, στη *Γενική φυσική ιστορία και θεωρία του ουρανού ή Δοκίμιο περί της συστάσεως και της μηχανικής προελεύσεως του όλου*²⁰³ κοσμικού οικοδομήματος, πραγματευθέντος επί τη βάση των νευτώνειων θεμελιωδών αρχών (1755), θεωρεί ότι: «Η έλξη είναι αναμφίβολα μια [...] εκτεταμένη ιδιότης της ύλης, όπως η συνύπαρξη, η οποία δημιουργεί τον χώρο, καθ' όσον αυτή συνδέει τις ουσίες μέσω αμοιβαίων εξαρτήσεων, ή, για να μιλήσουμε πραγματικά, η έλξη είναι [...] αυτή η καθολική σχέση, που συνενώνει τα τμήματα της φύσης σ' έναν χώρο: [...]».²⁰⁴ Με απλά λόγια, ο χώρος είναι προϊόν της συνένωσης των τμημάτων της φύσης, μέσω έλξεως, η οποία θεωρείται καθολική σχέση. Στη *Monadologia Physica* (1756), πάλι, «ο χώρος δεν είναι ουσία, αλλά [...] φαινόμενο της εξωτερικής σχέσης των ουσιών».²⁰⁵ Συνεπώς, δεν προηγείται των πραγμάτων, αλλά αντίθετα, ακολουθεί τα πράγματα. Γι' αυτό δεν αποτελεί προϋπόθεση, αλλά αποτέλεσμα οφειλόμενο στη σύμπραξη και αλληλεπίδραση των λειψνίτειων μονάδων, που είναι απλές και αδιαίρετες.

Στη δεύτερη πάλι περίοδο της φιλοσοφικής του σκέψης, την καλούμενη και «εμπειριστική» ή «σκεπτικιστική», ο Kant θ' αμφισβητήσει έντονα τη δυνατότητα προσεγγίσεως της ουσίας του χώρου. Στον *Μοναδικό δυνατό λόγο για μια απόδειξη της υπάρξεως του θεού* (1762), τονίζει χαρακτηριστικά: «Αμφιβάλλω εάν κανείς ποτέ εξήγησε σωστά τι είναι

²⁰¹ Kant: AA I, *Gedanken*, όπ.α., § 10, σελ. 24.

²⁰² Kant: AA I, *Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio* (1755), (Εφεξής *nova dilucidatio*), σελ. 385-416, III, prop. 13, *USUS* 1., σελ. 414.

²⁰³ Η *όλου του...*

²⁰⁴ Kant: AA I, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes, nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt*, (1755), (Εφεξής *Theorie des Himmels*), 215-268, σελ. 308.

²⁰⁵ Kant: AA I, *Metaphysicae cum geometria iunctae usus in philosophia naturali, cuius specimen I. continet monadologiam physicam* (1756), (Εφεξής *monadologia physica*), σελ. 473-487, PROP. V THEOREMA, SCHOLION, σελ. 480.

ο χώρος»,²⁰⁶ ενώ στην *Έρευνα περί της ενκρίνειας των θεμελιωδών αρχών της φυσικής θεολογίας και της Ηθικής* (1763/64) θα ομολογήσει σχετικά με τον χρόνο: «[...] μολονότι έχουν μιλήσει με πολλή αλήθεια και οξυδέρκεια για τον χρόνο, παρ' όλ' αυτά, η πραγματική εξήγηση του ιδίου δεν δόθηκε ποτέ»²⁰⁷. Ως προς τη μέθοδο, πάλι, στο ίδιο έργο, θα χαρακτηρίσει τον χώρο θεμελιώδη έννοια μη επαρκώς αναλύσιμη: «[...] άλλες –ενν: έννοιες– μόνο εν μέρει μπορούν να αναλυθούν, όπως η έννοια του χώρου, [...] όπου παρ' όλ' αυτά [...] η περαιτέρω ανάλυση δεν είναι επαρκής»²⁰⁸. Λίγο μετά, στη δεύτερη θεώρηση, στο *Παράδειγμα της μοναδικά ασφαλούς μεθόδου της Μεταφυσικής στη γνώση της φύσης των σωμάτων*, θα εκκινήσει από τις «απλές ουσίες» ή τα «στοιχεία», υπό τη λειβνίτεια έννοια του όρου, τα οποία όμως δεν δημιουργούν, αλλά καταλαμβάνουν σε σύνδεσμο (in nexu cum aliis) μεταξύ τους τον χώρο: «[...] κάθε ένα απλό τμήμα (στοιχείο) στο σώμα καταλαμβάνει έναν χώρο».²⁰⁹ Στα *Όνειρα ενός οραματιστή* (1766), εξάλλου, ο Kant εμμένει στις ουσίες, που «[...] καταλαμβάνουν έναν χώρο, μέσω της εξωτερικής τους αλληλεπίδρασης»,²¹⁰ ενώ αργότερα στη *Dissertatio* (1770) τον εκλαμβάνει ως «ατομική παράσταση»,²¹¹ «σχήμα»,²¹² «συνθήκη»,²¹³ «έννοια»²¹⁴ και «καθαρή εποπτεία».²¹⁵ Αφήνουμε για το τέλος τη μικρή (μόνο 7 σελίδες) πραγματεία του 1768, *Περί του πρώτου θεμελίου της διαφοράς των περιοχών στον χώρο*, που

²⁰⁶ Kant: AA II, *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes* (Εφεξής *Beweisgrund*) (1762), σελ. 63-163, σελ. 71.

²⁰⁷ Kant: AA II, *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*, (1763/1764), (Εφεξής *Untersuchung*), σελ. 273-301, σελ. 284.

²⁰⁸ Kant: AA II, *Untersuchung*, όπ.α., Erste Betrachtung, *Allgemeine Vergleichung der Art zur Gewißheit im mathematischen Erkenntnis zu gelangen mit der im philosophischen*, § 3, σελ. 280.

²⁰⁹ Kant: AA II, *Untersuchung*, όπ.α., σελ. 287.

²¹⁰ Kant: AA II *Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik* (1766), (Εφεξής *Träume*), σελ. 315-373, σελ. 324.

²¹¹ Kant: AA II, *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis* (1770), (Εφεξής *De mundi*), σελ. 385-419, Sectio III, *De principiis formae mundi sensibilis*, § 15, *De spatio*, B., σελ. 402.

²¹² Kant: AA II, *De mundi*, όπ.α., Sectio III, *De principiis formae mundi sensibilis*, § 13, σελ. 398 και § 15, *De spatio*, D., σελ. 403.

²¹³ Kant: AA II, *De mundi*, όπ.α., Sectio III, *De principiis formae mundi sensibilis*, § 10, σελ. 396 και § 13, σελ. 398.

²¹⁴ Kant: AA II, *De mundi*, όπ.α., Sectio III, *De principiis formae mundi sensibilis*, § 15, *De spatio*, A., σελ. 402.

²¹⁵ Kant: AA II, *De mundi*, όπ.α., Sectio III, *De principiis formae mundi sensibilis*, § 15, *De spatio*, C., σελ. 402. Αργότερα, στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*, ο χώρος εκλαμβάνεται ως «a priori μορφή εποπτείας», «a priori εποπτεία» και «έννοια». Στις *Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης*, ως «ιδέα του Λόγου», και στην *Κριτική της δυνάμεως του κρίνειν* μοιάζει να ταυτίζεται με το «Υψηλό», το «Υπέροχο». Για τις απόψεις του Kant περί χώρου και χρόνου από το 1746 έως το 1770, βλ. όμως και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 423-426.

παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον· ο χώρος εμπλουτίζεται με αμφίσημα χαρακτηριστικά: «[...] είναι ανεξάρτητος από την ύπαρξη κάθε ύλης και ο ίδιος, ως το πρωταρχικό θεμέλιο της σύνθεσής της, έχει *ιδία* πραγματικότητα»²¹⁶ και «είναι αρκούντως *εποπτική* στην εσωτερική αίσθηση».²¹⁷ Σύμφωνα με τα πορίσματα της πραγματείας, ο χώρος θα μπορούσε να θεωρηθεί κατά δύο τρόπους: είτε ως *αυθύπαρκτη οντότης* (δηλαδή ως ένα μη νοητό πράγμα) είτε ως *έννοια*, την οποία όμως δύσκολα μπορούμε να προσεγγίσουμε. Όμως ο Kant θα τον εκλάβει και με τις δύο εκδοχές, κι αυτό μολονότι το 1768 βρισκόταν υπό την επήρεια του Newton και του Euler, οι οποίοι αποδέχονταν τον απόλυτο χώρο. Την ύπαρξη του τελευταίου θα εκλάβει και ο ίδιος ο Καντ ως αναγκαία για την αιτιολόγηση του «παράδοξου των ασύμπτωτων αντικειμένων». Μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως κατά την άποψή μας, παρουσιάζει η δεύτερη εκδοχή, η «εννοιολογική». Το πολυσήμαντο απόσπασμα που ακολουθεί προκαταλαμβάνει, θα λέγαμε, την πρώτη *Κριτική*, υποδηλώνοντας και όλη σχεδόν την περί χώρου διδασκαλία. «Ένας συνετός αναγνώστης, συνεπώς, δεν θα θεωρήσει την έννοια του χώρου [...] ως [...] απλό νοητικό πράγμα, μολονότι δεν λείπουν οι δυσχέρειες, που περιβάλλουν αυτή την *έννοια*, όταν θελήσει κανείς να συλλάβει, μέσω *ιδεών του Λόγου*, την *πραγματικότητά* του, που είναι επαρκώς *εποπτική* στην *εσωτερική αίσθηση*».²¹⁸ Δηλαδή, για τον Kant του 1768, ο χώρος αποτελεί μια έννοια που περιβάλλεται από δυσκολίες, κάθε φορά που επιχειρείται η έλλογη κατανόησή του. Συγκεράζοντας τις δύο αναφερθείσες ερμηνευτικές εκδοχές, θα έλεγε κανείς ότι πρόκειται για έννοια με πραγματικό περιεχόμενο, για πραγματική δηλαδή έννοια, ή, άλλως, για εννοιολογική πραγματικότητα. Έτσι, όμως, ο χώρος δεν είναι ούτε μορφή εποπτείας, ούτε μορφολογική εποπτεία, ούτε μορφολογικός όρος των φαινομένων ή πεμπτουσία κάθε πραγματικότητας, όπως ο Kant θα υποστηρίξει στην *ΚτΑ* και στα *Προλεγόμενα*, ούτε όμως ιδέα, όπως θα γράφει στις *Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης*, ούτε συνθήκη, όπως τονίζει στη *Dissertatio*, ούτε επίσης κάτι υψηλό ή υπέροχο, όπως θα υποδηλώσει στην *Κριτική της δυνάμεως του κρίναι*, ούτε καν περίπτωση ή ακόμα τρόπος αντίληψης των πραγμάτων. Τότε τι είναι; Μια απλή έννοια. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω σκέψεων, το επίμαχο απόσπασμα φαίνεται να αποδυναμώνει τα επιχειρήματα της μεταφυσικής έκθεσης της έννοιας του χώρου στην Υπερβατολογική Αισθητική. Δεν θα ήταν μάλιστα υπερβολή να υποστηριχθεί ότι το κείμενο του 1768 υποδηλώνει την πρώτη και ουσιαστική απόπειρα προσεγγίσεως του χώρου, που καθιστά ανώφελη κάθε περαιτέρω έρευνά του. Μπορεί στην *Κριτική του καθαρού Λόγου* να

²¹⁶ Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde*, ό.π.α., σελ. 378. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

²¹⁷ Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde*, ό.π.α., σελ. 383. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

²¹⁸ Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde*, ό.π.α., σελ. 383. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

επαναδιατυπώνεται κατά κάποιον τρόπο, όπως θα δούμε παρακάτω, η λειβνίτεια περί χώρου θεωρία,²¹⁹ όμως, ακόμα και η ίδια η *KtzA* αποκαλύπτει στην ουσία τη δική της παλαιότητα έναντι της πραγματείας του 1768. Εύλογα συνεπώς διερωτάται κανείς, μήπως τελικά ο Kant δεν είχε να προσφέρει με την *Κριτική* κάτι περισσότερο και γι' αυτό θ' αναβάλει την πρώτη έκδοσή της. Μήπως το φωτεινό 1769 σηματοδοτούσε το πέρας και όχι την έναρξη μιας περιόδου; Τότε προς τι η γνωσιοθεωρητικά πολλά υποσχόμενη *a priori* εποπτεία της μεταφυσικής έκθεσης του 1781;

Οι παραπάνω σκέψεις οδηγούν αναπόφευκτα και στη δυσχέρεια καθορισμού της φύσης του χώρου, ως μιας από τις δυσκολότερες έννοιες της φιλοσοφίας, η προσέγγιση της οποίας απαιτεί ενίοτε μια στιγμιαία έμπνευση. Την τελευταία ακριβώς φαίνεται να επιδεικνύει ο Kant στην αναφερθείσα πραγματεία. Όσο κι αν στη συνέχεια θα επιχειρήσει ν' αποδείξει την *a priori* και εποπτική φύση του χώρου, στην ουσία δεν απεγκλωβίζεται από το κείμενο του 1768· εάν ο χώρος εδραιώνεται στην εσωτερική αίσθηση με εποπτικό τρόπο, τότε δεν μπορεί παρά ν' αποτελεί μια *a priori* εποπτεία. Αυτή όμως είναι και η βασική αποδεικτέα θέση της μεταφυσικής έκθεσης της *KtzA*.

²¹⁹ Για τις περί χώρου απόψεις του Leibniz, βλ. παρακάτω, κεφάλαιο 5ο, *Τελικές εκτιμήσεις*, υποενότητα B.1., *Ιδεατότης του χώρου*, σελ. 245, 246.

Κεφάλαιο 3°

Η θεολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας

Α. Υπερβατική πραγματικότητας του χώρου και αυτονομία του έλλογου υποκειμένου

Αποτελεί αξιοσημείωτο γεγονός ότι η εξέλιξη της οικοδομικής τέχνης στην Ευρώπη θα αναδείξει δύο αρχιτεκτονικούς τύπους χώρου, από τη μία, τον «αθροιστικό»²²⁰ χώρο και από την άλλη, τον «διαιρετικό»²²¹ χώρο. Αθροιστικός είναι, π.χ., ο ρωμανικός (ή ρομανικός) εκκλησιαστικός χώρος, που σχηματίζεται από *διαδοχικά* παρατιθέμενους κίονες,²²² ενώ διαιρετικός είναι ο γοτθικός χώρος και ο χώρος του μπαρόκ, στον οποίο τα μέρη μπορούν να *αποσπώνται* από έναν πρωτογενώς καθολικά συλλαμβανόμενο χώρο.²²³ Ιδιαίτερη σημασία, ωστόσο, θα αποκτήσει η ανωτέρω διάκριση εν όψει κυρίως της δυνατότητας επέκτασής της

²²⁰ Η «προσθετικό» (χώρο).

²²¹ Ορθότερα ίσως: «διαιρετό» (χώρο). *Διαιρετικός* είναι αυτός που οδηγεί σε διαίρεση, *διαιρετός* αυτός που διαιρείται.

²²² Βλ. Paul Frankl, *Die Entwicklungsphasen der neuen Baukunst*, Leipzig/Berlin 1914, σελ. 45: «Υπάρχει [...] εκείνη η *ομαδοποίηση*, που αποδεικνύεται ως συν-έλευση πλήρων χώρων, ως [...] *άθροιση* σε ακτινωτούς ή διακλαδιζόμενους άξονες. [...] Κάθε μέλος ενός [...] περιπλεγμένου πλούσιου όλου είναι, υπό την κυριαρχία της «χωρικής» αθροίσεως (Raumaddition), μια [...] ενότης, μια [...] ευκρινώς για τη συνείδηση οριοθετημένη ατομικότης, [...]. [...] οι χώροι [...] είναι διαμορφωμένοι *ξεχωριστά*, [...] οι διαφορετικά σχηματισμένες ατομικότητες [...] *υποτάσσονται* σε μια ανώτερη ομάδα, στην οποία δεν εξαφανίζονται, αλλά τη *δημιουργούν ελεύθερα*». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

²²³ Βλ. Paul Frankl, *Die Entwicklungsphasen der neuen Baukunst*, όπ.α., σελ. 71: «Στην καθολική και προτεσταντική κεντρική οικοδομική ανάπτυξη [...] εκδηλώνονται [...] από το 1550 μέχρι περίπου το 1700 τα ίδια συμπτώματα. [...] αυτά [...] αντλούνται, ως ιδιαίτερες εξωτερικεύσεις μιας [...] *αντιτιθέμενης* στην «χωρική» *άθροιση* αρχής: της *διαίρεσης* του χώρου. Τα κομμάτια, από τα οποία συντίθεται η χωρική μορφή, δεν είναι πλέον απομονωμένα πλήρως προσθετά (τμήματα) —η () επιλογή δική μου—, αλλά αποσπασματικά τμήματα ενός *όλου* δεδομένου πριν απ' αυτά. Ο χώρος δεν αποτελείται από πολλές ενότητες, αλλά είναι μία *ενότης*, η οποία καταμερίζεται σε κομμάτια, [...]. Τα τμήματα δεν έχουν [...] ικανότητα υπάρξης, παραμένουν αποσπασματικά μέρη, εσωτερικές μορφές, [...], *αποσπασθέντα* από το όλο, αιωρούμενα ή επιπλέοντα σ' αυτό». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Βλ. και: *Der Beginn der Gotik und das allgemeine Problem des Stilbeginns*, στο: Festschrift Heinrich Wölfflin, München 1924, σελ. 109-124, σελ. 109. (Κατά παραπομπή του Schmitz, όπ.α., σελ. 11).

και στις περί χώρου φιλοσοφικές αντιλήψεις της εποχής. Οι τελευταίες θα αποτελέσουν, κατά την άποψή μας, βασικό κίνητρο διαμόρφωσης της καντιανής σκέψης, οδηγώντας και σε πληθώρα προβλημάτων, που ως αντικείμενο φυσικοφιλοσοφικών ερευνών απασχόλησαν έντονα τον Kant. Παράλληλα, την περίοδο μεταξύ 1650 και 1750, την αποκαλούμενη και «περίοδο του μπαρόκ», ο διαιρετικός χώρος θα γνωρίσει τη μεγαλύτερη άνθισή του. Από την άλλη, με motto τη φράση του Αποστόλου Παύλου σχετικά με τον Θεό, «εν αυτώ γαρ ζώμεν και κινούμεθα και εσμέν»,²²⁴ οδηγείται κανείς σ' ένα συμπέρασμα που δείχνει να επηρεάζει βαθιά την πορεία της καντιανής φιλοσοφίας, στην εξομίωση του Θεού με τον χώρο· τελικά *χώρος είναι ο ίδιος ο Θεός και Θεός είναι ο ίδιος ο χώρος*.²²⁵ Πρόκειται για άποψη που θεμελιώνει τη «χωροχρονική» θεολογία, υπό το πρίσμα της οποίας ο μαθητής του Νεύτωνος, κληρικός Samuel Clarke θα υποστηρίξει τον μεγάλο δάσκαλό του εναντίον του Leibniz, στην κατά τα έτη 1715-1716 αλληλογραφία του με τον τελευταίο.²²⁶

Από την πλευρά του, ο Kant φαίνεται πως έλαβε γνώση της αλληλογραφίας σε πρώιμο στάδιο της φιλοσοφικής του εξέλιξης· στις *Παραδόσεις Μεταφυσικής* του Herder (μεταξύ 1762 και 1764), θα κάνει λόγο για «τον Leibniz και τον Klark», ως παράδειγμα αναξιοπιστίας των μεταφυσικών: «Ο καθένας πιστεύει, ότι έχει εντελώς δίκιο, θεωρεί τον άλλον [...] αντίπαλο, [...]».²²⁷ Σ' έναν *Στοχασμό* πάλι από το 1775, ή λίγο μετά (κατά την χρονολογία του Adickes), ο Kant σημειώνει περιληπτικά για την άποψη των δύο αντιπάλων ως προς τον χώρο: «Α. Χώρος. [...] 1. Είναι ο χώρος κάτι πραγματικό. Ουσία, συμβεβηκός, σχέση (ιδεατότης χώρου): [...] Ο Καρτέσιος θεωρεί τον χώρο διαμέσου αφαιρέσεως της εκτάσεως της ύλης. Σ' αυτήν την άποψη προσχωρεί ο Leibniz. Ο Clark [...] υποστηρίζει την πραγματικότητα του χώρου [...]».²²⁸ Και λίγο πιο κάτω, θα επισημάνει σχετικά με τον χρόνο: «1. Ο χρόνος δεν

²²⁴ Στον λόγο του Αποστόλου Παύλου προς τους Αθηναίους στον Άρειο Πάγο, από τις *Πράξεις των Αποστόλων*, Πράξη 17, στίχος 28. Την ίδια φράση θα διατυπώσει αργότερα και ο ιρλανδός επίσκοπος George Berkeley (1685-1753), στην *Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, 1710, I LXVI (66): «[...] εκείνη η ενεργητική αρχή, το ανώτατο και σοφό πνεύμα, στο οποίο ζούμε, κινούμαστε και υπάρχουμε [...]». Βλ. το ίδιο έργο στην ελληνική γλώσσα, George Berkeley, *Πραγματεία πάνω στις αρχές της ανθρώπινης γνώσης*, όπ.α., I I LXVI (66), σελ. 123.

²²⁵ Βλ. σχετικά παραπάνω, κεφάλαιο 1ο, *Η υπερβατολογική προϋπόθεση*, ενότητα Γ., *Η ιδεαλιστική στροφή της Dissertatio*, σελ. 23, 24.

²²⁶ Για την αλληλογραφία μεταξύ Clarke και Leibniz, βλ. Alexander H. G., *The Leibniz-Clarke Correspondence*, Manchester/New York 1956 και André Robinet, *Correspondance Leibniz-Clarke*, présentée d'après les manuscrits originaux des bibliothèques de Hanovre et de Londres, PUF, Paris 1957 (2e édition, avril 1991). Ακολουθούμε εδώ ως πηγή τη δεύτερη.

²²⁷ Kant: XXVIII 157. (Κατά παραπομπή του Schmitz, όπ.α., σελ. 12).

²²⁸ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4756, σελ. 699. Βλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 12.

είναι τίποτα πραγματικό. Ο *Clark* τον θεωρούσε [...] ως καθαρό χρόνο, ο *Leibniz* ως εμπειρική έννοια της διαδοχής». ²²⁹ Υπάρχει όμως και άλλη μια ένδειξη που συνηγορεί υπέρ της εκ μέρους του Kant γνώσεως της επίμαχης αλληλογραφίας. Σ' ένα προσχέδιο από τον τέταρτο τόμο του *Operis Postumi*, ο γερμανός φιλόσοφος θα γράψει: «Η αρχή της *a priori* γνώσης του *E i n a i* των πραγμάτων [...] στον καθολικό προσδιορισμό σύμφωνα με τον δυαδισμό του *Leibniz* ότι από το μηδέν προέρχεται το *en*, [...]». ²³⁰ Εδώ ο Kant αναφέρεται στην επιστολή του *Leibniz* της 2.1.1697 προς τον εκλέκτορα του Ανοβέρου *Rudolf August*, προτείνοντας την κοπή νομίσματος κατά το δυαδικό αριθμητικό σύστημα, και με τον θεολογικό συμβολισμό, το Μηδέν [0] να σηματοδοτεί το «Τίποτα» και η Μονάδα [1] τον Θεό, που δημιούργησε τον κόσμο από το Μηδέν. Η επιστολή αυτή εκδόθηκε το 1720 και 1740 σε συλλογή, υπό τον τίτλο, *Τα Μικρότερα φιλοσοφικά γραπτά του κυρίου Leibniz*, ²³¹ και τυπώθηκε το 1734 και 1737 αντιστοίχως με τον αύξοντα αρ. III (σελ. 173-182). ²³² Σύμφωνα με τον *Schmitz*, ο τρόπος διατύπωσης του Kant στο ανωτέρω απόσπασμα αφήνει να εννοηθεί ότι ο τελευταίος είχε λάβει υπόψη τα αναφερθέντα κείμενα του *Leibniz*, που, μεταξύ άλλων, περιείχαν, σε γερμανική μετάφραση, και την αλληλογραφία του τελευταίου με τον *Clarke*. ²³³ Την άποψη αυτή θα ενισχύσουν επιπλέον και οι ανωνύμως εκδοθέντες το 1763 *Στοχασμοί περί χώρου και χρόνου* του *Euler*, που πραγματεύονται τη χωροθεολογία στοχαστών του παρελθόντος (*More*, *Raphson*, *Rüdiger*), ενώ στις σελίδες 178-220 γίνεται μνεία στην αλληλογραφία του *Leibniz* με τον *Clarke*. ²³⁴

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω σκέψεων, ευλόγως θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η καντιανή αντίληψη περί ενός διαιρετικού χώρου αποτελεί κατ' ουσίαν απόπειρα γεφυρώσεως των αντιθέσεων μεταξύ των δύο ανδρών. ²³⁵ Χαρακτηριστικό το απόσπασμα που ακολουθεί από την *Kτ4*: «[...] και όταν κάποιος κάνει λόγο για πολλούς χώρους, εννοεί μ' αυτό μόνο τμήματα ενός και του αυτού μοναδικού χώρου. Τα εν λόγω τμήματα δεν μπορούν επίσης να προηγούνται του ενικού και τα πάντα περιέχοντος χώρου, σαν να ήταν συστατικά του μέρη

²²⁹ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4756, ό.π.α., σελ. 700. Βλ. και *Schmitz*, ό.π.α..

²³⁰ Kant: AA XXI, *Opus Postumum*, *Viertes Convolut Oktaventwurf*, σελ. 411. Βλ. και *Schmitz*, ό.π.α., σελ. 13.

²³¹ Στο έργο αυτό συνοψίζονται τα σημαντικότερα κείμενα του διάσημου μαθηματικού.

²³² Βλ. και *Schmitz*, ό.π.α..

²³³ Βλ. *Schmitz*, ό.π.α..

²³⁴ Πρβλ. και *Schmitz*, ό.π.α., σελ. 18. Βλ. συναφώς για την επίδραση του *Euler* στην καντιανή σκέψη και λίγο παρακάτω, στο παρόν κεφάλαιο, υποενότητα Α.4., σελ. 66, 67.

²³⁵ Πρβλ. και *Schmitz*, ό.π.α., σελ. 13, 14.

(από τα οποία θα ήταν δυνατή η σύνθεσή του), αλλά μόνο να νοούνται εντός αυτού».²³⁶ Ωστόσο, έχοντας κατά πάσα πιθανότητα υπόψη την 4^η επιστολή του Clarke,²³⁷ ο Kant θα αποδυναμώσει, στη παρατήρηση για τη θέση της δεύτερης αντινομίας της *KtA*, τη «διαιρετική» άποψη, προσχωρώντας στην αντίστοιχη «αθροιστική» και θεωρώντας τον συνολικό χώρο ως «δεατό συντεθειμένο».²³⁸

Κι εδώ ακριβώς τίθεται το βασικό ερώτημα σχετικά με τις επιδράσεις που μπορεί να δέχθηκε ο γερμανός φιλόσοφος από την θεολογία της εποχής. Για μια πλήρη και θεμελιωμένη απάντηση, θα πρέπει να καταφύγουμε στο συνολικό του έργο. Στο σχόλιο, λ.χ., του τέλους του 4^{ου} τμήματος της *Dissertatio*, θα εκλάβει τον Θεό ως αρχή της μορφής του νοητού κόσμου υπό την έννοια μιας «αποδειξης-συσχετισμού»²³⁹: «Εάν το ανθρώπινο πνεύμα αντιλαμβάνεται τα εξωτερικά πράγματα μέσω της σύνδεσής του με αυτά διά της συνδρομής της κοινής αιτίας που περιέχει τα πάντα, δηλαδή του Θεού, τότε ο χώρος, ως καθολικός και αναγκαιός όρος της παροντικότητας όλων των πραγμάτων της κατ' αίσθηση αντιλήψεως, αποτελεί την απανταχού θεϊκή παρουσία, που εκδηλώνεται ως φαινόμενο».²⁴⁰

A.1. Θα έλεγε κανείς ότι η φαινομενολογική αυτή παρουσία του Θεού παραπέμπει στους *Διαλόγους Μεταφυσικής* του Malebranche και στην *διδασκαλία του περί νοητικής εκτάσεως*, ως ενός απεριόριστου και τα πάντα περιέχοντος συνολικού χώρου, η ιδέα του οποίου μάς είναι αναπόδραστα δεδομένη²⁴¹. Σύμφωνα με τον γάλλο μεταφυσικό, όλα τα αντικείμενα γίνονται αισθητά στον άνθρωπο με την παρέμβαση του Θεού. Οι αλλαγές που φαίνονται να λαμβάνουν χώρα στα αντικείμενα ή στις σκέψεις του ανθρώπου ανάγονται στην περιστασιακή ή ευκαιριακή παρέμβαση του Θεού, ο οποίος παράγει τις μεταβολές ως αποτελέσματα. Η θεωρία αυτή, γνωστή και ως *Ευκαιριαρχία* ή, άλλως, *Θεϊκός παρεμβατισμός* (*Occasionalisme*)²⁴² αναπτύχθηκε αρχικά από τον Καρτέσιο, για να τελειοποιηθεί στη συνέχεια

²³⁶ *KrV* A 25/B 39. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

²³⁷ Βλ. σχετικά André Robinet, *Correspondance Leibniz-Clarke*, ό.π.α., 4^η επιστολή του Clarke § 11 & 12, σελ. 110. Πρβλ. και Schmitz, ό.π.α., σελ. 12.

²³⁸ «Compositum ideale», *KrV* A 438/B 466. Βλ. και Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Teil, *Reflexion* 5885, σελ. 376.

²³⁹ «Απόδειξης συνάφειας» ή «αμοιβαίας ανταλλαγής», όπως αποδίδει τον όρο ο Αναστάσιος Γανναράς, τόμος Β', τεύχος Ι, ό.π.α., σελ. 291.

²⁴⁰ Πρβλ. Kant: AA II, *Dissertatio*, ό.π.α., σελ. 409, 410.

²⁴¹ Nicolas Malebranche, *Entretiens sur la métaphysique et sur la religion*, Rotterdam, chez Reinier Leers, 1688, 1. *Entretien*, σελ. 30, 31, 32 και 33.

²⁴² Για τη θεωρία του Περιπτωτισμού θα κάνει λόγο ο Λούβαρις, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, τομ. Β', ό.π.α., σελ. 34.

από τον Malebranche. Σύμφωνα με τον τελευταίο, οι αισθήσεις είναι απατηλές και δεν παρέχουν καμιά πληροφορία για την πραγματική ουσία των όντων. Εν κατακλείδι, ανάγονται σε μια πρότυπη και αρχέτυπη ιδέα που ονομάζεται *νοητή έκταση*. Για τον Malebranche, ο νους του Θεού εμπεριέχει όλο το βάθος και την έκταση των ιδεών, με βάση τις οποίες δημιούργησε τον κόσμο. Γι' αυτό και ο άνθρωπος γνωρίζει αυτές τις πρωταρχικές ιδέες, αν και μόνο εν μέρει και ελλιπώς: «όλες οι καθαρές ιδέες μας βρίσκονται στον Θεό, όσον αφορά τη νοητική τους πραγματικότητα. Δεν είναι παρὰ μόνο σε αυτόν που τις βλέπουμε· δεν είναι παρὰ μέσα στον παγκόσμιο Λόγο, [...]. Εάν οι ιδέες μας είναι αιώνιες, αμετάβλητες, αναγκαίες, [...] δεν μπορούν να βρίσκονται παρὰ μόνο σε μια φύση αμετάβλητη. [...] Ο Θεός βλέπει στον εαυτό του τη *νοητική έκταση*, το αρχέτυπο της ύλης από την οποία σχηματίζεται ο κόσμος, και όπου κατοικούν τα σώματά μας. [...] Διότι [...] κατοικούν στον παγκόσμιο Λόγο, σ' αυτήν την νοητική υπόσταση, η οποία περιέχει τις ιδέες όλων των αληθειών που ανακαλύπτουμε»²⁴³.

Ακολουθώντας κανείς τα παραπάνω, θα μπορούσε να εντοπίσει και τον συσχετισμό της άποψης του Malebranche με την αντίστοιχη του Kant από το δεύτερο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης του χώρου: «Ο χώρος είναι μια αναγκαία, *a priori* παράσταση, που υπόκειται ως βάση σε όλες τις εξωτερικές ενοπτείες. Δεν μπορεί κανείς ποτέ να σχηματίσει παράσταση ότι δεν υπάρχει κανένας χώρος [...]».²⁴⁴

A.2. Μεγαλύτερη όμως επίδραση απ' τον Malebranche²⁴⁵ φαίνεται να άσκησε στην καντιανή σκέψη ο βρετανός θεολόγος της εποχής Henry More, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί το αντίτυπο του πρώτου μέρους της Α' έκδοσης του *Μεταφυσικού Εγχειριδίου*, που βρέθηκε στη βιβλιοθήκη του γερμανού φιλοσόφου μετά τον θάνατό του²⁴⁶. Προσανατολισμένος στη θεολογία του χώρου, ο άγγλος μεταφυσικός θα υποστηρίξει²⁴⁷, ότι ο απέραντος εσωτερικός τόπος, ο πραγματικά διακριτός από την ύλη χώρος, που συλλαμβάνουμε στο πνεύμα, αποτελεί τρόπον τινά ατελές σχεδιάσμα, συγκεχυμένη και γενική παράσταση της θείκης

²⁴³ Nicolas Malebranche, *Entretiens sur la métaphysique et sur la religion*, ό.π.α., 1. *Entretien*, σελ. 31 και 32.

²⁴⁴ *KrV* A 24/B 38-39.

²⁴⁵ Για τον Hermann Schmitz, πάντως, ό.π.α., σελ. 14, οι λίγες αναφορές του Kant στις μεταφυσικές θέσεις του Malebranche δεν μαρτυρούν τίποτα περισσότερο από την ιδιότητά του ως *occasionalist* που πίστευε στην εν θεώ θέαση.

²⁴⁶ Henry More, *Enchiridium metaphysicum sive de rebus incorporeis succincta et luculenta, dissertatio*, Londini 1671. Βλ. και Schmitz, ό.π.α., σελ. 14, 15.

²⁴⁷ Στο 8^ο κεφάλαιο, με τίτλο: «Quod extensum illud immobile quod demonstratum est, a mobile material distinctum, non est imaginarium quiddam, sed *reale* saltem, si non divinum».

ουσίας, ανεξάρτητη από τη ζωή και τη δραστηριότητα του ίδιου του Θεού.²⁴⁸ Πρόκειται πάλι για την «omnipraesentia phaenomenon», την εκδηλωθείσα ως φαινόμενο και απανταχού θεϊκή παρουσία, όπως θα γράψει ο Kant στο σχόλιο του 4^{ου} τμήματος της *Dissertatio*.²⁴⁹ Σύμφωνα με τον More, μια έκταση άπειρη, ακίνητη και διακριτή από την ύλη, συλλαμβάνεται διά της νοήσεως ως αιώνια και διαφορετική από αυτήν.²⁵⁰ Ωστόσο κι αυτή η άποψη παραπέμπει στην αντίστοιχη καντιανή από το δεύτερο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης²⁵¹: ο χώρος φαίνεται να είναι ανεξάρτητος από τα αντικείμενα που βρίσκονται σ' αυτόν. Με την εξής όμως βασική διαφορά: για τον Kant η ανεξαρτησία εντοπίζεται στη σκέψη, στο υποκείμενο και είναι *μεθοδολογικής* φύσεως, για τον More αντίθετα εντοπίζεται στο αντικείμενο και είναι *οντολογικής* φύσεως. Μεγαλύτερη σημασία όμως έχει ότι ο φαινομενικός χώρος αποτελεί μια ασώματη πραγματική υπόσταση, ουσιαστικά δηλαδή ένα πνεύμα²⁵², στο οποίο, όντας θεϊκό, άπειρο, ακίνητο και εκτατό, μπορούν να αποδοθούν είκοσι κατηγορήματα του ίδιου του Θεού: είναι ένα, απλό, ακίνητο, αιώνιο, τέλειο (πλήρες), ανεξάρτητο, αφ' εαυτού υπάρχον, αυθύπαρκτο, άφθαρτο, αναγκαιο, απροσμέτρητο, αδημιούργητο, απερίγραπτο, ακατάληπτο, πανταχού παρόν, ασώματο, τα πάντα πληρούν και περιέχον, κατ' ουσία ον, ενεργεία ον, καθαρή ενέργεια.²⁵³ Ακριβώς εδώ εστιάζεται κατά την άποψή μας και η ουσία του ζητήματος, αφού τα κατηγορήματα του Θεού αποτελούν ταυτόχρονα και ιδιότητες, που θα πρέπει, σύμφωνα με τον Kant, να αποδίδονται και στον χώρο, υπό τον απαραίτητο όμως προϋπόθεση της μη υποκειμενικοποίησής του, στην οποία οδηγεί ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός. Δεν είναι εύκολη η διάγνωση της προϋπόθεσης. Με τα αποσπάσματα από τους *Στοχασμούς* που ακολουθούν επιχειρούμε να διευκρινίσουμε το ζήτημα: «Η αναγκασία ενότης του χρόνου και του χώρου μετατρέπεται στην αναγκασία ενότητα ενός πρωταρχικού όντος, το απροσμέτρητο των πρώτων στην καθολική επάρκεια του άλλου»²⁵⁴. Παρακάτω: «Εάν ο χώρος και ο χρόνος ήταν αντικείμενα έξω από τις σκέψεις ή ιδιότητές τους, [...] θα ήταν αναγκασία όντα ή ιδιότητες των ιδίων. Αφού η έννοιά τους είναι

²⁴⁸ Henry More, *Opera Philosophica* I, Opera omnia, τμήμα II, τόμος I, ανάτυπο Hildesheim 1966, σελ. 169 (*Enchiridium Metaphysicum*, 2^η έκδοση, London 1679, (εφεξής *Enchiridium*), τμήμα I c, κεφ. VIII § 15. (Κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 15).

²⁴⁹ Βλ. μόλις πιο πάνω.

²⁵⁰ More, *Enchiridium*, ό.π.α., σελ. 169 § 6.

²⁵¹ *KrV* A 24/B 38-39: «Δεν μπορεί κανείς ποτέ να σχηματίσει παράσταση ότι δεν υπάρχει χώρος, μολονότι μπορεί κάλλιστα να διανοηθεί ότι δεν υπάρχουν αντικείμενα μέσα σ' αυτόν».

²⁵² More, *Enchiridium*, ό.π.α., σελ. 169 § 13.

²⁵³ More, *Enchiridium*, ό.π.α., σελ. 167 § 8.

²⁵⁴ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4758, σελ. 707.

ήδη ένα ον, που περιέχει τον λόγο της δυνατότητας των πραγμάτων».²⁵⁵ Περαιτέρω: «Επιπλέον, χώρος και χρόνος είναι τόσο αναγκαίοι a priori καθορισμοί της ύπαρξης των πραγμάτων, ώστε θα έπρεπε να είναι όχι μόνο όροι της ύπαρξης της θεότητας, μαζί με τις προσαρτώμενες σ' αυτούς συνέπειες, αλλά λόγω της απειρότητάς τους, της απόλυτης αναγκαιότητας [...], (θα έπρεπε να θεωρηθούν) θεϊκές ιδιότητες, εάν ήταν προσδιορισμοί των ιδίων των πραγμάτων καθ' εαυτά».²⁵⁶ Οι παραπάνω Στοχασμοί οδηγούν στο εύλογο συμπέρασμα ότι ο χώρος δεν μπορεί τελικά να είναι αντικειμενικός, γεγονός όμως που έρχεται σε αντίθεση με τη θεολογική σκέψη του More και προϋποθέτει την αποθεοποίηση του χώρου· εάν ο χώρος δεν είναι αντικειμενικός, θα είναι κατ' ανάγκη υποκειμενικός, που ως τέτοιος δεν μπορεί παρά να σηματοδοτεί τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό. Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, ο άγγλος μεταφυσικός εμφανίζεται εξ' αντιθέσεως υποκινητής του καντιανού συστήματος.

A.3. Από την άλλη, πάλι, μια πρώιμη ένδειξη της επίδρασης της περί χώρου αντιλήψεως των άγγλων στοχαστών στην καντιανή σκέψη θα μπορούσε να εντοπίσει κανείς και στην § 599 της *Οντολογίας* του Christian Wolff· ενώπιον του κινδύνου θεοποίησης του χώρου από τον Joseph Raphson, που ακολουθούσε τον More και άλλους συγγραφείς, εξομοιώνοντας τον χώρο με την απεραντοσύνη του Θεού, γίνεται μνεία σε εννέα από τα είκοσι κατηγορήματα, που αποδίδονται στον Θεό, με την προειδοποίηση ότι ο φανταστικός χώρος των Σχολαστικών, ο άπειρος και απόλυτος χώρος, θα πρέπει να εκληφθεί ως ενεργεία υπάρχον ον. Σύμφωνα, εξάλλου, με μια άλλη αυθεντία των πρώιμων φιλοσοφικών χρόνων του Kant, τον γερμανό φιλόσοφο και θεολόγο Christian August Crusius, ο χώρος δεν είναι απομονωμένο, ξεχωριστό πράγμα ούτε πάλι ταυτίζεται με τον Θεό, αλλά αποτελεί αφηρημένη οντότητα, που διακρίνεται από αυτόν μέσω της διανοίας.²⁵⁷ Και σ' αυτή την

²⁵⁵ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5761, σελ. 346-347.

²⁵⁶ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6317, Von der Critik in Ansehung der Theologie, σελ. 626).

²⁵⁷ Christian August Crusius, *Entwurf der notwendigen Vernunft-Wahrheiten, wiefern sie den zufälligen entgegen gesetzt werden*. Leipzig 1745, στο: Crusius *Metaphysik*, neu hg. von G. Tonelli, Hildesheim 1964, σελ. 84. (Κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 16, υποσ. 19). Είναι αλήθεια ότι ο Crusius ακολουθεί τον συμπατριώτη του, φιλόσοφο και γιατρό Andreas Rüdiger, αφού και για τους δύο, ο χώρος εκλαμβάνεται ως Θεός ή κάτι από την ουσία του, ενώ και ο Θεός νοείται ως κάτι που βρίσκεται στον χώρο, τον οποίο πληροί με την παροντικότητά του, έτσι ώστε να είναι αδύνατη η ύπαρξή του κενού χώρου. Βλ. Andreas Rüdiger, *Physica Divina*, Frankfurt 1716, σελ. 347, πρβλ. και σελ. 791 (*Responsio ad Monita*): «Ο θεός είναι ο ουσιακός χώρος όλων των πραγμάτων, αφού είναι η ουσία, στην οποία υπάρχουν όλα τα πλάσματα, συνεπώς είναι χώρος. Δεν χρειάζεται όμως να είναι εκτατό (πράγμα), διότι είναι άπειρος και

άποψη θα μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει ψήγματα της καντιανής σκέψης, αφού και για τον εισηγητή της υπερβατολογικής φιλοσοφίας, ο χώρος δεν έχει αυτοτελή ύπαρξη, αλλά θεωρείται υποκειμενική μορφή εποπτείας, χωρίς όμως να εξομοιώνεται με το *ens realissimum*. Εδώ όμως χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, καθώς η άποψη αυτή φαίνεται να οδηγεί τον καντιανισμό στη μεγαλύτερή του αντίφαση· εάν ο Θεός ταυτίζεται με τον χώρο και τον χρόνο, και ο μόνος τρόπος επίλυσης του σχετικού διλήμματος είναι η μετατροπή τους σε υποκειμενικές και *a priori* μορφές εποπτείας, τότε η αποθεοποίησή τους μέσω του υπερβατολογικού ιδεαλισμού «μεταφέρει» τον Θεό από τον εξωτερικό κόσμο των πραγμάτων καθ' εαυτά στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου, έτσι ώστε στην ουσία να επιτυγχάνεται εκ νέου η εξομοίωση του Θεού με τον χώρο και τον χρόνο. Η διαφορά βρίσκεται στον τόπο επίτευξης της εν λόγω εξομοίωσης· μπορεί ο Θεός να μην βρίσκεται πλέον μόνος στο αδιάγνωστο επέκεινα, ως *Ding an sich*, έξω από τον χώρο και τον χρόνο, αφού υπόκειται στη δυνατότητα διαγνώσεώς του, όμως ο άνθρωπος που κατάφερε να τον αποχωροχρονολογήσει, τον χωροχρονολογεί για άλλη μια φορά, καθιστώντας τον εαυτό του δέσμιος της θεϊκής κυριαρχίας και συνεπώς εκ νέου ανελεύθερο. Έτσι, όμως, ματαιώνεται ο σκοπός θεσπίσεως του υπερβατολογικού ιδεαλισμού!

A.4. Σημαντική επίδραση στην εξέλιξη της προβληματικής του χώρου θα δεχθεί ο Kant κι από τον διάσημο ελβετό μαθηματικό της εποχής Λεονάρδο Euler, την χωροχρονική *Πραγματεία*²⁵⁸ του οποίου φαίνεται πως διάβασε σε γερμανική απόδοση.²⁵⁹ Σε δύο έργα του, μάλιστα, ο Kant θα μνημονεύσει την *Πραγματεία* αυτή, το 1763, στο *Δοκίμιο περί της εισαγωγής των αρνητικών μεγεθών στη φιλοσοφία*²⁶⁰ και το 1768, στη *Raumsschrift*.²⁶¹ Η αποδοχή

από το πεπερασμένο δεν μπορεί να συναχθεί το άπειρο». (Κατά παραπομπή του Schmitz, ό.π., σελ. 16, υποσ. 21). Βλ. επίσης και σελ. 348. Πρβλ. και Crusius, *Entwurf der notwendigen Vernunft-Wahrheiten*, ό.π., σελ. 84. (Κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, ό.π., σελ. 17, υποσ. 22). Είναι προφανές ότι ο Kant θα διαφοροποιηθεί από την εν λόγω άποψη. Βλ. σχετικά, Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik, Reflexion* 3832, σελ. 306: «Μάλλον θα πει κανείς ότι ο άπειρος χώρος βρίσκεται στον Θεό, παρότι ο Θεός βρίσκεται στον άπειρο χώρο».

²⁵⁸ Πρόκειται για τους *Στοχασμούς περί χώρου και χρόνου* (*Réflexions sur l'espace et le tems* [sic]), που εκδόθηκαν το 1748 (και απ' τον ίδιο τον Euler το 1750).

²⁵⁹ Βλ. Schmitz, ό.π., σελ. 17, με παραπομπή, στην υποσημείωση 24, στην επί υφηγεσία εργασία του Hans-Joachim Waschkes, *Φυσική και φυσικοθεολογία του νεαρού Kant* (*Physik und Physikotheologie des jungen Kant*), Verlag B. R. GRÜNER, Amsterdam 1987, σελ. 514 επ., με χρονολογική ένδειξη της εκ μέρους του Kant χρήσης της πραγματείας του Euler στη γερμανική μετάφραση του 1763.

²⁶⁰ Kant: AA II, *Versuch den Begriff der negativen Größen in die Weltweisheit einzuführen*, 1763, σελ. 168.

²⁶¹ Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume*, 1768, σελ. 378.

του απόλυτου χώρου και οι δυσχέρειες, που περιβάλλουν την απόπειρα κατανόησης της πραγματικότητάς του,²⁶² σηματοδοτούν το σημείο αναφοράς της επίδρασης του Euler στην καντιανή σκέψη· πρόκειται για το θεολογικό υπόστρωμα, που εμπλέκεται αναπόφευκτα με τις αντινομίες του Λόγου, και από το οποίο ο Kant θεωρεί ότι απεγλωβίσθηκε μέσω του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Ο Euler διατυπώνει μια άποψη,²⁶³ που παραπέμπει στον Αυγουστίνο²⁶⁴ και δείχνει να επηρεάζει τον γερμανό φιλόσοφο, προκαταλαμβάνοντας τον καντιανό ιδεαλισμό: «Ο χρόνος, για να μιλήσουμε ουσιαστικά, δεν είναι κάτι που βρίσκεται έξω από μας, αλλά μέσα σε μας». Όπως μάλιστα υποδηλώνει και μια κρίσιμη φράση από έναν άλλο *Στοχασμό*, ο Kant μάλλον οικειοποιείται την υποκρυπτόμενη υπερβατολογικότητα της αντίστοιχης θέσης του διάσημου ελβετού μαθηματικού: «Εγώ ο ίδιος είμαι φαινόμενο και ο χρόνος, που είναι απλώς μέσα μου, μπορεί να χρησιμεύσει σε μένα τον ίδιο ως όρος, καθόσον διακρίνω απ' αυτόν το καθαρό μου Εγώ».²⁶⁵

Από την ανωτέρω επιχειρηθείσα χωροθεολογική αναδρομή, κατανοεί κανείς και το βασικό πρόβλημα της καντιανής σκέψης, την πιθανή έλλειψη ελευθερίας του ατόμου, που εγκλωβισμένο στην απόλυτη αναγκαιότητα του χώρου, υποτάσσεται στη θεϊκή παντοδυναμία.

A.5. Υπ' αυτό το πρίσμα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τη μεγαλύτερη επίδραση στην διαμόρφωση της καντιανής θεωρίας περί χώρου θα πρέπει να άσκησε τελικά ο σπουδαιότερος θεολόγος του μπαρόκ, Βενέδικτος Spinoza. Και πράγματι, για τον Kant, ο Σπινοζισμός αποτελούσε το σημαντικότερο πρόβλημα, καθώς η εξομείωση του χώρου με τον Θεό, την οποία υπαγόρευε η θεολογία του διάσημου ορθολογιστή, οδηγούσε –σύμφωνα πάντοτε με τον Kant– στην εξάλειψη της ατομικής ελευθερίας. Κατά τον γερμανό φιλόσοφο, η ταύτιση του χώρου με το *ens realissimum* υπέβαλλε τον άνθρωπο, ως ον που ανήκει στον χώρο, στη θεϊκή κυριαρχία, καθιστώντας τον υποχείριο του Θεού, και οδηγώντας περαιτέρω στην αναγκασία αποδοχή του απόλυτου χώρου.²⁶⁶ Από τη στιγμή όμως που αποδέχεται

²⁶² Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde*, όπ.α., σελ. 383.

²⁶³ Στη σελ. 177 της γερμανικής απόδοσης των *Στοχασμών*.

²⁶⁴ Στις *Εξομολογήσεις*, δεύτερος τόμος, βιβλία VII-XII, μετάφραση, σχόλια, ευρετήριο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, τέταρτη έκδοση, Πατάκη, 2003, κεφάλαιο ενδέκατο, σελ. 181, 185: «μέσα μου, πνεύμα μου, μετρώ τον χρόνο».

²⁶⁵ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5655, σελ. 316. Πρβλ. και KrV A 23/B 37 και A 33/B 49. Βλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 18, υποσ. 27.

²⁶⁶ Μάλλον δικαιολογημένα λοιπόν ο ανώνυμος εκδότης των *Στοχασμών* του Euler, αποδίδοντας στον Νεύτωνα την ιδιότητα του χώρου ως αισθητήριου της θεότητας, θα εγείρει την υποψία περί χαρακτηρισμού όσων

κανείς τον απόλυτο χώρο, οδηγείται αναπόφευκτα και στην αποδοχή του ως αναγκαιού, όπως ακριβώς συμβαίνει με τον Θεό, υποπίπτοντας έτσι και στην πλάνη θεώρησής του ως πραγματικού εντός του Θεού. Το κυριότερο όμως, για την περίπτωση μας, είναι ότι η αποδοχή του απόλυτου χώρου οδηγούσε στην ταύτιση του τελευταίου με το *ens realissimum* και, υπ' αυτή την έννοια, στην απεμπόληση της ελευθερίας του ανθρώπου. Δεδομένου, απ' την άλλη, ότι, για τον Kant, η ατομική ελευθερία προϋπέθετε την εκτός γνωσιολογικών ορίων υπερβατικότητα του Θεού,²⁶⁷ ήταν φανερό ότι, για να το επιτύχει αυτό, ο γερμανός φιλόσοφος όφειλε να μετατρέψει τον χώρο σε υποκειμενική μορφή εποπτείας, αφού διαφορετικά η εξομοίωσή του με τον Θεό θα σήμαινε και υποταγή στη θεϊκή παντοδυναμία. Αντιθέτως διά της μεταθέσεως του χώρου στον ανθρώπινο γνωσιολογικό μηχανισμό, ο άνθρωπος καθίσταται κυρίαρχος των πράξεών του, ανεξάρτητα από τον Θεό, παραμένοντας του Θεού αδιάγνωστος, χωρίς την παραμικρή εμπλοκή στη πραγματικότητα των φαινομένων. Την εν λόγω ακριβώς *κυριαρχία*, που ταυτίζεται με την *ελευθερία* του ατόμου, θα επιδιώξει ο Kant να διασφαλίσει με κάθε τρόπο. Υπ' αυτό το πρίσμα, κατανοεί κανείς γιατί ο Σπinoζισμός αποτελούσε τον μεγαλύτερο κίνδυνο για τον γερμανό φιλόσοφο. Όμως το βασικότερο, κατά την άποψή μας, είναι ότι με την αποθεοποίηση του χώρου, ο Kant μετατρέπει την αυτοδύναμη λειβνίτεια *Μονάδα* σε αυτενεργό σπinoζική *Υπόσταση*, για να την μετουσιώσει εν συνεχεία στη συνθετική πρωταρχική *Ενότητα* της υπερβατολογικής συγκαταλήψεως.

Λόγω της μεγάλης επίδρασης που άσκησε, καθ' ημάς, η φιλοσοφία του Spinoza στη σκέψη του Kant, επιχειρούμε ευθύς αμέσως να προσεγγίσουμε τα βασικά σημεία της διδασκαλίας του διάσημου ορθολογιστή. Προηγούμενως όμως θεωρούμε αναγκαία μια σύντομη εισαγωγή στο πνεύμα της εποχής που εξετάζουμε.

πιστεύουν στην ύπαρξη ενός απόλυτου και αυθύπαρκτου χώρου, ως πανθεϊστών και σπinoζιστών. Από την άλλη, αποτελεί αντικείμενο αμφισημίας στην διαμάχη μεταξύ Leibniz και Clarke ο χαρακτηρισμός του χώρου από τον Νεύτωνα ως *αισθητήριου* του Θεού ή *αισθητήριου οργάνου* του Θεού, κάτι που θα υποστηρίξει ο γερμανός φιλόσοφος και θα αμφισβητήσει έντονα ο άγγλος αντίπαλός του. Βλ. σχετικά André Robinet, *Correspondance Leibniz-Clarke*, ό.π., 1^η επιστολή του Leibniz, σελ. 23, 1^η επιστολή του Clarke (3), σελ. 29, 2^η επιστολή και των δύο § 3, σελ. 37 και 48 αντιστοίχως, 3^η επιστολή και των δύο § 10, σελ. 55 και 70 αντιστοίχως, σελ. 4^η επιστολή του Leibniz, §§ 24-28, σελ. 90, 92, 4^η επιστολή του Clarke στις §§ 24-28 του Leibniz, σελ. 113, 5^η επιστολή του Leibniz, § 78, σελ. 162, 5^η επιστολή του Clarke στην § 78 του Leibniz, σελ. 198. Πρβλ. και Schmitz, ό.π., σελ. 19, υποσ. 28.

²⁶⁷ Με άλλη διατύπωση: «απομακρύνοντας» τον θεό από τον χώρο και τον χρόνο και «τοποθετώντας» τον πρώτο στο πεδίο του ηθικού λόγου, ο άνθρωπος κατοχύρωνε –μέσω της γνώσης– και την προσωπική του ελευθερία.

B. Η καντιανή σκέψη *sub specie aeternitatis* Spinozae

Η διά της Αναγεννήσεως απαλλαγή του ανθρώπινου πνεύματος από τα δεσμά της παράδοσης, η νέα κοσμοθεωρία που βαθμηδόν εδραιώνεται με τον Κοπέρνικο, τον Κέπλερ και τον Γαλιλαίο, καθώς και η θεμελίωση της νεότερης φυσικομαθηματικής επιστήμης, θα οδηγήσουν σε πληθώρα φιλοσοφικών συστημάτων, που θα εξελιχθούν σε νέες οντολογικές θεωρίες²⁶⁸. Τα συστήματα αυτά ήταν η *διαρχία* του Descartes, ο *υλισμός* του Hobbes, ο *μονισμός* του Spinoza και ο *μεταφυσικός ιδεαλισμός* του Leibniz. Κοινό χαρακτηριστικό τους γνώρισμα υπήρξε η αποκατάσταση της ενότητας του φιλοσοφικού στοχασμού, που είχε απωλεσθεί κατά την περίοδο της Αναγεννήσεως και οφειλόταν κυρίως στη σημασία που αποκτούσε για τη φιλοσοφία η άνθιση των μαθηματικών και της φυσικής.²⁶⁹ Πολλοί φιλόσοφοι της εποχής ασχολούνται με τα μαθηματικά, με προεξάρχοντες τον Καρτέσιο και τον Leibniz. Κι επειδή η φιλοσοφία είχε ως στόχο την απόκτηση ασφαλούς γνώσης, ήταν προφανές ότι η πρόοδος των μαθηματικών θα οδηγούσε και στην ανάγκη επεξεργασίας της μεθόδου τους και στη φιλοσοφία.²⁷⁰ Ειδικά η γεωμετρία, θεμελιωμένη σε αυταπόδεικτα αξιώματα και έσχατες έννοιες, μπορούσε να επιφέρει για την ύπαρξη ενός αποδεικτικά ασφαλούς και πλήρους επιστημονικού συστήματος. Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, η έρευνα της ανθρώπινης διάνοιας και ο καθορισμός μιας καθολικώς ισχύουσας μεθόδου, έπρεπε να προηγηθούν της γνώσης της φύσεως και του κόσμου.²⁷¹ Από την άλλη, η πραγματικότητα την οποία επιχειρούσε να προσεγγίσει η φιλοσοφία, δεν περιελάμβανε μόνο τα όντα και τα φαινόμενα της φύσης, αλλά επιπλέον και τον κόσμο του πνεύματος, τον Θεό και την ψυχή. Στα έσχατα στοιχεία της πραγματικότητας, η φιλοσοφία θα εντοπίσει και τις λεγόμενες

²⁶⁸ Βλ. και Λούβαρι, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, ό.α., τόμος 2, σελ. 20.

²⁶⁹ Βλ. και Λούβαρι, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, ό.α., τόμος 2, σελ. 20.

²⁷⁰ Προϊόν του μεσουρανούντος κατά τον 17^ο αιώνα Ορθολογισμού, η άποψη αυτή εδραιώνεται στην αναπόδεικτη ταύτιση των Μαθηματικών με τη Λογική και στην πεποίθηση περί επεκτάσεως της μαθηματικής μεθόδου και στη φιλοσοφική γνώση. Για τον Leibniz, τα Μαθηματικά βασίζονται στις θεμελιώδεις αρχές της Λογικής. Έτσι στη δεύτερη *Επιστολή* προς τον Clarke, ο γερμανός μαθηματικός θα τονίσει χαρακτηριστικά: «Το μεγάλο θεμέλιο των μαθηματικών είναι η αρχή της αντίφασης ή της ταυτότητας. Αυτή η μοναδική αρχή αρκεί για να παράγουμε τη συνολική αριθμητική και όλη τη γεωμετρία, δηλαδή, όλες τις μαθηματικές αρχές». Βλ. και André Robinet, *Correspondance Leibniz-Clarke*, présentée d'après les manuscrits originaux des bibliothèques de Hanovre et de Londres, PUF, Paris 1957, (2e édition, avril 1991), σελ. 35, 36. Βλ. επίσης και Joseph Heinrich Friedrich Holzappel, *Kants Philosophie der Arithmetik, Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde*, Dissertationsverlag G. H. Nolte, Düsseldorf 1937, σελ. 3.

²⁷¹ Βλ. και Λούβαρι, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, ό.α., τόμος 2, σελ. 20, 21.

«ουσίες», η σημαντικότερη εκ των οποίων θα διαδραματίσει κυρίαρχο ρόλο στην εν γένει Μεταφυσική. Πρόκειται για τον «Θεό», η προσέγγιση του οποίου οδηγεί στο κρισιμότερο σημείο της μελέτης μας, στη σχέση απείρου και πεπερασμένου.²⁷² Παράλληλα, όμως, με την έννοια της «ουσίας», ιδιαίτερη σημασία αποκτά σταδιακά και η έννοια της «συνείδησης», με την οποία το ζήτημα του συσχετισμού της προς τον κόσμο και τον Θεό φαίνεται να λαμβάνει νέα τροπή. Έτσι η ταύτιση της ψυχής με τη συνείδηση, όπως αρχικά συνετελέσθη από τον Αυγουστίνο, χρησιμοποιείται τώρα προς όφελος της φιλοσοφίας, μεταβαλλομένης συνάμα και της αντιθέσεως μεταξύ ψυχής και σώματος σε αντίθεση μεταξύ *περιεχομένου* της συνείδησης και εκτός αυτής *πραγματικότητας*. Το μεταφυσικό πρόβλημα που αφορά τη σχέση της ψυχής με το σώμα, μετατρέπεται πλέον σε γνωσιολογικό πρόβλημα. Εφεξής, μέλημα της φιλοσοφίας θα είναι ο τρόπος με τον οποίο η συνείδηση μπορεί να γνωρίσει τον εξωτερικό κόσμο. Κι επειδή τα Μαθηματικά και η Φυσική αποτελούσαν το πρότυπο της ασφαλούς επιστημονικής γνώσης, σε αυτό όφειλε να συμμορφωθεί και η φιλοσοφία, εφόσον «επιθυμούσε» να περιβληθεί τον μανδύα της επιστημονικότητας.

Ακριβώς εδώ εμφανίζεται στο φιλοσοφικό προσκήνιο της Ευρώπης ο μεγαλύτερος ίσως ορθολογιστής της εποχής, Baruch de Spinoza. Πιστεύοντας βαθιά στην αποδεικτική βεβαιότητα και ασφάλεια των μαθηματικών,²⁷³ ο Spinoza επιχειρεί να προσδώσει στη φιλοσοφία επιστημονικό κύρος και χαρακτηρισμό.²⁷⁴ Στο σημαντικότερο έργο του, με τον μάλλον παραπλανητικό τίτλο *Ηθική*²⁷⁵ (1677), θα συνοψίσει τη Μεταφυσική²⁷⁶ σ' ένα πλήρες και ολοκληρωμένο σύστημα, που διέπεται από τις αρχές της ευκλείδειας γεωμετρίας.²⁷⁷ Από

²⁷² Βλ. και Λούβαρι, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, ό.α., τόμος 2, σελ. 22.

²⁷³ Για τον Σπινόζα, το ανθρώπινο γένος θα αγνοούσε την αλήθεια, εάν δεν υπήρχαν τα Μαθηματικά, που δεν ασχολούνται με σκοπούς, αλλά μόνο με την ουσία και τις ιδιότητες των σχημάτων, υποδεικνύοντας στους ανθρώπους τον δρόμο για την εξεύρεσή της. Βλ. *Ηθική* I, παράρτημα, (επίμ).

²⁷⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι η γεωμετρική μέθοδος κυριαρχούσε κατά τον 17^ο αιώνα και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα σε όλους τους τομείς δραστηριότητας. Από τους γαλλικούς κήπους, το ύφος στην αρχιτεκτονική, μέχρι και τα έργα του Ιωάννη Σεβαστιανού Bach, συναντά κανείς την αυστηρή γεωμετρική πρόοδο.

²⁷⁵ Πλήρης τίτλος: *Ηθική αποδεδειγμένη με γεωμετρική τάξη και σε πέντε μέρη διακριτή* (*Ethica Ordine Geometrico Demonstrata et in quinque partes distincta*) (1662-1675)· εκδόθηκε ως *opus posthumum* το 1677, μετά τον θάνατο του συγγραφέα της.

²⁷⁶ Σ' αυτήν περιλαμβάνεται και η Φυσική, η Γνωσιολογία, η Ανθρωπολογία, η Ψυχολογία και η εν στενή έννοια Ηθική.

²⁷⁷ Λαμπρό δείγμα γεωμετρικής συγγραφής, η *Ηθική* έχει την ίδια μορφή με τα *Στοιχεία* του Ευκλείδη. Εξ ου και η διάρθρωσή της που περιλαμβάνει προτάσεις, διευκρινίσεις, αξιώματα, θεωρήματα, αποδείξεις, προσθήκες και παρατηρήσεις. Στο φιλοσοφικό σύστημα του Spinoza, όλα τίθενται υπό το πρίσμα της θεώρησής τους ως γραμμών, επιπέδων και (γεωμετρικών) σωμάτων. Παρ' όλ' αυτά, δεν θα πρέπει να συγχέουμε τα δύο

την άλλη, πρωτεύοντα ρόλο στο φιλοσοφικό σύστημα του Spinoza διαδραματίζει ο Θεός. Ερευνώντας την αληθινή του φύση, ο διάσημος ορθολογιστής θα αντιταχθεί στις κρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις, διατυπώνοντας μια από τις πλέον προκλητικές περί Θεού απόψεις. Θεός είναι η σταθερή και αμετάβλητη διάταξη της φύσης ή η καθολική αλληλοσύνδεση των φυσικών πραγμάτων. Γι' αυτό δεν πρέπει να ερμηνεύεται *ανθρωπομορφικά*, ως ον δηλαδή με νόηση, βούληση, αισθήματα, πρόνοια ή σκοπούς.²⁷⁸ ο σπινοζικός Θεός δεν είναι «προσωπικός», δεν είναι δημιουργός ή κυβερνήτης του κόσμου, είναι απρόσωπος²⁷⁹ και αποτελεί το κέντρο ενός κλειστού κοσμικού συστήματος, που κυριαρχείται από τη σχέση

πνευματικά δημιουργήματα. Όπως θα επισημάνει ο γερμανός φιλόσοφος και ιστορικός της φιλοσοφίας Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie der Neuzeit bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, neunte, mit einem Philosophen- und Litteratoren-Register versehene Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Dr. Max Heinze, Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Berlin 1901, σελ. 125, υποσημ.*) και σελ. 126, μπορεί ο Spinoza να πιστεύει ότι με τη μέθοδό του επιτυγχάνει τη μαθηματική βεβαιότητα, το εγχείρημά του όμως αποδεικνύεται τελικά απατηλό. Ενώ οι ορισμοί του Ευκλείδη, μολονότι αρχικά ονομαστικές διευκρινίσεις (Nominalerklärungen), που προσδιορίζουν αυτό που οφείλει να κατανοηθεί με τη σχετική έκφραση, αποδεικνύονται αργότερα *πραγματικές* διευκρινίσεις (Realerklärungen), που αναφέρονται σε μαθηματικώς αληθή αντικείμενα, καθ' όσον αυτά κατασκευάζονται για την εποπτεία, οι ορισμοί του Spinoza, αντίθετα, *δεν* αποδεικνύουν την πραγματικότητα των αντικειμένων των ορισμών του. Γι' αυτό και οι ευκλείδειοι ορισμοί διέπονται από καθαρότητα και εποπτικότητα, ενώ από τους αντίστοιχους του Spinoza, όχι μόνο απουσιάζει η τελευταία, αλλά ακόμα και κατά τη χρήση εικονικών εκφράσεων δείχνει να είναι απατηλή. Με απλά λόγια: ο Spinoza προϋποθέτει στις έννοιές του ως *σιωπηρά* δεδομένο αυτό που ο Ευκλείδης *επιδεικνύει* στην εποπτεία: την αληθινή ύπαρξη. Ο δεύτερος χρησιμοποιεί τους όρους εξ ολοκλήρου με το νόημα που διαπιστώνεται στους ορισμούς, ο πρώτος αναπτύσσει τα επιχειρήματά του με τέτοιο τρόπο, ώστε το ένα μέλος (λ.χ. το ότι η ουσία αποτελεί και *causa sui*, επειδή δεν μπορεί να δημιουργηθεί μέσω κάποιας άλλης) να παρουσιάζεται νοηματικά εύλογο υπό τη συνήθη γλωσσική χρήση, ενώ το άλλο (λ.χ. το ότι η ουσία επιφέρει και την ύπαρξη, επειδή αποτελεί *causa sui*) να «οικοδομείται» δι' *αυθαίρετου* ορισμού, καταλήγοντας έτσι στο συμπέρασμα μέσω ενός παραλογισμού, με σύγχυση δηλαδή ενός «συνθετικού» ορισμού με έναν «αναλυτικό» ορισμό. Υπ' αυτό το πρίσμα, η σπινοζική *Ηθική* δεν είναι θεωρητικά μη ανασκευάσιμη, αλλά, όπως υποστήριζαν, λ.χ., οι Leibniz και Herbart, εμφανίζει λογικές ατέλειες. Βλ. επίσης και Stewart Shapiro, *Σκέψεις για τα Μαθηματικά*, η φιλοσοφία των Μαθηματικών, μετάφραση Κώστας Αθ. Δρόσος-Δημήτρης Σπανός, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2006, σελ. 82.

²⁷⁸ Εάν ο Θεός ενεργεί χάριν ενός σκοπού, τότε επιδιώκει αναγκαία κάτι που δεν έχει, γεγονός όμως που αντιτίθεται στην ιδέα του Θεού, ως τέλειου όντος. Γι' αυτό και η τελολογική φυσική εξήγηση υποκαθίσταται, όπως και στον Καρτέσιο, μέσω μιας μηχανιστικής φυσικής εξηγήσεως.

²⁷⁹ Ήδη ο Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, βιβλίο Λ, 1072b.1, θα ελάβει τον Θεό ως *αφηρημένη κοσμολογική αρχή*, ως «πρώτον κινούν ακίνητον», καθ' εαυτήν ακίνητη και αιώνια ουσία, προς την οποία προσανατολίζονται όλα τα πράγματα του κόσμου. Ακόμα όμως και μετά την έλευση του Χριστιανισμού, ο *ορθολογικός* Θεός των φιλοσόφων δεν είχε σχεδόν καμιά σχέση με τον *προσωπικό* Θεό, προς τον οποίο απευθύνονταν οι θρησκευόμενοι.

«αιτίας και αιτιατού». Ο Θεός του Spinoza ταυτίζεται με την άπειρη, ανεξάντλητη και αιώνια δημιουργική δύναμη της Φύσεως, τη λεγόμενη *φύουσα Φύση* (*natura naturans*²⁸⁰), που συλλαμβάνεται σε άρρηκτη συνάφεια με τα άπειρα πεπερασμένα προϊόντα της, τη λεγόμενη *φουομένη Φύση* (*natura naturata*).²⁸¹ Δεν μπορεί συνεπώς να υπάρξει ούτε να συλληφθεί χωρίς τη *natura naturans*. Ο Θεός ή Φύση (*Deus sive Natura*) είναι ταυτόχρονα *natura naturans* και *natura naturata*: ανάμεσά τους υπάρχει σχέση ταυτόχρονης *εντύλιξης* (όλα τα πράγματα *εντυλίσσονται* στον Θεό, βρίσκονται στον Θεό, είναι εν Θεώ, η *natura naturata* ενυπάρχει στη *natura naturans*) και *εκτύλιξης* (ο Θεός *εκτυλίσσεται* σε όλα τα πράγματα, ενυπάρχει σε όλα τα πράγματα, η *natura naturans* εκφράζεται²⁸² ως *natura naturata*).²⁸³ Ό,τι υπάρχει στη Φύση (τα πάντα στο Σύμπαν), αποτελεί μία και μόνο Πραγματικότητα-Υπόσταση, που διέπεται από σύνολο κανόνων, και της οποίας αποτελούμε αναπόσπαστο τμήμα. Θεός και Φύση δεν είναι δύο διαφορετικές υποστάσεις, αλλά δύο διαφορετικά ονόματα μίας και μοναδικής υποστάσεως, συμβολίζοντας την *ίδια* πραγματικότητα, τιθέμενη ως βάση του σύμπαντος και της οποίας όλες οι μικρότερες οντότητες εμφανίζονται ως τρόποι ή τροποποιήσεις. Έτσι, ο σπινοζικός Θεός αριθμεί άπειρα κατηγορήματα,²⁸⁴ εκ των οποίων ο ανθρώπινος νους γνωρίζει μόνο δύο, τη νόηση και την έκταση.²⁸⁵

Αιτία του εαυτού του και των πάντων, ο Θεός του Spinoza αυτοδημιουργείται και αυτοπροσδιορίζεται άμεσα και αναγκαία στο άπειρο πλέγμα των έλλογων αιτιακών σχέσεων,

²⁸⁰ Όρος που απαντά και στο κοσμολογικό έργο του Giordano Bruno, *Περί της αιτίας, της αρχής και του Ενός*, Λονδίνο, 1584.

²⁸¹ Βλ. Σπινόζα, *Ηθική*, μετάφραση Ευάγγελος Βανταράκης, *Εισαγωγή* Βασιλική Γρηγοροπούλου, εκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ, Αθήνα 2009, Μέρος πρώτο, *Περί Θεού, Πρόταση 29*, σχόλιο, σελ. 121: «[...] με τον όρο "φύουσα Φύση" πρέπει να εννοούμε αυτό που είναι στον εαυτό του και συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του, ήτοι τα κατηγορήματα της υπόστασης, που εκφράζουν μια αιώνια και άπειρη ουσία, δηλαδή (κατά το Πόρισμα 1 της Πρότασης 14 και το Πόρισμα 2 της Πρότασης 17) τον Θεό καθόσον θεωρείται ως ελεύθερο αίτιο. Ενώ με τον όρο "φουομένη Φύση" οτιδήποτε προκύπτει από την αναγκαιότητα της φύσης του Θεού, ήτοι από κάθε κατηγορήμα του Θεού, δηλαδή όλους τους τρόπους των κατηγορημάτων του Θεού, καθόσον θεωρούνται ως πράγματα που είναι στον Θεό και δεν μπορούν ούτε να υπάρξουν ούτε να συλληφθούν χωρίς τον Θεό».

²⁸² Εκδιπλούται, εκδηλώνεται, εκφάνεται.

²⁸³ Βλ. Κυριακή Γουδέλη, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία του Σπινόζα*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου, 2015, σελ. 8.

²⁸⁴ Σπινόζα, *Ηθική*, ό.π., μέρος πρώτο, *Περί Θεού*, ό.π., *ορισμός 6*, σελ. 79, 80: «6. Με τον όρο θεός, εννοώ [intelligo], ένα απόλυτα άπειρο ον, δηλαδή μια υπόσταση η οποία αποτελείται από *απειράριθμα* κατηγορήματα, καθένα από τα οποία εκφράζει [exprimit] μια αιώνια και άπειρη ουσία». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

²⁸⁵ Σπινόζα, *Ηθική*, ό.π., *Εισαγωγή* Βασιλική Γρηγοροπούλου, σελ. 31.

που διέπουν τη Φύση στο σύνολό της και σε κάθε λεπτομέρεια.²⁸⁶ Από την άλλη, η αιτιακή παραγωγικότητα του Θεού είναι η εσωτερική του φύση, με την οποία αυτοπαράγεται με καθορισμένο τρόπο, μέσα από την απειρία των πεπερασμένων όντων. Υπ' αυτό το πρίσμα, τα αποτελέσματα της αιτιακής του ενέργειας δεν είναι εξωτερικά, σε αντίθεση με την κυρίαρχη μηχανιστική αντίληψη της εποχής για τη σχέση αιτίου-αποτελέσματος, αλλά εμπεριέχονται στην αιτία, στη *natura naturans* δηλαδή, η οποία ακριβώς γι' αυτό εμμένει στο αποτέλεσμά της.²⁸⁷ Τα αποτελέσματα δεν συγκροτούν έναν αυτόνομο δημιουργημένο κόσμο, αλλά αποτελούν εκφάνσεις αυτής, ως αναγκαία αυτόματα τροποποίηση του απείρου σε άπειρους αυτοπροσδιορισμούς.

Εάν όμως –κι εδώ χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή– οτιδήποτε συμβαίνει υπόκειται στον νόμο της αιτίας και του αιτιατού, τίθεται το κρίσιμο ερώτημα περί της πρώτης αιτίας, που δραστηριοποιεί όλα τα άλλα πράγματα. Για τον Spinoza, πρώτη αιτία είναι ο Θεός και γι' αυτό δεν μπορεί να συνιστά αποτέλεσμα μιας άλλης αιτίας που προηγείται (αφού τότε δεν θα ήταν «πρώτη»). Εκτός κι αν η πρώτη αιτία εντοπισθεί μέσα στον ίδιο τον Θεό. Έτσι,

²⁸⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι την *causa sui*, το αίτιο εαυτού, ορίζει ο Spinoza, στην αρχή της *Ηθικής*, στον Ορισμό 1, στο πρώτο μέρος, *Περί Θεού*, πριν ακόμα προχωρήσει στη συγγραφή του έργου του, πριν ορίσει δηλαδή την υπόσταση, τα κατηγορήματα, τον Θεό, κ.τ.λ.. Αντιλαμβάνεται κανείς έτσι και την πρόθεση του συγγραφέα να αναδείξει εξ υπαρχής τον ουσιαστικό ρόλο που διαδραματίζει η αναγκαιότητα στο όλο φιλοσοφικό σύστημα της *Ηθικής*: «1. Με τον όρο *αυτάιτιο* εννοώ αυτό του οποίου [*cuius*] η ουσία περιέχει την ύπαρξη, [...]». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

²⁸⁷ Σπινόζα, *Ηθική*, όπ.α., μέρος πρώτο, *Περί Θεού*, όπ.α., *Πρόταση* 18, σελ. 109: «Ο θεός είναι *εμμενής* [*immanens*] και όχι μεταβατική [*transiens*] αιτία όλων των πραγμάτων». (Οι [] και η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Βλ. επίσης και *πρόταση* 25: «Ο Θεός είναι *ποιητικό* αίτιο [...]». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Έτσι, ο σπινόζικός Θεός δεν «εδρεύει» έξω από τον κόσμο, δεν βρίσκεται στον ουρανό ούτε σε κάποιον υπερβατικό «χώρο». Οτιδήποτε υπάρχει, βρίσκεται μέσα στον Θεό και όχι έξω από αυτόν γι' αυτό και δεν μπορεί να υπάρξει και να συλληφθεί χωρίς αυτόν. Υπ' αυτή την έννοια, ο Θεός ταυτίζεται με την ουσία του κόσμου, στους αμετάβλητους νόμους του οποίου αποκαλύπτεται. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι ο Spinoza δεν αναφέρεται σε *δημιουργία* του κόσμου από τον Θεό, αλλά σε *παραγωγή*. Στην *Πρόταση* 24 του πρώτου μέρους της *Ηθικής* χρησιμοποιεί το ρήμα *producere* και όχι το *creare*: «*Rerum a Deo productarum essentia non involvit existentiam*». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και *Πρόταση* 8 του πρώτου μέρους, *Σχόλιο* 2, για την *αδυναμία* δημιουργίας μιας υπόστασης. Στο σχόλιο πάλι της *Πρότασης* 15 του πρώτου μέρους (σελ. 99), τα ρήματα *producere* και *creare* χρησιμοποιούνται ως συνώνυμα [*vel*], η πληθώρα όμως της χρήσης του *producere*, αποτελεί ισχυρό επιχείρημα για την προβαλλόμενη υπόθεση. Βλ. και Πέτρου Ε. Λάζου, *Το σωτηριολογικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας του Spinoza*, όπ.α., σελ. 17, υποσ. 14. Σύμφωνα με τον Jean Lacroix, *Spinoza et le problème du salut*, Paris, P.U.F., 1970, σελ. 44, η απόρριψη της θεωρίας της δημιουργίας από τον Spinoza οφείλεται εμμέσως στην αντιτεολογική αντίληψή του και στην άποψή του περί εμμένειας του θεού στον κόσμο. Βλ. και Κυριακή Γουδέλη, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία του Σπινόζα*, όπ.α., σελ. 9.

όμως, ο σπινοζικός Θεός αποτελεί αιτία του εαυτού του («causa sui»). Συνεπώς η ύπαρξή του δεν μπορεί να νοηθεί μέσω άλλου πράγματος, αλλά εκ μόνης της αναγκαιότητάς του. Υπ' αυτό το πρίσμα, είναι το μόνο ελεύθερο και ταυτόχρονα αναγκαίο ον, αφού οτιδήποτε υπάρχει εξαρτάται από την ύπαρξη του Θεού και μόνο μέσω αυτής δικαιολογεί την παρουσία του. Εάν όμως ο Θεός, ως αναγκαίο ον, δεν χρειάζεται κανένα άλλο πράγμα για να υπάρξει, υπάρχει προφανώς αφ' εαυτού, είναι δηλαδή αυτάρκης και συνεπώς δεν του λείπει τίποτα. Άρα είναι τέλειος. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν δηλαδή του έλειπε κάτι, θα ήταν προφανώς ατελής, αφού θα χρειαζόταν κάτι άλλο για να υπάρξει. Εφόσον όμως είναι τέλειος, θα πρέπει οπωσδήποτε να υπάρχει, καθώς μέσα στην τελειότητα ανήκει προφανώς και η ιδιότης της υπάρξεως. Ένας Θεός συνεπώς που δεν θα υπήρχε θα αποτελούσε προφανή *αντίφαση*. Ως εκ τούτου ο Θεός υπάρχει. QED.

B.1. Ελευθερία στον Spinoza και καντιανός υπερβατολογικός ιδεαλισμός

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η αντίληψη του Spinoza για τον Θεό, θα επηρεάσει αναπόφευκτα και την αντίληψή του για την ελευθερία. Για τον διάσημο ορθολογιστή, όλα τα πράγματα,²⁸⁸ ακόμα και οι άνθρωποι, είναι καθορισμένα να υπάρχουν και να ενεργούν με συγκεκριμένους τρόπους, υπακούοντας έτσι στον μηχανισμό της αναγκαιότητας. Υπ' αυτό το πρίσμα, η ανθρώπινη συμπεριφορά εμφανίζεται πλήρως καθορισμένη, γεγονός που φαίνεται να οδηγεί και στην ανυπαρξία της ελεύθερης βούλησης, αφού ο αυστηρός ετεροκαθορισμός (Determinismus) που διέπει τα πάντα, δεν αφήνει περιθώρια ελευθερίας έξω από την αιτιότητα.²⁸⁹ Εάν όλα υπόκεινται σε μια ατέρμονη αλυσίδα αιτιών και αποτελεσμάτων, τότε η φύση αποτελεί ένα κλειστό σύστημα, όπου τα πάντα συν- και αλληλοπροσδιορίζονται. Έτσι όμως οδηγούμαστε και στην εξάλειψη της ατομικής ελευθερίας.²⁹⁰ «3 + 2 κάνουν 5»,

²⁸⁸ Στον Spinoza, υπό την έννοια «πράγμα» εννοείται κάθε είδους *αντικείμενο*, ακόμα και ο ίδιος ο «άνθρωπος», τα «ζώα» και τα «φυτά». Θα μπορούσαν μάλιστα να υπαχθούν σ' αυτήν ο «Θεός» ή η «υπόσταση». Ως επί το πλείστον όμως εννοείται ένα συγκεκριμένο άτομο.

²⁸⁹ Η κατά τον 17^ο αιώνα άνθιση των επιστημών, καθώς και η συνακόλουθη μαθηματική αναγκαιότης που διαποτίζει το σύμπαν, θα οδηγήσουν στην υποταγή του ανθρώπου στους μηχανικούς νόμους της αναγκαιότητας, δίκην προκαθορισμένης και ετεροκινούμενης οντότητας.

²⁹⁰ Και ποιος είπε ότι η ελευθερία δεν είναι αναγκαία (και όχι αναγκαστική) «επιλογή»; Ακόμα και η «δυνατότης» επιλογών είναι αναγκαία. Γιατί να «μπορώ» να επιλέγω και όχι να μην μπορώ; Γιατί να είμαι δεσμευμένος (: εξευγμένος) στη δυνατότητα επιλογής; Γιατί να υπάρχει η αναγκαιότης της δυνατότητας επιλογών; Με απλά λόγια: γιατί να είμαι *ελεύθερος* να επιλέξω; Συνεπώς ζούμε στην αναγκαιότητα. Είμαστε μια

είτε ζούμε είτε όχι.²⁹¹ Το ζήτημα είναι τι θ' απογίνει η ανθρώπινη ελευθερία, όταν δεν θα υπάρχει τίποτα άλλο από το $3 + 2 = 5$. Εξ ου και τα περαιτέρω κρίσιμα ερωτήματα, που εγείρονται αμείλικτα: ποια θέση κατέχει ο άνθρωπος σ' αυτόν τον κόσμο; Και ποια είναι η σχέση του με τον Θεό; Δεν είναι τυχαίο συνεπώς ότι τα δύο βασικά ζητήματα που απασχολούσαν τους θεολόγους και φιλοσόφους εκείνη την περίοδο ήταν: 1) η φύση του Θεού και ο τρόπος με τον οποίο μπορούσε να συμφιλιωθεί η φιλοσοφία με τον μονοθεϊσμό, και 2) η σχέση του Θεού με τον κόσμο· τελικά, ο Θεός αποτελεί την υπερβατική αιτία του κόσμου, την ενυπάρχουσα ουσία του, ή την πηγή από την οποία απορρέει ο κόσμος;²⁹²

Με τον τρόπο αυτόν, φθάνουμε στο βασικό συμπέρασμα που βρίσκεται στη βάση της μελέτης μας: στην ένταξη και υποταγή της ελευθερίας του ανθρώπου στη σχέση του με το κοσμικό όλο. Ωστόσο, για τον Spinoza, η ελευθερία, όχι μόνο δεν αντιβαίνει στην αναγκαιότητα, αντίθετα μάλιστα την προϋποθέτει ως δεδομένη. Έτσι, στον 7^ο Ορισμό του πρώτου μέρους της *Ηθικής*, ο φιλόσοφος θα γράψει χαρακτηριστικά: «7. *Ελεύθερο λέγεται το πράγμα που υπάρχει εκ μόνης της αναγκαιότητας της φύσης του και καθορίζεται να ενεργεί μόνο μέσω του εαυτού του. Ενώ αναγκάιο, ή μάλλον αναγκασμένο, αυτό που καθορίζεται να*

ζωντανή αναγκαιότης. Τελικά υπάρχει ελευθερία; Ναι, υπό την μορφή της αναγκαιότητας της ύπαρξης, της «καταδίκης» στην ύπαρξη. Ως μόνης εν τέλει αναγκαιότητας «επιλογής». Ο ίδιος ο άνθρωπος είναι η ελευθερία του.

²⁹¹ Ας μας επιτραπεί εδώ μια μεταφυσική παρέκβαση. Εάν η αριθμητική εξίσωση ισχύει ζώντος του ανθρώπου, τότε με τον αφανισμό του τελευταίου ανθρώπου εξαλείφεται προφανώς και ο υποκειμενικός χρόνος, και μαζί ο υποκειμενικός χώρος, παρασύροντας στην «καταστροφική» τους πορεία και όλη τη μαθηματική επιστήμη. Δεν πρόκειται για αυθαίρετο υποκειμενισμό, αφού οι σταθερές παράμετροι λειτουργίας του λογικού εδραιώνουν την αντικειμενικότητα, ως βεβαιότητα της ανθρώπινης επιστήμης. Εάν οι μαθηματικοί νόμοι ενοικούν στις μορφές και τους κανόνες της ανθρώπινης διάνοιας, θα έχουν πάντοτε σταθερή ισχύ. Εδώ εστιάζεται και το κομβικό σημείο της γνωσιολογικής διαδικασίας, σε μια υποκειμενικοποιημένη δηλαδή αντικειμενικότητα. Πρόκειται για την διυποκειμενική κατοχύρωση του επιστημονικού «αντικειμένου», ως καθολικής εγκυρότητας και όχι ως καθ' εαυτήν πραγματικότητας, ανεξάρτητης από τη συνείδηση του γινώσκοντος υποκειμένου. Ακριβώς σ' αυτήν την αντικειμενικότητα εντοπίζονται και τα θεμέλια της Ηθικής, της Αισθητικής και της Θρησκείας. «Σε μας τους ανθρώπους τουλάχιστον» («Uns Menschen wenigstens», θα γράψει ο Kant, *KrV* B 33) τίποτα δεν μπορεί να κλονίσει τους νόμους της επιστήμης. Θ' αποτελεί πάντοτε γνωσιολογικό *curiosum*, η επιστημονική εγκυρότης να θεμελιώνεται σε υποκειμενικό υπόβαθρο. Τελικά, η Επιστήμη (όπως η Τέχνη και η Ηθική) ισχύει αντικειμενικώς, επειδή ακριβώς είναι ανθρώπινη και συνεπώς υποκειμενική. «3+2», συνεπώς, «κάνουν» 5, υπό τον απαραίτητο όμως όρο της υποκειμενικότητας, της ύπαρξης δηλαδή ενός τουλάχιστον ζώντος ανθρώπου και υπ' αυτή την έννοια της ελλείψεως του θανάτου. *Σκέπτομαι, άρα υπάρχω*, και όσο υπάρχω, $3 + 2 = 5$ (και $7 + 5 = 12$, κατά τη γνωστή «συνθετική» αριθμητική πρόταση του Kant). Τελικά ο αριθμός υπάρχει επειδή υπάρχει και ο Άνθρωπος. Ένα θείο πνεύμα δεν γνωρίζει μαθηματικά!

²⁹² Βλ. Πέτρου Ε. Λάζου, *Το σωτηριολογικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας του Spinoza*, Διπλωματική εργασία, Ιωάννινα 2003, *Εισαγωγή*, σελ. 16.

υπάρχει και να πράττει με συγκεκριμένο και καθορισμένο τρόπο από ένα άλλο».²⁹³ Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, ο παραπάνω ορισμός δεν αναφέρεται στην ελευθερία υπό τη συνήθη έννοια του όρου —ως δυνατότητα δηλαδή επιλογών μεταξύ διαζευκτικά προσφερόμενων ευχερειών— αλλά σ' ένα πράγμα, η ουσία του οποίου *δεν* αντιβαίνει στην αναγκαιότητά του. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η διατύπωση της επιστολής στον Schuller, τον Οκτώβριο/Νοέμβριο του 1674: «[...] *ονομάζω ελεύθερο ένα πράγμα που υπάρχει και ενεργεί εκ μόνης της αναγκαιότητας της φύσης του· εξαναγκασμένο, αυτό που καθορίζεται να υπάρχει και να ενεργεί μ' ένα ορισμένο καθορισμένο τρόπο από μια άλλη (αναγκαιότητα)*».²⁹⁴ Ο Θεός, για παράδειγμα, υπάρχει ελεύθερα μολονότι αναγκαιά, διότι υπάρχει εκ της αναγκαιότητας της φύσης του. [...] Η ελευθερία δεν συνίσταται σε μια ανεμπόδιστη απόφαση, αλλά σε μια *ελεύθερη αναγκαιότητα*. [...] Ας "πάμε" τώρα στα δημιουργηθέντα πράγματα, τα οποία είναι καθορισμένα από εξωτερικές αιτίες να υπάρχουν και να ενεργούν μ' ένα καθορισμένο τρόπο, [...]: οι άνθρωποι έχουν συνείδηση των επιθυμιών τους, *αγνοούν* όμως τις αιτίες που τις καθορίζουν».²⁹⁵

Είναι προφανές ότι ο Spinoza αναφέρεται στο εκ πρώτης όψεως οξύμωρο σχήμα της *ελεύθερης αναγκαιότητας*, σύμφωνα με το οποίο η αναγκαιότης, όχι μόνο δεν αντιτίθεται στην ελευθερία, αλλά αντιθέτως συμφιλιώνεται μαζί της. Ωστόσο, ακόμα και η ανθρώπινη βούληση υπόκειται σε μηχανισμούς που οδηγούν στη λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων, όπως συμβαίνει και στη φύση: μια ορισμένη αιτία προϋποθέτει την ύπαρξη μιας άλλης που προηγείται και την προσδιορίζει. Έτσι, οι ανθρώπινες επιλογές υπόκεινται στους ίδιους νόμους, που διέπουν την πτώση ενός μήλου ή την κίνηση ενός πλανήτη. Εάν η αιτία της κίνησης είναι εσωτερική, συμφωνεί δηλαδή με τη φύση της, τότε πρόκειται για ελεύθερη πράξη, εάν πάλι είναι εξωτερική, τότε πρόκειται για εξαναγκασμένη πράξη. Υπ' αυτό το πρίσμα, η ελευθερία ισοδυναμεί με μια εσωτερική αναγκαιότητα. Μια αναγκαιότης συνεπώς που δεν είναι ελεύθερη, θα είναι προφανώς εξωτερική. Εδώ θα πρέπει να κατανοηθεί και η διαφορά μεταξύ *αναγκαιότητας* και *αναγκαστικότητας*. Η πρώτη υποδηλώνει τη συμμόρφωση προς τους *εσωτερικούς* νόμους που διέπουν τη φύση του πράγματος, η δεύτερη την *έξωθεν* επενέργεια επί της ουσίας αυτού, εξ αιτίας της οποίας το πράγμα «αποκλείνει» από την κατὰ

²⁹³ Σπινόζα, *Ηθική*, όπ.α., μέρος πρώτο, *Περί Θεού*, όπ.α., Ορισμός 7, σελ. 80. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

²⁹⁴ Η () προσθήκη του γράφοντος.

²⁹⁵ Βλ. Baruch de Spinoza, *Sämtliche philosophische Werke*, Zweiter Band, 3. *Briefwechsel*, (Die Briefe mehrerer Gelehrten an Benedikt von Spinoza und dessen Antworten, Uebersetzt und erläutert von J. H. v. Kirchmann, Leipzig, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, 1907, zwei und sechzigster Brief, (Oktober oder November 1674), σελ. 203-207, σελ. 204. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

φύση λειτουργία του. Εξ ου και το κρίσιμο ερώτημα που εγείρει η φιλοσοφία του Spinoza: μήπως τελικά ο άνθρωπος δεν μπορεί να είναι ποτέ ελεύθερος; Ασφαλώς και μπορεί, αρκεί να συνειδητοποιήσει ότι η ελευθερία δεν έγκειται στην εκδήλωση της βούλησης, υπό τη μορφή μιας ανεμπόδιστης κρίσης, ούτε στη εσωτερική δύναμη του ενεργείν· ελευθερία σημαίνει έλλογη κατανόηση των αιτιών που καθορίζουν τη δράση του ανθρώπου, οδηγώντας έτσι και στην απελευθέρωση από τις προκαταλήψεις που αποτελούν κώλυμα σ' αυτή τη συνειδητοποίηση. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η σπινοζική αντίληψη περί ελευθερίας βρίσκεται σε αντίθεση με όσα θα υποστηρίξει η νεωτερική σκέψη διά χειρός Καρτέσιου, λ.χ., ή Kant, στη σκέψη των οποίων η έλλογη βούληση αντιπαρατίθεται προς τη Φύση (εσωτερική ή εξωτερική του ανθρώπου). Για τον Spinoza, η ελευθερία ισοδυναμεί με την προσαρμογή στους αιώνιους φυσικούς νόμους, με την «κατανόηση στην αναγκαιότητα». Έτσι, η αληθής γνώση, η αρετή και η ευτυχία συμφιλώνονται σε μια συγκεκριμένη συμπεριφορά, με την οποία ο άνθρωπος εμπλέκεται στο αιώνιο κοσμικό σύστημα, που καθορίζεται από την αιτία και το αποτέλεσμα.

Ανεξάρτητα από το εάν ο Kant διάβασε ή όχι τη φιλοσοφία του μεγάλου ορθολογιστή από το πρωτότυπο,²⁹⁶ σε κάθε περίπτωση επηρεάζεται έντονα από αυτόν. Θεωρώντας συνεπώς –δικαιολογημένα, κατά την άποψή του– ότι η ελευθερία δεν συνάδει προς την αναγκαιότητα και τους μηχανισμούς που την διέπουν, θα αντιταχθεί ευλόγως στην εξομοίωση του χώρου με τον Θεό, μετατρέποντάς τον πρώτο σε υποκειμενική μορφή εποπτείας. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται κατά την άποψή μας και το *ponum* της έρευνας, στην καντιανή *ανάγνωση* και περαιτέρω πρόσληψη του σπινοζικού κειμένου. Επηρεασμένος από το πνεύμα του Διαφωτισμού και ακολουθώντας την ιουδαϊκή και χριστιανική άποψη περί Θεού, ο γερμανός φιλόσοφος θα εκλάβει τον τελευταίο, όχι ως εμμενή αιτία του κόσμου, αλλά ως υπερβατική αιτία αυτού, και συνεπώς ως ευρισκόμενο έξω από το δημιούργημά του. Εξ ου και οι τρεις εκδοχές που, κατά την άποψή μας, διεκδικούν εν προκειμένω την εφαρμογή τους: α) ή ο Kant αγνούσε το κείμενο του Spinoza, η β) δεν το κατανόησε όπως ο ίδιος ο συγγραφέας, ή γ) δεν εξυπηρετούσε τους δικούς του στόχους. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, δείχνει να διαφοροποιείται από τον διάσημο ορθολογιστή. Από την άλλη, οι ρητές αναφορές του Kant τόσο στον Spinoza, όσο και στον Σπινοζισμό, θα αποκλείσουν εύκολα

²⁹⁶ Κάτι που καθ' ημάς έχει ιδιαίτερη σημασία για τον τρόπο αντίληψης του σπινοζικού κειμένου από τον Kant και που μάλλον αποκλείεται, εάν λάβει κανείς ως πηγή σχετικής πληροφόρησης, τη χρήση σε *λατινική* απόδοση του βιβλίου του άγγλου πλατωνιστή φιλοσόφου και θεολόγου Ralph Cudworth (1617-1688), *The True Intellectual System of the World* (1671), στο οποίο γίνεται λόγος για τον Spinoza.

την πρώτη εκδοχή.²⁹⁷ Έτσι, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις άλλες δύο εκδοχές. Είναι προφανές όμως ότι η καντιανή ανάγνωση σχετίζεται άμεσα με το πνεύμα του Διαφωτισμού, που διαποτίζει τη σκέψη του γερμανού φιλοσόφου· και πράγματι, μετά την εκπνοή του αυστηρώς μαθηματικοποιημένου 17^{ου} αιώνας, όπου τα πάντα υπόκειντο στην αναγκαιότητα μιας γεωμετρικής αποδεικτικής διαδικασίας, εισερχόμαστε στην εποχή της απελευθέρωσης της ανθρώπινης διάνοιας. Εφεξής τα πάντα οικίζει ο ορθός Λόγος, η παντοδυναμία του οποίου θα βρεί την πλήρη έκφρασή της στον μετ' ολίγον επελαύνοντα μεταφυσικό γερμανικό ιδεαλισμό. Το «Εγώ» του Fichte ετοιμάζεται να απορροφήσει κάθε πραγματικότητα, μετουσιώνοντάς την σε «ουκ Εγώ». Υπό το πρίσμα ακριβώς των ανωτέρω σκέψεων, κατανοεί κανείς και την αδυναμία του Kant να αποδεχθεί την υποταγή του ανθρώπου σε μια *more geometrico* διαρθρωμένη πραγματικότητα. Αντιτασσόμενος έτσι στην έλλειψη της ατομικής ελευθερίας, ο γερμανός φιλόσοφος επιχειρεί την απομάκρυνση του ανθρώπου από τον απόλυτο, δίκην μαθηματικής οντότητας, χώρο, μετατρέποντάς τον σε υποκειμενική μορφή εποπτείας. Ας προσεγγίσουμε όμως για λίγο το ζήτημα.

Είναι αλήθεια ότι ο Spinoza που θεωρούσε τον Θεό ως τη μοναδική Υπόσταση υπήρξε αναμφίβολα ριζοσπαστικός θεολόγος. Από την άλλη, με τον όρο «Υπόσταση» θα εννοήσει «αυτό που είναι στον εαυτό του και συλλαμβάνεται μέσω του εαυτού του: αυτό δηλαδή, η έννοια του οποίου δεν χρειάζεται την έννοια κανενός άλλου πράγματος για να διαμορφωθεί».²⁹⁸ Έτσι η Υπόσταση υπάρχει και κατανοείται αφ' εαυτής. Αυθυπαρξία όμως και αυτοκατανόηση σημαίνει ελευθερία. Και η ελευθερία ταυτίζεται με την αυτενέργεια της υπόστασης. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η εν λόγω άποψη θα επηρεάσει βαθιά τη σκέψη του Kant, που μετατρέπει τη σπινοζική Υπόσταση σε αυτενεργό διάνοια, όπως φαίνεται και από τον *Στοχασμό* που ακολουθεί: «Η έννοια μιας υπόστασης επιφέρει ήδη μεθ' εαυτής την έννοια της ελευθερίας, αφού, εάν δεν θα μπορούσα ο ίδιος να ενεργήσω ανεξάρτητα από εξωτερικό καθορισμό, [...] η ενέργειά μου θα ήταν μόνο η ενέργεια ενός άλλου, και συνεπώς θα ήμουν τελικά η ενέργεια ενός άλλου, και έτσι δεν θα ήμουν ουσία».²⁹⁹ Ο ανωτέρω *Στοχασμός* σηματοδοτεί με διαυγή τρόπο την άρρηκτη σύνδεση μεταξύ αυτενέργειας ή ελευθερίας και υπόστασης, ζήτημα που απασχολούσε έντονα τον Kant, οδηγώντας εν τέλει και στον υπερβατολογικό ιδεαλισμό.

²⁹⁷ Βλ. χαρακτηριστικά, λίγο παρακάτω, στο παρόν κεφάλαιο, σελ. 82 (Kant: AA XXIII, *Nachträge zur Kritik der reinen Vernunft* (A), Refl. LXXXVI E 34 - A 211, σελ. 31) και σελ. 87 (Kant: AA V, *Kritik der praktischen Vernunft*, σελ. 101, 102).

²⁹⁸ Βλ. Spinoza, *Ηθική*, όπ.α., μέρος πρώτο, *Περί Θεού, Ορισμός* 3, σελ. 79. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

²⁹⁹ AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5094, σελ. 86. (Τα «» επιλογή του γράφοντος).

Είναι προφανές ότι, για τον γερμανό φιλόσοφο, η υπόσταση εξομοιώνεται με μια ενέργεια, απαλλαγμένη από κάθε εξωτερικό καταναγκασμό: «Όπου υπάρχει ενέργεια, συνεπώς δραστηριότητα και δύναμη, εκεί υπάρχει επίσης και υπόσταση και σ' αυτή μόνο πρέπει να αναζητείται η έδρα εκείνης της καρποφόρας πηγής των φαινομένων».³⁰⁰ Σε μια *Σημείωση*, από το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του 1770, ο Kant τονίζει: «Εάν δεν αποδίδουμε στα αντικείμενα δυνάμεις κατά τις κινήσεις που έχουν, τότε αυτά δεν θα θεωρούντο υποστάσεις, δηλαδή υφιστάμενα υποκείμενα της κίνησης. Η προσπάθεια να διατηρήσουν μια ορισμένη κίνηση και όχι η ίδια η κίνηση, είναι η δύναμη. Εάν αυτή η κίνηση χανόταν αμέσως με κάθε αντίρροπη κίνηση, δεν θα υπήρχε καμιά αυτοδυναμία».³⁰¹ Το νόημα των τελευταίων σκέψεων συνίσταται στο ότι η υπόσταση έχει τη δυνατότητα να αυτοκαθορίζεται επί τη βάση μιας εσωτερικής αρχής ενέργειας. Αναφερόμενος στην έλλειψη ζωής στην απλή ύλη, ο Kant θα επισημάνει στις *Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης*: «Ζωή ονομάζεται η δυνατότης μιας υπόστασης, να αυτενεργεί από μια εσωτερική αρχή, [...]».³⁰² Κι αυτή η δυνατότης δεν είναι άλλη από την ελευθερία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο γερμανός φιλόσοφος δεν αρνείται στη φύση τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού της: «[...] το σώμα παράγει μέσα του από το εσωτερικό του Είναι μια τάση και δύναμη, που ούτε από την εξωτερική αιτία δημιουργείται ούτε από αυτήν μπορεί να προέρχεται».³⁰³ Έτσι, η φύση είναι *αυτοδύναμη*. Την εν λόγω όμως αυτοδυναμία θα υιοθετήσει ο Kant μόνο για τον κόσμο των πνευμάτων. Ενδεικτικός ο *Στοχασμός* από την περίοδο 1764-1768: «Η έννοια της ύλης ανάγεται [...] σε κάτι το πάσχον, ως εκ τούτου οι υποστασιακές μορφές είναι ενεργείς δυνάμεις: εντελέχειες. Τα πνεύματα [...] δεν μπορούν να αποκαλούνται ύλη του όλου, διότι δεν είναι πάσχοντα, αλλά αυτενεργώς συνδεόμενα και συνιστούν το όλο της».³⁰⁴ Με άλλα λόγια, η ύλη είναι *ανελεύθερη* και τα πνεύματα *ελεύθερα*. Συνεπώς, η πεπερασμένη πνευματική υπόσταση που εξαρτάται από τον Θεό, δεν μπορεί να είναι ανεξάρτητη και αυθόρμητη. Συναφής και ο *Στοχασμός* που ακολουθεί: «Το ζήτημα πώς είναι δυνατή η *ελευθερία* σε *δημιουργημένα* πλάσματα, ταυτίζεται με το ζήτημα πώς είναι δυνατή η *ουσία* που υπάρχει μόνο *υστερογενώς*».³⁰⁵ Έτσι, όπως δεν υπάρχει δευτερογενής ουσία, άλλο τόσο δεν υπάρχει και ελευθερία στα δημιουργημένα πλάσματα. Όπως η ουσία

³⁰⁰ KrV A 204/B 250.

³⁰¹ Kant: AA XIV, 1^ο ήμισυ της δεκαετίας του 1770, σελ. 213.

³⁰² Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, όπ.α., σελ. 544.

³⁰³ Kant: AA I, *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte*, όπ.α., § 126, σελ. 149.

³⁰⁴ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 3849, σελ. 311.

³⁰⁵ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6101, σελ. 453 (μέσα της δεκαετίας του 1780). (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

είναι κατ' ανάγκη πρωτογενής, έτσι και τα πλάσματα που δημιουργούνται δεν είναι ελεύθερα. Η ελευθερία υποδηλώνει αυτοδημιουργία· δηλαδή, ένα ον αυταίτιο, αυτοδημιουργητό και αφ' εαυτού ενεργό, που δεν έχει την ανάγκη κανενός για να υπάρξει. Υπ' αυτό το πρίσμα, το πρόβλημα της ελευθερίας επανατίθεται με έμφαση στο γνωσιολογικό προσκήνιο. Εν τελευταία αναλύσει, ελευθερία σημαίνει ανεξαρτησία από τον Θεό. Γι' αυτό και η απαίτηση περί αυτοδυναμίας της υπόστασης θα ωθήσει τον Kant να αρνηθεί, εκτός από τον Σπινοζισμό, και τη χριστιανική πίστη στον δημιουργό Θεό, αφού η έννοια της δημιουργίας μετατρέπει τελικά το δημιούργημα σε μηχανή ή συμβεβηκός του δημιουργού, καθιστώντας το ανελεύθερο. Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, η πίστη στον Θεό-δημιουργό αποτελεί στην ουσία παραλλαγή του Σπινοζισμού.

Στο έργο του, *Η θρησκεία εντός των ορίων του απλού Λόγου*,³⁰⁶ ο Kant επισημαίνει: «Δεν συνδέεται λοιπόν η θεϊκή, ιερή και συνεπώς αφορώσα απλώς τα ελεύθερα όντα νομοθεσία με την έννοια μιας δημιουργίας των ίδιων διαμέσου της έλλογης αντίληψής μας, αλλά πρέπει κανείς να θεωρήσει εκείνα ως ήδη υπάρχοντα ελεύθερα πλάσματα, που δεν καθορίζονται μέσω της φυσικής τους εξάρτησης δυνάμει της δημιουργίας τους, αλλά μέσω ενός απλώς ηθικού, σύμφωνα με νόμους της ελευθερίας δυνατού εξαναγκασμού, μέσω μιας εκκλήσεως δηλαδή στους πολίτες του θεϊκού κράτους».³⁰⁷ Σ' έναν άλλο *Στοχασμό*, πάλι, θα τονίσει χαρακτηριστικά: «Θα μπορούσε κανείς [...] να πει υπέρ του Σπινοζισμού ότι, εάν όλες οι δυνάμεις και ικανότητες μιας δημιουργούμενης και διατηρούμενης από τον Θεό ουσίας είναι απλώς θεϊκές ενέργειες, εάν εκτός από αυτές, δεν μπορούμε να σκεφθούμε τίποτα σ' αυτές, τότε δεν μπορεί κανείς να αντιληφθεί, πώς το υποκείμενο αυτών πρέπει να τεθεί έξω από τον Θεό. Αντίθετα όμως, εάν εμείς αντιλαμβανόμαστε σε μας τους ίδιους τη δράση και εν αναφορά προς άλλα πράγματα την αντίδραση, τότε πάλι δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό, πώς εμείς οφείλουμε να είμαστε συμβεβηκότες, τα οποία δεν μπορούν ποτέ να είναι υποκείμενα του ενεργείν και πάσχειν».³⁰⁸ Και πάλι στο προσκήνιο το γνωστό καντιανό μοτίβο: η υποταγή στη θεϊκή κυριαρχία συνεπάγεται ανελευθερία, την αναγωγή της ενέργειας του κυριαρχούμενου σε συμβεβηκός του κυριαρχούντος. Καθαρός Σπινοζισμός δηλαδή, την απομάκρυνση του οποίου μπορεί να επιτύχει ως λύση μόνο ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός. Διά της απεμπλοκής από την θεϊκή κυριαρχία και μέσω της αυτενεργού οικοδομήσεως της εμπειρίας με την βοήθεια του χώρου, του χρόνου και των κατηγοριών το υποκείμενο αποκτά τελικά την ελευθερία του. Σ' έναν άλλο κρίσιμο *Στοχασμό*, ο Kant θα

³⁰⁶ *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (1793/1794).

³⁰⁷ Kant: AA VI, *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, σελ. 142, 143.

³⁰⁸ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6275, σελ. 542.

γράφει: «Πώς ένα προκαλούμενο συμβάν μπορεί να είναι παρ' όλ' αυτά ένα ελεύθερο ον, ικανό προς καταλογισμό, επειδή προσδιορίζεται γενικά μέσω ενός άλλου εν αναφορά προς την ίδια του την αιτιότητα, δεν μπορεί να συλληφθεί. Δεν μπορεί λοιπόν να συλληφθεί επίσης πώς ο ίδιος ο Θεός μπορεί να ξέρει τις παρούσες ελεύθερες ενέργειες. Ο λόγος αυτής της ακαταληψίας βρίσκεται σε τούτο, στο ότι δεν μπορούμε να έχουμε καμιά έννοια για το ότι μια ουσία μπορεί ταυτόχρονα μόνο ως προκληθείσα από ένα άλλο ον να υπάρχει και να διαρκεί. Αφού η παραμονιμότης για τον ίδιο της τον εαυτό είναι ο χαρακτηρησμός κάθε ουσίας ως φαινομένου».³⁰⁹

Για τον Kant, ο Σπινοζισμός έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αυτενέργεια των ελεύθερων όντων. Υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας του Spinoza, θα μπορούσε κατ' αντιστοιχία να εξηγηθεί και η ομοιότης μεταξύ της υποταγής του *ανθρώπου* στον ιουδαϊκό-χριστιανικό Θεό και της αντίστοιχης του *δούλου* στον *αφέντη*. Όπως λοιπόν ο Kant θα στραφεί εναντίον της πρώτης, κατά παρόμοιο τρόπο, υπό την επήρεια του Rousseau, θα στραφεί και εναντίον της δεύτερης: «Οτι ο ίδιος ο άνθρωπος [...] οφείλει να μην έχει ψυχή και καμιά ίδια βούληση και ότι μια άλλη ψυχή οφείλει να κινεί τα μέλη μου, αυτό είναι ασυνάρτητο και λανθασμένο. [...] Ένας τέτοιος άνθρωπος δεν είναι [...] παρὰ ένα οικιακό σκεύος ενός άλλου. Θα μπορούσα εξίσου να έχω σε υπόληψη τόσο τις μπότες του κυρίου όσο και τον υπηρέτη του. Εν συντομία, ο άνθρωπος, που σ' αυτή την περίπτωση εξαρτάται, δεν είναι πλέον ένας άνθρωπος, έχει απωλέσει αυτή τη βαθμίδα, δεν είναι τίποτα εκτός από ένα εξάρτημα ενός άλλου ανθρώπου».³¹⁰ Είναι προφανές ότι ο γερμανός φιλόσοφος θ' αντιταχθεί στη διαχειριστικότητα του δούλου εκ μέρους του κυρίου, που μετατρέπει τον δούλο σε απλό μηχανημα-εξάρτημα, τον καθιστά υποχείριο, χωρίς καμιά δυνατότητα πρωτοβουλίας. Την μηχανοποίηση αυτή του ανθρώπου εντοπίζει ο Kant και στο δόγμα περί δημιουργίας (συμπεριλαμβανομένης και της διατηρήσεως της ύπαρξης μέσω της *creatio continua dei*), επιθυμώντας με κάθε τρόπο να εξοβελίσει από το κριτικό του σύστημα. Γι' αυτό και ο υπαινιγμός του οικιακού σκεύους, ως εξαρτήματος του αφέντη, οδηγεί αναπόφευκτα στον ανεπιθύμητο Σπινοζισμό, καθώς η ιδιότης του εξαρτήματος μπορεί να κατανοηθεί και ως συμβεβηκός ή τρόπος.³¹¹ Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η αντίθεση προς τον Spinoza αποκτά ένα χαρακτηριστικό, το οποίο υποδηλώνει τη δυνατότητα αυτενέργειας του ανθρώπου. Πρόκειται για τον αυτοκαθορισμό του πεπερασμένου υποκειμένου, ως

³⁰⁹ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6322, σελ. 640.

³¹⁰ Kant: AA XX, *Bemerkungen zu den Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*, 1764, σελ. 93, 94. Πρβλ. και Schmitz, ό.π.α., σελ. 45.

³¹¹ Πρβλ. και Schmitz, ό.π.α., σελ. 45.

αυτενεργού οντότητας και ελεύθερης ουσίας έναντι της άπειρης θεϊκής ουσίας.³¹²

Θα έλεγε κανείς ότι το μάθημα του Spinoza φαίνεται να επιτυγχάνει τον στόχο του, καθώς η χωρική θεολογία του μπαρόκ αφήνει ανεξίτηλα τα ίχνη της στην καντιανή σκέψη· τελικά ο χώρος απειλεί να μετατραπεί σε μια απέραντη καταπακτή, που καταβροχθίζει τα πάντα. Οφθαλμός του Θεού ο ίδιος, ορά τα πάντα, υποδέχεται και εισδέχεται τα πάντα, μετατρέποντας την αυτοδυναμία του υποκειμένου σε απλό συμβεβηκός. Μόνο μια υπόσταση που διαφεύγει αυτό το πεπρωμένο, μπορεί να είναι απομονωμένη και συνεπώς αυτοδύναμη. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, η υπόσταση δεν επικοινωνεί με τον έξω κόσμο ούτε με άλλες υποστάσεις. Έτσι, για να επιτύχει την επικοινωνία, χρειάζεται κάποια άλλη δύναμη, εκτός από τον χώρο. Ένα είδος τρίτης υποστάσεως, δηλαδή, που επιτρέπει την αλληλεπίδραση και συνεπώς την επικοινωνία μεταξύ των υποστάσεων. Και η επιζητούμενη υπόσταση δεν μπορεί να είναι άλλη από τον *Deus sive Natura* του Spinoza, ως αυθύπαρκτη, αυταίτια και αυτοδημιουργούμενη υπόσταση, κατηγορήματα ή τροποποιήσεις της οποίας αποτελούν όλα τα πράγματα. Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, ο Kant θα σημειώσει σ' έναν *Στοχασμό*: «Ο χώρος καθιστά την επικοινωνία δυνατή [...]. Η αλληλεπικοινωνία των ίδιων των πραγμάτων καθ' εαυτά πρέπει [...] να έχει μια τρίτη υπόσταση, στην οποία αυτά είναι συμβεβηκτά και σχετίζονται μεταξύ τους –Σπινοζισμός– [...]».³¹³ Το νόημα του *Στοχασμού* παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αρχίζει να διαφαίνεται στον ορίζοντα του γνωσιολογικού κριτικισμού η κατευθυντήρια εικόνα της «θεολογίας του χώρου», ο Σπινοζισμός ως αναπόφευκτη συνέπειά της και η αντίσταση την οποία προβάλλει ο γερμανός φιλόσοφος σ' αυτόν.

Την εν λόγω ακριβώς αντιπαράθεση προς τη σπινοζική υπόσταση θα κορυφώσει ο Kant στην *KrV* 1 εν αναφορά προς το υπερβατολογικό ιδεώδες (τον Θεό ως *ens realissimum*) και τον συσχετισμό (ή αναλογία) με τον χώρο. Δύο άκρως ενδιαφέροντα αποσπάσματα από την Υπερβατολογική Διαλεκτική σηματοδοτούν εκ νέου την επίδραση που άσκησε ο Spinoza στη σκέψη του γερμανού φιλοσόφου: «Κάθε πολλαπλότης των πραγμάτων είναι μόνο ένας [...] ποικίλος τρόπος να περιορίσει κανείς την έννοια της υπέρτατης πραγματικότητας, η οποία είναι και το κοινό τους υπόστρωμα, έτσι όπως όλα τα σχήματα είναι δυνατά μόνο ως διαφορετικοί τρόποι να περιορίσει κανείς τον άπειρο χώρο».³¹⁴ Εδώ διαπιστώνει κανείς την παραλληλία μεταξύ Θεού και χώρου. Ο περιορισμός του πρώτου οδηγεί ουσιαστικά και στον περιορισμό του δεύτερου. Θα λέγαμε μάλιστα ότι

³¹² Πρβλ. και Schmitz, ό.π., σελ. 45.

³¹³ Kant: AA XXIII, *Nachträge zur Kritik der reinen Vernunft* (A), Refl. LXXXVI E 34 - A 211, σελ. 31.

³¹⁴ *KrV* A 578/B 606.

το ανωτέρω απόσπασμα, στο οποίο συγκρίνεται ο χώρος με το υπερβατολογικό ιδεώδες, υπαινίσσεται και την άποψη του Spinoza από την 50^η επιστολή. Το γεωμετρικό σχήμα, που βρίσκεται στον χώρο, εκλαμβάνεται ως περιορισμός ή καθορισμός (*determinatio*), που αποδίδεται στο συγκεκριμένο αντικείμενο, όχι ως προς το είναι του, αλλά ως προς το μη είναι του.³¹⁵

Λίγο παρακάτω ο γερμανός φιλόσοφος θα επισημάνει: «Επειδή δεν μπορεί να πει κανείς ότι ένα πρωταρχικό ον αποτελείται από πολλά παράγωγα όντα, [...] το ιδεώδες του πρωταρχικού όντος θα πρέπει επίσης να νοηθεί ως απλό. Η παραγωγή κάθε άλλης δυνατότητας από αυτό το πρωταρχικό ον δεν θα μπορεί συνεπώς, [...] να θεωρηθεί επίσης ως ένας περιορισμός της υπέρτατης πραγματικότητάς του και εξίσου καταμερισμός της ίδιας, αφού το πρωταρχικό ον τότε θα θεωρείτο αμέσως ως ένα απλό συνονθύλευμα από παράγωγα όντα, κάτι που είναι αδύνατο [...]. Μάλλον πρέπει να υπόκειται ως βάση στη δυνατότητα όλων των πραγμάτων η υπέρτατη πραγματικότητα ως [...] λόγος και όχι ως συμπερίληψη, και η πολλαπλότητα των πρώτων θα βασιζόταν όχι στον περιορισμό του ίδιου του πρωταρχικού όντος, αλλά στην πλήρη συνέπειά³¹⁶ του [...]».³¹⁷ Το απόσπασμα αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να θεωρηθεί παράφραση της θεμελιώδους περί Θεού διδασκαλίας του Spinoza, σύμφωνα με την οποία ο Θεός αποτελεί μια άπειρη και απολύτως αδιαίρετη υπόσταση.³¹⁸ Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, τα ατομικά όντα δεν αποτελούν τμήματα, αλλά συνέπειες αυτής. Η υπόσταση δεν απαρτίζεται από μέρη ή σώματα, που διαφέρουν πραγματικά μεταξύ τους.³¹⁹ Παρεμφερώς ο Kant θα γράψει σ' έναν *Στοχασμό*: «Το αληθινό³²⁰ άπειρο (των πραγμάτων εν γένει), ό π ο υ όλα υπάρχουν, είναι η έννοια του Spinoza. [...]

³¹⁵ Βλ. Julius Hermann von Kirchmann, *Spinoza, Die Briefe mehrerer Gelehrten an Benedict von Spinoza und dessen Antworten, soweit beide zum besseren Verständniss seiner Schriften dienen*, Uebersetzt und erläutert von J. H. v. Kirchmann, Berlin, Verlag von L. Heimann, 1871, στο *Philosophische Bibliothek oder Sammlung der Hauptwerke der Philosophie alter und neuer Zeit*, von J. H. v. Kirchmann, Sechshundvierzigster Band, *Spinoza's Briefwechsel*, Berlin, 1871, Verlag von L. Heimann, *Fünfundzigster Brief* (Von 2. Juni 1674), σε άγνωστο παραλήπτη, σελ. 176. Εξ ου και το γνωστό motto, που θα χαρακτηρίσει τους μετακαντιανούς ιδεαλιστές, «*omnis determinatio est negatio*». Κάθε πράγμα αποτελεί άρνηση του όλου. Το πράγμα δεν είναι το όλο, και ως τέτοιο, ως μη όλο δηλαδή, είναι αυτό που είναι, είναι πράγμα. Πρβλ. και Schmitz, ό.π.α., σελ. 46, υποσ. 79.

³¹⁶ Ακολουθία, «εκ-δίπλωσή» (του).

³¹⁷ *KrV* A 579/B 607.

³¹⁸ Βλ. Spinoza, *Ηθική*, ό.π.α., μέρος πρώτο, *Περί Θεού, Πρόταση* 13, σελ. 95.

³¹⁹ Βλ. Spinoza, *Ηθική*, ό.π.α., μέρος πρώτο, *Περί Θεού, Πρόταση* 15, *Σχόλιο*, σελ. 102: «[...] εάν την προσέξουμε έτσι όπως είναι στον νου και τη συλλάβουμε καθόσον είναι υπόσταση, [...] θα τη βρούμε άπειρη, μοναδική και αδιαίρετη. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Πρβλ. και Schmitz, ό.π.α., σελ. 46, υποσ. 78.

³²⁰ Το πραγματικό (άπειρο).

προηγείται το Είναι, ύστερα (υπάρχει)³²¹ ο προσδιορισμός του ιδίου». ³²² Δικαιολημένα ο Jacobi θα παραλληλίσει τον *διαιρετό* καντιανό χώρο, όπως αναπτύσσεται στο 4^ο και 3^ο αντιστοίχως επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης, ³²³ με την άπειρη σπινοζική υπόσταση. ³²⁴

Μολονότι, πάντως, στο επίμαχο περί χώρου επιχείρημα, ο Kant προβαίνει σε μια παραχώρηση στη διαμάχη μεταξύ Leibniz και Clarke, καθώς και στη θεολογία του μαρκόι, υποδηλώνοντας και την προέλευση των κατ' ιδίαν τμηματικών χώρων κατά περιορισμό του ενός, ενιαίου, μοναδικού και άπειρου χώρου, ³²⁵ στην ουσία, η άποψη αυτή δεν φαίνεται ν' αποτελεί και τη σταθερή του πεποίθηση: «Η υπέρτατη πραγματικότητας δεν μπορεί να περιορισθεί, διότι διαφορετικά θα σταματούσε ο λόγος της δυνατότητας όλων των πραγμάτων. Έτσι, όπως ο χώρος δεν μπορεί στην πραγματικότητα να περιορισθεί, αλλά τα πράγματα στον χώρο». ³²⁶

Υπό το πρίσμα των τελευταίων σκέψεων, αντιλαμβάνεται κανείς γιατί ο Kant φαίνεται να κατανοεί μονόπλευρα τον Leibniz· και πράγματι, η αντίληψη του τελευταίου για

³²¹ Η () του γράφοντος.

³²² Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5905, σελ. 380. Πρβλ. και *KrV* A 266 επ../B 322: «Επίσης εν αναφορά προς τα πράγματα εν γένει, θεωρήθηκε [η] απεριόριστη πραγματικότης ως η ύλη κάθε δυνατότητας, [ο] περιορισμός όμως της ίδιας ([η] άρνηση) ως εκείνη η μορφή, διαμέσου της οποίας ένα πράγμα διακρίνεται από ένα άλλο σύμφωνα με υπερβατολογικές έννοιες».

³²³ *KrV* A 25/B 39.

³²⁴ Friedrich Heinrich Jacobi, *Über die Lehre des Spinoza* in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn, Breslau, bey Gottl. Löwe, 1785, σελ. 123: «VII. Αυτή η καθολική έννοια (πεμπτουσία) [ενν: των πεπερασμένων πραγμάτων] δεν είναι μια ασυνάρτητη σύνθεση πεπερασμένων πραγμάτων που συνιστούν ένα άπειρο όλον, αλλά, με την αυστηρότερη σημασία, ένα όλον, του οποίου τα μέρη μόνο σε αυτό και μετά από αυτό μπορούν να υπάρχουν, μόνο σε αυτό και μετά από αυτό μπορούν να νοούνται». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Την άποψή του θα ενισχύσει ο Jacobi με την παράθεση, σε *υποσημείωση*, του 4^{ου} καντιανού επιχειρήματος της μεταφυσικής έκθεσης του χώρου (*KrV* A 25) και του 5^{ου} αντιστοίχως της μεταφυσικής έκθεσης του χρόνου από την Α' έκδοση (*KrV* A 32). Τον παραλληλισμό μεταξύ Spinoza και Kant θα επισημάνει σωστά και ο Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 220, επικαλούμενος μάλιστα και δύο άλλα σημαντικά αποσπάσματα του Kant· το πρώτο από την τρίτη *Κριτική*, § 77: «Ο οποίος –ενν: ο χώρος– [...] με τον αληθινό λόγο, [...] έχει κάποια ομοιότητα, κατά το ότι σ' αυτόν κανένα τμήμα δεν μπορεί να προσδιορισθεί χωρίς τη σχέση του προς το Όλο (του οποίου η παράσταση συνεπώς υπόκειται ως υπόβαθρο στη δυνατότητα των μερών)» και το δεύτερο από την *Κριτική του καθαρού Λόγου* (*KrV* A 619/B 647): «[...] ο χώρος, [...] καθιστά πρωτογενώς δυνατά όλα τα σχήματα, που είναι αποκλειστικά διαφορετικοί *περιορισμοί* του ιδίου, [...]». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

³²⁵ *KrV* A 25/B 39: «Είναι ουσιαστικά ενιαίος, το πολλαπλό που ενυπάρχει σ' αυτόν συνεπώς και η καθολική έννοια των χώρων εν γένει στηρίζεται αποκλειστικά σε περιορισμούς».

³²⁶ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4248, σελ. 480.

τον χώρο, ως ιδέα στο πνεύμα του Θεού, κατ' αποκοπήν και επιμερισμό του οποίου³²⁷ δημιουργούνται οι ατομικοί χώροι,³²⁸ δεν μπορούσε να συμβαδίσει με τον καντιανό υπερβατολογικό ιδεαλισμό. Έτσι εξηγείται και η μομφή που εσφαλμένα αποδόθηκε στον Kant, περί δήθεν δηλαδή παραλείψεως μιας αντικειμενικής χωροχρονικής θεμελιώσεως.³²⁹ Ο ίδιος, εξάλλου, θα υποβάλει ευθέως το ερώτημα στη *Dissertatio*: «Σε ποια αρχή στηρίζεται η ίδια η σχέση όλων των ουσιών, που, ιδωμένη εποπτικώς, ονομάζεται χώρος;»³³⁰ Έτσι, για τον Kant, στον κατ' αίσθηση αντιληπτό χώρο που παρουσιάζεται ως φαινόμενο, αντιστοιχεί και μια σχέση μεταξύ των ουσιών· δηλαδή, στις φαινομενολογικές χωροχρονικές σχέσεις ανταποκρίνεται ένας χώρος κι ένας χρόνος μεταξύ των πραγμάτων καθ' εαυτά. Υπ' αυτό το πρίσμα, ασφαλώς και ο Kant έλαβε υπόψη το ενδεχόμενο του αντικειμενικού χώρου, δεν παρέμεινε όμως στην άποψη αυτή, διότι η αποδοχή της δεν εξυπηρετούσε κατά πάσα πιθανότητα τον βαθύτερο στόχο του, που ταυτίζεται με το νόημα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Το γιατί η αντικειμενική αντίληψη περί χώρου δεν ευνοούσε τον στόχο του φιλοσόφου, αποτελεί καθ' ημάς ένα από τα πλέον κρίσιμα ερωτήματα που θα μπορούσε να εγείρει η μελέτη της καντιανής φιλοσοφίας. Ας επιχειρήσουμε λοιπόν να δώσουμε την απάντηση.

Είναι προφανές ότι, για να γνωρίσουμε τα αντικείμενα, απαιτείται και η δυνατότης γνωσιολογικής τους προσεγγίσεως. Κι αυτή δεν μπορεί να είναι άλλη από έναν *a priori* γνωσιακό μηχανισμό, χάρη στον οποίο το υποκείμενο μετατρέπει τα αντικείμενα σε εμφανιζόμενα και στη συνέχεια, με τη βοήθεια της πρωταρχικής συνθετικής ενότητας της υπερβατολογικής συγκατάληψης –στην οποία υπάγονται οι κατηγορίες, τα σχήματα και οι θεμελιώδεις αρχές–, σε γνωστικά αντικείμενα. Ωστόσο, η *a priori* φύση του χαρακτήρα των γνωσιολογικών παραμέτρων της πραγματικότητας οδηγεί κατ' ανάγκη και στην ένταξη του ταξινομητικού μηχανισμού του χώρου και του χρόνου –μαζί με τις κατηγορίες– μέσα στον άνθρωπο, που μετατρέπει τα πράγματα σε εμπειρικά αντικείμενα και συνεπώς σε διαγνώσιμα φαινόμενα. Εδώ όμως χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή· θα πρέπει να κατανοηθεί η διάκριση

³²⁷ Εννοείται, του χώρου.

³²⁸ Αυτή είναι η μία πλευρά της λείβνιτειας περί χώρου αντιλήψεως. Η άλλη είναι η προσθετική του φύση, ως αποτέλεσμα του συνδυασμού των δυνάμεων που ειλύνονται από τις μονάδες. Για τις περί χώρου απόψεις του Leibniz, βλ. και παρακάτω, κεφάλαιο 5ο, *Τελικές εκτιμήσεις*, υποενότητα B.1., *Ιδεατότης του χώρου*, σελ. 245, 246.

³²⁹ Βλ. σχετικά Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 143-148.

³³⁰ Kant: AA II, *Dissertatio*, § 16, σελ. 407. Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 143. Βλ. επίσης και *KrV* A 23/B 37-38, όπου ο Kant δείχνει να λαμβάνει υπ' όψη το ενδεχόμενο της αντικειμενικότητας του χώρου.

μεταξύ «Εμφανιζόμενου» («Erscheinung») και «Φαινομένου» («Phaenomen»). Σύμφωνα με τον Kant, το πρώτο είναι *αδιάγνωστο αντικείμενο*,³³¹ εμφανής απλώς εκδήλωση, που δεν έχει ακόμα υπαχθεί στη συνθετική ενότητα των κατηγοριών, προκειμένου να μετατραπεί σε αντικειμενική γνώση, το δεύτερο είναι *διαγνώσιμο αντικείμενο*,³³² που έχει πλέον υπαχθεί στον εννοιολογικό μηχανισμό των κατηγοριών. Ωστόσο, το βασικό συμπέρασμα από τις παραπάνω σκέψεις είναι τούτο: εάν η γνώση των αντικειμένων επιτυγχάνεται μόνο διά της προσεγγίσεώς τους μέσω του χώρου και του χρόνου, τότε δεν μπορεί να υπάρξει γνώση των πραγμάτων καθ' εαυτά, ακόμα και με τη συνδρομή των εννοιών. Εδώ ακριβώς εστιάζεται το βαθύτερο νόημα του εν ευρεία εννοία «υπερβατολογικού ιδεαλισμού», ως όρου του «κριτικισμού» και της λεγόμενης «κοπερνίκειας επανάστασης», στον περιορισμό δηλαδή του ανθρώπινου γνωστικού βεληνεκούς στον χώρο της εμπειρίας (πρόκειται για τον «κριτικισμό», ως προσγραφή των νόμων του πνεύματος στη φυσική πραγματικότητα) διά της κατ' ανάγκη μετατροπής του χώρου και του χρόνου σε *a priori* μορφή εποπτείας (πρόκειται για τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό εν *στενή* εννοία). Υπ' αυτή την έννοια, η γνώση περιορίζεται αναγκαία στο αντικείμενο, όπως αυτό διαμορφώνεται από το υποκείμενο, σύμφωνα με τον προτερολογικό μηχανισμό του χώρου, του χρόνου και των κατηγοριών. Γι' αυτό και ως γνωστικά αντικείμενα θεωρούνται μόνο τα φαινόμενα. Εξ αυτού του λόγου συνάγεται και η αδυναμία γνώσης των πραγμάτων που υπερβαίνουν το πεδίο των φαινομένων, ακόμα κι αν ευλόγως πιθανολογείται και άλλος τρόπος γνωσιακής τους προσεγγίσεως. Έτσι, οι έννοιες – οι *notiones* της *Dissertatio* και μετέπειτα «κατηγορίες» της *Kτκ1*– οφείλουν να έχουν καθαρά και μόνο εμπειρική χρήση και εφαρμογή. Κατά περιεργό τρόπο, όμως, ο Kant της *Διατριβής* θα υποστηρίξει τη δυνατότητα γνώσης ακόμα και των πραγμάτων καθ' εαυτά με τη συνδρομή της νοήσεως, κατακερματίζοντας έτσι τη γνωσιολογική ομοιομορφία της πραγματικότητας. Ενώ, δηλαδή, σωστά μετατρέπει τα γνωστικά αντικείμενα σε διαγνώσιμα φαινόμενα, περιορίζοντας τη γνώση στο πεδίο των φαινομένων, ταυτόχρονα την επεκτείνει, καθ' ημάς εσφαλμένα, και στον «χώρο» των πραγμάτων καθ' εαυτά· σ' αυτήν ακριβώς την διά της νοήσεως επέκταση της γνώσης στον *υπερεμπειρικό* χώρο εντοπίζεται και η αδυναμία της *Dissertatio*, που θα οδηγήσει τον Kant αναπόφευκτα σ' έναν κόλουρο, περιτετμημένο «υπερβατολογικό ιδεαλισμό», που δεν συνοδεύεται βέβαια και από τον σύστοιχο του Κριτικισμό. Κατά την άποψή μας, ο γερμανός φιλόσοφος θα έπρεπε, ή να μετατρέψει τον

³³¹ Με πάλυα, έχει σημασία: πρόκειται για Κάτι που βρίσκεται έξω από το υποκείμενο, *μη* θεωρούμενο όμως ακόμα ως γινώσκον υποκείμενο.

³³² Χωρίς πάλυα, έχει σημασία: εδώ πρόκειται για Κάτι που βρίσκεται πλέον *μέσα* στο υποκείμενο, θεωρούμενο τώρα ως *γινώσκον*.

χώρο και τον χρόνο από απόλυτη, αντικειμενική και αυθύπαρκτη οντότητα σε υποκειμενική μορφή εποπτείας, με παράλληλη όμως *μετατροπή και των εννοιών σε μέσο γνώσης των φαινομένων* ή να μην επιχειρήσει καν τη μετατροπή του χώρου και του χρόνου σε υποκειμενική μορφή εποπτείας, δεχόμενος τη δυνατότητα γνώσης των πραγμάτων μόνο με τη βοήθεια της διανοίας, όπως υποστήριζε η παραδοσιακή υπερβατική μεταφυσική οντολογία του Leibniz και του Wolff. Αντ' αυτών, όμως, ο Kant θα επιλέξει την πρώτη εκδοχή, χωρίς ωστόσο και την ανάλογη μετατροπή των κατηγοριών σε μέσο γνωσιακής προσέγγισης μόνο των εμπειρικών αντικειμένων. Έτσι, μετατρέπει τον χώρο και τον χρόνο σε υποκειμενική μορφή εποπτείας και αφήνοντας περιέργως στη δικαιοδοσία της διανοίας τη γνώση των πραγμάτων καθ' εαυτά, προβαίνει στην πρώτη λύση κατά το ήμισυ. Δηλαδή, με τη βοήθεια του χώρου και του χρόνου γνωρίζουμε τα φαινόμενα και με τη βοήθεια των κατηγοριών τα πράγματα καθ' εαυτά. Όμως, το αυθεντικό νόημα του καντιανού υπερβατολογικού ιδεαλισμού οδηγεί κατ' ανάγκη και στην αγνωσιμότητα των τελευταίων. Εδώ εντοπίζεται και ο πυρήνας του Κριτικισμού, τον οποίο, τουλάχιστον ο προκριτικός Kant, δεν φαίνεται να ήταν σε θέση να υιοθετήσει. Δικαιολογημένα, συνεπώς, θα υποστήριζε κανείς ότι το μεγάλο δίλημμα μεταξύ υπερβατικής πραγματικότητας του χώρου και ελευθερίας του έλλογου όντος δεν είχε ακόμα τεθεί με απόλυτη αυστηρότητα, κάτι που θα συμβεί αργότερα με την *Kτκ1*.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, σύμφωνα με τον Kant, ο χώρος δεν μπορεί να είναι πραγματικός και ανεξάρτητος από τη συνείδηση του γινώσκοντος υποκειμένου. Όπως τονίζει σ' ένα εξαιρετικά σημαντικό εδάφιο της *Κριτικής του πρακτικού Λόγου*: «[...], εάν κάποιος δεν αποδεχθεί [...] την ιδεατότητα του χρόνου και του χώρου, υπολείπεται μόνο ο Σπinoζισμός, στον οποίο χώρος και χρόνος είναι ουσιώδεις καθορισμοί του ίδιου του πρωταρχικού όντος, τα πράγματα όμως, που εξαρτώνται από αυτό (συνεπώς ακόμα και εμείς οι ίδιοι), δεν είναι υποστάσεις, αλλά απλώς συμβεβηκότα που ενυπάρχουν σ' αυτό: διότι, εάν αυτά τα πράγματα υπάρχουν απλώς ως επιδράσεις του στον χρόνο, ο οποίος θα ήταν αφ' εαυτού ο όρος της καθ' εαυτήν ύπαρξής τους, τότε και οι ενέργειες αυτών των όντων θα έπρεπε να είναι απλώς δικές του ενέργειες, τις οποίες ασκούσε οπουδήποτε και οποτεδήποτε».³³³

Υπό το πρίσμα των τελευταίων σκέψεων, αντιλαμβάνεται κανείς και τον πυρήνα της καντιανής σκέψης, που έγκειται στην εξισορρόπηση μεταξύ χριστιανικού δόγματος περί δημιουργίας του κόσμου και αυτενέργειας της έλλογης ουσίας. Εξ ου και η εμφάνιση στο

³³³ Kant: AA V, *Kritik der praktischen Vernunft*, σελ. 101, 102.

γνωσιολογικό προσκήνιο της ιδεατότητας του χώρου και του χρόνου.³³⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εν προκειμένω παρουσιάζει και ο *Στοχασμός* που ακολουθεί: «Επιπλέον, χώρος και χρόνος είναι τόσο αναγκαίοι a priori καθορισμοί της ύπαρξης των πραγμάτων, ώστε αυτοί, θα έπρεπε να καταστούν, [...], όχι μόνο όροι της ύπαρξης της θεότητας, αλλά, λόγω της απειρότητάς τους, της απόλυτης αναγκαιότητάς τους [...], οπωσδήποτε θεϊκές ιδιότητες, εάν ήταν προσδιορισμοί των ιδίων των πραγμάτων καθ' εαυτά. Αφού, [...] , δεν υπάρχει κανένας λόγος, γιατί οφείλει να τους περιορίσει απλώς σε πεπερασμένα όντα. Η θεολογία, προκειμένου να μην αντιφάσκει προς τον εαυτό της, θεωρεί τον εαυτό της υποχρεωμένο να μετατρέψει και τους δύο σε μορφή της αισθητικότητάς μας και να υποβάλει σε όλα τα πράγματα, που μπορούν να γνωσθούν από μας ως φαινόμενα, *νοούμενα*, τα οποία εμείς δεν γνωρίζουμε, εν αναφορά όμως προς τα οποία λαμβάνει χώρα το απόλυτο. Επειδή τώρα η διαμάχη μεταξύ των αρχών του απολύτου, συνεπώς η αντινομία του Λόγου, δεν μπορεί οπωσδήποτε να ρυθμίζεται στη σύνθεση και στις αρχές του εν χώρω και χρόνω περιορισμένου, χωρίς να προσδώσει αυτή τη διαφορά μεταξύ των αντικειμένων και των παραστάσεών τους, η θεολογία οδηγείται στην αισθητική κριτική³³⁵». ³³⁶ Ο εν λόγω *Στοχασμός* συμβάλλει καθοριστικά στη βαθύτερη κατανόηση της καντιανής σκέψης και ειδικά των κινήτρων που ώθησαν τον Kant στην ίδρυση του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Για τον γερμανό φιλόσοφο, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η εξομοίωση του Θεού με τον χώρο, όπως υπαγορεύει ο Σπinoζισμός. Γι' αυτό και ο Kant θα υποχρεωθεί να αποθεοποιήσει τον χώρο, μετατρέποντάς τον σε μορφή αισθητικότητας μέσω της κριτικής έρευνας, στην οποία υποβάλλει τον τρόπο γνωσιολογικής προσπέλασης των αντικειμένων. Διά της μετατροπής του χώρου από αυθύπαρκτη οντότητα σε υποκειμενική μορφή εποπτείας, αυτός μετατίθεται εντός του υποκειμένου, ως a priori ταξινομητικός γνωσιολογικός μηχανισμός, που με τον χρόνο και τις κατηγορίες οικοδομεί αυτενεργώς από μορφολογική³³⁷ άποψη την εμπειρία.

³³⁴ Κρίσιμοι *Στοχασμοί* από τις δεκαετίες του 1780 και 1790 σηματοδοτούν και την ανάγκη θεωρήσεως του υπερβατολογικού ιδεαλισμού ως μοναδικού μέσου απεγκλωβισμού από την θεολογία του χώρου. Βλ. μεταξύ άλλων, Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6285, σελ. 552: «Τα πράγματα στον χώρο είναι όλα a priori προσδεδεμένα στον όρο του χώρου. Εάν αυτός ήταν κάτι αφ' εαυτού υπάρχον, [...] θα ήταν επίσης αναγκαίος, και ο Θεός επίσης προσδεδεμένος στο είναι του ίδιου». Βλ. επίσης Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5761, σελ. 346, 34: «Εάν χώρος και χρόνος ήταν αντικείμενα έξω από τη σκέψη ή ιδιότητές τους, τότε θα ήταν αυτά αναγκαία όντα ή ιδιότητες του ίδιου [ενν: του Θεού]».

³³⁵ Προφανώς στην κριτική της αισθητικότητας, στην έρευνα των όρων της αισθητικότητας, στην ίδια εν τέλει την υπερβατολογική αισθητική.

³³⁶ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6317, σελ. 626, 627.

³³⁷ *Experientia formaliter spectata*.

Με τον τρόπο αυτόν τα όρια της γνώσης χαράσσονται διά της μεταθέσεως του Θεού στο αδιάγνωστο επέκεινα.³³⁸ Οι τελευταίες σιέψεις εμφανίζουν εκ νέου στο φιλοσοφικό προσκήνιο την ανάγκη απεγκλωβισμού του χώρου και του χρόνου από τη θεϊκή κυριαρχία. Εάν ο χώρος ήταν κάτι περισσότερο από υποκειμενικός, ο Θεός θα ήταν προσδεδεμένος σ' αυτόν, και ο χώρος θ' αποτελούσε ιδιότητα του Θεού. Περισσότερο από υποκειμενικός, όμως, σημαίνει αντικειμενικός χώρος. Και ως τέτοιος θα εξομοιωνόταν με το ανώτατο ον, κατηγορημα και τροποποίηση του οποίου και θα αποτελούσε, κάτι που όμως θα οδηγούσε περαιτέρω, σύμφωνα πάντοτε με τον Kant, και στην ανελευθερία του ατόμου, καθώς ο άνθρωπος εντάσσεται στον χώρο και συνεπώς στην αυτενέργεια του Θεού, ως της μίας και μοναδικής σπinoζικής υπόστασης. Υπ' αυτό το πρίσμα, τη μοναδική λύση απεγκλωβισμού από το πολύπλοκο αυτό ζήτημα φαίνεται να προσφέρει τελικά η ιδεατότης του χώρου, διά της οποίας απομακρύνεται το φάντασμα του Σπinoζισμού. Για τον Kant, ο πραγματικός χώρος –υπό τη μορφή ενός πράγματος καθ' εαυτό ή χαρακτηριστικού των πραγμάτων καθ' εαυτά– «απειλεί» να μετατραπεί σε ιδιότητα (ή τρόπο) του Θεού, που απορροφά τα υπόλοιπα αντικείμενα που βρίσκονται στον χώρο. Είναι προφανές ότι τα πεπερασμένα όντα «καταβροχθίζονται» από τον Θεό, αφαιρουμένης έτσι και της αυτενέργειας της ουσίας τους.³³⁹

Με την ιδεατότητα του χώρου, στην οποία οδηγεί ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός, οι πεπερασμένες ουσίες απελευθερώνονται από τον κίνδυνο απώλειας της αυτοδυναμίας τους, ο οποίος εμφωλεύει στην παραλληλία Θεού και χώρου. Έτσι, ως απλές, νοητικές μονάδες ενεργούν πλέον αυτοβούλως, χωρίς να σχετίζονται εξωτερικά με τον χώρο.³⁴⁰ Σ' έναν άλλο

³³⁸ Είναι φανερό ότι ο αποθεοποιημένος χώρος οδηγεί στον αποχωροποιημένο Θεό. Πρβλ. επίσης και AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Teil, *Reflexion* 6429, σελ. 713: «Εάν ο χώρος ήταν η μορφή των εξωτερικών σχέσεων αυτών καθ' εαυτές, τότε θα μπορούσαν να υπάρχουν περισσότερα πραγματικότερα όντα». Εάν υπάρχει ένας Θεός και συνεπώς ένας χώρος κι ένα πράγμα καθ' εαυτό, τότε πολλά πράγματα καθ' εαυτά οδηγούν σε πολλούς αντικειμενικούς και απόλυτους χώρους και συνεπώς σε πολλούς θεούς.

³³⁹ Πρβλ. και Schmitz, ό.π.α., σελ. 52, 53. Εξ ου και το μεγαλύτερο βάρος, που αποδίδεται τελικά στην ιδεατότητα του χώρου έναντι της αντίστοιχης του χρόνου, Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4720, σελ. 687: «[...] ο χώρος είναι ο λόγος της δυνατότητας (του έξω, συνεπώς) του αντικειμένου, αντίθετα ο χρόνος αφορά μόνο την κατάσταση και αναφέρεται στην απλή υπαρξη, ως ο λόγος των σχέσεων των πραγμάτων στην υπαρξη τους και στο μέτρο της διάρκειάς τους. Γι' αυτό ο χρόνος δεν είναι [...] λόγος της δυνατότητας των πραγμάτων, προπάντων όχι των ουσιών». Πρβλ. και Schmitz, ό.π.α., σελ. 53.

³⁴⁰ Πρβ. και Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4556, σελ. 592, 593, σχετικά με την ανθρώπινη ψυχή: «Η ζωή συνίσταται στην ενδότερη επάρκεια της αυτενέργειας για παραστάσεις και επιθυμίες, αλλά με εξωτερικά εμπόδια η ουσία αυτή μπορεί να κοιμάται, μολονότι οπωσδήποτε ζει. Το σώμα δεν περιέχει τον όρο της δυνατότητας της ζωής της ψυχής ή έστω μόνο μιας από τις δραστηριότητές της, αλλά είναι ένα

Στοχασμό, ο Kant θα γράψει: «Τα απλά όντα δεν μπορούν ως τέτοια να είναι τμήματα του κόσμου των αισθήσεων. Αφού θα ήταν αμέσως τότε τμήματα του αντικειμένου των εξωτερικών αισθήσεων, δηλαδή του εκτατού (αντικειμένου). Όμως, το εκτατό (αντικείμενο) δεν αποτελείται από απλά μέρη. Γι' αυτό κάθε ζωϊκή αρχή πρέπει να συγκαταλέγεται στα νοητά (όντα), συνεπώς και η ψυχή επίσης. [...] Τα απλά όντα δεν έχουν κανέναν τόπο στον κόσμο».³⁴¹ Με απλά λόγια, ως νοητή οντότητας, η ψυχή βρίσκεται ελεύθερη πέραν του χώρου και του χρόνου. Τελικά, το νόημα της ελευθερίας συνίσταται στην υπαγωγή στην αδυναμία επιλογής και στην κατ' ανάγκη συμφιλίωση με την αδυναμία αυτή, που αποτελεί εν τελευταία και τη μεγαλύτερη δυνατότητα. Σε συνάρτηση με τον προηγούμενο, ο *Στοχασμός* που ακολουθεί φωτίζει περισσότερο τα πράγματα: «Αλλά ο νοητός κόσμος δεν απαρτίζεται από φαινομενικές ουσίες (φαινόμενα), συνεπώς (αποτελείται) από μονάδες. Αυτές στην εξωτερική τους σχέση δεν έχουν τίποτα από τον χώρο, συνεπώς μόνο εσωτερικές δυνάμεις, δηλαδή παραστασιακές δυνάμεις».³⁴²

Έτσι, οι μονάδες είναι απλά και συνεπώς ελεύθερα όντα, που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους και ανήκουν στον νοητό κόσμο, εντός του οποίου και αυτενεργούν. Εδώ είναι προφανής η λειβνίτεια επίδραση στην καντιανή σκέψη. Μια τέτοια ακριβώς αυτοδύναμη και ελεύθερη ουσία αποτελεί για τον Kant και ο ανθρώπινος νους. Σ' έναν *Στοχασμό*, λίγο μετά το 1775, ο φιλόσοφος σηματοδοτεί τον πυρήνα της σκέψης του: «Η ίδια η διάνοια (ένα ον, που έχει διάνοια) είναι απλή. Είναι ουσία. Είναι υπερβατολογικά ελεύθερη. [...] Όλα τα αντικείμενα της ίδιας αποτελούν ένα όλο συντεθειμένο, το οποίο ονομάζεται κόσμος (ενότητα του χώρου). [...] Όλα θεμελιώνονται σε μια πρωταρχική διάνοια, η οποία είναι ο υπερεπαρκής λόγος του κόσμου».³⁴³ Ο εν λόγω *Στοχασμός* φαίνεται να συνοψίζει το νόημα του επερχόμενου γερμανικού ιδεαλισμού: εδώ βρίσκεται η *αρχή της συνείδησης* του Reinhold, τα *διαφορικά της συνείδησης* του Maimon, το *εγώ και το ουκ εγώ* του Fichte, το *Εγώ ως αρχή της φιλοσοφίας* του Schelling. Έτσι, σύμφωνα με τον Kant, η νόηση αποτελεί μια απλή, παντοδύναμη και ελεύθερη ουσία, που ουσιαστικά «δημιουργεί» τον κόσμο. Και σ' αυτό ακριβώς έγκειται η αυτονομία της νοήσεως. Γι' αυτό και η επαφή της με τον χώρο και την εμπειρία δεν επηρεάζει την υπόστασή της ούτε πλήττει την ελευθερία της, καθώς δεν κινδυνεύει να υποταχθεί στη θεϊκή κυριαρχία.

Από τη μία λοιπόν, για να συνοψίσουμε, έχουμε την *εμπειρία* που διέπεται από

εμπόδιο, στην υπερνίκηση του οποίου [...] η ψυχή είναι προσδεμένη».

³⁴¹ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4534, σελ. 585.

³⁴² Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5979, σελ. 414.

³⁴³ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4758, σελ. 707.

χωροχρονική αναγκαιότητα, και από την άλλη, την *ελευθερία* που αποτυπώνεται στην αυτενέργεια της ανθρώπινης διάνοιας. Είναι προφανές ότι, αναγκαιότης και ελευθερία, χώρος/χρόνος και αυτενέργεια αποτελούν το δίπτυχο της καντιανής σκέψης. Θα έλεγε κανείς μάλιστα ότι ο ανθρώπινος Λόγος επιβάλλει όρια στη γνώση για να δικαιώσει την ελευθερία μέσω της αυτενέργειας της νοήσεως. Όσο κι αν φαντάζει παράδοξο, τελικά ο άνθρωπος οφείλει να μετατρέψει τον χώρο σε δική του συνθήκη, σε δικό του όρο γνωσιακής προσέγγισης των πραγμάτων, προκειμένου να εξασφαλίσει την ατομική του ελευθερία, κατοχυρώνοντας έτσι και την ενότητα του *entis realissimi* στο αδιάγνωστο εκείθεν. Υπ' αυτό το πρίσμα, η χωροχρονική εμπειρική αναγκαιότης αποτελεί την προϋπόθεση κατοχυρώσεως της ελευθερίας. Εν τελευταία αναλύσει, ο περιβόητος υπερβατολογικός ιδεαλισμός υπηρετεί την ελευθερία του έλλογου όντος. Πρόκειται για συμπέρασμα καθοριστικής σημασίας, που καθ' ημάς συνοψίζει το νόημα της καντιανής φιλοσοφίας. Με χαρακτηριστικό τρόπο, ο Kant θα σκιαγραφήσει, στο δεύτερο ήμισυ του 1797, το σύστημά του ως εξής: «Το σύστημα της κριτικής του καθαρού Λόγου στρέφεται, ως σύστημα της φύσης και της ελευθερίας, εκ των οποίων το ένα οδηγεί στην αναγκαιότητα του άλλου, γύρω από δύο κομβικά σημεία: την ιδεατότητα του χώρου και του χρόνου και την πραγματικότητα της έννοιας της ελευθερίας, από τη μία εκ των οποίων, οδηγείται κανείς, με αναλυτικό τρόπο, αναπόφευκτα προς την άλλη».³⁴⁴ Σ' ένα άκρως σημαντικό απόσπασμα από τα *Losse Blätter*, ο Kant συμπυκνώνει την ουσία της φιλοσοφίας του: «Η πραγματικότης της έννοιας της ελευθερίας συνεπιφέρει κατά τρόπο αναπόφευκτο τη διδασκαλία για την ιδεατότητα των πραγμάτων ως αντικειμένων της εποπτείας εν χώρω και χρόνω. Αφού, εάν αυτές οι εποπτείες δεν ήταν απλώς υποκειμενικές μορφές της αισθητικότητας, αλλά μορφές των πραγμάτων καθ' εαυτά, τότε η πρακτική χρήση των ιδίων, δηλαδή οι (ανθρώπινες)³⁴⁵ ενέργειες θα εξαρτώντο οπωσδήποτε μόνο από τον μηχανισμό της φύσης και έτσι η ελευθερία, μαζί με τη συνέπειά της, την ηθικότητα, θα καταστρεφόταν».³⁴⁶

Είναι προφανές ότι η ελευθερία ισοδυναμεί με τον απεγκλωβισμό από τη φύση ως απόλυτη φυσική πραγματικότητα, στη χωροχρονική αναγκαιότητα της οποίας θα υποτάσσοντο, ούτως ή άλλως, οι ανθρώπινες ενέργειες, εάν ο χώρος και ο χρόνος αποτελούσαν ιδιότητες των πραγμάτων καθ' εαυτά και όχι υποκειμενικές μορφές εποπτείας.

³⁴⁴ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6353, σελ. 679. Παρεμφερώς, θα τονίσει στην *Preisschrift über die Fortschritte der Metaphysik*, AA XX, σελ. 311: «Υπάρχουν [...] δύο στηλοβάτες, γύρω από τους οποίους στρέφεται αυτή [η κριτική του Λόγου]: πρώτον, η διδασκαλία για την ιδεατότητα του χώρου και του χρόνου, [...] δεύτερον, η διδασκαλία για την πραγματικότητα της έννοιας της ελευθερίας, [...]».

³⁴⁵ Η () προσθήκη του γράφοντος.

³⁴⁶ *Losse Blätter*, I, σελ. 217. Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 515.

Λιγριβώς γι' αυτό, μόνο με τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό απελευθερώνεται ο άνθρωπος, αφού μόνο έτσι «δραπετεύει» από την αντικειμενικότητα του χώρου και του χρόνου, που εξομοιώνονται με τον Θεό. Αυτό είναι και το βασικό συμπέρασμα των τελευταίων σκέψεων: η βαθιά συνάφεια που ενώνει τη διδασκαλία περί ελευθερίας με την διδασκαλία περί Θεού. Την άρρηκτη αυτή σχέση θα πραγματευθεί ο Kant στην *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, εν αναφορά κυρίως προς την ιδεατότητα του χρόνου: «Στην πραγματικότητα, εάν οι ενέργειες του ανθρώπου, έτσι όπως ανήκουν στους εν χρόνω καθορισμούς του, δεν ήταν απλοί καθορισμοί του ιδίου ως φαινομένου, αλλά ως πράγματος καθ' εαυτό, τότε η ελευθερία δεν θα μπορούσε να διασωθεί. Ο άνθρωπος θα ήταν μαριονέτα, ή ένα [...] αυτόματο μηχανήμα, φτιαγμένο και απορροφημένο από τον ανώτατο δημιουργό κάθε καλλιτεχνήματος, και η αυτοσυνειδησία θα τον καθιστούσε μεν ένα σκεπτόμενο αυτόματο μηχανήμα, στο οποίο όμως η συνείδηση της αυθορμησίας, εάν θεωρείται ελευθερία, θα ήταν απλή αυταπάτη, καθόσον μόνο συγκριτικά αυτή αξίζει να ονομάζεται έτσι, επειδή οι επόμενες καθορίζουσες αιτίες της κίνησής της και μια μακριά σειρά από αυτές μέχρι την προσδιορισμένη τους αιτία, είναι οπωσδήποτε εσωτερικές, η τελευταία όμως και υψηλότερη βρίσκεται εντελώς, [...], σ' ένα ξένο χέρι».³⁴⁷ Έτσι, με την υποκειμενικότητα του χρόνου διασώζεται η ανθρώπινη ελευθερία τόσο αυτοτελώς όσο και σε σχέση με την παντοδυναμία του Θεού. Εάν αντίθετα ο χώρος και ο χρόνος εκληφθούν ως κάτι αντικειμενικό, ελλοχεύει ο κίνδυνος να οδηγηθούμε στον Σπinoζισμό, ο οποίος εξοβελίζει την ατομική ελευθερία. Έτσι μοναδικός τρόπος διάσωσης της ελευθερίας είναι η σύλληψη του Θεού ως όντος ανεξάρτητου από τους χρονικούς όρους, και συνάμα η διαφοροποίηση του άχρονου όντος από το ενχρονισμένο φαινόμενο εντός του ανθρώπου.³⁴⁸

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω σκέψεων, αίρονται οι αμφιβολίες ως προς την ερμηνεία της καντιανής φιλοσοφίας. Είναι λάθος να πιστεύουμε ότι ο Kant μπορούσε ν' αποδεχθεί χωρίς συνέπειες την ύπαρξη ενός αληθινού και αντικειμενικού χώρου, όπως πολλές φορές υποστηρίζουν ερμηνευτές του.³⁴⁹ Στο ερώτημα, λ.χ., του Vaihinger, «γιατί μια a priori εποπτεία, όπως η παράσταση του χώρου, δεν θα έπρεπε ν' ανήκει [...] ταυτόχρονα επίσης, ως αντικειμενική ιδιότης, στα πράγματα καθ' εαυτά»,³⁵⁰ την απάντηση θα δώσει ο ίδιος ο Kant σε μια φράση πλήρους νοήματος από τα *Losse Blätter*: «Η εποπτική μορφή των

³⁴⁷ Kant: AA V, *Kritik der praktischen Vernunft*, σελ. 101.

³⁴⁸ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 515.

³⁴⁹ Βλ. κυρίως Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., Excurs, *Der Streit zwischen Trendelenburg und Fischer*, σελ. 290-326 και ιδίως 314-318, με παραπομπή σε αντικαντιανούς συγγραφείς της εποχής (Eberhard, Maass, Pistorius, Schwab, G. E. Schulze, Selle, Ouvrier, Tiedemann, Brastberger, Platner, Beiersdorff, Wyttenbach κ.ά.)

³⁵⁰ Βλ. Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 289.

αντικειμένων στον χώρο και τον χρόνο αποδεικνύει την *υποκειμενικότητά* της, επειδή παριστάνεται *a priori* και ως αναγκαία».³⁵¹

Είναι αλήθεια ότι η προσέγγιση του ανωτέρω αποσπάσματος συνδέεται άρρηκτα και με την κατανόηση του απώτατου στόχου της φιλοσοφίας του Kant, που, όπως δείξαμε, δεν είναι άλλος από την κατοχύρωση της ελευθερίας. Και όπως ήδη διαπιστώσαμε, ελευθερία ισοδυναμεί αφενός, με τον *απεργλωβισμό* του ατόμου από τον απόλυτο χώρο και χρόνο –που ως τέτοιοι εξομοιώνονται με τον Θεό, οδηγώντας στην υποταγή του ανθρώπου στην παντοδυναμία του ανωτάτου όντος– και αφετέρου, με την *δημιουργία* της εμπειρίας υπό μορφολογική έννοια (*natura formaliter spectata*). Εάν ο χώρος εκληφθεί ως απόλυτη και αντικειμενική οντότης, ταυτίζεται με το *ens realissimum* και συνεπώς ο,τιδήποτε εντάσσεται σ' αυτόν, ακόμα και ο άνθρωπος, υποτάσσεται στη θεϊκή κυριαρχία. Πώς μπορεί λοιπόν ο άνθρωπος ν' απαλλαγεί από αυτήν; Μόνο δι' αποθεοποίησης του χώρου ή, αντιστρόφως, αποχωροποίησης του Θεού. Ωστόσο, η διάκριση του χώρου από το ανώτατο ον συνεπάγεται την ανάγκη μετάθεσής του εντός του ανθρώπου, καταλείποντας έτσι τον Θεό στο αδιάγνωστο εκείθεν. Δεδομένου όμως, ότι ο χώρος αποτελεί, για τον Kant, το μοναδικό μέσο γνωσιακής προσέγγισης των αντικειμένων, ως φαινομένων –προκειμένου στη συνέχεια να νοηθούν και, διά της υπαγωγής τους στη συνθετική ενότητα των κατηγοριών, να μετατραπούν σε διαγνώσιμα αντικείμενα–, είναι προφανές πως οτιδήποτε άλλο, εκτός από το φαινόμενο, θα παραμένει απρόσιτο στην ανθρώπινη γνώση. Εξ ου και η αδυναμία να γνωρίσουμε το πράγμα καθ' εαυτό. Έτσι, διά της μεταθέσεως του χώρου εντός του ανθρώπου, ο τελευταίος απελευθερώνεται από τη θεϊκή παντοδυναμίες, καθίσταται κυρίαρχος των πράξεών του και δημιουργεί τελικά την εμπειρική πραγματικότητα, που εδραιώνεται επί των *a priori* εποπτειών του χώρου και του χρόνου.

Ο *Vaihinger*, ωστόσο, πιστεύει ότι το συμπέρασμα του Kant δεν φαίνεται αναγκαίο, δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι αγνοεί τον αληθινό στόχο του φιλοσόφου: τη διασφάλιση της ελευθερίας του ατόμου, που επιτυγχάνεται με την κατοχύρωση της ενότητας του Θεού και την παράλληλη εξασφάλιση της αποδεικτικής βεβαιότητας των επιστημονικών προτάσεων.³⁵²

³⁵¹ Όπως παραδόθηκε από τον Reicke, στο *Altpreussische Monatsschrift*, XXVIII (1891), σελ. 419 (κατά παραπομπή του *Vaihinger*, *Kommentar* 2, ό.π.α, σελ. 289). (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

³⁵² Ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζει και η ένσταση του γερμανοελβετού φιλόλογου της εποχής Daniel Albert Wyttenbach: θεωρώντας ότι ο Kant εκκινεί από το αναμφισβήτητο γεγονός της σύνδεσης των κατ' αίσθηση αντιλήψεων με τον χωροχρόνο, πιστεύει ότι οδηγήθηκε στην αποδοχή της μη ένταξης σ' αυτόν των μη κατ' αίσθηση αντιληπτών πραγμάτων, σαν να ήθελε έτσι εσφαλμένα να παραδεχθεί ότι *όλοι οι σκύλοι είναι τετράποδα και γι' αυτό οτιδήποτε δεν είναι σκύλος δεν είναι τετράποδο*. Θα έλεγε κανείς ότι ο κυνικός παραλληλισμός του Wyttenbach επιθυμεί να αποδείξει το αυτονόητο: *την απόδοση της ιδιότητας του τετράποδου σε όλα τα ζώα του*

Τονίζουμε, λοιπόν, και πάλι· η αποδοχή του αντικειμενικού και απόλυτου χώρου έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τον τριπλό στόχο της καντιανής φιλοσοφίας: τον ανθρωπολογικό (την κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας), τον θεολογικό (τη διασφάλιση του *entis realissimi*) και τον επιστημολογικό (την εφαρμογή των φυσικομαθηματικών προτάσεων στην εμπειρική πραγματικότητα). Όσο κι αν φαντάζει περίεργο, χωρίς ατομική ελευθερία δεν διασφαλίζεται η ενότης του ανωτάτου όντος, και χωρίς την τελευταία δεν υπάρχει ο αναγκαίος περιορισμός της επιστημονικότητας των κρίσεων στο εμπειρικό πεδίο, ώστε να είναι δυνατές οι περιβόητες *a priori* συνθετικές προτάσεις.

Υπό το πρίσμα των τελευταίων σιέψεων, αντιλαμβάνεται κανείς τον πυρήνα της καντιανής σιέψης, που ανιχνεύεται στην αντιπαράθεση της υπερβατικής μεταφυσικής πραγματικότητας του χώρου προς την υπερβατολογική ελευθερία του έλλογου όντος. Είναι προφανές ότι η ελευθερία δεν μπορούσε να συμβαδίζει με την υπερβατική «χωρινή» πραγματικότητα, όπως και η ιδεατότης του χώρου δεν μπορούσε να συμπράξει με την έλλειψη της ελευθερίας. Τελικά, ο Kant θα ταχθεί υπέρ της τελευταίας, μετατρέποντας τον απόλυτο και αντικειμενικό χώρο σε υποκειμενική και *a priori* μορφή εποπτείας. Εδώ εστιάζεται το βαθύτερο νόημα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, χάρη στην αυτενέργεια της διάνοιας, η οποία δημιουργεί την εμπειρία με τη βοήθεια του χώρου, του χρόνου και των κατηγοριών, κατοχυρώνεται η ατομική ελευθερία. Εδώ ωστόσο προκύπτει ένα πολύ κρίσιμο ερώτημα: εάν πράγματι συμβαίνει αυτό, γιατί ο Kant δεν ερμηνεύει την αυθορμησία και παντοδυναμία της διάνοιας ως ελευθερία, αλλά τη δικαιώνει μόνο στον πρακτικό Λόγο; Τι άλλο, αλήθεια, θα έπρεπε να κάνει η ανθρώπινη νόηση για να χαρακτηριστεί ελεύθερη; Ο ίδιος ο φιλόσοφος, άλλωστε, υποστηρίζει τον ουσιακό χαρακτήρα της νοήσεως και την υπερβατολογική της ελευθερία.³⁵³

*επίγειου βασιλείου και όχι βέβαια μόνο στους σκόλους, γεγονός που ουδέποτε θα αμφισβητούσε ο ίδιος ο Kant: το απόσπασμα, όμως, του τελευταίου συνδέεται άρρηκτα με τον βαθύτερο στόχο της φιλοσοφίας του, ο οποίος οδηγεί στην υποκειμενικότητα του χώρου και του χρόνου, συμπυκνώνοντας το νόημα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Είναι προφανές ότι η ανθρωπολογική προοπτική του γερμανού φιλοσόφου τείνει ν' αποδείξει τουλάχιστον τον φαινομενολογικό χωροχρονικό συσχετισμό. Εξ αυτού του λόγου, όμως, ουδόλως συνάγεται και η αδυναμία εντάξεως των μη κατ' αίσθηση αντιληπτών πραγμάτων σε χωροχρονικές σχέσεις, όπως θα ισχυρισθεί ο Wyttenbach. Ο ίδιος ο Kant, εξάλλου, θ' αποδεχθεί στη *Dissertatio* την αντιστοιχία, στον φαινομενικό χώρο, ενός χώρου μεταξύ των πραγμάτων καθ' εαυτά, ενώ αργότερα, στην Υπερβατολογική Αισθητική, εύλογα διερωτάται, μήπως τελικά ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν καθορισμό ή σχέση των πραγμάτων, τέτοια όμως που θα αποδιδόταν σ' αυτά ως αυτός καθ' εαυτόν, ακόμα κι αν τα πράγματα δεν θα εποπτεύονταν (KrV A 23/B 37).*

³⁵³ Το ερώτημα αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον πρόλογο της Β' έκδοσης της *Κριτικής του καθαρού Λόγου*, όπου σχετικά με τον Γαλιλαίο και τους φυσικούς επιστήμονες ο Kant θα γράφει χαρακτηριστικά: «Κατάλαβαν,

Έτσι, ενώ περιγράφει και εξοπλίζει τον θεωρητικό Λόγο με τα χαρακτηριστικά της ελευθερίας, τελικά δεν την αποδίδει σε αυτόν επισήμως. Θα έλεγε κανείς ότι επιθυμεί να κρατήσει την επιστημονική θεωρία μακριά από την «άβυσσο» της ελευθερίας, από τις πολυπλοκότητες, με τις οποίες αυτή εμφανίζεται, έτσι ώστε να υπερβαίνει την αιτιότητα της φύσης. Με τον τρόπο αυτόν όμως, προβαίνει σ' έναν «κλινικό» καθαρισμό της φυσικής επιστήμης, απομακρύνοντας κάθε ίχνος αυτενεργού δράσης, γεγονός βέβαια που θα έχει και τις συνέπειές του. Έτσι, στην παράδοση αυτοκατανόησης της φυσικής δημιουργείται από τη συστηματική διάκριση μεταξύ θεωρητικού Λόγου, ο οποίος ασχολείται πρωτίστως με τις αναγκαιές, αιτιώδεις και φυσικές διαδικασίες, και πρακτικού Λόγου, στον οποίο ανήκει η ελευθερία, ένα ρήγμα, που επιτρέπει τελικά στην επιστήμη της φύσης να θεωρεί τη δραστηριότητά της χωρίς να λαμβάνει υπόψη το αυτενεργό υποκείμενο και την ελευθερία.³⁵⁴ Σύμφωνα με τις τελευταίες αυτές σκέψεις, η φυσική οφείλει να αναγνωρίσει την ελευθερία ως βασική της προϋπόθεση, ιδίως εάν ληφθεί υπόψη η τεχνική, που συνοδεύει τη φυσική επιστήμη, και στην οποία τελικά εκδηλώνεται η ελευθερία. Γι' αυτό και σε αντίθεση μ' ένα πνεύμα, που διακατέχεται από τον φόβο της προοδευτικής αποξένωσης, η ίδια η δυναμική εξέλιξη οφείλει να καταστεί αντικείμενο ενός πνεύματος, που ερευνά τη φυσική επιστήμη. Μόνο έτσι η ελευθερία μπορεί να διεισδύσει στη φύση, όχι ως κάτι απροσδιόριστο, αλλά ως συγκεκριμένη πραγματικότητα του πνεύματος.

ότι ο λόγος αντιλαμβάνεται μόνο αυτό, που ο ίδιος δημιουργεί σύμφωνα με την προδιαγραφή του, [...] και ότι πρέπει να αναγκάζει τη φύση να απαντά στις ερωτήσεις του, όχι όμως να αφήνεται να καθοδηγείται μόνο από αυτήν» (KrV B XIII, *Vorrede*). Και λίγο πιο κάτω, θα παρατηρήσει σχετικά με τη Μεταφυσική: «Γι' αυτό ας δοκιμάσει κανείς μια φορά να δει μήπως στα προβλήματα της Μεταφυσικής τα καταφέρουμε καλύτερα, εάν δεχτούμε, ότι τα αντικείμενα πρέπει να ρυθμίζονται προς τη γνώση μας, [...]» (KrV B XVI, *Vorrede*). Είναι προφανές ότι, σε αντίθεση με την αισθητικότητα, στη διάνοια αποδίδεται δημιουργική πρωτοβουλία. Ως διάνοια θα χαρακτηρίζαμε τη δυνατότητα δημιουργίας παραστάσεων, την αυτενέργεια δηλαδή της ίδιας της γνώσης. Η σύνδεση επίσης του πολλαπλού στην κατ' αίσθηση εποπτεία επιτυγχάνεται χάρη στην αυτενεργό δύναμη της διάνοιας (Aktus der Spontaneität, Aktus der Selbsttätigkeit). Στην υποσημείωση της § 25 της Β' έκδοσης της Υπερβατολογικής Αναλυτικής ο Kant επισημαίνει: «Το Εγώ Νοώ, εκφράζει το ενέργημα, να προσδιορίζω την ύπαρξή μου [...]» (KrV B 157, § 25). Ως κάτι καθορισμένο, που αποτελεί φαινόμενο στον χρόνο, είμαι ένα εμπειρικό ον, όπως τα άλλα πράγματα του κόσμου. Όμως, ως κάτι το καθορίζον, ως υποκείμενο υπό το πλήρες νοήμά του «δεν μπορώ να προσδιορίσω την ύπαρξή μου, ως αυτενεργού όντος, αλλά παριστώ μόνο την αυθορμησία του νοείν μου, δηλαδή του καθορίζειν, και η ύπαρξή μου παραμένει πάντοτε μόνο αισθητηρίως καθορίσιμη, δηλαδή ως η ύπαρξη ενός φαινομένου. Όμως, αυτή η αυτενέργεια κάνει ώστε να αποκαλούμαι νόηση». (KrV B 157, § 25).

³⁵⁴ Βλ. Gerhard Stamer, *Warum Kant die "Kritik der reinen Vernunft" hätte anders schreiben müssen?*, σελ. 1-2 (άρθρο στο διαδίκτυο: www.stamer-reflex.com/files/text/kolumne_200503.pdf).

Γ. Κριτική του «ελεύθερου Λόγου»;

Στο σημείο αυτό προσφέρεται η αφορμή να επισημάνουμε και τη διπλή σημασία της έννοιας της ελευθερίας στο πλαίσιο της καντιανής σκέψης, αφενός μεν, με *αρνητικό* τρόπο, ως *μη* υποταγής στη θεϊκή κυριαρχία, αφετέρου δε, με *θετικό* τρόπο, ως *αυτενεργού* οικοδομήσεως της εμπειρίας μέσω του αποθεοποιημένου χώρου και των κατηγοριών. Είναι προφανές ότι η απομάκρυνση του χώρου και του χρόνου από τον Θεό ισοδυναμεί κατ' ουσίαν με την απομάκρυνση του ανθρώπου, που υπόκειται στον χώρο, από την παντοδυναμία του ανωτάτου όντος. Πρόκειται για απαγκίστρωση από τα δεσμά του *entis realissimi*, που σηματοδοτεί και τη μη υπαγωγή του ανθρώπου στην εξουσία του Θεού. Έτσι νοείται η ελευθερία υπό την πρώτη, *αρνητική* της σημασία. Ωστόσο, με την αποθεοποίηση του χώρου επιτυγχάνεται η μετάθεσή του εντός του ανθρώπου και η μετατροπή του σε υποκειμενική μορφή εποπτείας, με τη βοήθεια της οποίας ο άνθρωπος οικοδομεί, μαζί με τις κατηγορίες, την εμπειρία. Υπ' αυτή την έννοια, η ανθρώπινη διάνοια είναι τελικά ο νομοθέτης της φύσης, που προσγράφει τους κανόνες της σ' αυτήν (*experientia formaliter spectata*). Εδώ η ελευθερία καταννοείται με την δεύτερη, *θετική* της σημασία: δραπετεύοντας από τη χωροχρονική θεϊκή αναγκαιότητα, ο άνθρωπος δημιουργεί αυτενεργώς τη δική του χωροχρονική πραγματικότητα, την οποία και προσεγγίζει όπως ο ίδιος διαμορφώνει.

Κατά την άποψή μας, ο Kant προβαίνει σε μια *Κριτική του ελεύθερου Λόγου*, διερευνώντας τα όρια της αυτοαποδεσμευθείσας από τα θεϊκά δεσμά και αυτενεργούσας διάνοιας, με τη βοήθεια της οποίας χώρος και χρόνος μετατρέπονται σε υποκειμενικές μορφές εποπτείας και οικοδομείται η εμπειρική πραγματικότητας. Ακόμα και οι *a priori* συνθετικές κρίσεις κατοχυρώνουν την ανθρώπινη ελευθερία, προϊόν της οποίας και οι ίδιες αποτελούν. Τελικά, οι μαθηματικές προτάσεις υποβάλλονται στην αυτενέργεια της διάνοιας για να «δικαιώσουν» τον Λόγο στην ελεύθερη και πρακτική του χρήση, χάρη στην οποία και εδραιώνονται. Κατ' ουσίαν, *ο συνθετικός χαρακτήρας των μαθηματικών κρίσεων αποτυπώνει την ελευθερία του ανθρώπου να οικοδομεί τη φυσικομαθηματική επιστήμη*. Σε αντίθετη περίπτωση, η αποδεικτική τους βεβαιότητας θα δικαιολογείτο μόνο υπό τον όρο της μη απομάκρυνσής τους από τον Θεό, κάτι που θα διασφάλιζε και την, δίκην λειβνίτειας προκατεστημένης αρμονίας, ταύτιση των νόμων της διάνοιας με τους αντίστοιχους της υπέρτατης πραγματικότητας. Όμως ο καντιανός ιδεαλισμός αντιτίθεται πλήρως στην υπερβατική πραγματικότητα, ευνοώντας συνάμα και την αντίστοιχη υπερβατολογική.

Οι παραπάνω σκέψεις μάς οδηγούν στον πυρήνα της καντιανής φιλοσοφίας, που

έγκειται στην αναπόφευκτη σύγκρουση μεταξύ *προσωπικής πνευματικής αρχής* και *μεταφυσικής πραγματικότητας του χώρου* πρόκειται για σύγκρουση που θα έχει ως συνέπεια τον εξοβελισμό της τελευταίας, διασφαλίζοντας την αναγκαιότητα και καθολικότητα των μαθηματικών προτάσεων, και κατοχυρώνοντας συνάμα τις αξίες που ενοικούν στην ανθρώπινη φύση. Είναι προφανές ότι ο Kant αντιλαμβάνεται τον Σπινόζισμό ως αντίβαρο και ταυτόχρονα κίνδυνο, που επιθυμούσε με κάθε τρόπο να απομακρύνει από το φιλοσοφικό του σύστημα με τη διδασκαλία περί ιδεατότητας του χώρου. Κι αυτό θα επιχειρήσει να επιτύχει από το 1770 και εντεύθεν, έχοντας υπόψη τον απεγκλωβισμό του νοητού κόσμου των έλλογων και αυτόβουλων όντων από το συνεχές του χώρου, θεωρούμενου ως άπειρου πρωταρχικού δεδομένου, εντός του οποίου όλα τα ατομικά πράγματα έχουν έναν τρόπο ύπαρξης, κατά το πρότυπο του σπινόζιου *modi*.³⁵⁵ Υπ' αυτό το πρίσμα, ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός εμφανίζεται τελικά ως αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης της ελευθερίας του έλλογου όντος με τη διδασκαλία του Spinoza, που οδηγούσε αναπόφευκτα και στην εξομείωση του Θεού με τον απόλυτο χώρο. Διά της απεμπολήσεως του τελευταίου, ο γερμανός φιλόσοφος επιχειρεί να κατακτήσει την ατομική ελευθερία με την αυτονόμηση του ανθρώπου απέναντι στη θεϊκή παντοδυναμία.

Για τον Σπινόζα, η μοναδική αυτοδύναμη, ανεξάρτητη και ελεύθερη παντός περιορισμού Υπόσταση είναι ο Θεός, κατηγορημα του οποίου αποτελεί η έκταση και συνεπώς ο χώρος. Έτσι, όμως, όλα τα αντικείμενα, που βρίσκονται στον χώρο, αποτελούν κατ' ανάγκη περιορισμό ή άρνηση της μίας και μοναδικής θεϊκής υπόστασης. «*Omnis determinatio est negatio*», κατά τη λατινική διατύπωση, *motto* στη συνέχεια των μετακαντιανών ιδεαλιστών. Όλα τα αντικείμενα, ακόμα και ο ίδιος ο άνθρωπος, υπάγονται στη θεϊκή δημιουργία, από την οποία, ως παράγωγά της, και εξαρτώνται. Πού βρίσκεται λοιπόν η ατομική ελευθερία, ως αυτενέργεια που δεν υπόκειται στην επίδραση κάποιου άλλου; Εάν ο Θεός δημιουργεί, τότε απορροφά ουσιαστικά το δημιούργημά του («*natura naturata sub natura naturans*»). Σε τι έγκειται η αυθυπαρξία της σπινόζιου υπόστασης, η οποία αργότερα θα μετατραπεί στην αυτενέργεια της λείβνιτειας μονάδας; Δεν πρέπει συνεπώς να προκαλεί έκπληξη ότι ο Kant θα επιδιώξει την απομάκρυνση του Σπινόζισμού, προκειμένου να κατοχυρώσει την ατομική ελευθερία διαμέσου της αυτενεργού υποστάσεως

³⁵⁵ Βλ. Heinz Heimsoeth, *Studien zur Philosophie Immanuel Kants* II, Bonn 1970 (*Kantstudien Ergänzungsheft* 100), σελ. 189. (Κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 54, υποσ. 98). Σωστά ο Frieder Löttsch, *Vernunft und Religion in Denken Kants*, Köln/Wien 1976, σελ. 89, επισημαίνει ότι η υποκειμενικοποίηση του χώρου στη *Dissertatio* πρέπει να συλληφθεί, μεταξύ άλλων, ως κριτική κατά του Σπινόζισμού. (Κατά παραπομπή του Schmitz, ό.π., σελ. 54, υποσ. 98).

του υποκειμένου της γνώσης. Εξ ου και η ανάγκη αποδοχής του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, ως μοναδικού εν τέλει τρόπου διασφάλισης της ελευθερίας.

Συγκεφαλαιώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι διά της αποθεοποίησης του χώρου και της μετατροπής του σε μορφή εποπτείας, η γνώση περιορίζεται στο πεδίο της εμπειρίας, παραμένοντας έτσι του Θεού στον χώρο της αδιαγνωσιμότητας. Μολονότι εκτεθειμένο στην αμφισημία του καινοφανούς, το εν λόγω εγχείρημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον· χαράζοντας, μέσω του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, τα όρια της γνώσης, ο Kant επιτυγχάνει τελικά την κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας, απαλλάσσοντας τον άνθρωπο από τα δεσμά της θεϊκής κυριαρχίας· έτσι ο τελευταίος βρίσκει τον δικό του ζωτικό χώρο και οικοδομεί αυτενεργώς την εμπειρική πραγματικότητα. Υπ' αυτό το πρίσμα, το μεταφυσικό ιδεώδες, ως αναγκαίο αίτημα του ανθρώπινου Λόγου, λαμβάνει στο πλαίσιο της καντιανής φιλοσοφίας την τριπλή μορφή *Θεός, Φύση και Άνθρωπος (Deus, Natura, Homo)*· από τη μία, ο Θεός, μόνος στο αδιάγνωστο επέκεινα, από την άλλη, η Φύση μόνη και υποταγμένη στην εμπειρική χωροχρονική αναγκαιότητα και, τέλος, ο ίδιος ο Άνθρωπος, μόνος έξω από τον Θεό και τη Φύση, δημιουργώντας, ωστόσο, ο ίδιος ελεύθερος την εμπειρία. Πού ανήκει όμως η ουσία του ανθρώπου; Όχι, πάντως, εντός χώρου και χρόνου, αλλά προφανώς εκτός αυτών· έτσι, όμως, ο άνθρωπος δημιουργεί τον χώρο και τον χρόνο, παραμένοντας τελικά έξω από αυτόν. Κείται δηλαδή εκτός Θεού, και τοποθετείται πέρα από τον χώρο και τον χρόνο, τους οποίους μάλιστα ο ίδιος οικοδομεί. Με τον τρόπο αυτόν, ο Kant εξοβελίζει το *ens realissimum*, παραχωρώντας την πρωτοβουλία στην ανθρώπινη διάνοια, η οποία, μέσω της αναγκαιότητας των μαθηματικών προτάσεων και της οικοδομήσεως της εμπειρίας, κατακτά την αυτενέργεια και αυτονομία της. Έτσι, μετατρέποντας τη σπinoζική υπόσταση σε λειβνίτεια προκατεστημένη αρμονία, ο Kant αντιστρέφει τη σχέση μεταξύ παραστάσεως και αντικειμένου: εκεί που ο ίδιος ο Θεός δημιουργούσε την παράσταση, όλως αιφνιδίως η παράσταση, ο ίδιος ο άνθρωπος δηλαδή, δημιουργεί πλέον το αντικείμενο, κι αυτό χάρη στην «πρωταρχική συνθετική ενότητα της αυτοσυνείδησης». Θα μπορούσε να γίνει λόγος εδώ για μεταστροφή της λειβνίτειας αυτενεργού μονάδας στην επίσης αυτενεργό «συνθετική ενότητα της υπερβατολογικής συγκατάληψης». Ας προσεγγίσουμε για λίγο την τελευταία σκέψη.

Διαπιστώνοντας τη μονομέρεια των προηγηθέντων φιλοσοφικών συστημάτων, ο Leibniz θα επιδιώξει να υπερβεί τις αντιθέσεις που υπήρχαν στις βασικές έννοιές τους. Εξάλλου, κατά την εποχή του είχαν ήδη διατυπωθεί οι εντυπωσιακοί νόμοι για την περιγραφή της κίνησης των σωμάτων επάνω στη γη, αλλά και τις τροχιές των ουράνιων σωμάτων (Κοπέρνικος, Κέπλερ, Γαλιλαίος, Νεύτων), ενώ παράλληλα πλήθαιναν οι φωνές και

τα βιβλία που εξέφραζαν τις προοπτικές του ανθρώπινου πνεύματος, όταν ερευνά τη φύση και βασίζεται σε παρατηρήσεις της εμπειρίας, αμφισβητώντας τις παραδοσιακές θεολογικές απόψεις (βλ., λ.χ., Bacon και Locke). Ο διάσημος μαθηματικός θα αναγνωρίσει την προοπτική που διαφαίνεται για τη γνώση με την παρατήρηση των φαινομένων, προσεγγίζοντας συνάμα και μια πανθεϊστική θεώρηση. Από την άλλη, η ύλη, όπως την εννοούσαν ο Καρτέσιος και πολύ πριν ο Δημόκριτος, δεν ήταν κάτι αφ' εαυτής ενεργό, κι έτσι η δομή της παρέμενε εντελώς άγνωστη, ενώ παράλληλα η φύση της περιοριζόταν στην εξωτερική μετατόπιση. Από την άλλη, η νόηση δεν μπορούσε να εξηγηθεί με τέτοια (μηχανική) δραστηριότητα, δεδομένης μάλιστα της απόψεως περί της φύσεως του πνεύματος ως άυλης ουσίας ή είδους υπερφυσικής δυνάμεως.

Υπ' αυτό το πρίσμα, ο Leibniz προχωρεί στη διαμόρφωση της έννοιας της «ουσίας», συνδυάζοντας αφενός, τη δυνατότητα ή πρωταρχικότητα της *συνθέσεως* και αφετέρου, την ποιοτική *ενεργητικότητα*. Την τελευταία όμως δεν μπορούσε να εξηγήσει με την αφηρημένη υλική δράση (με εξωτερική δηλαδή ενέργεια από μετατόπιση). Εξάλλου, η εσωτερικότης δεν θα μπορούσε να δημιουργηθεί, εάν δεν υπήρχε ήδη μέσα στην αρχική απλή ουσία. Έτσι, ο γερμανός μαθηματικός θα καθορίσει την ουσία ως κάτι ενδιάμεσο μεταξύ ύλης και ψυχής. Πρόκειται για κάτι απλό, που συνιστά προϋπόθεση της συνθέσεως και συνάμα κάτι εσωτερικά πολύπλοκο και δραστήριο, χωρίς ν' αποτελείται από μέρη, για να είναι δυνατή η εξωτερική σχέση και εξέλιξη. Αυτήν ακριβώς την απλή ουσία, θα ονομάσει ο Leibniz «Μονάδα». Διαπιστώνοντας με ενδοσκοπήση τη συνθετότητα της αντιλήψεως και της σκέψης, θα αποδώσει στη μονάδα την εσωτερική ιδιότητα ν' αντιλαμβάνεται και, επειδή είναι ατελής, να τείνει προς μια τελειότερη αντίληψη. Ως απλή και αδιαίρετη, χωρίς μέρη, χωρίς σύνδεση με εξωτερικά μέρη (χωρίς δηλαδή τρόπους εξωτερικής αλληλεπίδρασης), η μονάδα δεν μπορούσε να επηρεαστεί ή να δράσει με κανέναν άλλο τρόπο παρά μόνο με μια «άυλη» αλλαγή, δηλαδή με μια εσωτερική αλλαγή και ειδικότερα με μια αντιληπτική διαδικασία. Το σημαντικότερο όμως, κατά την άποψή μας, είναι ότι, στη δημιουργικότητα της λειβνίτειας μονάδας, εντοπίζεται και το νόημα της μετέπειτα καντιανής υπερβατολογικής συγκατάληψης, ως *πρωταρχικής* ενέργειας, στην οποία υπάγεται η δραστηριότητα της διάνοιας. Έτσι, στην § 16 της *υπερβατολογικής παραγωγής των καθαρών εννοιών της διάνοιας*, με τίτλο *περί της πρωταρχικής-συνθετικής ενότητας της υπερβατολογικής συγκατάληψης*, ο Kant θα γράψει ότι το «Εγώ νοώ» (δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση με το *cogito* του Descartes) *συνοδεύει όλες τις παραστάσεις μου*³⁵⁶ και προσθέτει τη μία στην άλλη, έχοντας ταυτόχρονα συνείδηση

³⁵⁶ KrV B 132/133.

αυτής της σύνθεσης.³⁵⁷ Δηλαδή, το Εγώ έχει συνείδηση του εαυτού του και υπάρχει επειδή υπάρχει· χωρίς τη εν λόγω, χωρίς δηλαδή τη σύνθεση, δεν υπάρχει αυτοσυνείδηση, και χωρίς την αυτοσυνείδηση: «[...] οι πολλαπλές παραστάσεις, που βρίσκονται σε μια ορισμένη εποπτεία, δεν θα ήταν καθ' ολοκληρίαν δικές μου παραστάσεις³⁵⁸, εάν δεν ανήκαν συνολικά σε μια αυτοσυνείδηση, δηλ. ως δικές μου παραστάσεις [...] πρέπει αυτές να είναι αναγκαστικά σύμφωνες με τον όρο, υπό τον οποίο μπορούν να βρίσκονται μαζί σε μια καθολική αυτοσυνείδηση, επειδή αλλιώς δεν θα ανήκαν καθ' ολοκληρίαν σε μένα»³⁵⁹ και λίγο παρακάτω «[...] αλλιώς θα είχα εγώ έναν τόσο πολύχρωμο,³⁶⁰ διαφορετικό εαυτό, όσες είναι και οι παραστάσεις που έχω και μου είναι συνειδητές».³⁶¹

Λίγο πιο κάτω, στην § 25, ο Kant θα γράψει: «Αντίθετα έχω συνείδηση του ίδιου μου του εαυτού στην υπερβατολογική σύνθεση του πολλαπλού των παραστάσεων εν γένει, συνεπώς στη συνθετική πρωταρχική ενότητα της συγκατάληψης, όχι του πως φαίνομαι σε μένα, ούτε του πως εγώ είμαι αυτός καθ' εαυτόν, αλλά μόνο ότι είμαι. Αυτή η παράσταση είναι μια νόηση, όχι μια εποπτεία».³⁶² Με απλά λόγια: στο μέτρο που δεν μεσολαβεί η εποπτεία, το μόνο που μπορεί να μας δώσει η αυτοσυνείδηση είναι την ύπαρξη του Εγώ και όχι τη γνώση περί της εν λόγω ύπαρξης.³⁶³ Ωστόσο, το βασικό συμπέρασμα για την περίπτωση μας είναι τούτο: όχι μόνο ο –διά του μετασχηματισμού της λειβνίτειας μονάδας σε υπερβατολογική συγκατάληψη– μη εξοβελισμός του Θεού, όπως αρχικά τουλάχιστον επεδίωκε ο Kant, αλλά αντιθέτως μάλιστα, η εκ νέου επανεμφάνισή του στο γνωσιολογικό προσκήνιο με διαφορετική ενδυματολογία. Στην προσπάθειά του, δηλαδή, να αποθεοποιήσει τον χώρο και τον χρόνο, απομακρύνοντάς τους από τον Θεό, ο γερμανός φιλόσοφος χωροχρονοποιεί τελικά τον τελευταίο, εντάσσοντας τον χώρο και τον χρόνο εντός του έλλογου υποκειμένου· εάν οι ιδιότητές τους αποδίδονται, ως κατηγορήματα, και στο υπέρτατο ον, αποδυναμώνεται προφανώς και κάθε προσπάθεια απομάκρυνσης του Θεού, αφού με τον τρόπο αυτόν διατηρείται η εξομοίωση των χωροχρονικών ιδιοτήτων με τα θεϊκά κατηγορήματα. Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, δικαιολογημένα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο γερμανικός

³⁵⁷ *KrV*/B 133. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

³⁵⁸ Δικές μου παραστάσεις.

³⁵⁹ *KrV*/B 133. (Η πλάγια γραφή του Kant).

³⁶⁰ Το κόμμα προσθήκη του γράφοντος.

³⁶¹ *KrV*/B 134.

³⁶² *KrV*/B 157. (Η πλάγια γραφή του Kant).

³⁶³ Τη διατύπωση αυτή θα κάνει σημαία του και ο Fichte στη συνέχεια.

ιδεαλισμός αποτελεί κατ' ουσίαν την ορθολογική επικάλυψη του μεσαιωνικού μυστικισμού³⁶⁴ και κατὰ την άποψή μας, ο Kant τον μεγαλύτερο ίσως ορθολογιστή θεολόγο των νεοτέρων χρόνων, περισσότερο ακόμα κι απ' τον ίδιο τον Spinoza.

Δ. Αθροιστικός και διαιρετικός χώρος

Το πρόβλημα της ουσίας του χώρου απασχόλησε τον Kant από πολύ νωρίς. Ήδη το 1747, σε ηλικία 23 χρόνων, στο έργο του, *Σκέψεις περί της αληθούς εκτιμήσεως των ζωτικών δυνάμεων*, προσχωρεί αρχικά στη δογματική άποψη της σχολής του Leibniz και του Wolff, αποδεχόμενος την ύπαρξη του αθροιστικού χώρου, όπως αυτός διαμορφώνεται από την ποσόστωση της ενέργειας που εκλύεται δι' αλληλεπιδράσεως των ουσιών, εκλαμβανόμενης ως έλξης, υπό το πρίσμα του νευτώνειου νόμου της βαρύτητας: «[...] δεν θα υπήρχε κανένας χώρος και καμιά έκταση, εάν οι ουσίες δεν είχαν καμιά δύναμη να επενεργήσουν έξω από αυτές (η μία έξω από την άλλη). Αφού χωρίς αυτή τη δύναμη, δεν υπάρχει καμιά σύνδεση, χωρίς αυτή (τη σύνδεση) καμιά τάξη και χωρίς αυτή (την τάξη) τελικά κανένας χώρος».³⁶⁵ Παρεμφερώς θα επισημάνει στην *Γενική φυσική ιστορία και θεωρία του ουρανού*: «Η έλξη είναι [...] μια τόσο ευρέως εκτεταμένη ιδιότητα της ύλης, όπως η συνύπαρξη, η οποία δημιουργεί τον χώρο, καθόσον αυτή συνδέει τις ουσίες διαμέσου αμοιβαίων εξαρτήσεων, ή, για να μιλήσουμε πραγματικά, η έλξη είναι ακριβώς αυτή η καθολική σχέση, που συνενώνει τα τμήματα της φύσης σ' έναν χώρο»³⁶⁶.

Σύμφωνα λοιπόν με τον πρώιμο Kant, οι ουσίες προηγούνται και η αλληλεπίδρασή τους οδηγεί στη δημιουργία του χώρου, γεγονός βέβαια που συνηγορεί υπέρ της αθροιστικής αντιλήψεώς του.³⁶⁷ Εφόσον οι ουσίες προηγούνται, τότε ο χώρος προφανώς ακολουθεί, ως σύνθεση που προκύπτει από την επενέργεια της μίας ουσίας επί της άλλης. Η αμοιβαία επίδραση των ουσιών οδηγεί σε μια άθροιση των ενεργειών τους, που οδηγεί

³⁶⁴ Βλ. Σπύρου Κυριαζόπουλου, *Προλεγόμενα εις την ερώτησιν περί Θεού*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2000, σελ. 94. Αυτό αποτελεί καθ' ημάς και το σφάλμα της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας: η απόπειρα εννοιολογικής προσεγγίσεως του ανωτάτου όντος, γεγονός που θα οδηγήσει και στην ταύτιση της Θεολογίας με τη Φιλοσοφία. Εάν ο Jacobi εκφράζει την διά του αισθήματος και της πίστεως «κατάκτηση» του Θεού, ο Schelling της μέσης περιόδου (1804-1809) θα σηματοδοτήσει την απόλυτη εκλογίκευσή του.

³⁶⁵ Kant: AA I, *Gedanken von der lebendigen Kräfte*, § 9, σελ. 23 και § 10, σελ. 24, 25.

³⁶⁶ Kant: AA I, *Theorie des Himmels*, όπ.α., σελ. 308.

³⁶⁷ Πρβλ. επίσης και Kant: AA I, *nova dilucidatio*, όπ.α., prop. XIII, usus 5, σελ. 415. Βλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 24.

τελικά στη δημιουργία του χώρου, ως συνόλου αθροισμένων ενεργειακών στοιχείων. Εάν ο νόμος της βαρύτητας είχε διαφορετικό περιεχόμενο, τότε και η δομή του χώρου θα ήταν διαφορετική, π.χ., όχι τρισδιάστατη.³⁶⁸ Συνεπώς, οι τρεις διαστάσεις του ευκλείδειου χώρου οφείλονται τελικά στο συγκεκριμένο περιεχόμενο του νόμου της νευτώνειας βαρύτητας. Υπ' αυτή την έννοια, όμως: «ο χώρος δεν είναι ουσία, αλλά φαινόμενο της εξωτερικής σχέσης των ουσιών».³⁶⁹ Γι' αυτό και οι ουσίες που εκδηλώνονται ως χώρος μέσω της αμοιβαίας επικοινωνίας τους, δεν τον διαμορφώνουν τελικά αφ' εαυτών, αλλά αποτελούν απλώς τα πράγματα καθ' εαυτά, με την πρωταρχική σημασία που έχει ο όρος για τον Kant. Εν προκειμένω το «καθ' εαυτό» δεν έχει το νόημα της αντιπαράθεσης προς το «καθ' ημάς» (το φαινόμενο), αλλά προς το πλατωνικό «έτερο», το «άλλο».³⁷⁰ Και πράγματι, οι ουσίες είναι κάτι διαφορετικό, «έτερο», αυτοδύναμο και αυτοτελές, αφού: «[...] πρέπει να έχουν κάτι το εσωτερικό, κάτι που είναι ελεύθερο λοιπόν από όλες τις εξωτερικές σχέσεις και συνεπώς και από τη σύνθεση. Το απλό είναι συνεπώς το θεμέλιο του εσωτερικού των πραγμάτων καθ' εαυτά».³⁷¹ Το «έτερο» αποτελεί το απλό εσωτερικό είναι της ουσίας. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο χώρος αποτελεί περαιτέρω προσθήκη, συμπλήρωμα και απλό συμβεβηγός.³⁷²

Ωστόσο, την εν λόγω αναφερθείσα αυστηρά προσθετική χωρική αντίληψη, αρχίζει να συναγωνίζεται από νωρίς η θεολογία του χώρου, η οποία προτάσσει την διαιρητική αντίληψη. Σύμφωνα με αυτήν, ο χώρος προηγείται ως όλο και οι εκάστοτε, κατ' ιδίαν χώροι ακολουθούν, ως περιορισμοί της ολότητάς του. Έτσι οι τμηματικοί χώροι προέρχονται κατ' αποκοπήν και άρνηση του ενός μοναδικού και άπειρου χώρου. Δηλαδή ο άπειρος και απόλυτος χώρος διαιρείται σε κατ' ιδίαν χώρους. Γι' αυτό και ο χώρος θεωρείται τελικά

³⁶⁸ Kant: AA I, *Gedanken von der lebendigen Kräfte*, § 10, σελ. 24: «[...] οι ουσίες στον υπάρχοντα κόσμο, του οποίου είμαστε ένα τμήμα, έχουν ουσιακές δυνάμεις τέτοιου είδους, ώστε διαδίδουν σε σύνδεση μεταξύ τους τις επενέργειές τους [...] το όλο, που πηγάζει απ' αυτές, έχει δύναμη αυτού του νόμου την ιδιότητα της τριπλής διάστασης [...] ο νόμος αυτός είναι αυθαίρετος [...] από έναν άλλο νόμο θα απέρρεε μια άλλη επίσης έκταση άλλων ιδιοτήτων και διαστάσεων».

³⁶⁹ Kant: AA I, *monadologia physica*, όπ.α., prop. Theorema, σελ. 480.

³⁷⁰ Πρβλ. και Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Wissenschaft der Logik*, 1. Buch, 1. Abschnitt, 2. Kapitel B a: «[...] Το "Άλλο" λοιπόν πρέπει να λαμβάνεται ως *απομονωμένο*, εν αναφορά προς τον ίδιο τον *εαυτό* του, αφηρημένο ως το "Άλλο", το έτερον του Πλάτωνος, ο οποίος το αντιπαράθετει στο "Ένα" ως μία από τις στιγμές της ολότητας και προσγράφει με αυτόν τον τρόπο στο "Άλλο" μια *δική του* φύση. Έτσι το "Άλλο", μόνο ως τέτοιο συλλαμβανόμενο, δεν είναι το άλλο ενός κάτι, αλλά το "Άλλο" στον ίδιο του τον εαυτό, δηλαδή το "*Άλλο του εαυτού του*". (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Βλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 24, υποσ. 47.

³⁷¹ *KrV* A 274/B 330.

³⁷² Πρβλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 25.

totum analyticum και όχι totum syntheticum.

Στην *Γενική φυσική ιστορία και θεωρία του ουρανού*, ο Kant θα χαρακτηρίσει τον χώρο ως άπειρη έκταση της θεϊκής απανταχού παρουσίας,³⁷³ χωρίς όμως να εξηγεί περαιτέρω το νόημα της έκφρασης αυτής. Παράλληλα, στη *Νέα διευκρίνιση*, επιχειρεί μια λεπτή και ταυτόχρονα αξιοσημείωτη σύνθεση, η οποία περιέργως υποβάλλει τον προσθετικό χώρο στην υπηρεσία μιας θεολογικής ερμηνείας,³⁷⁴ κατά την οποία οι ατομικές ουσίες έχουν ξεχωριστή ύπαρξη, χωρίς αναφορά της μιας προς την άλλη· δεν αλληλοσυσχετίζονται και δεν βρίσκονται σε κοινωνία μεταξύ τους, παρό μόνο μέσω του Θεού, ο οποίος τις δημιουργεί και τις διατηρεί σε αμοιβαίες σχέσεις. Δηλαδή, η κοινή εξάρτησή τους από τον Θεό αποτελεί και τον λόγο της δικής τους αλληλεξάρτησης. Έτσι οι συνδυασμένες αλληλεπιδράσεις των ουσιών, από τις οποίες απαρτίζεται ο χώρος³⁷⁵, αφενός μεν, αποτελούν την *πραγματική* αλληλεπίδραση μεταξύ τους (αθροιστικός χώρος), αφετέρου δε, αποτυπώνουν την *αποτελεσματικότητα* της ενέργειας του ίδιου του Θεού, που τις συνέχει,³⁷⁶ ή την ιδέα της θεϊκής διάνοιας³⁷⁷ (διαιρετικός χώρος), που ανάγει τον πραγματικό συσχετισμό τους στην κατά λείβνιτσιο τρόπο αναγωγή του χώρου σε μια ιδεατή σχέση. Με άλλα λόγια: από τη μία, ο χώρος θεωρείται αποτέλεσμα του συνδυασμού των δυνάμεων που εκλύονται από τις μονάδες, και ως άθροισμα τμημάτων ενέργειας, που οδηγούν στη συνολικότητά του, χαρακτηριζόμενου έτσι ως αθροιστικού, και από την άλλη, ο συσχετισμός των δυνάμεων που εκπορεύονται από τις μονάδες, εκλαμβάνεται ως ακολουθία και αποτέλεσμα της θεϊκής ενέργειας, τμήματα της οποίας αποτελούν οι κατ' ιδίαν χώροι, ή ως ιδέα στο πνεύμα του Θεού, εντός του οποίου η συνδυασμένη αλληλεπίδρασή τους ανάγεται σε ιδεατή σχέση, θεωρουμένου έτσι του συνολικού χώρου ως διαιρετικού. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, η αλληλεπίδραση των υποστάσεων χρησιμεύει τελικά ως απόδειξη της ύπαρξης του Θεού, ενώ η αισθητήρια εκδήλωση της σύνδεσής τους, ο ίδιος ο χώρος δηλαδή, μετατρέπεται σε φαινόμενο της θεϊκής απανταχού παρουσίας.³⁷⁸ Από τη μία, ο χώρος εκλαμβάνεται ως απλό συμβεβηκός, αποτέλεσμα της σύνθεσης των ουσιών, και από την άλλη, χαρακτηρίζεται υπό το πρίσμα της συνάφειας μεταξύ των πραγμάτων: «Ο χώρος πρέπει να είναι η πρώτη πράξη της θεϊκής απανταχού παρουσίας μέσω της οποίας τα πράγματα έρχονται σε συνάφεια: ο

³⁷³ Kant: AA I, *Theorie des Himmels*, όπ.α., σελ. 306 και 312.

³⁷⁴ Kant: AA I, *nova dilucidatio*, όπ.α., prop. XIII, demonstratio, *dilucidatio, usus*, scholion, σελ. 412-416.

³⁷⁵ Kant: AA I, *Nova dilucidatio*, όπ.α., σελ. 415.

³⁷⁶ Kant: AA I, *Nova dilucidatio*, όπ.α., σελ. 415.

³⁷⁷ Kant: AA I, *Nova dilucidatio*, όπ.α., σελ. 413.

³⁷⁸ Πρβλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 25.

χώρος δημιουργεί σχέσεις». ³⁷⁹

Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ιδιαίτερη σημασία και οδηγεί στο θεμελιώδες συμπέρασμα ότι ο χώρος δεν αποτελεί σχέση μεταξύ πραγμάτων, όπως υποστήριζε ο Leibniz, αλλά αυτό που καθιστά δυνατή τη σχέση μεταξύ των πραγμάτων. Έτσι όμως ο χώρος δεν είναι αθροιστικός, αλλά διαιρετικός. Την άποψη αυτή μάλιστα υιοθετεί ο Kant τουλάχιστον μέχρι τη συγγραφή της *Κριτικής*, όταν θα καθορίσει τη μορφή των φαινομένων ως κάτι που «συντελεί ώστε το πολλαπλό του φαινομένου, να εποπτεύεται, ταξινομημένο σε ορισμένες σχέσεις». ³⁸⁰ Στην πραγματικότητα, η αντίληψη αυτή, η οποία απηχεί άποψη του Leibniz, ³⁸¹ δίνει την εντύπωση ότι επικεντρώνει το ενδιαφέρον στη μορφή και όχι στην ιδιότητα του χώρου ως δημιουργού των σχέσεων μεταξύ των φαινομένων. Αποδίδεται δηλαδή σ' αυτόν η επενέργεια επί της εποπτείας, μολονότι ο ίδιος ο Kant μεταβάλλει στη Β έκδοση της *KrV* τη διατύπωση, απαλείφοντας την λέξη «angeschauet», οπότε φαίνεται να επιδιώκει τη θεώρησή του χώρου ως ταξινομητικού μηχανισμού, που ουσιαστικά διευκολύνει τη γνωσιολογική προσπέλαση των φαινομένων. ³⁸² Η αμφιταλάντευση μεταξύ της αθροιστικής και διαιρετικής έννοιας περί της φύσης του χώρου, αποδεικνύεται κι από έναν *Στοχασμό*, που ανάγεται κατά πάσα πιθανότητα στην περίοδο 1764-1768: «Η ο χώρος περιέχει τον λόγο της δυνατότητας της συμπαρουσίας πολλών ουσιών και των σχέσεών τους, ή αυτές περιέχουν τον λόγο της δυνατότητας του χώρου». ³⁸³ Το ερώτημα όμως είναι ποιο απ' τα δύο ισχύει και γιατί. Εξάλλου, οι υπαινικτικές αναφορές στη διαιρετική σύλληψη του χώρου της *Διατριβής* ³⁸⁴ και της *KrV* ³⁸⁵, φαίνεται ότι δεν μπορούν να μας διαφωτίσουν. Σε κάθε περίπτωση, πάντως,

³⁷⁹ Kant: AA XXVIII, σελ. 888. (Κατά παραπομπή του Schmitz, ό.π., σελ. 26).

³⁸⁰ *KrV* A 20/B 34.

³⁸¹ Στην απάντησή του προς τον Pierre Bayle, ο Leibniz χαρακτηρίζει τον χώρο και τον χρόνο ως τάξη της συνύπαρξης και αλληλοδιαδοχής αντιστοίχως (αποδοχή της αθροιστικής φύσης του χώρου): βελτιώνοντας όμως την άποψή του, θα τους θεωρήσει, έναντι όλων των πιθανών καταμερισμών τους, ως αδιάφορα συνεχή (indifferente Continua), που αποτελούν την τάξη των δυνατοτήτων ενός ολικού σύμπαντος (αποδοχή της διαιρετικής φύσης του χώρου). Ωστόσο, ούτε αυτό θα εμποδίσει στη συνέχεια τον Leibniz να αποκαλέσει τον χώρο και τον χρόνο εκ νέου ως τάξη μεταξύ πραγμάτων, όπως τουλάχιστον αφήνεται να εννοηθεί στην αλληλογραφία του με τον Clarke, που τελικά φαίνεται να αποτελεί και τη μοναδική πηγή γνωσιολογικού προσανατολισμού του Kant. Πρβλ. και Schmitz, ό.π., σελ. 27, υποσ. 54.

³⁸² Πρβλ. και Schmitz, ό.π., σελ. 27.

³⁸³ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, Reflexion 3790, σελ. 293.

³⁸⁴ Kant: AA II, *Dissertatio*, III, § 15, *de spatio*, corollarium, σελ. 405.

³⁸⁵ Συγκεκριμένα, στο 4^ο και 3^ο, αντιστοίχως, επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης της υπερβατολογικής αισθητικής (*KrV* A 25/B 39) και στη σημείωση της θέσης της 2^{ης} κοσμολογικής αντινομίας της υπερβατολογικής διαλεκτικής (*KrV* A 438/B 466): «Τον χώρο δεν θα όφειλε κανείς να ονομάσει καθ' εαυτόν

εύκολα διαπιστώνει κανείς τον ανταγωνισμό μεταξύ διαιρετικού και αθροιστικού χώρου σε όλη την *KrV*, κυρίως εν αναφορά προς την υπερβατολογική αισθητική και υπερβατολογική αναλυτική. Στην πρώτη υπερισχύει η διαιρετική φύση, στη δεύτερη η προσθετική.³⁸⁶

Ακόμα όμως και στην Υπερβατολογική Αισθητική, ο Kant δεν φαίνεται να ακολουθεί πιστά την διαιρετική άποψη και, όπου χρειάζεται να μιλήσει για την απειρότητα του χώρου, δείχνει ν' αμφιταλαντεύεται. Συνεπότερος εμφανίζεται στη *Dissertatio*, όπου επισημαίνει την προτεραιότητα του δεδομένου και συνεπώς διαιρετού άπειρου χώρου έναντι οποιουδήποτε περιορισμένου χώρου: «Αφού, μόνο όταν ένας άπειρος χώρος και χρόνος είναι *δεδομένοι*, μπορεί να περιορίζεται ο συγκεκριμένος χώρος και χρόνος (να προσφέρεται ο τυχών *προσδιορισμένος* χώρος και χρόνος μέσω *περιορισμού*)».³⁸⁷ Ωστόσο, στο σχετικό επιχείρημα της Α έκδοσης της *Κριτικής*, εκτός από το δεδομένο του χώρου γίνεται λόγος και για την παραστασιμότητά του ως άπειρου μεγέθους: «Ο χώρος παριστάνεται δεδομένος ως ένα άπειρο μέγεθος» («Der Raum wird als eine unendliche Größe gegeben vorgestellt»)³⁸⁸. Η πρόταση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, το οποίο επιτείνεται από τη γραμματική και συντακτική της ασυνέπεια.³⁸⁹ Η διατύπωσή της προκαλεί διάφορες ερμηνευτικές δυσκολίες.

Δύο ερμηνευτικές εκδοχές φαίνεται να προσεγγίζουν το επίμαχο ζήτημα. Σύμφωνα με την πρώτη εκδοχή, την μετοχή «gegeben» θα έπρεπε ν' ακολουθεί ένα δεύτερο «ως» («als»), διασαφηνίζοντας το υποδηλούμενο ερώτημα, πώς παριστάνεται ο χώρος ως άπειρο μέγεθος. Η απάντηση θα ήταν ότι παριστάνεται *ως* δεδομένος ως άπειρο μέγεθος. Δηλαδή, παριστάνεται *σαν* να είναι ή να ήταν *δεδομένος* ως άπειρο μέγεθος.³⁹⁰ Για να παριστάνεται, όμως, *σαν* να ήταν δεδομένος, σημαίνει απλούστατα ότι δεν είναι δεδομένος. Δηλαδή, η εν λόγω εκδοχή οδηγεί στην αβεβαιότητα ως προς την δεδομενικότητα του χώρου. Εξ ου και

compositum, αλλά *totum*, αφού τα τμήματά αυτού μόνο ως όλο είναι δυνατά και όχι το όλο μέσω των τμημάτων. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, θα μπορούσε να ονομάζεται ένα compositum ideale, όχι όμως reale».

³⁸⁶ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 224-231. Εντυπωσιακή η αντίθεση μεταξύ 4^{ου} και 3^{ου} χωρικού επιχειρήματος A 25/B 39 (υπερβατολογική *αισθητική*): τα μέρη του ενός, μοναδικού και τα πάντα περιέχοντος χώρου, δεν προηγούνται της ολότητάς του, ως συστατικά από τα οποία απαρτίζεται, αλλά νοούνται μόνο *εντός* αυτού, και της παρατήρησης της B 136 (υπερβατολογική *αναλυτική*), κατά την οποία χώρος και χρόνος, που περιέχουν πολλές παραστάσεις, *σαν* να περιέχονται σε μία, μαζί με τη συνείδηση αυτών των παραστάσεων, πρέπει να ελλαμβάνονται ως *συντεθειμένοι*.

³⁸⁷ Kant □ AA II, *Dissertatio*, III, § 15, *de spatio*, corollarium, σελ. 405. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

³⁸⁸ *KrV* A 25.

³⁸⁹ Πρβλ. και Schmitz, ό.π.α., σελ. 29.

³⁹⁰ «Der Raum wird vorgestellt *als* ob er wäre *gegeben* als eine unendliche Größe».

η προσθήκη στην πρώτη φράση ότι ο τελευταίος *παριστάνεται*. Με τον τρόπο αυτόν εξηγείται και η διατύπωση της *Dissertatio* περί βεβαιότητας της δεδομένης απειρότητάς του, σε αντίθεση με την Α' έκδοση της *Κριτικής*, όπου διατηρείται μεν η δεδομενικότης του χώρου, υπεισέρχεται όμως σταδιακά και η παραστασιμότης του ως απείρου μεγέθους. Έτσι, όμως, ο Kant δίνει την εντύπωση ότι δεν επιχειρεί ν' αποδείξει τον αβέβαιο δεδομένο χαρακτήρα της απειρότητας, αλλά το ότι βεβαίως παριστάνεται *ωσάν να ήταν δεδομένη* η απειρότης. Ωστόσο η τελευταία δεν είναι δεδομένη, αφού τότε ο χώρος δεν θα παριστανόταν δεδομένος ως άπειρο μέγεθος. Προς τι λοιπόν η αποφασιστικότης της *Dissertatio*; Και προς τι η μεταστροφή επί το αβεβαιότερο;

Σύμφωνα με τη δεύτερη εκδοχή, μεταξύ των λέξεων «gegeben» και «vorgestellt» θα έπρεπε να τεθεί ο σύνδεσμος «und» (και), διασαφηνίζοντας και πάλι την πρόταση: ο χώρος δίδεται *και* παριστάνεται ως ένα άπειρο μέγεθος.³⁹¹ Εδώ είναι προφανής η καντιανή αμφισημία μεταξύ διαιρετικής και προσθετικής φύσης του χώρου. Εξ ου και η αβεβαιότης, που διέπει το σκεπτικό του φιλοσόφου, όταν επιχειρεί να χαρακτηρίσει τον χώρο ως άπειρο μέγεθος. Έτσι το ερώτημα-δίλημμα του Kant είναι φανερό: τελικά ο χώρος *είναι* άπειρος ή απλώς *παριστάνεται* ως άπειρος; Δίδεται ως άπειρος ή παριστάνεται ως τέτοιος; Ο χώρος ως άπειρο μέγεθος είναι δεδομένος ή παριστάνεται ως τέτοιος; Όπως πιστεύουμε, από την επίλυση του εν λόγω διλήμματος εξαρτάται η κατοχύρωση της προσωπικής ελευθερίας, η οποία έχει χωρικό και συνεπώς μαθηματικό υπόβαθρο. Με διαφορετική διατύπωση, είμαστε εντός χώρου και χρόνου και γι' αυτό υποταγμένοι στην αναγκαιότητα του Θεού και ανελεύθεροι ή είμαστε εκτός χώρου και χρόνου και γι' αυτό έξω από τη φυσική αναγκαιότητα και τον Θεό και ελεύθεροι;

Ωστόσο, τα πράγματα φαίνεται ν' αλλάζουν στην Β' έκδοση της *KrV* 4: «Der Raum wird als eine *unendliche gegebene* Größe *vorgestellt*». Εδώ η μετοχή «gegeben» θα μετατραπεί στο επίθετο «gegeben», και η αβεβαιότης περί παραστάσεως του χώρου ως δεδομένου ως απείρου μεγέθους, μετατρέπεται στη βεβαιότητα περί παραστάσεώς του ως απείρου δεδομένου μεγέθους. Ανάμεσα στις δύο εκδόσεις υπάρχει ουσιώδης διαφορά. Στην Α' έκδοση ο χώρος παριστάνεται ως δεδομένος ως άπειρο μέγεθος και υπ' αυτή την έννοια είναι σαν να δίδεται ως άπειρος και συνεπώς σαν να είναι άπειρο μέγεθος. Αντίθετα, στην Β' έκδοση παριστάνεται όχι ως δεδομένος, αλλά αμέσως ως άπειρο δεδομένο μέγεθος. Έτσι στην πρώτη περίπτωση ο αβέβαιος δεδομένος χαρακτήρας συνοδεύει το βέβαιο του ότι ο χώρος παριστάνεται (ο χώρος παριστάνεται ως δεδομένος, σαν να ήταν δεδομένος), ενώ στη δεύτερη το αβέβαιο του δεδομένου χαρακτήρα δεν αναφέρεται στην ύπαρξη του χώρου,

³⁹¹ «Der Raum wird als eine unendliche Größe gegeben *und* vorgestellt». Βλ. Schmitz, όπ.α., σελ. 29.

αλλά προηγείται αυτού, ως προσδιορισμός της ιδιότητάς του ως απείρου μεγέθους, την οποία και χαρακτηρίζει. Είναι προφανές ότι στην Α έκδοση ο Kant αμφιταλαντεύεται μεταξύ δεδομένου χαρακτήρα και του ότι ο χώρος παριστάνεται, ενώ στη Β φαίνεται να επιλύει τελικά το ζήτημα υπέρ του ότι παριστάνεται, αφήνοντας τον δεδομένο χαρακτήρα ως συνοδευτική περίπτωση της απειρότητας, η οποία τον χαρακτηρίζει ως μέγεθος.

Στην Β' έκδοση ο χώρος δεν νοείται ως άπειρο μέγεθος, όπως ο Kant άφηνε να εννοηθεί στη *Dissertatio* και λιγότερο στην Α έκδοση της *KrV*, αλλά παριστάνεται ως άπειρο δεδομένο μέγεθος.³⁹² Αυτό συνάγεται κι από την τρίτη πρόταση του ίδιου επιχειρήματος: «[...] όλα τα μέρη του χώρου είναι στο άπειρο ταυτόχρονα».³⁹³ Με την εν λόγω «εις άπειρον αναγωγή», ο Kant φαίνεται να προεπιδίδει τη δεδομένη *απειρότητα* του μεγέθους, την οποία θεμελιώνει περαιτέρω με τον ισχυρισμό περί ταυτοχρόνου υπάρξεως όλων των τμημάτων του χώρου. Ένας *Στοχασμός* από το 1773 διαφωτίζει τα προηγούμενα: «Το ζήτημα είναι, εάν ένα δ ε δ ο μ ε ν ο μέγεθος είναι άπειρο. Ο όρος είναι να είναι δεδομένο [...] μέσω του τ α υ τ ό χ ρ ο ν ο υ δεικνύεται η δεδομενικότης. Αντίθετα δεν δίδεται στην πρόσληψη ή στον προσδιορισμό».³⁹⁴

Ακριβώς αυτό όμως είναι το ζητούμενο· η απειρότης ενός δεδομένου μεγέθους ή το να είναι δεδομένο ως άπειρο μέγεθος. Σύμφωνα με τον ανωτέρω *Στοχασμό*, για να χαρακτηριστεί ένα μέγεθος ως άπειρο, θα πρέπει να είναι δεδομένο. Δηλαδή, η δεδομενικότης φαίνεται ν' αποτελεί προϋπόθεση της θεώρησής του ως απείρου. Εξ ου και το κρίσιμο ερώτημα υπό ποία έννοια ένα μέγεθος μπορεί να είναι δεδομένο. Ως δυνατότης ή ως πραγματικότητας; Εάν ισχύει το πρώτο, τότε η δυνατότης ενός μεγέθους ως απείρου είναι όντως υπαρκτή, αφού είναι δυνατόν ένα μέγεθος να συλλαμβάνεται ως άπειρο, ορθότερα, ως επ' άπειρον προοδεύον. Εάν πάλι ισχύει το δεύτερο, τότε η πραγματικότης της ύπαρξης ενός μεγέθους ως απείρου οδηγεί και στην ενεργεία ύπαρξη του απείρου, σε μια πεπερασμένη δηλαδή διάστασή του ως απείρου. Ακριβώς εδώ όμως τίθεται το πρόβλημα, αφού, εάν το μέγεθος είναι πεπερασμένο, θα είναι κατ' ανάγκη περιορισμένο και συνεπώς, ως τέτοιο, θα έχει όρια. Εάν όμως έχει όρια, δεν μπορεί προφανώς να είναι άπειρο. Έτσι δεν ευσταθεί η δεύτερη εκδοχή. Συνεπώς, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην πρώτη. Για να είναι όμως ένα άπειρο μέγεθος όντως δεδομένο, θα πρέπει να συλλαμβάνεται ταυτόχρονα, θα πρέπει δηλαδή όλα τα τμήματά του να εμφανίζονται εν ριπή οφθαλμού, σε μία και μόνο

³⁹² Βλ. και Schmitz, *όπ.α.*, σελ. 29.

³⁹³ *KrV* B 40.

³⁹⁴ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4707, σελ. 682. (Η αραίωση του Kant).

χρονική στιγμή, στην οποία συμπυκνώνεται η εφάπαξ συλλαμβανόμενη δυνατότης της επ' άπειρον προόδου. Όμως, η εν τη νοήσει σύλληψη της στιγμιαίας δυνατότητας απειροποίησης του μεγέθους φαίνεται να υπόκειται κι αυτή στη χρονικότητα και συνεπώς να προϋποθέτει τη διαδοχή των στιγμών του χρόνου σε μια συνεχή ροή, γεγονός βέβαια που αποκλείει το ταυτόχρονο, ως όρο της δεδομενικότητας του απείρου μεγέθους. Δηλαδή, η κατ' ανάγκη διαδοχική πρόσληψη των μερών αποκλείει τη δεδομενικότητα του όλου ως απείρου, καθώς η αλληλοδιαδοχή, που υποδηλώνεται με την πρόσληψη, οδηγεί σε μια επ' άπειρον πρόοδο της εποπτείας, που προφανώς αντιβαίνει στον ταυτοχρονισμό ως απαιτούμενο όρο του δεδομένου της απειρότητας του μεγέθους. Η εν χρόνω βαθμιαία εισδοχή των τμημάτων ουδέποτε οδηγεί στο να είναι δεδομένο ενεργεία ένα άπειρο μέγεθος, αφού αυτό βρίσκεται σε διαρκή εποπτική πρόοδο ή σε μια αδιαλείπτως προοδεύουσα εποπτεία. Πρόκειται για επ' άπειρο πρόοδο εν τη εποπτεία, η οποία μόνο δυνάμει θα μπορούσε να συλληφθεί ως δεδομένη. Γι' αυτό και διά της προσλήψεως, η οποία υπόκειται στην αλληλοδιαδοχή, δεν μπορεί να επιτευχθεί η δεδομενικότης του μεγέθους. Έτσι η λύση δεν προσφέρεται από τη συνεχιζόμενη πρόσληψη, αλλά από έναν εφάπαξ και μη διαδοχικό ταυτοχρονισμό, ο οποίος εμφανίζει όλα τα τμήματα του εκάστοτε μεγέθους ως συνυπάρχοντα. Υπ' αυτή την έννοια, η στιγμιαία συνύπαρξή τους αποτελεί και όρο του να είναι δεδομένο ένα άπειρο μέγεθος.

Με βάση τις προηγούμενες σκέψεις αντιλαμβάνεται κανείς ότι η απειρότης ενός μεγέθους μπορεί να δίδεται με δύο τρόπους: είτε ως δυνάμει είτε ως ενεργεία. Η πρώτη ενοικεί στη δυνατότητα συνεχούς αυξομείωσης της σειράς των στιγμών, αφού εδώ πρόκειται για διαδοχική, συνεχιζόμενη ροή, για επ' άπειρον πρόοδο, που μπορεί να νοηθεί ως αδιάλειπτη. Αντίθετα, η δεύτερη εδραιώνεται στην ταυτόχρονη ύπαρξη όλων των μερών, που δίδονται από κοινού στιγμιαία. Δεν αποτελεί δηλαδή πρόοδο ή αναδρομή, αλλά μια εξ υπαρχής σύγκλιση στοιχείων, που οδηγούν στο να είναι δεδομένο το άπειρο. Στην περίπτωση του δυνάμει απείρου, υπάρχει *μετάθεση*, *παράθεση* και *διάθεση* δεδομένων, που προσεγγίζει την ολοκλήρωση, χωρίς όμως και να την πραγματώνει τελείως. Υπάρχει δηλαδή μια επ' άπειρον βαίνουσα ανολοκλήρωτη ολοκληρωσιμότης. Αντίθετα, στην περίπτωση του ενεργεία απείρου, υπάρχει *σύνθεση* δεδομένων, που συναπαρτίζουν εξ υπαρχής μια ολοκληρωμένη ολότητα, μια αδιάσπαστη και συμπαγή ενότητα ροής σημείων. Εδώ πλέον υπάρχει ολοκληρωμένη ολοκληρότης.

Συνοψίζοντας τις τελευταίες σκέψεις, οδηγούμαστε στο ακόλουθο και αρχικά δυσανάγνωστο συμπέρασμα ότι η δυνάμει απειρότης υποδηλώνει τη δυναμική ενός διαστιγμιακού ανολοκλήρωτου δεδομένου· η δε ενεργεία απειρότης εκδηλώνει την ενέργεια

ενός στιγμιαία ολοκληρωμένου δεδομένου. Υπ' αυτό το πρίσμα ερμηνεύεται και ο ανωτέρω *Στοχασμός* του Kant, ο οποίος εκλαμβάνει τη συγχρονικότητα ως όρο της δεδομενικότητας του χώρου ως απείρου μεγέθους. Και όμως, μολονότι η προκείμενη σηματοδοτεί την φύση του χώρου, η τρίτη φράση του ίδιου επιχειρήματος, με την οποία ο Kant αποπειράται να τη θεμελιώσει, φαίνεται να καθιστά δυσχερή τη διασάφησή της, διότι εμφανίζει τον χώρο όχι όπως είναι αντικειμενικά, αλλά όπως νοείται υποκειμενικά. Δεδομένου μάλιστα ότι δικαιολογεί έτσι την πρώτη φράση περί παραστάσεώς του ως απείρου δεδομένου μεγέθους, θα έλεγε κανείς ότι η νοητότης, η οποία υποδηλούνται πλέον στην τρίτη πρόταση, παρασύρει στον δρόμο της αβεβαιότητας και την αρχικά υποσχόμενη παραστασιμότητά του³⁹⁵.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η μετοχική ασυνταξία και η γραμματική φόρτωση της πρώτης πρότασης του τελευταίου επιχειρήματος στην Α' έκδοση,³⁹⁶ προοδίζουν την αμφιταλάντευση του Kant μεταξύ δεδομένου χαρακτήρα και παραστασιμότητας του χώρου, αποτυπώνοντας περαιτέρω και τον δισταγμό του μπροστά στο εγχείρημα της αποδοχής ενός απείρου μεγέθους ως δεδομένου. Ωστόσο, 19 χρόνια αργότερα, το 1800, στον 7^ο τόμο του *Operis postumi* ο φιλόσοφος επανέρχεται στην αρχική και αμφίσημη άποψή του: «Χώρος και χρόνος είναι και οι δύο μεγέθη και μάλιστα ενός όλου, που παριστάνεται πάντοτε ως τμήμα ενός ακόμα μεγαλύτερου όλου, δηλαδή και οι δύο παριστάνονται δεδομένοι ως άπειρα μεγέθη· όχι απλώς ως (αριθμητικά) ακαθόριστα μεγάλα ή μικρά (ποσά αόριστα), αλλά ως άπειρα δεδομένα ποσά»³⁹⁷.

Είναι αλήθεια ότι το πρόβλημα της φύσης του χώρου απασχολεί την ικαντιανή σκέψη, τουλάχιστον για 40 χρόνια. Από την άλλη, το λογικό ρήγμα μεταξύ δεύτερης και τρίτης πρότασης του επίμαχου επιχειρήματος, δηλαδή το ερώτημα πώς η έλλειψη καθορισμού σχετικά με το μέγεθος από συγκεκριμένο αντικείμενο συνδέεται με την ύπαρξη του μεγέθους ως απείρου από την περιορισσιμότητα εν τη εποπτική προόδω, θα οδηγήσει, στο *Opus Postumum*, στην ανάγκη δεδομενικότητας και παράστασης ενός μεγέθους ως απείρου, *ακριβώς επειδή* παριστάνεται ως τμήμα ενός ακόμα μεγαλύτερου μεγέθους· δηλαδή, η επ' άπειρον πρόοδος αποτελεί προϋπόθεση του να είναι δεδομένο ένα άπειρο μέγεθος. Μοιάζει να υπάρχει μια αντίφαση ανάμεσα στο να είναι δεδομένο και στο να βαίνει επ' άπειρον το εν λόγω μέγεθος, αντίφαση, την οποία μάλιστα ο ίδιος ο Kant εύστοχα εντοπίζει στην υπερβατολογική διαλεκτική, αφού, σε αντίθεση με τη συλλογική εποπτεία: «Εκείνη (ενν: η επ' άπειρον αναγωγή) συνίσταται πάντοτε στο *καθορίζεω* του μεγέθους και δεν προσφέρει

³⁹⁵ Πρβλ. και πάλι Schmitz, ό.π.α., σελ. 29.

³⁹⁶ Η χρήση και μόνο της μιας θα αρκούσε για τις προθέσεις του Kant.

³⁹⁷ Kant: AA XVII, *Opus postumum*, zweiter Hälfte, siebentes Convolut, σελ. 29, 30.

καμιά ορισμένη έννοια, συνεπώς καμιά έννοια ενός μεγέθους, που θα ήταν άπειρο εν αναφορά προς ένα ορισμένο μέτρο [...].³⁹⁸

Υπ' αυτό το πρίσμα, με την αντίληψη που διατυπώνεται στο *Opus Postumum*, ο Kant επιχειρεί τον συγκερασμό του δεδομένου άπειρου διαιρετού χώρου με τη δυνατότητα της επ' άπειρον προόδου, η οποία τον καθιστά αθροιστικό και συνεπώς μη δεδομένο, επιλύοντας έτσι και την αμφισημία που παρεισφρέει στο 5^ο περί χώρου επιχείρημα της *Kτκ1*. Θα έλεγε κανείς ότι στην ύπαρξη ενός άπειρου δεδομένου μεγέθους, παρεμβάλλεται, από τη μία, η επ' άπειρον εποπτική πρόοδος (Α έκδοση), και απ' την άλλη, η ταυτόχρονη ύπαρξη όλων των τμημάτων του χώρου στο άπειρο (Β' έκδοση). Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπισε ο Kant 10 χρόνια νωρίτερα (1790), όταν επιχείρησε τη διάκριση μεταξύ γεωμετρικού και μεταφυσικού χώρου. Στο κείμενο που απευθύνει στον μαθηματικό Kästner επισημαίνει ότι ο πρώτος χώρος είναι αντικειμενικός και δίδεται καθόσον κατασκευάζεται, ενώ ο δεύτερος είναι υποκειμενικός, ήδη δεδομένος και έγκειται στην καθαρή μορφή του κατ' αίσθηση αναπαραστασιακού τρόπου του υποκειμένου, ως a priori εποπτεία, στην οποία είναι δεδομένη και η προοδεύουσα προς το άπειρο δυνατότητα όλων των χώρων.³⁹⁹ Έτσι, ενώ ο γεωμετρικός χώρος δίδεται σταδιακά, συντίθεται και μετατίθεται, ο μεταφυσικός χώρος είναι δεδομένος, αυτοτίθεται και προτίθεται. Ο πρώτος είναι συνθετικός και προσθετικός, ο δεύτερος αναλυτικός και διαιρετός.

Οι τελευταίες σκέψεις οδηγούν για άλλη μια φορά στο βασικό συμπέρασμα, στη σταδιακή εγιατάλειψη του διαιρετικού χώρου, με παράλληλη προσχώρηση στον αντίστοιχο αθροιστικό χώρο της επ' άπειρον προόδου. Είναι προφανές ότι ο φιλόσοφος δεν ήθελε να αποδεχθεί τον άπειρο χώρο ως δεδομένο μέγεθος, καθώς αυτό συνδέεται με την απειρότητα του Θεού στο πλαίσιο της χωροθεολογίας του μπαρόκ και του Σπinoζισμού. *Στοχασμοί* από την κρίσιμη δεκαετία του 1780 επιβεβαιώνουν τα προηγούμενα: «Χώρος και χρόνος δεν είναι και οι δύο τίποτα άλλο από συνθέσεις αισθητήριων εντυπώσεων. Αυτή η σύνθεση βαίνει προς το άπειρο, δεν είναι όμως ποτέ άπειρη. Το μέγεθος του χώρου προϋποθέτει το μέγεθος του χρόνου».⁴⁰⁰ Αυτό συμβαίνει επειδή η επ' άπειρον πρόοδος λαμβάνει χώρα εν χρόνω. Επίσης: «Χώρος και χρόνος δεν είναι οι ίδιοι τίποτα άλλο από μορφές της σύνθεσης των αντικειμένων του αισθήματος, γι' αυτό επίσης, εάν άρει κανείς κάθε σύνθεση, δεν

³⁹⁸ KrV A 523/B 551. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

³⁹⁹ Kant: AA XX, *Zur Rezension von Eberhards Magazin* (II. Band), *Über Kästners Abhandlungen*, σελ. 420, 421.

⁴⁰⁰ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5898, σελ. 378.

απομένει τίποτα». ⁴⁰¹

Το 1800, στο *Opus Postumum*, ο Καντ ανανεώνει τη ρεαλιστική, δυναμική-προσθετική αντίληψη του χώρου, η οποία εμφανιζόταν ήδη στα πρώιμα κείμενα: «Ο χώρος δεν είναι (κανένα) κατ' αίσθηση αντικείμενο, αλλά απλώς η συνθετική μορφή της εποπτείας ως φαινομένου του αθροίσματος των κινούμενων δυνάμεων στο σύστημα της σύνδεσης του πολλαπλού αυτών των δυνάμεων στην ενότητα (μιας) δυνατής εμπειρίας». ⁴⁰² Αυτό σημαίνει ότι ο χώρος δεν είναι αντικείμενο κατ' αίσθηση αντιλήψεως, αλλά *μορφή*, που *συνδέει* την πολλαπλότητα των φαινομένων σε μια *ενότητα*. Ωστόσο, η εν λόγω σύνδεση επιχειρείται με την αυτενέργεια της διάνοιας. Υπ' αυτό το πρίσμα, θα έλεγε κανείς ότι την ισχυρότερη ώθηση για τον μετασχηματισμό του χώρου, θα πρέπει να δέχθηκε ο Kant από τη διδασκαλία περί συνθέσεως, όπως αυτή διατυπώνεται στην Υπερβατολογική Αναλυτική, και ειδικότερα από τις *αυτενέργειες* ψυχικές δυνάμεις, την φαντασία και την διάνοια, οι οποίες φαίνεται να υποσκάπτουν τα θεμέλια της Υπερβατολογικής Αισθητικής. ⁴⁰³ Έτσι, στην υπερβατολογική παραγωγή των καθαρών νοητικών εννοιών της Α' έκδοσης ⁴⁰⁴, ο φιλόσοφος αντιτάχθηκε στην ύπαρξη του καθολικού, διαιρετικού χώρου, την οποία ο ίδιος είχε διακηρύξει στην Υπερβατολογική Αισθητική, επισημαίνοντας ότι: «χωρίς αυτήν (ενν: τη σύνθεση) δεν θα μπορούσαμε να έχουμε a priori ούτε τις παραστάσεις του χώρου ούτε του χρόνου: αφού αυτές μπορούν να παραχθούν μόνο διαμέσου της *σύνθεσης* του πολλαπλού, το οποίο προσφέρει η αισθητικότητα στην πρωταρχική της εισδεκτικότητα». ⁴⁰⁵ Και λίγο πιο κάτω θεωρεί ότι χωρίς τη σύνθεση της αναπαραγωγής στη φαντασία: «δεν θα μπορούσαν [...] καν να προκύψουν οι καθαρότερες και πρωταρχικές θεμελιώδεις παραστάσεις του χώρου και του χρόνου». ⁴⁰⁶ Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η εν λόγω σύνθεση είναι διαδοχική και αφορά τον χρόνο, ο οποίος τίθεται ως προϋπόθεση για το μέγεθος του χώρου. Εξ ου και το απόσπασμα που ακολουθεί: «Κάθε εποπτεία εμπεριέχει ένα πολλαπλό, που όμως δεν θα παριστανόταν ως τέτοιο, εάν το πνεύμα δεν διαφοροποιούσε τον χρόνο στη διαδοχή των εντυπώσεων μεταξύ τους: αφού κάθε παράσταση, ως περιεχόμενη σε μια στιγμή, δεν μπορεί ποτέ να είναι κάτι άλλο από απόλυτη ενότητας». ⁴⁰⁷

⁴⁰¹ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5926, σελ. 388. (Η αραίωση επιλογή του γράφοντος).
Πρβλ. και Schmitz, *όπ.α.*, σελ. 31, υποσ. 60.

⁴⁰² Kant: AA XXII, *Opus postumum*, Siebentes Convolut, σελ. 4.

⁴⁰³ Πρβλ. και Schmitz, *όπ.α.*, σελ. 31.

⁴⁰⁴ *KrV* A 95 επ..

⁴⁰⁵ *KrV* A 99 επ.. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁴⁰⁶ *KrV* A 102. (Η αραίωση επιλογή του γράφοντος).

⁴⁰⁷ *KrV* A 99).

Δύσκολα θα μπορούσε να διατυπωθεί με πιο ακριβό τρόπο η προσθετική φύση του καντιανού χώρου. Στην § 26 της Β' έκδοσης, ο Kant αναιρεί στην *υποσημείωση* της παραγράφου την εξαγγελθείσα στην Υπερβατολογική Αισθητική διαιρετική φύση του χώρου: «Ο χώρος, παριστανόμενος ως *αντικείμενο* (όπως κανείς τον χρειάζεται πραγματικά στη γεωμετρία), περιέχει κάτι *περισσότερο* από μια απλή μορφή της εποπτείας, δηλαδή *σύννοψη* του πολλαπλού, (που είναι) δεδομένο σύμφωνα με τη μορφή της αισθητικότητας σε μια εποπτική παράσταση, έτσι ώστε η *μορφή της εποπτείας* προσπορίζει απλώς το πολλαπλό, η *μορφολογική εποπτεία* όμως ενότητα της παράστασης. Αυτή την ενότητα την είχα συγκαταλέξει απλώς στην αισθητικότητα, για να παρατηρήσω μόνο ότι προηγείται πάσης εννοίας, μολονότι προϋποθέτει οπωσδήποτε μια *σύνθεση* που δεν ανήκει στις αισθήσεις, μέσω της οποίας όμως όλες οι έννοιες περί χώρου και χρόνου καθίστανται πρωτίστως *δυνατές*. Αφού μέσω αυτής (καθόσον η *διάνοια καθορίζει την αισθητικότητα*) ο χώρος και ο χρόνος δίδονται πρωτίστως ως εποπτείες, έτσι ανήκει η ενότης αυτής της εποπτείας *a priori* στον χώρο και στον χρόνο και όχι στην έννοια της διάνοιας».⁴⁰⁸ Μολονότι, δηλαδή, η ενότητα της παράστασης προϋποθέτει την αυτενέργεια της διάνοιας και συνεπώς δεν ανήκει στην αισθητικότητα, ωστόσο, επειδή συμβάλλει στη διαμόρφωση των εννοιών του χώρου και του χρόνου, εντάσσεται τελικά στην αισθητικότητα.⁴⁰⁹ Με ανάλογο πνεύμα, ο Kant γράφει στην επιστολή της 3.7.1792 προς τον Beck: «Έτσι αυτή (ενν: η μορφή) είναι το απλώς υποκειμενικό (αισθητήριο) της εποπτείας, το οποίο, οπωσδήποτε *a priori*, πρέπει να είναι δεδομένο μέσα μας (χώρος και χρόνος), όχι όμως να νοείται (αφού μόνο η σύνθεση ως ενέργημα είναι ένα προϊόν της νοήσεως, συνεπώς πρέπει να είναι (η μορφή) μια ατομική παράσταση και όχι έννοια (κοινή παράσταση)».⁴¹⁰ Τελικά η μορφή εποπτείας προσφέρει απλώς την πολλαπλότητα (η *μορφή* εποπτείας προσφέρει την αδιάγνωστη ακόμα *πολλαπλότητα* των αισθητηρίων εντυπώσεων και η *εποπτεία* την διαγνώσιμη συνθετική τους *ενότητα*), ενώ η ίδια η εποπτεία την ενότητα της παράστασης. Όμως η ενότης αυτή προϋποθέτει και τη συνδρομή της διάνοιας, καθώς αυτή συνθέτει τα δεδομένα. Ενώ ο χώρος, ως *μορφή* εποπτείας, προσφέρει την πολλαπλότητα και υπάγεται στην αισθητικότητα, ως *μορφολογική εποπτεία*, αντίθετα, επιτυγχάνει την ενότητα της πολλαπλότητας την οποία απαιτεί μια σύνθεση και ανήκει στην υπερβατολογική αναλυτική. Με τον τρόπο αυτόν ο χώρος αποκτά τελικά αθροιστικό περιεχόμενο και σε κάθε περίπτωση μη διαιρετικό· αυτό όμως αντιβαίνει στη θεώρησή του ως «μορφής των φαινομένων της εξωτερικής αίσθησης»,

⁴⁰⁸ KrV B 160, *υποσημείωση*. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁴⁰⁹ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 226.

⁴¹⁰ Kant: AA XI, *Briefwechsel* 1792, σελ. 348.

όπως τουλάχιστον εμφανίζεται ο χώρος στην Υπερβατολογική Αισθητική, αφού μορφή του φαινομένου είναι αυτό που συντελεί, ώστε το πολλαπλό του φαινομένου να εποπτεύεται ταξινομημένο υπό ορισμένες σχέσεις.⁴¹¹ Εν προκειμένω, η μορφή καθιστά δυνατή την ταξινόμηση του πολλαπλού σε σχέσεις, καθιστώντας δυνατή ακόμα και την ίδια την εποπτεία. Και βέβαια η δυνατότης αυτή υποδηλώνει κάτι περισσότερο, όχι μόνο από τη σύνθεση του πολλαπλού όσο και από την απλή προσφορά του πολλαπλού⁴¹². Ωστόσο, σε μια υποσημείωση της Β' έκδοσης, η μορφή προσπορίζει μόνο την πολλαπλότητα, η σύνοψη της οποίας, δηλαδή η ταξινόμησή της σε ορισμένες σχέσεις, αποδίδεται σε μια μη αισθητήρια σύνθεση, η οποία καθορίζει και την αισθητικότητα. Στην πρώτη υποσημείωση της απόδειξης που αφορά την αντίθεση της πρώτης κοσμολογικής αντινομίας στην υπερβατολογική διαλεκτική διαβάζουμε: «Ο χώρος είναι απλώς η *μορφή* της εξωτερικής εποπτείας (μορφολογική *εποπτεία*), αλλά κανένα πραγματικό αντικείμενο, που μπορεί να εποπτευθεί εξωτερικώς».⁴¹³

Προκαλεί, βεβαίως, εντύπωση η συνεχής εναλλαγή μεταξύ «μορφής εποπτείας» και «μορφολογικής εποπτείας». Στην Υπερβατολογική Αισθητική, η μορφή εποπτείας νοείται ότι ταξινομεί την πολλαπλότητα σε σχέσεις, οπότε *υπερβαίνει* τη μορφολογική εποπτεία· στην Υπερβατολογική Αναλυτική, η μορφή εποπτείας, προσφέροντας μόνο την πολλαπλότητα, *διαφοροποιείται* από τη μορφολογική εποπτεία, διότι η τελευταία προσπορίζει την ενότητα της παράστασης· τέλος, στην Υπερβατολογική Διαλεκτική, η μορφή εποπτείας *ταυτίζεται* με την μορφολογική εποπτεία, η οποία επουδενί αποτελεί αντικείμενο εξωτερικώς εποπτεύσιμο. Ωστόσο, αυτό που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ είναι η εκ νέου ανάδυση στην επιφάνεια του γνωσιολογικού ενδιαφέροντος της προσθετικής φύσης του χώρου, όπως διατυπώνεται στην § 26 της *υπερβατολογικής παραγωγής της εμπειρικής χρήσης των κατηγοριών*, ως καθοριστικού παράγοντα, αντιβαίνοντος στη διαιρετική αντίληψη περί χώρου. Τελικά, η καθαρή εποπτεία, με την οποία εξομοιώνεται ο χώρος,⁴¹⁴ εδραιώνεται στη συνοψίζουσα δραστηριότητα της διάνοιας, η οποία οδηγεί στη διαμόρφωσή του πρωτίστως ως εποπτείας.⁴¹⁵ Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι από την Β' έκδοση της *KrV*, κυριαρχεί και πάλι στη σκέψη του

⁴¹¹ *KrV* A 20/B 34.

⁴¹² Είναι προφανές ότι μορφή της εσωτερικής αίσθησης αποτελεί, υπ' αυτή την έννοια, ο χρόνος, που ως ταξινομητική αρχή που προσπορίζει ενότητα, προσδιορίζει τη σχέση των παραστάσεων στην εσωτερική μας κατάσταση (*KrV* A 33/B 50). Πρβλ. και Schmitz, *όπ.α.*, σελ. 33.

⁴¹³ *KrV* A 429/B 457, υποσημείωση. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁴¹⁴ Σύμφωνα με τη διαιρετική θέση του προτελευταίου επιχειρήματος (4^{ου} και 3^{ου} αντιστοίχως), αφού η πολλότητα των χώρων αποτελεί τμήμα του ενός, ενιαίου και μοναδικού άπειρου χώρου.

⁴¹⁵ Πρβλ. και Schmitz, *όπ.α.*, σελ. 34.

Kant η αθροιστική περί χώρου αντίληψη και μάλιστα υπό την αιγίδα της συνθετικής λειτουργίας του υποκειμένου. Εξάλλου, σύμφωνα με την § 8, στις *Γενικές παρατηρήσεις επί της υπερβατολογικής αισθητικής* διαβάζουμε: «[η μορφή εποπτείας] δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο [...], από τον τρόπο, με τον οποίο το πνεύμα προσβάλλεται μέσω της ίδιας του της ενέργειας [...] συνεπώς από τον ίδιο του τον εαυτό [...]».⁴¹⁶ Υπ' αυτήν περίπου την έννοια, ήδη στη *Dissertatio*, ο Kant θα θεωρήσει τον χώρο και τον χρόνο ως αποκτημένες παραστάσεις, που όμως δεν προέρχονται από τα αντικείμενα, αλλά προκύπτουν κατ' αφαίρεση από τη δραστηριότητα του πνεύματος, το οποίο συσχετίζει και συνδέει τα δεδομένα.⁴¹⁷

Περί τα μέσα της δεκαετίας του 1780, ο *υπερβατολογικός ιδεαλιστής* Kant, προσανατολίζεται και πάλι στην αθροιστική αντίληψη περί χώρου, εμπιστευόμενος στη συνθετική λειτουργία της διάνοιας (η οποία καθορίζει την αισθητικότητα⁴¹⁸) την κατασκευή του χώρου, την οποία ο φιλόσοφος το 1755, ως *υπερβατικός ρεαλιστής* ακόμα, είχε προκριτικά εναποθέσει στη θεϊκή διάνοια.⁴¹⁹ Ωστόσο, το ενδεχόμενο ενός καθολικού, διαιρετού χώρου, παραμένει πάντοτε ανοικτό, υπό την καθοδήγηση της συνθετικώς ενεργούσας νοήσεως και δη υπό τη μορφή της ρυθμιστικής ιδέας του Λόγου. Για τον Kant, όμως, ιδέα του Λόγου «είναι μια έννοια, στην οποία καμιά εποπτεία (παράσταση της φαντασίας) δεν μπορεί να είναι πρόσφορη».⁴²⁰ Συνεπώς, η απόπειρα του Kant να εμφανίσει στο γνωσιολογικό προσκήνιο τον διαιρετικό χώρο, καταρρέει τελικά *de profundis*, αφού, ως ιδέα του Λόγου, ο χώρος δεν έχει για σύστοιχό του την εποπτεία, με την οποία μάλιστα, –στην καθαρή της μορφή, ως καθαρή δηλαδή εποπτεία– εξομοιώνεται στο πλαίσιο της Υπερβατολογικής Αισθητικής.⁴²¹

⁴¹⁶ *KrV* B 67, 68.

⁴¹⁷ Αργότερα, στο σχέδιο της επιστολής της 11.12.1797 προς τον γερμανό καθηγητή φιλοσοφίας Johann Heinrich Tieftrunk, ο Kant ενισχύει πάλι τον προσθετικό και συνθετικό χαρακτήρα της πνευματικής δραστηριότητας που «δημιουργεί» τον χώρο, και επισημάνει χαρακτηριστικά (*Kant: AA XIII, σελ. 467*): «Χώρος και χρόνος είναι κάτι (το) συντεθειμένο, που διαγιγνώσκεται *a priori* διαμέσου της σύνθεσης στην ενότητα του πολλαπλού στην εποπτεία» (Κατά παραπομπή του Schmitz, ό.π., σελ. 34, υποσημ. 65). Περαιτέρω (*Kant: AA XIII, σελ. 468*): «Η ιδέα του άπειρου χώρου ως ενός όλου, είναι μια παράσταση, στην οποία η έννοια της συνθέσεως στο άπειρο προηγείται της έννοιας του άπειρου μεγέθους» (Κατά παραπομπή του Schmitz, ό.π., σελ. 34, υποσημ. 65).

⁴¹⁸ Σύμφωνα με την υποσημείωση *KrV* B 160.

⁴¹⁹ Kant: *AA I, nova dilucidatio*, ό.π., prop. XIII, *demonstratio*, *dilucidatio*, *usus*, *scholion*, σελ. 413, 415. Πρβλ και Schmitz, ό.π., σελ. 35.

⁴²⁰ Kant: *AA V, Kritik der Urteilskraft*, § 49, σελ. 314.

⁴²¹ Βλ. *KrV* A 25/B 39: «Ο χώρος είναι [...] μια καθαρή εποπτεία». Επίσης *KrV* B 41: «Αυτός πρέπει πρωταρχικά να είναι εποπτεία», ακόμα *KrV* B 42/A 26: «[...] αυτή [ενν: η μορφή όλων των φαινομένων] ως η

Σε πλήρη αντίθεση με την καθαρή εποπτεία, η «ιδεολογική» φύση του χώρου σηματοδοτεί και τη συνεχή αμφιταλάντευση μεταξύ διαιρετικής και προσθετικής του φύσης.⁴²² Ο Kant δεν παραιτείται οριστικά από το πρότυπο του διαιρετού χώρου, καθώς η Υπερβατολογική Αισθητική είναι ούτως ή άλλως απαραίτητη για τη θεμελίωση της γνώσης. Προσπαθώντας, όμως, να διατηρήσει τον διαιρετικό χώρο, αποφορτίζει το αθροιστικό περιεχόμενο αφενός, μετατρέποντάς τον σε ιδέα του Λόγου,⁴²³ και αφετέρου υιοθετώντας μια άποψη, που προσεγγίζει την αναγωγή του απόλυτου χώρου σε απλή δυνατότητα. Έτσι, στην πρώτη υποσημείωση της απόδειξης της αντίθεσης στην πρώτη κοσμολογική αντινομία στο πλαίσιο της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής, ο Kant θα τονίσει χαρακτηριστικά: «Ο χώρος πριν απ' όλα τα πράγματα, που τον καθορίζουν (τον πληρούν ή τον περιορίζουν), ή, μάλλον, δίνουν μια *εμπειρική εποπτεία* σύμφωνα με τη μορφή του, δεν είναι, υπό την ονομασία του απόλυτου χώρου, τίποτα άλλο από την απλή *δυνατότητα* εξωτερικών φαινομένων, καθόσον αυτά είτε υπάρχουν καθ' εαυτά είτε μπορούν να προστίθενται σε δεδομένα φαινόμενα».⁴²⁴ Και λίγο μετά, στην παρατήρηση επί της αντιθέσεως στο πλαίσιο της πρώτης κοσμολογικής αντινομίας, γράφει: «Ο χώρος λοιπόν δεν μπορεί απόλυτα (αφ' εαυτού) να εμφανίζεται σαν κάτι καθορίζον στην ύπαρξη των πραγμάτων, γιατί δεν είναι κανένα αντικείμενο, αλλά μόνο η μορφή δυνατών αντικειμένων. Τα πράγματα λοιπόν, ως φαινόμενα, καθορίζουν οπωσδήποτε τον χώρο, δηλαδή από όλα τα δυνατά κατηγορήματα του ιδίου (μέγεθος και σχέση) αυτά κάνουν ώστε αυτά ή εκείνα να ανήκουν στην πραγματικότητα, ο χώρος όμως, αντίθετα, δεν μπορεί, ως κάτι που υπάρχει αφ' εαυτού, να καθορίσει την πραγματικότητα των πραγμάτων εν αναφορά προς το μέγεθος ή σχήμα,⁴²⁵ γιατί αφ' εαυτού δεν είναι τίποτα πραγματικό».⁴²⁶ Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, χωρίς τα φαινόμενα, ο χώρος δεν έχει περιεχόμενο, και υπ' αυτή την έννοια, αποτελεί μια καθολική άρνηση. Περαιτέρω, ο Kant επιδιώκει την υποκατάσταση της έλλειψης του δεδομένου άπειρου και διαιρετού χώρου της Υπερβατολογικής Αισθητικής. Εδώ όμως χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή: εάν ο χώρος αποκτήσει τελικά αθροιστικό περιεχόμενο, χωρίς όμως να απεμπολείται και η αρχική, διαιρετική του φύση, η απουσία της οποίας επιχειρείται να καλυφθεί με τη μη υποκείμενη σε εποπτεία ιδέα του Λόγου ή τη φανταστική διέλευση προς το ον (*ens imaginarium*), ο χώρος

καθαρή της εποπτεία, [...]» και *KrV* B 40: «Συνεπώς η πρωταρχική παράσταση για τον χώρο είναι a priori εποπτεία και όχι έννοια».

⁴²² Πρβλ και Schmitz, ό.π., σελ. 35.

⁴²³ Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, σελ. 559.

⁴²⁴ *KrV* A 429/B 457, υποσημείωση. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁴²⁵ Μορφή.

⁴²⁶ *KrV* A 431/B 459.

θα εμφανίζεται ως άπειρο τίποτα, ως ανύπαρκτη ύπαρξη ή, αντιστρόφως, ως υπάρχουσα ανυπαρξία. Σύμφωνα εξάλλου με το προτελευταίο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης, ο ένας, μοναδικός και άπειρος χώρος προηγείται των εκάστοτε ατομικών χώρων, που προέρχονται κατὰ περιορισμό του ιδίου,⁴²⁷ οπότε είναι εξίσου προφανές ότι τελικά ο χώρος ακόμα και ως υπάρχουσα ανυπαρξία επιμερίζεται και διαιρείται (*Dispertibilität des Nichts*). Ακολουθώντας δηλαδή τα παραπάνω, φαίνεται ότι κατ' αποκοπή του άπειρου χώρου, ως άπειρου τίποτα, δημιουργούνται και οι εκάστοτε ατομικοί χώροι, ως τμήματα του εν λόγω τίποτα. Μήπως λοιπόν η εμμονή του γερμανού φιλοσόφου στην αρχικώς *implicite* δηλούμενη στην Υπερβατολογική Αισθητική διαιρετική φύση του χώρου –μέσω της παραστάσεώς του ως απείρου δεδομένου μεγέθους– οδηγεί στην κατ' ανάγκη αποδοχή του ως ανύπαρκτου δεδομένου, που «οφείλει» μάλιστα να διαιρείται; Υπέρ της εν λόγω άποψης, εξάλλου, συνηγορεί και η αμφισημία, που διέπει τον χαρακτήρα του χώρου, ως μορφής των φαινομένων, αφού η τελευταία επιτρέπει τόσο στη δυνατότητα όσο και στην πραγματικότητα να διεκδικούν με ίσες πιθανότητες τη θεώρησή τους ως προεμπειρικής πολλαπλότητας,⁴²⁸ που συντίθεται από τη λειτουργία της διάνοιας και οδηγεί στην αποδεικτική βεβαιότητα της γεωμετρίας.⁴²⁹

Ας εμβραθύνουμε όμως στην τελευταία σκέψη. Σύμφωνα με την αναλυτική μέθοδο, την οποία υιοθετεί ο Kant στα *Προλεγόμενα*, η αποδεικτική ισχύς των γεωμετρικών προτάσεων δικαιολογείται μόνο εάν ο χώρος εκληφθεί ως *a priori* εποπτεία. Αυτή, ωστόσο, ως μορφολογικός όρος, αποτελεί σύνθεση του πολλαπλού που προσφέρεται από την απλή μορφή εποπτείας· για άλλη μια φορά, η *μορφή* εποπτείας προσκομίζει την *πολλαπλότητα*, η ίδια η εποπτεία τη *σύνθεση* της πολλαπλότητας. Ενώ, δηλαδή, η δια των αισθήσεων πρόσληψη του πολλαπλού οφείλεται στην *a priori* μορφή εποπτείας, η θεμελίωση του χώρου, αντίθετα, ως αναγκαίου υποβάθρου της αποδεικτικής ισχύος της γεωμετρίας,

⁴²⁷ *KrV* B 39/A 25.

⁴²⁸ Βλ., ενδεικτικά, *KrV* A 77/B 102: «Χώρος και χρόνος περιέχουν μόνο ένα *πολλαπλό* της καθαρής εποπτείας *a priori* [...]», *KrV* A 100 επ.: «Αφού αυτές [οι παραστάσεις χώρος και χρόνος] μόνο διαμέσου της σύνθεσης του *πολλαπλού*, που προσφέρει η αισθητικότητα στην πρωταρχική της εισδεκτικότητα», *KrV* A 101 «[...] οι πλέον καθαρές *a priori* εποπτείες δεν προσπορίζουν καμιά γνώση, παρὰ μόνο καθόσον αυτές περιέχουν μια τέτοια σύνθεση του *πολλαπλού*, [...]», *KrV* B 160, *Anmerkung*: «[...] έτσι ώστε η μορφή της εποπτείας προσφέρει απλώς *πολλαπλό*, η μορφολογική εποπτεία όμως, (προσφέρει) ενότητα της παράστασης», *KrV* B 208: «[...] και παραμένει μια απλώς μορφολογική συνείδηση (*a priori*) του *πολλαπλού* στον χώρο και τον χρόνο [...]». (Η πλάγια γραφή σε όλα τα αποσπάσματα επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και Schmitz, *όπ.α.*, σελ. 36, υποσ. 69.

⁴²⁹ Βλ. την *υποσημείωση* *KrV* B 160.

επιτυγχάνεται διά της συνόψεως της εν λόγω πολλαπλότητας. Υπ' αυτό το πρίσμα, οι τρεις διαστάσεις του ευκλείδειου χώρου εδραιώνονται τελικά σ' ένα πραγματικό δεδομένο, επί του οποίου εδραιώνεται η γεωμετρία και που θα πρέπει να υπερβαίνει τουλάχιστον την απλή δυνατότητα, παρέχοντας και σαφή ένδειξη μιας πραγματικότητας. Έτσι, όμως, ο χώρος θα πρέπει να είναι προφανώς κάτι πραγματικό. Ποιο είναι όμως αυτό το πραγματικό; Σε κάθε περίπτωση, η αποδεικτική βεβαιότης της γεωμετρίας φαίνεται να στηρίζεται σε μια *a priori* αναγκαιότητα, η οποία, σύμφωνα με το δεύτερο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης, οφείλει ν' αποδίδεται στον χώρο, θεωρημένον ως *a priori* εποπτεία. Ακριβώς εδώ όμως έγκειται το πρόβλημα, αφού η υποκατάσταση της έλλειψης του διαιρετού χώρου από το περιβόητο φανταστικό ον της Υπερβατολογικής Αναλυτικής, το τίποτα των *Μεταφυσικών πρωταρχών* ή την απλή δυνατότητα της *Σημείωσης* της πρώτης κοσμολογικής αντινομίας της υπερβατολογικής διαλεκτικής έρχεται σε προφανή αντίφαση με την πραγματικότητα του χώρου, ως αναγκαίας παραστάσεως, η οποία θεμελιώνει τη γεωμετρία. Εκτός κι αν δεχθεί κανείς ότι η γεωμετρία οικοδομείται τελικά σ' ένα τίποτα! Είναι προφανές ότι η αδυναμία σχηματισμού παραστάσεως περί ανυπαρξίας του χώρου δεν μπορεί να συνάδει ούτε προς την ιδιότητά του ως απλής δυνατότητας των εξωτερικών φαινομένων⁴³⁰ ούτε προς εκείνη την ιδιότητά του ως άπειρου διαιρετού τίποτα.⁴³¹ Εξάλλου, κατά της θεωρήσεως του χώρου ως δυνατότητας συνηγορεί και το ζήτημα των ασύμπτωτων αντικειμένων, που θ' απασχολήσει τον Kant σε τέσσερα έργα: στη *Raumschrift* (1768), στη *Dissertatio* (1770), στα *Prolegomena* (1783) και στους *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* (1786). Ειδικά στα *Προλεγόμενα*, συνοψίζοντας τις σκέψεις του, ο γερμανός φιλόσοφος θα γράψει χαρακτηριστικά: «[...] ο εσωτερικός προσδιορισμός κάθε ενός ατομικού χώρου καθίσταται δυνατός μόνο μέσω του προσδιορισμού της εξωτερικής σχέσης προς τον καθολικό χώρο, από τον οποίο εκείνος είναι ένα τμήμα (από τη σχέση προς την εξωτερική αίσθηση), δηλαδή το μέρος είναι δυνατό μόνο μέσω του όλου, [...]».⁴³² Και φυσικά αυτό το όλο, ως απόλυτος χώρος, δεν μπορεί να είναι μια απλή δυνατότης των εξωτερικών φαινομένων. Εξ ου και η σύλληψη περί διαιρετικού χώρου –την ύπαρξη του οποίου ενισχύει ο γερμανός φιλόσοφος με την επιχειρηματολογία των ασύμπτωτων αντικειμένων⁴³³– δεν συνάδει προς τη θεωρία της

⁴³⁰ Όπως αναφέρεται στην *υποσημείωση* της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής (*KrV* A 429/B 457).

⁴³¹ Όπως διατυπώνεται στη γενική παρατήρηση της φαινομενολογίας του 4^{ου} τμήματος των *Μεταφυσικών πρωταρχών* (Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, όπ.α., σελ. 556) ή στη *Σημείωση* για την αμφιβολία των διαστοχαστικών εννοιών (*KrV* A 291 επ./B 347 επ.).

⁴³² Kant: AA IV, *Prolegomena*, § 13.

⁴³³ Για το παράδοξο των ασύμπτωτων αντικειμένων, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 1^ο, *Η υπερβατολογική προϋπόθεση*, υποενότητα Γ., *Η ιδεαλιστική στροφή της Dissertatio*, σελ. 26, 27.

δυνατότητας, που υιοθετεί στην *υποσημείωση* της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής.⁴³⁴ Τα παραπάνω, όμως οδηγούν σε ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα: προς τι τελικά η συνεχής εναλλαγή μεταξύ Υπερβατολογικής Αισθητικής και Υπερβατολογικής Αναλυτικής; Και γιατί η μεταστροφή από τον διαιρετικό χώρο της πρώτης στον προσθετικό χώρο της δεύτερης; Τι επιθυμεί ν' αποδείξει ο Kant; Για να δώσουμε μια απάντηση πρέπει να αναλογισθούμε τον απώτερο στόχο της φιλοσοφίας του, που δεν φαίνεται να είναι άλλος από την κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας διαμέσου χαράξεως των γνωσιολογικών ορίων και διασφαλίσεως της ύπαρξης του Θεού στο αδιάγνωστο εκείθεν. Τονίζουμε και πάλι ότι για τον Kant, ο μόνος τρόπος απεμπλοκής του ανθρώπου από τα δεσμά της θεϊκής κυριαρχίας, τρόπος που οδηγεί στην κατάκτηση της ελευθερίας, ήταν η μετατροπή του χώρου και του χρόνου από αυθύπαρκτη, αντικειμενική οντότητα σε υποκειμενική μορφή εποπτείας.⁴³⁵ Είναι προφανές ότι η θεώρηση του τελευταίου ως μορφής εποπτείας και κατ' επέκταση η μετατροπή των φαινομένων σε απλές παραστάσεις, οδηγούσε αναπόδραστα στην ανάγκη αποθεοποίησης του χώρου με παράλληλη αποχωροχρονopoίηση του ίδιου του Θεού. Με τον τρόπο αυτόν επιτυγχάνεται ο αποπαράλληλισμός τους –σε πλήρη αντίθεση με το πρότυπο του Spinoza– και επιβάλλεται η μετατροπή του χώρου σε μέσο γνωσιολογικής προσπέλασης των αντικειμένων. Μετατιθέμενου, όμως, του χώρου, διά της αποθεοποίησης, εντός του ανθρώπου, μετατρέπεται αυτός σε υποκειμενική συνθήκη γνώσης των πραγμάτων. Εξ ου και η μετατροπή της υπερβατικής οντότητας του χώρου σε υπερβατολογική ιδεατότητα, άρρηκτα συνδεδεμένη με την εμπειρική πραγματικότητα. Ακριβώς αυτό όμως είναι και το ζητούμενο εδώ, δηλαδή η υποκειμενικότητα του χώρου, που κατασιευάζεται πλέον,

⁴³⁴ *KrV* A 429/431-B 457/459. Πρβλ. και Schmitz, *ό.π.α.*, σελ. 37.

⁴³⁵ Kant: AA V, *Kritik der praktischen Vernunft*, σελ. 101, 102. Αυτό είναι και το βαθύτερο νόημα του υπερβατολογικού ιδεαλισμού, τη διευκρίνιση του οποίου επιχειρεί ο Kant σε δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα της *Κριτικής*. Το πρώτο στην Υπερβατολογική Διαλεκτική, στην κριτική του τέταρτου παραλογισμού της υπερβατολογικής ψυχολογίας, και το δεύτερο στο έκτο τμήμα της αντινομίας του καθαρού λόγου. Σχετικά με το πρώτο, συγκεκριμένα, θα γράψει *KrV* A 369: «Με τον "υπερβατολογικό ιδεαλισμό" [...] όλων των φαινομένων εννοώ τη διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία θεωρούμε αυτά συνολικά ως απλές παραστάσεις και όχι ως πράγματα καθ' εαυτά και σύμφωνα με την οποία χρόνος και χώρος είναι μόνο αισθητήριες μορφές της εποπτείας μας, όχι όμως αφ' εαυτωνδεδομένοι προσδιορισμοί ή όροι των πραγμάτων αυτών καθ' εαυτά». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Σχετικά πάλι με το δεύτερο, θα επισημάνει *KrV* A 490/B 518 - A 491/B 519: «Στην Υπερβατολογική Αισθητική αποδείξαμε επαρκώς: ότι όλα αυτά που εποπτεύονται στον χώρο ή τον χρόνο, συνεπώς όλα τα αντικείμενα μιας δυνατής σ' εμάς εμπειρίας, δεν είναι τίποτα απ' ό,τι φαινόμενα, δηλαδή απλές παραστάσεις, που έτσι όπως παριστάνονται, ως εκτατά όντα ή σειρές μεταβολών, δεν έχουν καμιά αφ' εαυτής θεμελιωμένη ύπαρξη έξω από τις σκέψεις μας. Αυτή τη διδασκαλία ονομάζω (τον) "υπερβατολογικό ιδεαλισμό"». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

οικοδομείται και εν τέλει συντίθεται. Η υπερβατική του *μετάθεση* οδηγεί δηλαδή στην υπερβατολογική του *ένθεση* και, κυρίως, στην υπερβατολογική του *σύνθεση*. Ακόμα κι αν ο χώρος παριστάνεται και δίδεται ως άπειρο μέγεθος ή ως άπειρο δεδομένο μέγεθος, δεν παύει να βρίσκεται μέσα στο υποκείμενο και υπ' αυτή ακριβώς την έννοια να συντίθεται, γεγονός βέβαια που θα οδηγήσει και στη σταδιακή μετατροπή του από αναλυτική ολότητα σε συνθετική προοδευτικότητα, από την πεπερασμένη δεδομενικότητα στην επ' άπειρο προοδευτικότητα· άλλως, από τη χωρική γεωμετρικότητα στη χωρική μεταφυσικότητα.

Στις τελευταίες σκέψεις αναδεικνύεται και ο θεολογικός πυρήνας της καντιανής σκέψης. Στην ουσία, το «*totum analyticum*», με το οποίο ο Kant φαίνεται να εξομοιώνει τον χώρο, μετατρέπεται σ' ένα πρωτογενώς απεμπολούμενο συνθετικό όλο. Σ' έναν *Στοχασμό* περί Μεταφυσικής, ο γερμανός φιλόσοφος διευκρινίζει: «Ένα *συνθετικό όλον* είναι αυτό, η σύνθεση του οποίου ως προς τη δυνατότητά της, θεμελιώνεται στα τμήματα, που επίσης μπορούν να νοηθούν χωρίς οποιαδήποτε σύνθεση. Ένα *αναλυτικό όλον* είναι αυτό, του οποίου τα τμήματα ως προς τη δυνατότητά τους προϋποθέτουν ήδη τη σύνθεση στο όλον. *Χώρος και χρόνος είναι αναλυτικά όλα (tota analytica)*, [...]»⁴³⁶. Με απλά λόγια: ο χώρος δεν ακολουθεί τα τμήματα που προηγούνται και με τη σύνθεσή τους τον δημιουργούν, αλλά ο ίδιος, ως προϋπάρχουσα σύνθεση, ως ήδη συντεθειμένο όλον, προηγείται των τμημάτων που ακολουθούν ως κατ' ιδίαν χώροι. Στην περίπτωση του χώρου, δηλαδή, τα μέρη δεν προηγούνται της ολότητας, ώστε αυτή να ακολουθήσει, αλλά, αντίθετα, η ολότης προηγείται των μερών που βέβαια ακολουθούν. Συνεπώς ο χώρος (και ο χρόνος) δεν είναι συντεθειμένο όλον, αλλά αναλυτικό.

Συναφής και χρήσιμη στο σημείο αυτό εμφανίζεται και η διάκριση μεταξύ γνωσιολογικού και οντολογικού στόχου του Kant. Σύμφωνα με τον πρώτο, ο χώρος οφείλει να είναι *αναλυτικό όλο*, αφού έτσι αποδίδεται καλύτερα και ο χαρακτήρας του ως δεδομένου απείρου μεγέθους, το οποίο ενοικεί στον άνθρωπο και επιτρέποντας έτσι και τη γνωσιολογική προσέγγιση των εμπειρικών αντικειμένων (η γνώση των φαινομένων προϋποθέτει την αναγκαιότητα του χώρου, γι' αυτό και δεν μπορούμε να σχηματίσουμε καμιά παράσταση της έλλειψής του). Σύμφωνα πάλι με τον δεύτερο, ο χώρος οφείλει να είναι *συνθετικό όλο*, αφού μόνο έτσι καθίσταται δυνατή η κατασκευασισμότητά του, η δημιουργία του και περαιτέρω η επιζητούμενη προσθετική του φύση, η οποία, εκτοπίζοντας την αντίστοιχη διαιρητική, αποτρέπει τον θεολογικό κίνδυνο παραλληλίας με το *ens realissimum* και κατοχυρώνει την ατομική ελευθερία. Είναι προφανές ότι ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός, που εδραιώνεται στην υποκειμενικότητα του χώρου,

⁴³⁶ Βλ. Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 3789, σελ. 293 (Η πλάγια γραφή του Kant).

συμβαδίζει τελικά με τον αθροιστικό χαρακτήρα αυτού. Υπερβατολογική ιδεατότης σημαίνει μετατροπή του χώρου σε υποκειμενική μορφή εποπτείας και κατασκευασσιμότητα αυτού μέσω της υπαγωγής του στη συνθετική λειτουργία της αυτενεργού διάνοιας. Αυτό είναι, κατά την άποψή μας, και το βαθύτερο νόημα της καντιανής φιλοσοφίας: η χάραξη των ορίων της γνώσεως, η οποία μέσω της συνθετικής δραστηριότητας της διάνοιας οδηγεί στην κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας και παράλληλη διασφαλίζει την ενότητα του *entis realissimi* στο μη διαγνώσιμο εκείθεν.

Ε. Υπερβατολογικό ιδεώδες: παραλληλία χώρου και Θεού

Με αφορμή το προηγούμενο υποκεφάλαιο, θα αναφερθούμε τώρα στη σχέση της έννοιας του χώρου με το *ens realissimum*. Σύμφωνα με τον Kant, η πολλαπλότητα των τμηματικών χώρων, που παριστάνονται στον ένα και μοναδικό χώρο όπως και η δημιουργία των συγκεκριμένων σχημάτων προκύπτουν κατά περιορισμό του ενός και μοναδικού καθολικού χώρου: «Είναι ουσιαστικά *ενιαίος* [ο χώρος] και το πολλαπλό που ενυπάρχει σ' αυτόν συνεπώς και η καθολική έννοια των χώρων εν γένει, στηρίζεται αποκλειστικά σε *περιορισμούς*»⁴³⁷. Το χαρακτηριστικό αυτό των τμηματικών χώρων, να προκύπτουν μέσω της διαιρετότητας και του περιορισμού του ενός και μοναδικού χώρου, επαναφέρει στο γνωσιολογικό προσκήνιο την άρρηκτη συγγένεια της έννοιας του χώρου με αυτήν του Θεού. Ήδη στο δεύτερο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης, η ανάγκη ύπαρξης του χώρου οδηγεί στον χαρακτηρισμό του ως αναγκαίου όντος (ως *entis necessarii*)⁴³⁸, ιδιότητας όμως που αποδίδεται και στον ίδιο τον Θεό. Αντίθετα, η φύση του χώρου, ως ενός και μοναδικού, οδηγεί και στη θεώρησή του ως *entis realissimi* (ως πραγματικότητας, υπερτάτου όντος). Δικαιολογημένα ο Kant θα γράψει σ' έναν *Στοχασμό*: «Εάν ο χώρος ήταν η μορφή των

⁴³⁷ *KrV* B 39/A 24-25. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και *Reflexion* 4212: «Κάθε τμήμα είναι δυνατό μόνο διά του περιορισμού της δύναμης, που βρίσκεται στο όλο». Βλ. και Udo Rameil, *Raum und Außenwelt*, Interpretationen zu Kants kritischem Idealismus (Inaugural-Dissertation), Köln 1977, σελ. 72. Βλ. και *Kritik der Urteilskraft*, § 77, όπου ο Kant θα επισημάνει: «[...] σ' αυτόν κανένα μέρος δεν μπορεί να προσδιορισθεί χωρίς τη σχέση προς το όλο (η παράσταση του οποίου συνεπώς υπόκειται ως βάση στη δυνατότητα των μερών)».

⁴³⁸ *KrV* A 24/B 38-39: «Ο χώρος είναι μια αναγκαία, *a priori* παράσταση, που υπόκειται ως βάση σε όλες τις εξωτερικές εποπτείες. Δεν μπορεί κανείς ποτέ να σχηματίσει παράσταση ότι δεν υπάρχει (κινένας) χώρος, [...]. Θεωρείται λοιπόν ως ο όρος της δυνατότητας των φαινομένων [...], και είναι μια παράσταση *a priori*, που κατ' αναγκάιο τρόπο υπόκειται ως βάση των εξωτερικών φαινομένων».

εξωτερικών σχέσεων αυτών καθ' εαυτές, τότε θα μπορούσαν να υπάρχουν *περισσότερα* πραγματικότητας όντα». ⁴³⁹ Εάν όμως υπήρχαν πολλά *entia realissima*, δεν θα μπορούσε να διασφαλισθεί η ενότης του Θεού ως ενός και μοναδικού όντος. Κι εφόσον βέβαια δεν υπάρχουν πολλά, θα υπάρχει κατ' ανάγκη ένα *ens realissimum*. Κι εφόσον είναι ένα και μοναδικό, δεν μπορεί ο χώρος να αποτελεί μορφή των εξωτερικών σχέσεων, αλλά θα συνιστά μορφή των *εσωτερικών* σχέσεων. Υπ' αυτό το πρίσμα, όμως, το *ens realissimum* θα είναι απλή μορφή του *Λόγου* σε εσωτερική συστοιχία με τον χώρο, ως απλή μορφή της *αισθητικότητας*. Με άλλα λόγια, το *ens realissimum* αποτελεί μια *Ιδέα*, που ως τέτοια έχει υποκειμενική προέλευση, και θεμελιώνεται αποκλειστικά στον ανθρώπινο Λόγο: «*Η Ιδέα είναι αρχετυπική έννοια*, περιέχει τον λόγο για τη δυνατότητα του αντικειμένου. Είναι η παράσταση του όλου, μέσω περιορισμού του οποίου γίνονται τα άλλα (πράγματα)» ⁴⁴⁰. Είναι μια μοναδική (για το αντικείμενο), κάθε τι διαφορετικό είναι απλώς ο περιορισμός του ιδίου, δηλαδή το *ens realissimum* είναι η υπερβατολογική Ιδέα». ⁴⁴¹ Ο γερμανός φιλόσοφος θα πραγματευθεί το *ens realissimum* στο πλαίσιο της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής και ειδικότερα στο κεφάλαιο περί του υπερβατολογικού ιδεώδους. Εν προκειμένω θα αρκесθούμε απλώς στη σχέση του όλου προς τα μέρη, του ενός προς την πολλότητα, που ούτως ή άλλως σηματοδοτεί και την υποκυπτόμενη παραλληλία μεταξύ Θεού και χώρου. Ποια θέση όμως κατέχει το *ens realissimum* στην παρούσα προβληματική;

Είναι προφανές ότι το ζήτημα αφορά ταυτόχρονα και τη σχέση της καθολικής έννοιας με την τμηματική παράσταση ενός πράγματος. Ενώ όμως μια έννοια είναι όλο και περισσότερο καθορίσιμη, ⁴⁴² το συγκεκριμένο πράγμα, αντίθετα, υπόκειται στην «αρχή του καθολικού προσδιορισμού». Δηλαδή, ο καθορισμός συγκεκριμένου πράγματος υπόκειται στη *δυνατότητα απόδοσης* σε αυτό μιας *πληθώρας* προσδιοριστικών χαρακτηριστικών και κατηγορημάτων, από την οποία *επιλέγεται* ένα *αντιπροσωπευτικό* γνώρισμα που εξουδετερώνει όλα τα υπόλοιπα. Στην Υπερβατολογική Διαλεκτική, ο Kant επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Κάθε πράγμα [...] ως προς τη δυνατότητά του, υπόκειται [...] στη θεμελιώδη "αρχή του καθολικού καθορισμού", σύμφωνα με την οποία, από όλα τα δυνατά κατηγορήματα των

⁴³⁹ Kant: A XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Teil, *Reflexion* 6429, σελ. 713. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁴⁴⁰ Η () προσθήκη του γράφοντος.

⁴⁴¹ Kant: AA XVI, *Handschriftlicher Nachlass*, *Logik*, *Reflexion* 2835, σελ. 535, 536. Πρβλ. και Udo Rameil, όπ.α., σελ. 72.

⁴⁴² *KrV* A 571/B 599: «Κάθε μια έννοια είναι ακαθόριστη, εν αναφορά προς αυτό που δεν περιέχεται μέσα της και υπόκειται στην "αρχή της καθορισιμότητας", ότι (δηλαδή) μόνο ένα από τα δύο αντιφατικά αντιτιθέμενα κατηγορήματα, μπορεί να αποδοθεί σ' αυτήν, [...]».

πραγμάτων, καθόσον αυτά συγκρίνονται με τα αντίθετά τους, ένα πρέπει να αποδίδεται. Αυτή η αρχή [...] θεωρεί, [...] κάθε πράγμα [...] στη σχέση του προς τη συνολική δυνατότητα, ως την πεμπτουσία όλων των κατηγορημάτων των πραγμάτων εν γένει, και, καθόσον αυτή (η αρχή) την προϋποθέτει ως a priori όρο, παριστά έτσι κάθε πράγμα με τέτοιο τρόπο, όπως αυτό αντλεί την ίδια του τη δυνατότητα από τη συμμετοχή που έχει σ' εκείνη τη συνολική δυνατότητα».⁴⁴³ Με απλά λόγια: η συνολική δυνατότης δεν είναι τίποτα άλλο από την ύλη για όλα τα δυνατά κατηγορήματα, ως κοινό σύστοιχο (correlatum), στο οποίο αναφέρεται κάθε ατομικό πράγμα μέσω της παραπάνω αρχής.⁴⁴⁴ Από την άλλη, ενώ: «Η προσδιορισμότης κάθε έννοιας υπόκειται⁴⁴⁵ στην καθολικότητα (universalitas) της θεμελιώδους αρχής του αποκλεισμού ενός ενδιάμεσου μεταξύ δύο αντιτιθέμενων κατηγορημάτων, ο προσδιορισμός [...] ενός πράγματος (υπόκειται)⁴⁴⁶ στην ολότητα (universitas) όλων των δυνατών κατηγορημάτων».⁴⁴⁷

Εκείνο που πρέπει να κατανοηθεί εδώ είναι ο χαρακτήρας της αρχής του καθολικού καθορισμού ως υπερβατολογικού όρου, που⁴⁴⁸ προσφέρει την ύλη για κάθε δυνατότητα και οφείλει να περιέχει a priori τα δεδομένα για την ιδιαίτερη δυνατότητα κάθε πράγματος, όπως φανερώνει το παρακάτω απόσπασμα: «Η "αρχή του καθολικού προσδιορισμού" αφορά συνεπώς το περιεχόμενο και όχι απλώς τη λογική μορφή. Είναι η θεμελιώδης αρχή της σύνθεσης όλων των κατηγορημάτων, που οφείλουν να συνθέτουν την πλήρη έννοια για ένα πράγμα, [...] και περιέχει μια υπερβατολογική προϋπόθεση, αυτή δηλαδή της ύλης για κάθε δυνατότητα, που οφείλει να περιέχει a priori τα δεδομένα για την ιδιαίτερη δυνατότητα κάθε πράγματος».⁴⁴⁹

Σύμφωνα με την αναφερθείσα αρχή λοιπόν, για να γνωρίσουμε πλήρως ένα πράγμα, θα πρέπει να γνωρίσουμε όλη τη δυνατότητά του και στη συνέχεια να το καθορίσουμε.

⁴⁴³ KrV/B 600/A 572. Πρβλ. και Rameil, ό.π., σελ. 73.

⁴⁴⁴ KrV A 572/B 600, *Anmerkung*: «Έτσι κάθε πράγμα αναφέρεται μέσω αυτής της αρχής σ' ένα κοινό σύστοιχο, δηλαδή στη συνολική δυνατότητα, η οποία, εάν αυτή (δηλαδή η ύλη για όλα τα δυνατά κατηγορήματα) συναντάτο στην ιδέα ενός μοναδικού πράγματος, θα απεδείκνυε μια συγγένεια κάθε δυνατού μέσω της ταυτότητας του λόγου του συνολικού προσδιορισμού του. Η προσδιορισμότης κάθε έννοιας υπόκειται στην καθολικότητα (universalitas) της θεμελιώδους «αρχής του αποκλεισμού ενός ενδιάμεσου μεταξύ δύο αντιτιθέμενων κατηγορημάτων», ο προσδιορισμός όμως ενός πράγματος (υπόκειται) στην ολότητα (universitas) όλων των δυνατών κατηγορημάτων». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁴⁴⁵ Υποβάλλεται, «υποτάσσεται».

⁴⁴⁶ Η () του γράφοντος.

⁴⁴⁷ KrV A 572/B 600, *Anmerkung*.

⁴⁴⁸ Εννοείται ο όρος.

⁴⁴⁹ KrV A 572-573/B 600-601.

Πλήρης γνώση του πράγματος, όμως, σημαίνει κατανόηση της σχέσης του προς τη σύνολη δυνατότητά του, τη συμπερίληψη δηλαδή όλων των δυνατών κατηγορημάτων, που μπορούν να αποδοθούν στο πράγμα και συνεπώς τον καθολικό καθορισμό του. Έτσι ο καθολικός καθορισμός αποτελεί έννοια, την οποία προφανώς δεν μπορούμε να εκθέσουμε *in concreto* στην ολότητά της και που, ακριβώς ως τέτοια, εδραιώνεται σε μια ιδέα του Λόγου.⁴⁵⁰ Το σημαντικότερο όμως, για την περίπτωση μας, είναι ότι η εν λόγω ιδέα περί συμπεριλήψεως ή πεμπτουσίας κάθε δυνατότητας, που υπόκειται ως βάση του καθολικού καθορισμού του πράγματος, οδηγεί στην έννοια ενός ατομικού και «συγκεκριμένου» δεδομένου, το οποίο «[...] καθορίζεται συνολικά μέσω της απλής ιδέας, (και) συνεπώς πρέπει να ονομάζεται [...] ιδεώδες του καθαρού Λόγου».⁴⁵¹ Στην υπερβατολογική διαλεκτική, ο Kant προσθέτει: «Εάν [...] στον συνολικό καθορισμό τίθεται ως υπόβαθρο στον Λόγο [...] ένα υπερβατολογικό υπόστρωμα, που περιέχει [...] όλο το απόθεμα της ύλης, από το οποίο μπορούν να λαμβάνονται όλα τα δυνατά κατηγορήματα των πραγμάτων, τότε αυτό το υπόστρωμα δεν είναι τίποτα άλλο από την *ιδέα* ενός Όλου της πραγματικότητας (*omnitudo realitatis*). Όλες οι αληθινές αρνήσεις δεν είναι τότε τίποτα άλλο από φραγμοί, και δεν θα μπορούσαν να ονομάζονται έτσι, εάν το απεριόριστο (το Όλο) δεν υπόκειται ως βάση».⁴⁵² ⁴⁵³ Το απόσπασμα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι υποδηλώνει ταυτόχρονα και την κρίσιμη παραλληλία Θεού και χώρου. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το όλο της πραγματικότητας δεν είναι άλλο από το ιδεώδες του Λόγου, που αποτελεί και τη μοναδική έννοια που καθορίζεται συνολικά και οδηγεί στην παράσταση ενός πλήρως καθορισμένου ατομικού «πράγματος». Ο Kant θα το διατυπώσει χαρακτηριστικά: «Αυτό επίσης είναι και το μοναδικό καθ' εαυτό ιδεώδες, για το οποίο είναι ικανός ο ανθρώπινος Λόγος, επειδή μόνο σ' αυτή τη μοναδική περίπτωση μια καθ' εαυτήν καθολική έννοια για ένα πράγμα προσδιορίζεται συνολικά μέσω του εαυτού της και αναγνωρίζεται ως η παράσταση ενός ατόμου».⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ *KrV* B 601/A 573: «Για να γνωρίσει κανείς ένα πράγμα πλήρως, πρέπει να γνωρίσει όλο το δυνατό και μέσω αυτού να το προσδιορίσει είτε καταφατικά είτε αποφατικά. Ο καθολικός καθορισμός είναι συνεπώς μια έννοια, την οποία δεν μπορούμε ποτέ να παραστήσουμε *in concreto* ως προς την ολότητά της και θεμελιώνεται [...] σε μια *ιδέα*, που έχει αποκλειστικά την έδρα της στον Λόγο, που προσγράφει στη διάνοια τον κανόνα της πλήρους χρήσης της».

⁴⁵¹ *KrV* B 602/A 574.

⁴⁵² Η πραγματικότης, δηλαδή, ως άρνηση του όλου. Και πάλι η επίδραση του Spinoza στην καντιανή σκέψη: κάθε προσδιορισμός είναι περιορισμός, άρνηση του όλου.

⁴⁵³ *KrV* B 603-604 / B 575-576. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και Rameil, *όπ.α.*, σελ. 73.

⁴⁵⁴ *KrV* B 604/A 576.

Όμως, η έννοια του *entis realissimi*, ως παράσταση του όλου της πραγματικότητας, δεν είναι «[...] απλώς μια έννοια, που περιλαμβάνει όλα τα κατηγορήματα ως προς το υπερβατολογικό τους περιεχόμενο υπό αυτήν, αλλά εντός αυτής, και ο συνολικός καθορισμός κάθε ενός πράγματος στηρίζεται στον περιορισμό αυτού του όλου της πραγματικότητας [...]».⁴⁵⁵ Ακριβώς αυτό είναι και το ζητούμενο εδώ: η περιέλευση όλων των κατηγορημάτων *εντός* της συγκεκριμένης έννοιας και όχι η υπαγωγή τους υπό την έννοια και, συνεπώς, ο καθορισμός του πράγματος μέσω περιορισμού της απόλυτης ολότητας. Τι άλλο άραγε θα μπορούσε να υποδηλώνει αυτό, εάν όχι την ύπαρξη της μίας και μοναδικής σπινοζικής θεϊκής υπόστασης, κατά περιορισμό της οποίας προέρχονται και καθορίζονται όλα τα ατομικά πράγματα; Στην υπερβατολογική διαλεκτική ο Kant επισημαίνει: «Έτσι λοιπόν κάθε δυνατότης των πραγμάτων (της σύνθεσης του πολλαπλού ως προς το περιεχόμενό τους) θεωρείται ως *παράγωγη*, και μόνο αυτή εκείνου που περικλείει μέσα της κάθε πραγματικότητα (θεωρείται) ως *πρωταρχική*. Αφού όλες οι αρνήσεις (οι οποίες παρ' όλ' αυτά είναι τα μόνα κατηγορήματα, μέσω των οποίων κάθε τι άλλο μπορεί να *διακριθεί* από το πραγματικότατο ον), είναι απλοί *περιορισμοί* μιας μεγαλύτερης και τελικά της ύψιστης πραγματικότητας, συνεπώς προϋποθέτουν αυτήν, και ως προς το περιεχόμενο απλώς παράγονται από αυτήν. Κάθε πολλαπλότητας των πραγμάτων είναι μόνο ένας ποικίλος τρόπος περιορισμού της έννοιας της υπέρτατης πραγματικότητας, η οποία είναι (και) το κοινό τους υπόστρωμα, έτσι όπως όλα τα σχήματα είναι δυνατά μόνο ως διαφορετικοί τρόποι περιορισμού του άπειρο χώρου».⁴⁵⁶

Οι παραπάνω σκέψεις οδηγούν και στον παραλληλισμό των σχέσεων μεταξύ, αφενός, του *entis realissimi* και των λοιπών πραγμάτων, και, αφετέρου, του ενός και μοναδικού χώρου και των εν αυτώ ευρισκόμενων αντικειμένων, αφού και στις δύο περιπτώσεις υπόκειται ως κοινό υπόβαθρο ένα όλο, επί του οποίου εδραιώνεται η δυνατότης της πολλαπλότητας μέσω περιορισμού.⁴⁵⁷ Ποιο είναι όμως αυτό που περιορίζεται, οδηγώντας τελικά στα ατομικά πράγματα; Όχι πάντως η *omnitude realitatis*, η ολότης της πραγματικότητας. Σ' έναν *Στοχασμό*, ο γερμανός φιλόσοφος θα γράψει: «Η υπέρτατη πραγματικότης δεν μπορεί να περιορισθεί, διότι αλλιώς θα σταματούσε να υπάρχει (και) ο λόγος της δυνατότητας όλων των πραγμάτων. Έτσι, όπως ο χώρος δεν μπορεί στην πραγματικότητα να περιορισθεί, αλλά τα πράγματα στον χώρο».⁴⁵⁸ Διαφορετικά δεν θα μπορούσε να διασφαλισθεί η ενότης και

⁴⁵⁵ *KrV*/B 605/A 577.

⁴⁵⁶ *KrV*/B 606/A 578. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁴⁵⁷ Πρβλ. και Rameil, *όπ.α.*, σελ. 74.

⁴⁵⁸ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4248, σελ. 480. Πρβλ. και Rameil, *όπ.α.*, σελ. 74.

ακεραιότης του *entis realissimi*. Στο ίδιο πνεύμα κινούμενος, ο Kant διευκρινίζει στην *KrV*1: «Η παραγωγή κάθε άλλης δυνατότητας από αυτό το πρωταρχικό ον δεν θα μπορεί συνεπώς [...] να θεωρηθεί επίσης ως ένας περιορισμός της υπέρτατης πραγματικότητάς του και εξίσου ένας καταμερισμός της ίδιας, αφού το πρωταρχικό ον θα θεωρείτο αμέσως ως ένα απλό συνονθύλευμα από παράγωγα όντα, το οποίο είναι αδύνατο σύμφωνα με τα προηγούμενα, μολονότι αρχικά, [...], έτσι το παρουσιάζαμε. Πολύ περισσότερο θα υπέκειτο ως βάση στη δυνατότητα όλων των πραγμάτων η υπέρτατη πραγματικότητα ως ένα *υπόβαθρο*⁴⁵⁹ και όχι ως *συμπερίληψη*, και η πολλαπλότητα των πρώτων θα βασιζόταν όχι στον περιορισμό του ίδιου του πρωταρχικού όντος, αλλά στην πλήρη ανάπτυξή του».⁴⁶⁰

Εφόσον ο χώρος εξομοιώνεται, κατά το πρότυπο του Spinoza, με τον Θεό και ο τελευταίος, ως πρωταρχικό ον, δεν μπορεί να καταμερίζεται, είναι προφανές ότι και ο χώρος δεν μπορεί λογικά να περιορίζεται μέσω καταμερισμού. Έτσι, όλα τα συγκεκριμένα αντικείμενα, τα οποία καθορίζονται στον χώρο, αποτελούν τελικά συνέπειες και όχι περιορισμούς. *Omnis determinatio est negatio* του όλου, άρνηση του όλου και συνεπώς περιορισμός, ως συνέπεια του όλου. Δηλαδή, η άρνηση εκλαμβάνεται ως συνέπεια της αρχικής αιτίας. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, φθάνουμε στην αναγκαία μεταφυσική ύπαρξη της *ιδέας* του Θεού. Σ' ένα άλλο κρίσιμο απόσπασμα, ο Kant προσεγγίζει την ουσία του επίμαχου ζητήματος: «Εάν τώρα ακολουθήσουμε αυτή μας την *Ιδέα*, καθόσον την *υποστασιοποιούμε*, τότε θα μπορέσουμε να καθορίσουμε το πρωταρχικό ον, μέσω της απλής έννοιας της υπέρτατης πραγματικότητας, ως ένα μοναδικό, απλό, παναύταρχες, αιώνιο κλπ., με μια λέξη, (να το καθορίσουμε) στην άνευ όρων πληρότητά του μέσω όλων των κατηγορημάτων. Η έννοια ενός τέτοιου όντος είναι αυτή του Θεού, νοούμενου στην υπερβατολογική της νοητότητα».⁴⁶¹

Τελικά, η έννοια του Θεού, ως *entis realissimi*, αποτελεί τη μοναδική έννοια που καθορίζεται πλήρως και καθολικώς. Γι' αυτό και το υπέρτατο ον είναι το μοναδικό «πράγμα», το οποίο δεν καθορίζεται μόνο ως πράγμα, όπως συμβαίνει με τα υπόλοιπα πράγματα, αλλά πλήρως και καθολικώς μέσω της ίδιας του της έννοιας. Συναφής εν προκειμένω ο *Στοχασμός* που ακολουθεί: «Ότι κάτι είναι πραγματικό επειδή είναι δυνατό σύμφωνα με μια γενική έννοια είναι κάτι που δεν συνάγεται. Το ότι όμως κάτι είναι πραγματικό, επειδή καθορίζεται καθολικά από όλες τις δυνατότητές του μέσω της ίδιας του της έννοιας και διαφοροποιείται ως *Ένα* από όλες τις δυνατότητες δεν σημαίνει παρό (ότι):

⁴⁵⁹ Μια *αρχή*.

⁴⁶⁰ *KrV*/B 607/A 579. Πρβλ. και Rameil, όπ.α., σελ. 74.

⁴⁶¹ *KrV*/B 608/A 580. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

δεν είναι απλώς μια γενική έννοια, αλλά η παράσταση ενός ατομικού πράγματος καθολικώς καθορισμένου μέσω εννοιών εν σχέσει προς κάθε δυνατότητα». ⁴⁶² Εδώ όμως χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, αφού η εν λόγω σχέση προς κάθε δυνατότητα, σύμφωνα με την «αρχή του καθολικού καθορισμού ενός πράγματος», βρίσκεται σε απόλυτη αναλογία με τον χώρο και τον χρόνο, και αυτό γιατί στην περίπτωση αυτή είναι: «[...] ακριβώς το ίδιο, σύμφωνα με έννοιες του Λόγου, ό,τι είναι το *οπουδήποτε* ή *οποτεδήποτε*, σύμφωνα με όρους της κατ' αίσθηση εποπτείας. Αφού χώρος και χρόνος δεν καθορίζουν απλώς την εποπτεία ενός πράγματος, αλλά ταυτόχρονα την ατομικότητά του μέσω της σχέσης του τόπου και του χρονικού σημείου, επειδή στην περίπτωση του χώρου και του χρόνου, η δυνατότης δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί από την πραγματικότητα, [...] διότι και οι δύο μαζί περιέχουν μέσα τους *κάθε* δυνατότητα στο φαινόμενο, ως υπόβαθρα, που πρέπει προηγουμένως να είναι *δεδομένα*». ⁴⁶³

Με βάση την παραπάνω αναλογία μεταξύ χώρου και *entis realissimi* μπορεί κανείς να οδηγηθεί από τους καθορισμούς του χώρου στους αντίστοιχους του υπερτάτου όντος. Χαρακτηριστικός ο *Στοχασμός* που αμέσως ακολουθεί: «Από αυτό συνάγεται μόνο ότι το *ens realissimum* πρέπει να είναι από πριν *δεδομένο* στην πραγματική έννοια κάθε δυνατότητας, [...], όπως ο χώρος δεν μπορεί προηγουμένως να νοηθεί ως δυνατός, αλλά ως *δεδομένος*· όχι όμως ως ένα καθ' εαυτό πραγματικό αντικείμενο, αλλά (ως) μια *απλή αισθητήρια μορφή*, στην οποία τα αντικείμενα μπορούν μόνο να εποπτεύονται, [...] κατά συνέπεια και το *ens realissimum* μπορεί να νοηθεί όχι ως αντικείμενο, αλλά ως η απλή μορφή του Λόγου, [...], συνεπώς ως Ιδέα, που είναι πραγματική (υποκειμενική), προτού κάτι να νοηθεί ως δυνατό· από αυτό όμως δεν έπεται καθόλου ότι το αντικείμενο αυτής της Ιδέας είναι καθ' εαυτό πραγματικό». ⁴⁶⁴ Με απλά λόγια, όπως ο χώρος αποτελεί μορφή της κατ' αίσθηση εποπτείας, χωρίς όμως να θεωρείται πραγματικό αντικείμενο, κατ' αναλογία και το *ens realissimum* είναι μια απλή μορφή του Λόγου, μια Ιδέα δηλαδή, που εδραιώνεται στο υποκείμενο, χωρίς ίχνος πραγματικότητας καθ' εαυτήν. Άκρως ενδιαφέρουσα, η συνέχεια του ίδιου *Στοχασμού* προσφέρει ανάγλυφα και την συστοιχία μεταξύ Θεού και χώρου: «Παρ' όλ' αυτά βλέπει κανείς, ότι σε σχέση προς τη φύση της ανθρώπινης *διάνοιας* (και τις *έννοιές* της), ένα υπέρτατο

⁴⁶² Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Theil, *Reflexion* 6290, σελ. 558. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και Rameil, ό.π.α., σελ. 75.

⁴⁶³ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Theil, *Reflexion* 6290, σελ. 558, 559. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και Rameil, ό.π.α., σελ. 75.

⁴⁶⁴ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Theil, *Reflexion* 6290, ό.π.α., σελ. 558, 559. (Η πλάγια γραφή του Kant). Πρβλ. και Rameil, ό.π.α., σελ. 75, 76.

ον είναι εξίσου αναγκαίο, όπως χώρος και χρόνος (είναι αναγκαίοι)⁴⁶⁵ σε σχέση με τη φύση της *αισθητικότητάς* μας και της *εποπτείας* της.⁴⁶⁶ Όπως δηλαδή ο χώρος είναι απαραίτητος για την αισθητικότητα και την εποπτεία, έτσι και ο Θεός είναι απαραίτητος για τη διάνοια και τις έννοιές της. Επεκτείνοντας τον συσχετισμό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Θεός αποτελεί το *correlatum* της αισθητικότητας εντός της νοήσεως, τον χώρο δηλαδή της νοήσεως, ενώ ο χώρος το *correlatum* της νοήσεως στην αισθητικότητα, τον Θεό δηλαδή της αισθητικότητας.

Εκτός όμως από τη σηματοδότηση της παραλληλίας μεταξύ Θεού και χώρου, ο ανωτέρω *Στοχασμός* έχει ιδιαίτερη σημασία και για την ανάδειξη της δεδομενικότητας του χώρου, ως υποβάθρου γνωσιολογικής προσπέλασης των αντικειμένων, ζήτημα που θα απασχολήσει τον Kant στο τελευταίο επιχείρημα (5^ο και 4^ο αντιστοίχως) της μεταφυσικής έκθεσης. Περαιτέρω, η καντιανή σκέψη οδηγεί και σε άλλες δύο ουσιαστικές συνέπειες: αφενός, στο εσφαλμένο της εμμονής στην αρχή της αντιστρεψιμότητας,⁴⁶⁷ καθώς ο χώρος θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί *Ιδέα του Λόγου*, και, αφετέρου, στην υπερβατολογική υφαρπαγή, ως βάση για την υποστασιοποίηση, πραγματοποίηση και *προσωποποίηση* μιας υπέρτατης πραγματικότητας, την οποία υποβάλλει ο ανθρώπινος Λόγος στον συνολικό προσδιορισμό των πραγμάτων. Διαφωτιστικό εδώ το απόσπασμα που ακολουθεί: «Εν τω μεταξύ η χρήση αυτή της υπερβατολογικής ιδέας θα ξεπερνούσε τα όρια του προσορισμού και της επιτρεπτότητάς της. Αφού την ιδέα αυτή μόνο ο Λόγος, ως την έννοια κάθε πραγματικότητας, τη θέτει ως υπόβαθρο του συνολικού προσδιορισμού των πραγμάτων εν γένει, *χωρίς* να απαιτεί να είναι δεδομένη όλη αυτή η πραγματικότης και να αποτελεί η ίδια ένα πράγμα. Αυτό το τελευταίο είναι μια απλή *επινόηση*, μέσω της οποίας συνοψίζουμε και

⁴⁶⁵ H () επιλογή του γράφοντος.

⁴⁶⁶ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Theil, *Reflexion* 6290, όπ.α., σελ. 559. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁴⁶⁷ Εκ του ότι, «εάν Α, τότε Β», δεν έπεται ότι «εάν Β, τότε οπωσδήποτε και Α»: εάν η εποπτεία αποτελεί παράσταση ενός αντικειμένου, γιατί θα πρέπει η παράσταση ενός αντικειμένου ν' αποτελεί αντιστρόφως και εποπτεία; Σωστά ο Ernst Henke, *Zeit und Erfahrung. Eine konstruktive Interpretation des Zeitbegriffs der Kritik der reinen Vernunft*, Meisenheim am Glan 1978, 2.2.1.1. *Drittes Raum- und viertes Zeitargument*, σελ. 84, παρατηρεί: «Η πρόταση: *όλες* οι εποπτείες είναι παραστάσεις ατομικών αντικειμένων, *δεν* είναι αντιστρέψιμη. Αφού κάθε παράσταση ενός ατομικού ή μοναδικού (αντικειμένου) *δεν* είναι επίσης (και) εποπτεία [...]». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). (Κατά παραπομπή του Wohlfart, *Ist der Raum eine Idee? Bemerkungen zur Transzendentalen Ästhetik Kants*, Kant Studien 71, 1980, σελ. 144, υποσ. 49). Μπορεί λοιπόν η εποπτεία να αποτελεί παράσταση ενός επιμέρους αντικειμένου, *δεν* σημαίνει όμως ότι η παράσταση ενός ατομικού αντικειμένου αποτελεί κάθε φορά και εποπτεία.

πραγματοποιούμε το πολλαπλό της ιδέας μας σ' ένα *ιδεώδες*, ως σ' ένα ιδιαίτερο ον, για το οποίο δεν έχουμε *καμιά* αρμοδιότητα». ⁴⁶⁸

Εμβιβάζοντας κανείς στην αναλογία μεταξύ *entis realissimi* –ως ιδέας για την πεμπουσία κάθε πραγματικότητας (σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα πράγματα)– και χώρου, ο οποίος περιέχει τα πάντα –ως μοναδικής ολότητας σε σχέση με τα χωρικά τμήματα–, ανασύρει στην επιφάνεια του φιλοσοφικού ενδιαφέροντος και το πρόβλημα της αντικειμενικότητας ή όχι του χώρου. ⁴⁶⁹ Ωστόσο, σημαντικότερη εδώ εμφανίζεται η δυνατότης *υποστασιοποίησης του Επέκεινα*, που προσφέρει την αφορμή για την επιστημονικότερη και ίσως ασφαλέστερη απάντηση στο αιώνιο μεταφυσικό ερώτημα περί της υπάρξεως και φύσεως του Θεού.

Ακολουθώντας το νόημα του υπερβατολογικού ιδεώδους στην Υπερβατολογική Διαλεκτική, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο Θεός παρουσιάζεται τελικά ως το προϊόν της έμφυτης τάσης του ανθρώπινου Λόγου να υπερβαίνει τον χώρο της εμπειρίας· έτσι ο Λόγος υποστασιοποιεί το Επέκεινα, δίκην παραστάσεως ενός ατομικού «δεδομένου», που υπόκειται ως βάση στη θεμελιώδη «αρχή του συνολικού καθορισμού των πραγμάτων» εν γένει.

⁴⁶⁸ *KrV*/B 608/A 580. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁴⁶⁹ Πρβλ. και Rameil, ό.π.α., σελ. 76.

Κεφάλαιο 4^ο

Ο χώρος ως a priori μορφή εποπτείας

A. Η περί χώρου διερώτηση στην *KτκA*

Είδαμε προηγουμένως⁴⁷⁰ ότι η «χωρική» προκριτική φιλοσοφία του Kant διέρχεται από διάφορα στάδια εξέλιξης και περιλαμβάνει δύο περιόδους, την πρώιμη, την καλούμενη και «δογματική» περίοδο, και την ύστερη, την λεγόμενη «εμπειριστική» ή «σκεπτικιστική» περίοδο. Η πρώτη, μεταξύ περίπου 1746 και 1760, διαπνέεται από το επίτευγμα της νευτώνειας βαρύτητας και τη διδασκαλία του Leibniz και του Wolff, η δεύτερη, μεταξύ 1760 και 1770, χαρακτηρίζεται, αρχικά τουλάχιστον, από την αμφισβήτηση της δυνατότητας προσεγγίσεως της ουσίας του χώρου. Έτσι, στον *Μοναδικά δυνατό αποδεικτικό λόγο για μια απόδειξη της υπάρξεως του Θεού* του 1762, ο Kant θα γράψει χαρακτηριστικά: «Αμφιβάλλω εάν ποτέ κανείς διευκρίνισε σωστά τι είναι ο χώρος».⁴⁷¹ Πολλά χρόνια αργότερα, το 1781, στην *KτκA*, θα υποβάλει ευθέως το ερώτημα για τη φύση του χώρου και του χρόνου, υποδηλώνοντας συνάμα και τις πιθανές απαντήσεις: «Τι είναι λοιπόν ο χώρος και ο χρόνος; Είναι πραγματικά όντα; Μήπως είναι [...] μόνο καθορισμοί ή επίσης σχέσεις των πραγμάτων, πλην όμως τέτοιες, που θα αποδίδονταν σ' αυτά ως αυτές καθ' εαυτές, ακόμα κι αν αυτά δεν εποπτεύονταν»;⁴⁷² Ή είναι τέτοιοι που προσαρτώνται μόνο στη μορφή

⁴⁷⁰ Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 2^ο, *Η επιστημολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας*, υποενότητα Ε., *Η καντιανή έννοια του χώρου μέχρι την Κριτική του καθαρού Λόγου*, σελ. 54, 55.

⁴⁷¹ Kant: AA II, *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes*, 1762/1763, σελ. 71. Σε ανάλογο πνεύμα κινούμενος σχετικά με τον χρόνο, επισημαίνει το 1763/64 στην *Έρευνα περί ενκρινείας των θεμελιωδών αρχών της φυσικής Θεολογίας και της Ηθικής*, Kant: AA II, *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*, 1764, σελ. 284: «[...] τολμώ να πω ότι, αν και έχουν μιλήσει με πολλή αλήθεια και οξυδέρκεια για τον χρόνο, [...], η πραγματική διευκρίνιση του ιδίου δεν δόθηκε ποτέ».

⁴⁷² Εδώ ο Kant λαμβάνει υπόψη και την αντικειμενικότητα του χώρου και του χρόνου, αποστομώνοντας τους επικριτές του περί δήθεν «ατέλειας διαζεύξεως» («Unvollständigkeit der Disjunktion»), που παρεισφρεί στο κείμενό του· βλ., λ.χ., Friedrich Überweg, *System der Logik und Geschichte der logischer Lehren*, vierte Auflage, Bonn, bei Adolph Marcus, 1874, § 137, σελ. 415, 416. Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 178. Πρβλ. και Patrick Unruh, *Transzendente Ästhetik des Raumes*, Zu Immanuel Kants Raumkonzeption, Königshausen & Neumann GmbH, Würzburg 2007, σελ. 155, υποσ. 246 και σελ. 156.

της εποπτείας και συνεπώς στη υποκειμενική ιδιοσυστασία του πνεύματός μας, χωρίς την οποία τα εν λόγω κατηγορήματα δεν μπορούν να αποδοθούν σε κανένα πράγμα;»⁴⁷³ Εύκολα κανείς ανιχνεύει εδώ και τις εναλλακτικές λύσεις της καντιανής ερωτηματοθεσίας: I. Είναι ο χώρος και ο χρόνος κάτι αντικειμενικό; Και εάν ναι, αποτελούν: 1. ουσίες, κάτι δηλαδή αυθύπαρκτο; ή 2. κάτι που αποδίδεται σε αυτές, κάτι δηλαδή ενύπαρκτο; Και εάν περαιτέρω ισχύει το υπ' αρ. 2, αποδίδονται εν τέλει, α) ως ιδιότητα των ουσιών ή β) ως σχέσεις μεταξύ αυτών; II. Είναι ο χώρος και ο χρόνος κάτι υποκειμενικό; Πάντως ο φιλόσοφος θα αποκλείσει ορισμένες περιπτώσεις, όπως θα κάνει και στην πρώτη παράγραφο των *συμπερασμάτων* από τις παραπάνω έννοιες.⁴⁷⁴ Εξάλλου, τόσο στη *διασάφηση* της παρ. 7, όσο και στις *Γενικές Παρατηρήσεις* της παρ. 8 στην *Υπερβατολογική Αισθητική*, θ' ασχοληθεί και πάλι με το ίδιο θέμα εν αναφορά προς δύο άλλες θεωρίες περί χώρου και χρόνου⁴⁷⁵ που επικρατούσαν εκείνη την εποχή. Την πρώτη ακολουθούσαν οι φυσικοί ερευνητές με μαθηματικό προσανατολισμό, τη δεύτερη οι φυσικοί διδάσκαλοι με μεταφυσικό προσανατολισμό.⁴⁷⁶ Σύμφωνα με την πρώτη, που διαμορφώθηκε κυρίως από τον Νεύτωνα, χώρος και χρόνος αποτελούσαν *αυθύπαρκτες και αυτοτελείς ουσίες*. Σύμφωνα πάλι με τη δεύτερη, που απηχούσε άποψη του Leibniz, θεωρούντο *απλή σχέση μεταξύ πραγμάτων και συμβάντων*. Ο Kant, απ' την πλευρά του, θα απορρίψει και τις δύο θεωρίες, χωρίς όμως και

⁴⁷³ *KrV* A 23/B 37-38. Ανάλογο ερώτημα, εν αναφορά προς τις παραδοξότητες της έννοιας του χώρου και τη σχέση του με την έννοια του Θεού, θα υποβάλει νωρίτερα και ο άγγλος θεολόγος Isaac Watts, επιχειρώντας να επιλύσει τις δυσχέρειες και αντιφάσεις, στις οποίες οδηγούσε η διδασκαλία του συμπατριώτη του Henry More. Στην πραγματεία του, *A fair Enquiry and Debate concerning Space whether it be Something or Nothing, God or a Creature* (στο *Philosophical Essays on various subjects*, second edit., London 1736, *Essay* I, σελ. 331) ο Watts διερωτάται εύλογα: «Τελικά τι είναι αυτό το τόσο συνηθισμένο και όμως τόσο σπάνιο πράγμα, που αποκαλούμε "χώρο"; Τι σημαίνει αυτό το μυστήριο που είναι καθολικώς τόσο γνωστό και όμως τελείως άγνωστο; Δεν είναι ούτε (ένα) Τίποτα ούτε (ένα) Κάτι, ούτε Τρόπος ούτε Ουσία, ούτε Δημιούργημα ούτε Θεός;» Βλ. και Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit, Zweiter Band*, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: *Erkenntnisproblem* II), σελ. 453.

⁴⁷⁴ Για ανεξιχνίαστους λόγους, ωστόσο, το σχετικό με τον χώρο κεφάλαιο, υπό τον τίτλο «Συμπεράσματα από τις παραπάνω έννοιες» («Schlüsse aus obigen Begriffen») *KrV* A 26 επ./B 42 επ.) προσαρτάται στο κεφάλαιο της υπερβατολογικής έκθεσης (παρ. 3), χωρίς μάλιστα να αποτελεί ξεχωριστή παράγραφο, όπως συμβαίνει με τα αντίστοιχα συμπεράσματα για τον χρόνο (παρ. 6). Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 286, υποσ. 1. Πάντως, στα «συμπεράσματα» ως προς τον χώρο, ο Kant δεν μνημονεύει καν την περίπτωση I.1. Προφανώς, όμως, ό,τι ισχύει για τον χρόνο ισχύει και για τον χώρο.

⁴⁷⁵ Το ίδιο ζήτημα θα πραγματευθεί σε διαφορετικά σημεία. Με τις αναπτύξεις μάλιστα της B' έκδοσης της *KtzA* (1787), θα προστεθούν και νέες παρατηρήσεις στις εν λόγω θεωρίες (*KrV* B 70 επ.).

⁴⁷⁶ *KrV* A 39 επ./B 56.

να τις εξοβελίσει πλήρως από το κριτικό του σύστημα,⁴⁷⁷ ενώ παράλληλα, αποφεύγοντας τις πλάνες ή αντιφάσεις, στις οποίες ενεπλάκησαν, θα εκλάβει τη δική του εκδοχή ως απόπειρα συμφιλίωσής τους.⁴⁷⁸

Για τον Νεύτωνα και τους οπαδούς του,⁴⁷⁹ χώρος και χρόνος θεωρούνται αντικειμενικές ουσίες, αληθείς πραγματικότητες, που υπάρχουν αυτοτελώς, χωρίς να σχετίζονται με κάτι έξω από αυτές (*relatum sine relatio*). Αντικρούοντας την ευλογοφανή αυτή άποψη ως ανυποστήρικτη, ο Kant θα επισημάνει και την αντίθεσή της στην «αρχή της αντίφασης»: εάν ο χώρος και ο χρόνος υπάρχουν καθ' εαυτούς, ως αυθύπαρκτες ουσίες,⁴⁸⁰ θα παρέμεναν προφανώς και μετά την απομάκρυνση όλων των αντικειμένων που βρίσκονται σ' αυτές. Τότε όμως θα υπήρχε κάτι πραγματικό, χωρίς όμως όντως να υπάρχει. Έτσι, χώρος και χρόνος θα έπρεπε να θεωρηθούν ως «κάτι», μολονότι στην ουσία είναι ένα τίποτα, δηλαδή «άδεια δοχεία χωρίς τοιχώματα».⁴⁸¹ Γι' αυτό και ο Kant απορρίπτει λογικά την εν λόγω θεωρία. Εκτός απ' αυτό όμως, θα εντοπίσει και μια δεύτερη ανακολουθία: όσο κι αν η νευτώνεια αντίληψη εξασφάλιζε την *a priori* αποδεικτική ισχύ της γεωμετρίας (αφού όλα τα πράγματα βρίσκονται στον χώρο), σε κάθε περίπτωση δεν ευνοούσε την γνώση των πραγμάτων πέρα από τα όρια της χωροχρονικής εμπειρίας: εάν δηλαδή χώρος και χρόνος εληφθούν ως αναγκαίες προϋποθέσεις της γνώσης των εμπειρικών αντικειμένων, τότε οι μεταφυσικές ιδέες του Θεού, της ελευθερίας και της αθανασίας της ψυχής εκπίπτουν του πεδίου γνωσιακής τους προσέγγισης, αφού υπερβαίνουν τον χώρο της εμπειρίας, επί του οποίου και μόνο περιορίζεται η γνώση.

Από την άλλη, σύμφωνα με τον Leibniz, χώρος και χρόνος αποτελούν ταξινομητικό

⁴⁷⁷ Σωστά ο γερμανός νεοκαντιανός φιλόσοφος Erich Adickes παρατηρεί ότι, ως προς τη σχετικότητα του χώρου και του χρόνου, ο Kant τάσσεται υπέρ του Leibniz, ενώ ως προς την πραγματικότητά του, υπέρ του Νεύτωνα. (Κατά παραπομπή του Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., *Πρόλογος*, σελ. 1).

⁴⁷⁸ Στη *Νέα διευκρίνιση* (1755), λ.χ., μολονότι θιασώτης του Leibniz, που αποδεχόταν την υπαρκτή ενός ιδεατού χώρου, δεν απομακρύνεται παρ' όλ' αυτά κι από την άποψη του Νεύτωνα, που υποστήριζε τον δικήν *sensorium Dei* πραγματικό χώρο, ως πανδοχέα κάθε χωρικής σχέσης. Βλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., *Πρόλογος*, σελ. 1.

⁴⁷⁹ Ο λόγος κυρίως για τον άγγλο ηθικό φιλόσοφο και κληρικό Samuel Clarke, με τον οποίο ο Leibniz αλληλογραφούσε κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του (1715-1716) σχετικά με τον χωροχρόνο.

⁴⁸⁰ *KrV* A 32/B 49.

⁴⁸¹ Βλ. χαρακτηριστικά Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 414: «Θέτουν [ενν: ο Νεύτων και οι οπαδοί του] τον κενό, τον άδειο χώρο και τον άδειο χρόνο, συνεπώς το τίποτα σαν κάτι, θεωρούν το μηδέν σαν ένα. Ουσίες, που δεν είναι πραγματικές, είναι όμως [...] λογικά μη-πράγματα. Αφού εάν ο χώρος και ο χρόνος οφείλουν να βρίσκονται εκεί, ακόμα και χωρίς να υπάρχει κάτι το πραγματικό [...] σ' αυτούς, [...] τότε και οι δύο θα ήταν άδεια δοχεία, χωρίς όμως τοιχώματα, (θα ήταν) δηλαδή ένα τίποτα [...]». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

πλέγμα (Ordnungsgefüge), που πηγάζει από τη θέση και τις σχέσεις των πραγμάτων μεταξύ τους· ο χώρος ταξινομεί τους συσχετισμούς της παράθεσης των αντικειμένων, ο χρόνος διευθετεί τις σχέσεις της αλληλοδιαδοχής των γεγονότων (*relatum cum relatio*). Έτσι όμως και οι δύο φαίνεται να προκύπτουν δι' αφαιρέσεως από κατ' αίσθηση αντιληπτά πράγματα και συνεπώς να προέρχονται από την εμπειρία. Εξ ου και η κρίσιμη γνωσιοθεωρητική συνέπεια, στην οποία οδηγεί ο υπό μορφήν συσχετισμού τρόπος συλλήψεως του χώρου: αυτό που υιοθετεί η νευτώνεια θεωρία, δεν προσφέρεται από την αντίστοιχη λειβνίτεια· εάν η παράσταση του χώρου εκλαμβάνεται ως σχέση μεταξύ επιμέρους πραγμάτων, προερχόμενη –δίκην καθολικής εννοίας–, από την εμπειρία, τότε καμιά μαθηματική γνώση των εμπειρικών αντικειμένων δεν θα μπορούσε προφανώς να υπάρξει. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, η πάλαι ποτέ κραταιά ευκλείδεια γεωμετρία φαίνεται να αποκτά ενδεχομενική και συμπτωματική εφαρμογή επί της φυσικής πραγματικότητας, οδηγώντας και στην αδυναμία κατανόησης της αποδεικτικής βεβαιότητας και ισχύος των αρχών της: «Εάν [...] η παράσταση του χώρου ήταν μια έννοια αποκτηθείσα *a posteriori*, που θα είχε συναχθεί από τη γενική (καθολική) εξωτερική εμπειρία, [...] οι πρώτες θεμελιώδεις αρχές του μαθηματικού προσδιορισμού δεν θα ήταν τίποτα άλλο από κατ' αίσθηση αντιλήψεις. Θα είχαν συνεπώς την τυχαιότητα της κατ' αίσθηση αντίληψης [...]».⁴⁸² Υπ' αυτό το πρίσμα, δικαιολογημένη φαντάζει και η δριμεία κριτική του Kant, στη *Dissertatio*, κατά του Leibniz και των οπαδών του: «[...] για να μην παραμερίσουν τον προφανή (φαύλο) κύκλο, στον οποίο κατ' ανάγκη εμπλέκονται, κατά τον καθορισμό του χώρου, κατεδαφίζουν τη γεωμετρία από το ύψος της βεβαιότητας και την προσγράφουν σ' εκείνες τις επιστήμες, οι αρχές των οποίων είναι εμπειρικές. [...] εάν όλες οι ιδιότητες του χώρου προσλαμβάνονται από τις εξωτερικές σχέσεις μέσω της εμπειρίας, στα γεωμετρικά αξιώματα δεν ενοικiei παρά μόνο συγκριτική καθολικότης, όπως αυτή αποκτάται μέσω επαγωγής, δηλαδή εκτείνεται τόσο μακριά όσο κανείς παρατηρεί, και ούτε αναγκαιότης παρά μόνο σταθερότης σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, ούτε κανονικότης παρά μόνο εκουσίως επινευημένη και συνεπώς υπάρχει η ελπίδα, να αποκαλύψουμε ενίοτε έναν χώρο, όπως συμβαίνει στα εμπειρικά πράγματα, έχοντας άλλες πρωτογενείς ιδιότητες και ακόμα κατ' σύμπτωση έναν (χώρο) με δύο ευθείες γραμμές».⁴⁸³

Δεδομένου όμως ότι ο Kant δεν μπορούσε να αμφισβητήσει την αποδεικτική

⁴⁸² *KrV* A 24.

⁴⁸³ Kant: AA II, *Dissertatio*, § 15, *de spatio*, D, σελ. 404. Βλ. όμως και Schmitz, όπ.α., σελ. 20, 21 για την πολύπλοκη σχέση του Kant προς την περί χώρου θεωρία του Leibniz και τη σαφή επίδραση του τελευταίου στην καντιανή σκέψη.

δύναμη της ευκλείδειας γεωμετρίας, αντιτάσσεται ευλόγως στην άποψη περί προελεύσεως της παράστασης του χώρου από τα αντικείμενα. Έτσι, ήδη στο πρώτο επιχείρημα, θα απορρίψει κατηγορηματικά την λειβνίτεια θεωρία, υποστηρίζοντας ότι η παράσταση του χώρου δεν μπορεί τελικά να συναχθεί από την εμπειρία· εάν τα πράγματα συλλαμβάνονται ως εν χώρω και χρόνω ευρισκόμενα, τότε οι τελευταίοι αποτελούν ασφαλώς το υπόβαθρο γνωσιακής τους προσέγγισης. Συνεπώς, όχι μόνο δεν συνάγονται από την εμπειρία, αλλά, αντίθετα μάλιστα, προηγούνται αυτής. Τις σκέψεις αυτές θα συμπληρώσει ο Kant στο δεύτερο επιχείρημα με μια ενδιαφέρουσα άποψη: εάν ο χώρος και ο χρόνος αποτελούσαν σχέσεις και προσδιορισμούς των πραγμάτων καθ' εαυτά, δεν θα μπορούσαν λογικά να υπάρχουν χωρίς πραγματικά αντικείμενα, δεδομένου ότι οι χωροχρονικοί συσχετισμοί που αντλούνται από τα εξωτερικά φαινόμενα μέσω της εμπειρίας, δεν μπορούν να νοηθούν χωρίς τα πράγματα, στα οποία και αναφέρονται. Έτσι, χώρος και χρόνος θα έποντο αυτών. Τώρα όμως, απομακρύνοντας τα αντικείμενα, διασπιστώνουμε ότι χώρος και χρόνος παραμένουν, γεγονός βέβαια που αντιβαίνει στον μεταξύ τους συσχετισμό.⁴⁸⁴ Γι' αυτό και δεν μπορούν να εκλαμβάνονται ως σχέση μεταξύ των αντικειμένων.⁴⁸⁵

Εξετάζοντας πολλές φορές⁴⁸⁶ τις περί χώρου και χρόνου αντιλήψεις του Νεύτωνος

⁴⁸⁴ Πρβλ. και Walter Patt, *Kants Raum- und Zeitargumente unter besonderer Rücksicht auf den Briefwechsel zwischen Leibniz und Clarke*, σελ. 27-38, εδώ σελ. 31, στο Kant, *Analysen - Probleme - Kritik*, herausgegeben von Harig Oberer und Gerhard Seel, Königshausen & Neumann, 1988.

⁴⁸⁵ Μολονότι στο δεύτερο τμήμα της τελευταίας φράσης του δεύτερου «χωρικού» επιχειρήματος, η έμφαση εντοπίζεται στην αδυναμία θεωρήσεως του χώρου ως καθορισμού που εξαρτάται από τα εμπειρικά αντικείμενα (als abhängende Bestimmung), η σχετική επιχειρηματολογία φαίνεται να στηρίζεται τελικά στην ίδια ακριβώς σκέψη· εάν ο χώρος και ο χρόνος αποτελούσαν συμβεβηκότα, θα έπρεπε προφανώς να εξοβελισθούν μαζί με τα ίδια τα πράγματα, κάτι που όμως προφανώς δεν συμβαίνει. Πρβλ. και Dilger, ό.π., σελ. 23 και υποσ. 71. Έτσι, η ορθότης της καντιανής αντίληψης, που διατυπώνεται στην τελευταία φράση, φαίνεται να υποστηρίζεται ήδη στη δεύτερη πρόταση του επιχειρήματος, καθώς η αδυναμία ελλείψεως της παραστάσεως του χώρου (η μη δυνατότης παραστάσεως της ανυπαρξίας του) οδηγεί και στην κατ' αντιστροφή δυνατότητα παραστάσεως της ύπαρξής του και ίσως στη δυνατότητα παραστάσεως του κενού χώρου. Αυτό όμως σηματοδοτεί και την απόρριψη της λειβνίτειας άποψης, που δηλώνεται *implicite* στην τρίτη πρόταση του ίδιου επιχειρήματος με τη λογική αποδοχή της μη θεωρήσεως του χωροχρόνου ως καθορισμού εξαρτώμενου από τα πράγματα (εάν ο χώρος δεν μπορεί να παρασταθεί ως ελλείπων, δεν μπορεί προφανώς να είναι εξαρτώμενος προσδιορισμός των πραγμάτων). Έτσι, όχι μόνο αποκλείεται και η πιθανή αντίφαση που περιέχει η εμμένεια του χώρου και του χρόνου ακόμα και μετά την έκπτωση των εντός αυτών ευρισκόμενων αντικειμένων, αλλά επιπλέον ο αποκλεισμός της αδυναμίας υπάρξεώς του –χωρίς τα αντικείμενα που βρίσκονται σ' αυτόν– (τρίτη πρόταση), συνηγορεί και υπέρ της επικείμενης δυνατότητας αποδοχής του κενού χώρου (δεύτερη πρόταση).

⁴⁸⁶ Θα πρέπει να κατανοήσουμε ότι η κριτική του Kant στις περί χώρου θεωρίες των προκατόχων του αποτελεί προϋόν πολύχρονης και επισταμένης μελέτης και έρευνας. Ήδη από τις πρώτες του δημοσιεύσεις (1746) μέχρι

και του Leibniz, ο Kant οδηγείται στη δική του συμφιλιωτική εκδοχή. Από την άλλη, στη διαμόρφωση της «χωροχρονικής» θεωρίας φαίνεται να συνέβαλε αποφασιστικά η εμβριθής ενασχόληση του φιλοσόφου με τις αντινομίες του ανθρωπίνου Λόγου περί τα τέλη της δεκαετίας του 1760· υποκειμενικότητας⁴⁸⁷ και χωροχρονική υπερβατολογική ιδεατότητας⁴⁸⁸ αποτυπώνουν τη θέση του Kant στο πρόβλημα της εγγενούς αδυναμίας του Λόγου ν' απεγκλωβισθεί από τις αντιφάσεις όταν πραγματεύεται υπερβατικά ζητήματα. Την κρίσιμη στροφή εν προκειμένω σηματοδοτεί η *Dissertatio*.⁴⁸⁹ Γι' αυτό και δεν θα πρέπει να εκπλήσσει το γεγονός της παραλληλίας μεταξύ *Διατριβής* και *Υπερβατολογικής Αισθητικής*, καθώς όλα δείχνουν ότι η τελευταία αποτελεί άμεση συνέχεια των απόψεων της πρώτης.⁴⁹⁰ Ωστόσο, την μεγαλύτερη επίδραση στην καντιανή σκέψη, άσκησε, όπως είδαμε, η φιλοσοφία του Spinoza.⁴⁹¹ συνδέοντας άρρηκτα την ατομική ελευθερία με την αναγκαιότητα, η σκέψη του διάσημου ορθολογιστή θα οδηγήσει τον γερμανό φιλόσοφο στην ανάγκη μετατροπής του χώρου από αυθύπαρκτη και αντικειμενική οντότητα σε υποκειμενική μορφή εποπτείας.⁴⁹² Τη μετατροπή αυτή θα πραγματοποιήσει ο Kant για πρώτη φορά το 1770, στη *Dissertatio*, χωρίς όμως τον ανάλογο περιορισμό των *Notiones* (των μετέπειτα *Κατηγοριών* της *KτκΑ*) στον χώρο της εμπειρίας. Έντεκα χρόνια αργότερα, το 1781, στην Α' έκδοση της *KτκΑ*, αποπειράται να θεμελιώσει εκ νέου την άποψή του ότι *ο χώρος δεν είναι εμπειρική έννοια, αλλά a priori εποπτεία*, με παράλληλη πλέον μετατροπή των *Κατηγοριών* (των πρώην *Εννοιών* της

και την *Κριτική του καθαρού Λόγου* (1781), διατυπώνει απόψεις, τις οποίες ο ίδιος θα αναιρέσει και θα απορρίψει στη συνέχεια. Δεν είναι εύκολη η λεπτομερής παρουσίαση και αναφορά του προκριτικού καντιανού «χωρικού» έργου. Πρβλ. και Udo Rameil, *Raum und Außenwelt*, Interpretationen zu Kants kritischem Idealismus (Inaugural-Dissertation), Köln 1977, σελ. 42. Για περισσότερες και άμεσες αναφορές του φιλοσόφου στην έννοια του χώρου, βλ. επίσης και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 422, επίσης και H. G. Alexander, *The Leibniz-Clarke Correspondence*, Introduction, Manchester/New York 1956.

⁴⁸⁷ Ως προς την πηγή προελεύσεως της παράστασης και όχι ως προς την ισχύ της. Εδώ πρόκειται για την υποκειμενικότητα ως *a priori* θεμελίωση.

⁴⁸⁸ Ως προς την ισχύ της παραστάσεως και όχι ως προς την πηγή προέλευσής της. Εδώ πρόκειται για την υποκειμενικότητα ως *ιδεατότητα* (*Idealität*).

⁴⁸⁹ Μόλις δύο χρόνια νωρίτερα, το 1768, στη μικρή (7 σελίδες) πραγματεία, *Περί του πρώτου αιτίου της διαφοράς των περιοχών στον χώρο* (*Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume*), ο Kant παρουσίαζε μια διαφορετική αντίληψη για τον χώρο, προσκείμενη ακόμα στη θεωρία του Newton και του Euler περί απολύτου χώρου. Εκείνη την περίοδο, ο Kant αποκαλούσε τον (απόλυτο) χώρο θεμελιώδη *έννοια*: «[...] weil der absolute Raum [...] ein Grundbegriff ist, [...]». (Kant: AA II, σελ. 382). (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁴⁹⁰ Και πάλι η σπουδαιότητα της *Dissertatio* για τη συγγραφή της *Κριτικής*.

⁴⁹¹ Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 3ο, *Η θεολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας*, υποενότητα Δ.5., σελ.67-69 και κυρίως, υποενότητα Β.1., *Ελευθερία στον Spinoza και καντιανός υπερβατολογικός ιδεαλισμός*, σελ. 74-96.

⁴⁹² Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 3ο, *Η θεολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας*, υποενότητα Δ.5., σελ.68.

Dissertatio), που εφεξής αποκτούν εμπειρική και μόνο χρήση. Υπό το πρίσμα της διαμάχης του Νεύτωνος με τον Leibniz, της αντιπαράθεσης του εμπειρισμού προς τον ορθολογισμό, και κυρίως της φιλοσοφίας του Spinoza, ο Kant οδηγείται με σταθερά βήματα στην επαναστατική του *θεωρία περί Αισθητικότητας*. «Η Υπερβατολογική Αισθητική» –θα γράψει ο Schopenhauer, στο *Παράρτημα* του σημαντικότερου έργου του, *Ο Κόσμος ως Βούληση και Παράσταση* (1818)– «είναι ένα τόσο αξιόλογο έργο, ώστε θα αρκούσε αφ’ εαυτής να διαιωνίσει το όνομα του Kant. Οι αποδείξεις της έχουν τέτοια πειστική δύναμη, ώστε να συγκαταλέγω τα θεωρήματά της ανάμεσα στις πιο αναπόδραστες αλήθειες, [...] γι’ αυτό [...] πρέπει να θεωρούνται το σπανιότερο πράγμα στον κόσμο, [...] μια πραγματικά μεγάλη ανακάλυψη στη Μεταφυσική».⁴⁹³ Ο ίδιος ο Kant, αναφερόμενος στη φιλοσοφική του θεώρηση, θα τονίσει χαρακτηριστικά στα *Προλεγόμενα* (1783): «Σε μια έρευνα των καθαρών στοιχείων της ανθρώπινης γνώσης (αυτών δηλαδή που δεν περιέχουν τίποτα το εμπειρικό), κατάφερα [...] να διαφοροποιήσω και να διαχωρίσω με αξιοπιστία τις καθαρές στοιχειώδεις έννοιες της *αισθητικότητας* (τον χώρο και τον χρόνο) από αυτές της *διανοίας*».⁴⁹⁴

B. Αισθητικότητας και διάνοια

Προκειμένου να θεμελιώσει την άποψή του για τον χώρο, ο γερμανός φιλόσοφος αναπτύσσει στην Α’ έκδοση της *KrV* (1781), στο πλαίσιο της Υπερβατολογικής Αισθητικής, πέντε επιχειρήματα. Έξι χρόνια αργότερα, στην Β’ έκδοση (1787), θα κατατάξει αυτά υπό δύο επικεφαλίδες, αποκαλώντας την πρώτη (που περιλαμβάνει το πρώτο, δεύτερο, τέταρτο και πέμπτο επιχείρημα της Α’ έκδοσης) «μεταφυσική έκθεση της έννοιας του χώρου», και τη δεύτερη (που παρουσιάζει το τρίτο επιχείρημα της Α’ έκδοσης) «υπερβατολογική έκθεση της έννοιας του χώρου».⁴⁹⁵

Με την «μεταφυσική έκθεση», ο Kant θα εννοήσει «[...] τη σαφή⁴⁹⁶, αν και όχι λεπτομερή, παράσταση εκείνου που *ανήκει* σε μια έννοια».⁴⁹⁷ Εδώ όμως υπάρχει ένα πρόβλημα ορολογίας. Όπως ο ίδιος θα επισημάνει στη *Λογική* του: «Όλες οι δεδομένες

⁴⁹³ Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung* II, [Anhang-Kritik der kantischen Philosophie], Diogenes Verlag AG, Zürich, 1977, σελ 537.

⁴⁹⁴ Kant: AA IV, *Prolegomena*, § 39, σελ. 323. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁴⁹⁵ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π., σελ. 52.

⁴⁹⁶ Την ξεκάθαρη.

⁴⁹⁷ *KrV* B 38. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

έννοιες, είτε [...] δίδονται a priori είτε a posteriori, [...] προσδιορίζονται μόνο μέσω *αναλύσεως*.⁴⁹⁸ Ακριβώς εδώ βρίσκεται το πρόβλημα: ενώ η «έκθεση» προσδιορίζει αυτό που ανήκει (και συνεπώς δεν περιέχεται) στην έννοια, παραπέμποντας στις συνθετικές προτάσεις, ο προσδιορισμός αντίθετα όλων των εννοιών –συνεπώς και αυτής του χώρου– επιτυγχάνεται μέσω *αναλύσεως*, παραπέμποντας στις αναλυτικές προτάσεις. Με τον τρόπο αυτόν, η επιθυμητή «έκθεση» έρχεται σε αντίθεση με αυτό που επιχειρείται στην ίδια να προσδιορισθεί, αφού κατ' ουσίαν επιδιώκεται *διά συνθέσεως* ό,τι ακριβώς προσδιορίζεται *δι' αναλύσεως*. Επειδή όμως περαιτέρω, για τον Kant, η συλλογή των γνωρισμάτων μιας δεδομένης έννοιας μέσω πλήρους αναλύσεως παρουσιάζεται ως αβέβαιη,⁴⁹⁹ ο φιλόσοφος θα προτιμήσει στη θέση του επισφαλούς «αναλυτικού ορισμού»⁵⁰⁰, τη χρήση του όρου της «εκθέσεως»⁵⁰¹, υποκαθιστώντας έτσι την ανάλυση της έννοιας. Όμως η καντιανή *Λογική* θα ανατρέψει και πάλι τα δεδομένα, καθώς στην § 105 διαβάζουμε: «Η *έκθεση* μιας έννοιας έγκειται στη [...] (διαδοχική) παράσταση των γνωρισμάτων της, αφού αυτά ανευρίσκονται μέσω *αναλύσεως*».⁵⁰² Για άλλη μια φορά δηλαδή η απεμπλούμενη στην «έκθεση» ανάλυση. Μάλλον δικαιολογημένα συνεπώς, θα περίμενε κανείς ότι, στην έκθεση της έννοιας του χώρου, ο Kant στοχεύει στον πλήρη και ολοκληρωμένο *αναλυτικό* ορισμό της επίμαχης έννοιας, κάτι που όμως αντιβαίνει σε δύο λογικές παραμέτρους: 1) στο γεγονός ότι, σύμφωνα με τις καντιανές *παραδόσεις περί Λογικής*, στους αναλυτικούς ορισμούς δεν ερευνάται αυτό που ανήκει στην έννοια –όπως ισχύει επί συνθετικών προτάσεων⁵⁰³– αλλά αυτό που περιέχεται σ' αυτήν, και 2) στην σχεδόν εμμένουσα «εννοιολογική» χροιά, που αποδίδεται στον χώρο κατά την πραγματεύση της μεταφυσικής έκθεσης.

Σχετικά με την πρώτη παράμετρο, το δημιουργούμενο αδιέξοδο φαίνεται να «εκθέτει» μάλλον τον ίδιο τον φιλόσοφο· επιδιώκοντας αρχικά τη μεταφυσική έκθεση του χώρου, διά της ερεύνης του «συνθετικώς» *ανήκοντος* στην εξεταζόμενη έννοια, οδηγείται τελικά στην εύρεση του «αναλυτικώς» *περιεχομένου* σ' αυτήν. Ανεξάρτητα, όμως, απ' το αν πρόκειται για λεπτομερή ή όχι παράσταση, σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για *αναλυτικό*

⁴⁹⁸ Kant: AA IX, *Logik*, § 104, σελ. 142. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁴⁹⁹ Kant: AA IX, *Logik*, § 104, *Anmerkung*, σελ. 142.

⁵⁰⁰ Kant: AA IX, *Logik*, § 104, *Anmerkung*, όπ.α.

⁵⁰¹ KrV A 728-9/B 756-7.

⁵⁰² Kant: AA IX, *Logik*, § 105, σελ. 143. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁵⁰³ Βλ., εξ αντιδιαστολής, Kant: AA IX, *Logik*, § 102, *Anmerkung*, σελ. 142: «Αφού ακόμα και στις [...] π.χ. εμπειρικές έννοιες "νερό", "φωτιά", "αέρας" και παρόμοιες, δεν οφείλω να διαμελίσω, αυτό που *βρίσκεται* σε αυτές, αλλά μέσω της εμπειρίας να γνωρίσω, αυτό που *ανήκει* σε αυτές». (Η πλάγια γραφή και τα " " επιλογή του γράφοντος).

ορισμό. Υπ' αυτό το πρίσμα, δεν μπορεί ν' αποτελεί την παράσταση εκείνου που ανήκει στην έννοια, όπως επιθυμεί να αποδείξει ο Kant, αφού η αναζήτηση της εκθέσεως φαίνεται να συγχέεται με την εξ ορισμού αναλυτική έρευνα εκείνου που ενυπάρχει στην έννοια. Συνεπώς ή ο Kant μεταβάλλει, κατά τη διάρκεια της φιλοσοφικής του πορείας, την έννοια της «εκθέσεως», ή εκ προφανούς παραδρομής αναφέρει ως στόχο της επίμαχης διερεύνησης αυτό που ισχύει επί συνθετικών ορισμών, την αναζήτηση δηλαδή αυτού που συνδέεται στενά με την έννοια και ανήκει (δεν περιέχεται όμως) τελικά σ' αυτήν. Θεωρούμε επικρατέστερη τη δεύτερη εκδοχή. Από την άλλη, τι μπορεί να διαφοροποιεί την παρουσίαση εκείνου που ανήκει σε μια έννοια, από αυτό που *βρίσκεται* εντός αυτής; Εξάλλου, η καντιανή διάκριση των προτάσεων σε αναλυτικές και συνθετικές θα τεθεί πολλές φορές στο στόχαστρο της κριτικής, καθώς διαφορετικά κριτήρια προσεγγίσεως δείχνουν να ανατρέπουν τελικά τη διάκριση του γερμανού φιλοσόφου.⁵⁰⁴ Ούτως ή άλλως, ο χώρος συνδέεται με χαρακτηριστικά που δεν μπορούν να νοηθούν χωρίς την παρουσία του, έτσι ώστε η λεπτή εννοιολογική διάκριση μεταξύ του «*εννοικείν* στην έννοια» και του «*ανήκειν* στην έννοια» δεν φαίνεται να έχει και ιδιαίτερη σημασία.

Σχετικά πάλι με τη δεύτερη παράμετρο, θα πρέπει να επισημανθεί τούτο: όταν στα δύο τελευταία επιχειρήματα (3^ο και 4^ο της § 2 της Β' έκδοσης) επιδιώκεται η απόδειξη της φύσης του χώρου ως εποπτείας, η επικεφαλής περί μεταφυσικής εκθέσεως της *έννοιάς* του δεν μπορεί παρά να προκαλεί τουλάχιστον έκπληξη.⁵⁰⁵ Εξ ου και τα κρίσιμα ερωτήματα: πρόκειται άραγε για ορολογική ανακρίβεια ή πραγματική ασάφεια; Μήπως τελικά ο Kant είχε κάθε λόγο να μιλήσει για μεταφυσική έκθεση της «απαγορευμένης» *έννοιας* του χώρου, ή μήπως, η επί μακρόν ενασχόλησή του για την επιθυμητή και αξιόπιστη διάκριση των στοιχειωδών εννοιών της αισθητικότητας από αυτές της διανοίας⁵⁰⁶ οδηγεί αναπόφευκτα σε γνωσιολογικό αδιέξοδο;⁵⁰⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι, ενώ στα δύο πρώτα

⁵⁰⁴ Βλ. μεταξύ άλλων την εξαιρετική πραγμάτευση του ζητήματος της συναφούς διάκρισης των καντιανών προτάσεων από τον Friedrich Paulsen, *Immanuel Kant, Sein Leben und seine Lehre*, siebente Auflage, Stuttgart, Fr. Frommanns Verlag, 1924, σελ. 140 επ..

⁵⁰⁵ Βλ. Günter Wohlfart, *Ist der Raum eine Idee? Bemerkungen zur Transzendentalen Ästhetik Kants*, Kant Studien 71, 1980, σελ. 138. Βλ. επίσης Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 156 με παραπομπή σε συγγραφείς, που σωστά επισημαίνουν τις αναπόφευκτες καντιανές γλωσσικές ανακρίβειες (Βλ., λ.χ., Bolliger, Ueberweg, Heinze).

⁵⁰⁶ Kant: AA IV, *Prolegomena*, § 39.

⁵⁰⁷ Ο Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 211, διαβλέπει στη διάκριση αυτή τόσο την αντιπαράθεση του Kant προς την ανάμειξη των βασικών εννοιών αισθητικότητας και διανοίας, που επιχείρησε ο Αριστοτέλης και αργότερα ο Lambert, όσο και τη διαφοροποίηση του Kant από την εννοιολογική αντίληψη των μαθηματικών γνώσεων του Leibniz, που προφανώς εξοβέλιζε κάθε εποπτείας.

επιχειρήματα, ο φιλόσοφος επιθυμεί ν' αποδείξει την *a priori* φύση του χώρου, δεν αναφέρει περιέργως τίποτα σχετικό με την υποκειμενικότητά του, δεδομένου μάλιστα ότι αυτή, όχι μόνο αποτελεί αποδεικτέο στόχο,⁵⁰⁸ αλλά υποδηλώνεται κιόλας από τον Kant σε προγενέστερα σημεία της Υπερβατολογικής Αισθητικής.⁵⁰⁹ Εξάλλου, η χρήση της έννοιας της απριορικότητας δεν είναι ενιαία, αφού δεν διευκρινίζεται εάν αυτή εννοείται ως απλώς προτερότης ή ως *εν τω υποκειμένω* προτερότης.

Στην αρχή, πάντως, της Υπερβατολογικής Αισθητικής ο φιλόσοφος διαφοροποιεί μεθοδολογικά⁵¹⁰ το τμήμα της γνώσης που αντιστοιχεί στην Αισθητικότητα από εκείνο που αναλογεί στη Διάνοια. Διαχωρίζει αρχικά ό,τι ανήκει στο αίσθημα, στην ύλη δηλαδή του φαινομένου, από τις καθαρές μορφές εποπτείας, τον χώρο και τον χρόνο: «[...] θα απομονώσουμε πρώτα την αισθητικότητα, με το να αφαιρέσουμε αυτό που η διάνοια νοεί μέσω των εννοιών της, έτσι ώστε να μην απομένει τίποτα παρὰ μόνο η εμπειρική εποπτεία. Δεύτερον, θα διαχωρίσουμε ακόμα από αυτήν οτιδήποτε ανήκει στο αίσθημα, για να μην απομένει τίποτα από την καθαρή εποπτεία και την απλή μορφή των φαινομένων, που είναι το μόνο που μπορεί να προσφέρει *a priori* η αισθητικότητα. Σ' αυτή την έρευνα θα προκύψει ότι υπάρχουν δύο καθαρές μορφές κατ' αίσθηση εποπτείας, ως αρχές της *a priori* γνώσεως, δηλαδή ο χώρος και ο χρόνος [...]».⁵¹¹ Γιατί όμως μόνο οι τελευταίοι ανήκουν στις

⁵⁰⁸ Βλ. όμως και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 191, που δεν εντάσσει την υποκειμενικότητα του χώρου στον αρχικό αποδεικτικό στόχο του φιλοσόφου: «Δεν είναι σωστό να θέλουμε να βλέπουμε σ' αυτό [...] το επιχείρημα ήδη μια απόδειξη για την υποκειμενικότητα του χώρου. Πρόκειται κατά πρώτο λόγο για την *a priori* όττητα. (Από αυτήν συνάγεται πρώτα στο "συμπέρασμα α" η υποκειμενικότης)». (Η αραίωση του Vaihinger). Όμως το δεδομένο αυτό, όχι μόνο δεν αποσαφηνίστηκε επαρκώς, αλλά συγκαλύφθηκε κιόλας από τον Kant. Πρβλ. και Martin Dilger, *Die reinen Anschauungsformen Raum und Zeit in der transzendentalen Ästhetik der "Kritik der reinen Vernunft"*, Eine kritische Untersuchung, σελ. 20 και υποσ. 62 (Πρόκειται για εξαιρετικά μαθήματα προσεминаρίου επί της *KrV* 1, που δόθηκαν στο πανεπιστήμιο του Tübingen, κατά το χειμερινό εξάμηνο 1996/97, υπό τη διεύθυνση του Jean-Christophe Merle. (Μπορεί κανείς να αναζητήσει το σχετικό κείμενο στο διαδίκτυο, υπό την ηλεκτρονική διεύθυνση: www.martin-dilger.de/science/kant_anschauungsformen.pdf).

⁵⁰⁹ Βλ. *KrV* A 20/B 34: «[...] πρέπει να βρίσκεται [ενν: η μορφή] *a priori* στο πνεύμα έτοιμη [...]» και *KrV* A 20/B 34, B 41 επ.: «[...] πρέπει να βρίσκεται [ενν: η καθαρή μορφή] *a priori* στο πνεύμα, [...]».

⁵¹⁰ Δικαιολογημένα ο Arthur Baumgarten, *Erkenntnis Wissenschaft Philosophie*, Erkenntniskritische und methodologische Prolegomena zu einer Philosophie der Moral und des Rechts, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1927, σελ. 360, θ' αποκαλέσει τον Kant περισσότερο *μεθοδολόγο* και λιγότερο γνωσιοθεωρητικό. Η εκτίμηση προς τον γερμανό φιλόσοφο, δεν αναιρεί και την εν τέλει επιφυλακτικότητα υπέρ της απόψεως του Baumgarten. Βλ. σχετικά και παρακάτω, στο παρόν κεφάλαιο, υποενότητα Z., *Τέταρτο χωριστό επιχείρημα: ο χώρος ως άπειρο μέγεθος*, σελ. 203.

⁵¹¹ *KrV* A 22/B 36.

καθαρές μορφές εποπτείας και όχι επίσης και τα χρώματα, οι ήχοι ή οι γεύσεις; Διότι απλούστατα, τα αντικείμενα μπορούν να αναπαρασταθούν χωρίς χρώμα (όπως, π.χ., συμβαίνει με το γυαλί), δεν μπορούν όμως να εποπτευθούν χωρίς να ενταχθούν στον μορφοποιητικό μηχανισμό του χώρου και του χρόνου. Εξ ου και η διαφορά μεταξύ καθαρών μορφών εποπτείας και ετεροιώσεων των αισθημάτων. Οι τελευταίες πηγάζουν από την υποκειμενική ιδιοσυστασία της αισθητικότητας και γι' αυτό διαφοροποιούνται από άνθρωπο σε άνθρωπο, όντας συμπτωματικές. Αντίθετα, χώρος και χρόνος αποτελούν *a priori* μορφολογικά γνωρίσματα που αποδίδονται στα πράγματα κατά τρόπο καθολικό και αναγκαστικό: «[...] η μορφή εποπτείας [...] του αντικειμένου [...] δεν πρέπει να αναζητείται στο αντικείμενο αυτό καθ' αυτό, αλλά στο υποκείμενο, στο οποίο αυτό [το αντικείμενο] εμφανίζεται, μολονότι όμως πραγματικά και αναγκαστικά [η μορφή αυτή] αποδίδεται στο φαινόμενο του εν λόγω αντικειμένου».⁵¹² Έτσι, προσφέροντας τους όρους και τους κανόνες της δυνατότητας της εμπειρίας, χώρος και χρόνος αποτελούν την *a priori* ταξινομητική αρχή των σχέσεων μεταξύ των αντικειμένων που προσφέρονται μέσω των αισθήσεων. Από την άλλη, για τον Kant, δεν μπορεί να δοθεί άμεση εξήγηση γιατί ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν τις μοναδικές *a priori* μορφές αισθητικότητας⁵¹³. Θα μπορούσε όμως να συναχθεί έμμεσα απ' το ότι οποιοδήποτε άλλο στοιχείο που υπάγεται στην αισθητικότητα αποτελεί στοιχείο της εμπειρίας: «Ότι τελικά η Υπερβατολογική Αισθητική δεν μπορεί να περιέχει περισσότερα από τα δύο αυτά στοιχεία, δηλαδή χώρο και χρόνο, καταφαίνεται από το ότι όλες οι άλλες έννοιες που ανήκουν στην αισθητικότητα, [...], προϋποθέτουν κάτι το εμπειρικό».⁵¹⁴

Για τον γερμανό φιλόσοφο, η ανθρώπινη γνώση αποτελεί προϊόν συνδυασμού δύο παραγόντων,⁵¹⁵ της αισθητικότητας, ως δεκτικής εν γένει ικανότητας, και της διανοίας, ως ικανότητας του νοείν. Και μολονότι τόσο η δεκτικότης της πρώτης όσο και η αυτενέργεια της δεύτερης θεωρούνται αυτοδύναμες γνωστικές δυνάμεις, καμιά από τις δύο δεν μπορεί τελικά να λειτουργήσει χωρίς την συνδρομή της άλλης. Η αμοιβαία αυτή σχέση προβάλλει με ιδιαίτερη σαφήνεια στην αποφθεγματική ρήση της *KrV* 1: «Έννοιες χωρίς περιεχόμενο είναι κενές, εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές».⁵¹⁶ Σε αντίθεση με την άποψη του Leibniz, για τον Kant η κατ' αίσθηση εποπτεία δεν συνιστά ατελή τρόπο παράστασης των πραγμάτων

⁵¹² *KrV* A 38/B 55.

⁵¹³ *KrV* B 146: «[...] άλλο τόσο λίγο μπορεί να υπάρξει ένας λόγος, [...], γιατί ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν τις μοναδικές μορφές της δικής μας δυνατής εποπτείας».

⁵¹⁴ *KrV* A 41/B 58.

⁵¹⁵ *KrV* A 15/B 29.

⁵¹⁶ *KrV* A 51/B 75.

ούτε προσφέρει σκοτεινή και συγκεχυμένη γνώση σε σχέση με τη νόηση.⁵¹⁷ Γι' αυτό και η διαφοροποίηση μεταξύ αισθητικότητας και διανοίας έχει υπερβατολογικό χαρακτήρα και δεν θεμελιώνεται σε μια ποσοτική γνωσιολογική διαβάθμιση· αυτό που κυρίως ενδιαφέρει εδώ είναι ο συσχετισμός της γνωσιολογικής διάκρισης με την πρωταρχή και προέλευση της γνώσης και όχι με τη λογική διαφορά μεταξύ ευκρίνειας και σκοτεινότητας.

Θα πρέπει να κατανοηθεί ότι ο Kant χρησιμοποιεί τον όρο «αισθητική» υπό την αρχαιοελληνική (και αριστοτέλεια) σημασία, ως «αἰσθητικόν» δηλαδή, σε αντιπαράβολή προς το «νοητικόν»⁵¹⁸ και υποδηλώνει την αίσθηση και ειδικά την κατ' αίσθηση αντίληψη. Έτσι, η Υπερβατολογική Αισθητική διερευνά κατ' ουσίαν την κατ' αίσθηση αντίληψη ή, με άλλη διατύπωση, την εποπτεία. Η τελευταία, στην καθαρή της μορφή, συνδέεται άρρηκτα με το βασικό ερώτημα όλης της *KrV* σχετικά με τη δυνατότητα θεμελίωσης των *a priori* συνθετικών προτάσεων. Κι επειδή χώρος και χρόνος αποτελούν για τον Kant *a priori* μορφές εποπτείας, είναι προφανές ότι η Υπερβατολογική Αισθητική αποτελεί τελικά μια θεωρία περί χώρου και χρόνου.

Γ. Νευτώνειο *sensorium dei* και καντιανό *sensorium hominis*

Πριν προχωρήσουμε στην ανάπτυξη των επιχειρημάτων του γερμανού φιλοσόφου για τον χώρο, ας πραγματοποιήσουμε ένα νοητικό πείραμα, που συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του προβλήματος: απομακρύνουμε από ένα δωμάτιο ό,τι υπάρχει σ' αυτό, το τραπέζι, το γραφείο, τις καρέκλες, το κρεβάτι, τους πίνακες ζωγραφικής, το καλάθι των αχρήστων, το χαλί και, στη συνέχεια, ακόμη και τον ίδιο τον αέρα. Τι απομένει από το δωμάτιο; Ασφαλώς μόνον οι τοίχοι. Στη συνέχεια ας αφαιρέσουμε και τους τοίχους. Στο αναμενόμενο ερώτημα, τι απομένει τελικά στο δωμάτιο, η απάντηση δεν είναι και τόσο προφανής. Σε κάθε περίπτωση πάντως, μπορούμε, εξ αντιδιαστολής, να ξέρουμε τι *δεν* απομένει. Κι αυτό που δεν απομένει είναι ο σχετικός χώρος, εντός του οποίου βρισκόνταν τα πράγματα του δωματίου. Με τον τρόπο αυτόν φθάνουμε και στον πυρήνα του κρίσιμου ζητήματος, η διερεύνηση του οποίου οδηγεί εμμέσως και στο συναγόμενο συμπέρασμα: τελικά εκείνο που φαίνεται να παραμένει στο δωμάτιο μετά την απομάκρυνση όλων των αντικειμένων, δεν είναι άλλο από τον *απόλυτο* χώρο, στον οποίο τοποθετείται και το ίδιο. Υπ'

⁵¹⁷ *KrV* A 270 επ./B 326 επ.): «[...] διότι η αισθητικότης ήταν γι' αυτόν [ενν: τον Leibniz] ένας συγκεχυμένος τρόπος παραστάσεως και όχι μια ιδιαίτερη πηγή παραστάσεων [...]».

⁵¹⁸ Αριστοτέλους, *Περί ψυχής*, βιβλίο τρίτο, κεφάλαιο Γ', 433b.

αυτή την έννοια, όμως, ο απόλυτος χώρος παραμένει και βρίσκεται πάντοτε «εκεί», προ πάσης καινούργιας εμπειρίας, ως καθαρή μορφή κατ' αίσθηση εποπτείας. Δεν ανήκει συνεπώς στο αντικείμενο, αλλά στο υποκείμενο. Εξ ου και το κρίσιμο συμπέρασμα που ακολουθεί: το αντικείμενο που βλέπουμε ενώπιόν μας, δεν είναι το ίδιο το αντικείμενο, αλλά η εκδήλωση του αντικειμένου, η εμπειρική του αποτύπωση. Αυτό σημαίνει ότι τα πράγματα καθ' εαυτά εμφανίζονται στο γινώσκον υποκείμενο και αναπαρίστανται ως φαινόμενα στην ανθρώπινη εμπειρία. Τελικά, *εμπειρία είναι η εμφάνιση των πραγμάτων καθ' εαυτά*. Γι' αυτό και θα ήταν ίσως ορθότερο, στη θέση της λέξης «φαινόμενο», να χρησιμοποιείται η έκφραση «εμπειρία των πραγμάτων καθ' εαυτά», με την οποία αποφεύγεται και η εσφαλμένη εντύπωση περί απατηλότητας του εμπειρικού κόσμου. Εξάλλου, ο χαρακτηρισμός του αποτελέσματος του πειράματός μας ως διδασκαλίας περί ιδεατότητας του χώρου και του χρόνου, εμφανίζεται γλωσσικά μάλλον ανεπιτυχής, αφού ο απόλυτος χώρος ανήκει μεν στο υποκείμενο, δεν σχετίζεται όμως ούτε με τις πλατωνικές ιδέες ούτε με τυχόν ηθικά ιδεώδη.

Στόχος της μεταφυσικής έκθεσης, λοιπόν, είναι η έρευνα της ουσίας του χώρου και η επιβεβαίωση του *a priori* και εποπτικού του χαρακτήρα, ενώ στη συνέχεια θα πρέπει να πιστοποιηθεί και η υπόθεση σχετικά με την υποκειμενικότητά του. Έτσι, ο γερμανός φιλόσοφος επιχειρεί να καταδείξει ότι: α) η παράσταση του χώρου δεν είναι εμπειρική έννοια και συνεπώς είναι αναγκαία και γι' αυτό *a priori* και β) ο χώρος δεν είναι καθολική έννοια, αλλά εποπτεία. Με ανάλογο τρόπο θα πραγματευθεί και τον χρόνο. Ωστόσο, σε αντίθεση με τη *Dissertatio*, στην Υπερβατολογική Αισθητική αντιστρέφεται η σειρά πραγμάτευσης των υπό διερεύνηση θεμάτων· εδώ ο χώρος καταλαμβάνει την πρώτη θέση κατά τη μεθοδολογική ανάπτυξη των καντιανών θέσεων.

Θα πρέπει πάντως να επισημανθούν και τα ερμηνευτικά ζητήματα που δημιουργούνται από τη συνοπτική ανάπτυξη των σχετικών επιχειρημάτων, καθώς και οι εκ μέρους των σχολιαστών αμφισβητήσεις,⁵¹⁹ ως προς τον τρόπο επιτεύξεως του επιθυμητού καντιανού στόχου. Τα ζητήματα αυτά διαπιστώνονται κατά την προσέγγιση των εννοιολογικών θεμελιών της Υπερβατολογικής Αισθητικής· μολονότι στον υπότιτλο της § 2⁵²⁰ ο Kant αποκαλεί τον χώρο «έννοια»,⁵²¹ στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί ν' αποδείξει ακριβώς αντίθετα ότι ο χώρος δεν είναι έννοια. Πρόκειται για συγγραφική αμέλεια ή

⁵¹⁹ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π., σελ. 52.

⁵²⁰ *KrV* B 37.

⁵²¹ Βλ. την, υπό τον τίτλο *Von dem Raume (περί του χώρου)*, § 2 (*KrV* B 37), «Μεταφυσική έκθεση αυτής της έννοιας» («*Metaphysische Erörterung dieses Begriffs*»). Ανάλογη έκφραση θα χρησιμοποιήσει περαιτέρω και ως προς τον χρόνο, στην § 4 «Μεταφυσική έκθεση της έννοιας του χρόνου» («*Metaphysische Erörterung des Begriffs der Zeit*»). Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π., σελ. 52, υποσ. 129.

εσφαλμένη ερμηνευτική προσέγγιση; Και εν πάση περιπτώσει, είναι τελικά ο χώρος έννοια ή όχι; Θεωρούμε ότι προσεκτική μελέτη του επίμαχου επιχειρήματος ειτοπίζει την όποια αμφιβολία. Όχι μόνο εδώ, αλλά και σε άλλα σημεία του έργου του, ο Kant αποκαλεί τον χώρο «έννοια». Έτσι, αυτό που φαίνεται να επιθυμεί να αποδείξει, δεν είναι ότι ο χώρος δεν είναι έννοια, αλλά ότι δεν είναι *εμπειρική* έννοια, έννοια δηλαδή που προέρχεται από την εξωτερική εμπειρία. Ήδη στην *πραγματεία* του 1768 αποκαλεί τον απόλυτο χώρο θεμελιώδη *έννοια*: «[...] επειδή ο απόλυτος χώρος δεν είναι [...] αντικείμενο ενός εξωτερικού αισθήματος, αλλά μια θεμελιώδης *έννοια* [...]».⁵²² Σε κάθε περίπτωση, πάντως, πριν από την παρουσίαση της παράστασης του χώρου ως εποπτείας επιχειρείται διττώς η τεκμηρίωση της *a priori* φύσεώς του, η οποία υποδηλώνει συνάμα και τη γνωσιοθεωρητική πηγή της θεμελίωσής του. Κι ενώ το πρώτο επιχείρημα αποτελεί *έμμεση* και *αρνητική* απόδειξη της παράστασης του χώρου ως υποβάθρου γνωσιακής προσέγγισης των εμπειρικών αντικειμένων (ο χώρος *δεν* είναι εμπειρική έννοια), το δεύτερο αντίθετα αποτελεί *άμεση* και *θετική* απόδειξη της αναγκαιότητας της παράστασής του για την οικοδόμηση της κατ' αίσθηση αντιλήψεως (ο χώρος *είναι* μια αναγκαία παράσταση).

Στα επόμενα υποκεφάλαια παρουσιάζουμε τα τέσσερα επιχειρήματα της μεταφυσικής έκθεσης, στη Β' έκδοση της *KrA*, με τα οποία ο γερμανός φιλόσοφος επιχειρεί να αποδείξει την άποψή του ότι ο χώρος δεν είναι εμπειρική έννοια, αλλά *a priori* εποπτεία.

Δ. Πρώτο χωρικό επιχείρημα: η μη εμπειρικότητα του χώρου

«Ο χώρος δεν είναι [...] εμπειρική έννοια προερχόμενη διά αφαιρέσεως από εξωτερικές εμπειρίες. [...], για να μπορούν ορισμένα αισθήματα να αναφέρονται σε κάτι έξω από μένα, (δηλαδή σε κάτι που βρίσκεται σε άλλο τόπο του χώρου, από αυτόν στον οποίο βρίσκομαι εγώ), και να μπορώ να αναπαραστήσω τα πράγματα ως ευρισκόμενα το ένα έξω από το άλλο και *δίπλα* από το άλλο, συνεπώς, (ότι) δεν είναι απλώς διαφορετικά, αλλά βρίσκονται και σε διαφορετικούς τόπους, η παράσταση του χώρου πρέπει να υπόκειται ήδη ως βάση. Έτσι η παράσταση του χώρου δεν μπορεί να συναχθεί από τις σχέσεις των

⁵²² Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde*, ό.π.α., σελ. 383). (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 53.

εξωτερικών φαινομένων διαμέσου της εμπειρίας, αλλά (αντιθέτως) η εν λόγω εξωτερική εμπειρία⁵²³ καθίσταται πρωτίστως δυνατή μόνο μέσω της ανωτέρω παραστάσεως.⁵²⁴

Το επιχείρημα αυτό διατυπώνεται για πρώτη φορά στη *Dissertatio*,⁵²⁵ ενώ η διατύπωσή του στην *Κριτική* επιβεβαιώνει την επί του θέματος (τουλάχιστον για 11 χρόνια) αναλλοίωτη άποψη του γερμανού φιλοσόφου. Η πρώτη φράση περιέχει την αποδεικτέα θέση, το αντικείμενο δηλαδή της απόδειξης, τον αρχικό στόχο⁵²⁶ της μεταφυσικής έκθεσης, η δεύτερη υποδεικνύει το *argumentum probationis*,⁵²⁷ την επιχειρηματολογία (*nervus probandi*), και η τρίτη και τελευταία υποδηλώνει το συμπέρασμα που συνάγεται από την ενδιάμεση φράση και συμφωνεί εν τέλει με την αρχική θέση.⁵²⁸ Μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία του επιχειρήματος προσφέρει ο Holm Tetens: «α. Είναι προφανές ότι οι εμπειρικές έννοιες και παραστάσεις των πραγμάτων και συμβάντων του εξωτερικού κόσμου συνάγονται από τις εξωτερικές εποπτείες. β. Για να συμβεί αυτό, όμως, απαιτείται η ύπαρξη της παράστασης ενός «εξωτερικού» στοιχείου (ακριβέστερα: ενός τόπου) που βρίσκεται έξω από μένα και από τον τόπο, στον οποίο εγώ τοποθετούμαι. Έτσι σε κάθε περίπτωση είναι ανάγκη να προϋποτίθεται η παράσταση του χώρου, ως ολότητας των διαφορετικών τόπων»⁵²⁹

⁵²³ Ως κατ' αίσθηση αντίληψη και όχι ως νομοτελής συσχετισμός των κατ' αίσθηση πραγμάτων. Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 175.

⁵²⁴ *KrV* B 38.

⁵²⁵ Kant: AA II, *Dissertatio*, § 15, *de spatio*, σελ. 402: «Α. Η έννοια του χώρου δεν προέρχεται κατ' αφαιρεση από τις εξωτερικές αισθήσεις. Διότι, δεν θα μπορούσα να συλλάβω ένα πράγμα τοποθετημένο έξω από μένα, εάν δεν το αναπαραστήσω ως κατέχον μια θέση διαφορετική από αυτή, στην οποία βρίσκομαι, ούτε όμως και πράγματα το ένα έξω από το άλλο, εάν δεν τα τοποθετούσα σε διαφορετικούς τόπους στον χώρο. Η δυνατότης λοιπόν των εξωτερικών εποπτειών προϋποθέτει την έννοια του χώρου και δεν τη δημιουργεί. Όπως επίσης, οτιδήποτε βρίσκεται εν χώρω, προσβάλλει τις αισθήσεις, μολονότι ο ίδιος ο χώρος δεν μπορεί να συλληφθεί διά των αισθήσεων».

⁵²⁶ Πρβλ. και Unruh, όπ.α., σελ. 169.

⁵²⁷ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 156. Βλ. επίσης και Udo Rameil, όπ.α., σελ. 53, 54.

⁵²⁸ Πρβλ. και Klaus Tetling, *Raumanschauung, Deduktion und Grundsätze*. Zu einem Problemzusammenhang in Kants «Kritik der reinen Vernunft», Inaugural-Dissertation, Essen 1990, σελ. 31.

⁵²⁹ Πρόκειται για την τοπικότητα, την «τοπότητα» ή «χωρική» ολότητα [ως σύνολο των τόπων, από τους οποίους απαρτίζεται ο συνολικός χώρος (*Ortschaft*)], εντός της οποίας και τοποθετείται η απεξωτερικεύση του εαυτού μου, ως θεμελίου εξωτερικής αντικειμενικότητας, όχι μόνο εν αναφορά προς κάτι ευρισκόμενο σε άλλο τόπο, αλλά συμπληρωματικά και ως εντόπιση (*Verortung*) του υποκειμένου, ως ένταξή του δηλαδή στον τόπο, στον οποίο βρίσκεται. Δεν θα πρέπει όμως να μας διαφεύγει ο στόχος της μεταφυσικής έκθεσης του χώρου, που έγκειται ειδικότερα στην επαρκή κατανόηση της μορφής μιας φαινομενολογικής προσέγγισης και δυνατότητας των εμπειρικών αντικειμένων. Δεν πρόκειται συνεπώς για το ζήτημα προσδιορισμού του τόπου, στον οποίο βρίσκεται ο άνθρωπος μαζί με το σώμα του εντός του κόσμου των υλικών σωμάτων (πρβλ. και την

(συμπεριλαμβανομένου φυσικά και εκείνου στον οποίο βρίσκομαι εγώ). γ. Από την άλλη, παραστάσεις ή έννοιες, που προϋποτίθενται ως δεδομένες, για ν' αποκτηθούν άλλες παραστάσεις ή έννοιες, δεν μπορούν προφανώς να προέρχονται από τις παραστάσεις ή τις έννοιες. Συνεπώς: δ. Η παράσταση του χώρου δεν μπορεί να προέρχεται από τις εξωτερικές κατ' αίσθηση αντιλήψεις και γι' αυτό δεν αποτελεί εμπειρική έννοια ή εμπειρική παράσταση». ⁵³⁰

Ο Kant διατυπώνει τη θέση του με αρνητικό τρόπο, αφού δεν επιδιώκει την απόδειξη της πηγής προελεύσεως του χώρου, αλλά, αντίθετα, την ένδειξη της μη προελεύσεώς του. Σε αντίθεση με την καθημερινή και αυτονόητη άποψη, θεωρεί ότι ο αυτός δεν προέρχεται από τις κατ' αίσθηση αντιλήψεις και γι' αυτό δεν έχει εμπειρική προέλευση. ⁵³¹ Υπ' αυτό το πρίσμα, η παράστασή του εκλαμβάνεται ως προϋπόθεση της παράστασης των χωρικών σχέσεων. Τι σημαίνει όμως ότι ο χώρος δεν είναι εμπειρική έννοια; Την *πραγματική* δυνατότητα συλλήψεώς του, χωρίς τα φαινόμενα που εντάσσονται σ' αυτόν, ή τη *μεθοδολογική* ανάγκη υπάρξεώς του χωρίς αυτά; Και, ειδικότερα, τη δυνατότητα *παραστάσεώς* του χωρίς τα εμπειρικά αντικείμενα, από τα οποία φαίνεται ότι προέρχεται, ή απλώς τη δυνατότητα να νοείται χωρίς αυτά; Ποια θέση εξάλλου κατέχει στην όλη προβληματική και η φράση από το δεύτερο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης, όπου ρητά αναφέρεται η αδυναμία *παραστάσεως* της έλλειψης του χώρου, υπό τον όρο της μέσω του νοός απομακρύνσεως των αντικειμένων που βρίσκονται σ' αυτόν; Το γεγονός πάλι ότι η έννοια του χώρου δεν είναι εμπειρική δεν συνηγορεί αυτόχρονα και υπέρ της ελλείψεως του εννοιολογικού χαρακτήρα του εν γένει, καθώς ο χώρος θα μπορούσε να μην προέρχεται μεν από την εμπειρία, αλλά να πηγάζει από το υποκείμενο και συνεπώς να αποτελεί έννοια.

Προσεγγίζοντας την καντιανή σκέψη, διαπιστώνουμε τρεις ερμηνευτικές εκδοχές που φαίνεται να διεκδικούν την αποδοχή τους. Σύμφωνα με την πρώτη εκδοχή, ο χώρος

επιστολή του Kant της 10.8.1795 στον Samuel Thomas Soemmerring, Kant: AA XII, *Briefwechsel* 1795, σελ. 35), ούτε για το πρόβλημα του τόπου της ψυχής (που ούτως ή άλλως δεν υπάρχει, αφού η τελευταία αποτελεί αντικείμενο της εσωτερικής αίσθησης, πρβλ. και ανωτέρω επιστολή, σελ. 34), ούτε για τον τόπο του υπερβατολογικού υποκειμένου. Πρβλ. και Unruh, *όπ.α.*, σελ. 176, 177.

⁵³⁰ Βλ. Holm Tetens, *Kants "Kritik der reinen Vernunft", Ein systematischer Kommentar*, *όπ.α.*, σελ. 53, 54.

⁵³¹ Μολονότι η επίμαχη πρόταση φαίνεται να στρέφεται κατά του Locke και του Hume, από πλευράς ιστορικής εξέλιξης υπαινίσσεται πρωτίστως τον Leibniz και ειδικότερα αυτόν της σχολής του Wolff. Αν και με διαφορετικό τρόπο, ο Hume και ο Leibniz θα θεωρήσουν τον χώρο ως κάτι «αφηρημένο» (*Abstractum*). Με καρτεσιανή γλώσσα, η καντιανή θέση συνοψίζεται στην ακόλουθη φράση: ο χώρος δεν αποτελεί *επιγενόμενη* ιδέα (*idea adventitia*), αλλά *έμφυτη, εγγενή* ιδέα (*idea innata*). Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, *όπ.α.*, σελ. 156, 157, επίσης και Rameil, *όπ.α.*, σελ. 54.

είναι μεν έννοια, όχι όμως εμπειρική έννοια. Σύμφωνα με την δεύτερη πάλι, αποτελεί μεν ένα εμπειρικό δεδομένο, δεν είναι όμως έννοια. Σύμφωνα, τέλος, με την τρίτη εκδοχή, ο χώρος δεν είναι ούτε έννοια, ούτε όμως κάποιο εμπειρικό δεδομένο. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι στην πρώτη εκδοχή το νόημα του συλλογισμού εστιάζεται στον εννοιολογικό χαρακτήρα του χώρου, που εξοβελίζει την εμπειρική του προέλευση. Εδώ δηλαδή ο χώρος αποτελεί μεν έννοια, δεν προέρχεται όμως από την εμπειρία. Τότε από πού προέρχεται; Προφανώς από το υποκείμενο. Εάν όμως αποτελεί μια μη εμπειρική έννοια, καθότι προερχόμενη από το υποκείμενο, γιατί να μην αποτελεί μια *a priori* έννοια; Πρόκειται ασφαλώς για πολύ λογική άποψη, που μπορεί μεν να αντιτίθεται στην καντιανή πρόθεση, όπως διατυπώνεται στα δύο τελευταία επιχειρήματα⁵³² της μεταφυσικής έκθεσης —αφού σ' αυτά ο Kant επιθυμεί ν' αποδείξει, ακριβώς αντίθετα, ότι ο χώρος δεν είναι καν έννοια—, δεν οδηγεί όμως *ipso facto* και στην θεώρησή του ως *a priori* εποπτείας, όπως ο ίδιος θα υποστηρίξει. Γιατί λοιπόν να μην αποτελεί μια *a priori* έννοια;

Στην δεύτερη πάλι εκδοχή, το νόημα του συλλογισμού επικεντρώνεται στον εμπειρικό χαρακτήρα του χώρου, που εξαλείφει και τη φύση του ως εννοίας. Εδώ δηλαδή ο χώρος προέρχεται μεν από την εμπειρία, δεν αποτελεί όμως έννοια. Ως μη έννοια, όμως, θα μπορούσε κάλλιστα ν' αποτελεί μια *εμπειρική* εποπτεία. Ωστόσο, κι αυτή η άποψη αντιτίθεται στην καντιανή πρόθεση, αφού στα δύο πρώτα επιχειρήματα ο Kant επιθυμεί να εξοβελίσει την εμπειρία, ως πηγή προελεύσεως του χώρου. Διαφορετικά είναι σαν να επιδιώκει να αποδείξει ότι αυτός δεν προέρχεται από την εξωτερική αίσθηση, ενώ παράλληλα επιχειρεί να κατοχυρώσει την προέλευσή του από αυτήν.⁵³³ Έτσι και η δεύτερη εκδοχή θα πρέπει να απορριφθεί.⁵³⁴ Σύμφωνα τέλος με την τρίτη εκδοχή, ο χώρος δεν είναι ούτε έννοια, ούτε κάποιο εμπειρικό δεδομένο. Εάν όμως ισχύει αυτό, τότε θα πρέπει να είναι μια *a priori* μη έννοια. Κι εφόσον δεν είναι έννοια, γιατί να μην είναι εποπτεία, κι αυτό μολονότι η άποψη

⁵³² 4^ο και 5^ο της Α' έκδοσης (1781) και 3^ο και 4^ο, αντιστοίχως, της Β' (1787).

⁵³³ Βέβαια, ο εν λόγω συλλογισμός ευσταθεί μόνο εάν περιορισθεί στο πρώτο σκέλος της πρώτης φράσης του πρώτου «χωρικού» επιχειρήματος: εάν ο χώρος είναι μεν εμπειρική, όχι όμως και έννοια, δεν μπορεί παρά να αποτελεί εποπτεία, που προέρχεται ούτως ή άλλως από την εμπειρία. Λαμβανομένου όμως υπόψη και του δεύτερου σκέλους της πρότασης, η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία δεν μπορεί να ισχύει, αφού η πρωταρχικά συναγόμενη προέλευση του χώρου από την εμπειρία αντιστρατεύεται πλήρως τη θέση του Kant: αυτό που φαίνεται ορθό από το πρώτο σκέλος της πρώτης πρότασης εκμηδενίζεται από το δεύτερο. Ο Kant επιθυμεί να αποφύγει ακριβώς την προέλευση της παράστασης του χώρου από την εμπειρία, από την οποία πρωτογενώς φαίνεται ότι θα μπορούσε να προέρχεται.

⁵³⁴ Αντιλαμβάνεται κανείς ότι το συμπέρασμα της πρώτης εκδοχής αντιβαίνει στα δύο τελευταία επιχειρήματα της μεταφυσικής έκθεσης, ενώ το αντίστοιχο της δεύτερης στα δύο πρώτα.

αυτή δεν υπόκειται στην ανάγκη εφαρμογής της «αρχής της αντιστρεψιμότητας».⁵³⁵ Και όντως, εάν ο χώρος δεν είναι, σύμφωνα πάντοτε με την τρίτη εκδοχή, εμπειρική εποπτεία, δεν θα μπορούσε να είναι μια *a priori* εποπτεία; Ασφαλώς και θα μπορούσε, όπως άλλωστε επιθυμεί ν' αποδείξει και ο Kant στη μεταφυσική έκθεση. Με τον τρόπο αυτόν προσεγγίζουμε και την απόδειξη του αποδεικτέου, ότι δηλαδή ο χώρος δεν αποτελεί έννοια, προερχόμενη από τις κατ' αίσθηση αντιλήψεις, αλλά μια *a priori* εποπτεία.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, για να μπορούν να διαχωριστούν τα εμπειρικά αντικείμενα μεταξύ τους, θα πρέπει λογικά να υπόκειται ως βάση η εποπτική παράσταση του χώρου. Δηλαδή, η έκθεση και παράθεση των φαινομένων μόνο μέσω μιας υποκειμένης σ' αυτά συνθήκης μπορεί να συμβεί. Διαφορετικά, πώς θα ήταν δυνατόν, τα αισθήματα που προκαλούνται εντός ημών από τα εξωτερικά αντικείμενα, να αποδίδονται σε κάτι που βρίσκεται εκτός ημών; Αντιλαμβάνεται κανείς ότι μόνο μέσω της παράστασης του χώρου γινώσκονται αυτά ως ξεχωριστά το ένα από το άλλο. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο χώρος αποτελεί μια ιδιαίτερη, αυτοτελή και διαφορετική παράσταση από αυτές των αντικειμένων και αναδεικνύεται ως όρος της δυνατότητας εμφανίσεώς τους. Από την άλλη, ακόμη και μια χρονική παράσταση, αποκτώμενη μέσω της εμπειρίας, θα έπρεπε εκ νέου να ταξινομείται και η ίδια χρονικά, αφού θα παρουσιαζόταν ταυτόχρονα δεδομένη μαζί με το αίσθημα που συνδέεται με τα αντικείμενα. Ο ταυτοχρονισμός αυτός όμως δεν είναι ανεξάρτητος από τον ίδιο τον χρόνο, όπως αποδεικνύει και η καθημερινή έννοια «συγχρόνως». Συνεπώς, η παράσταση του χρόνου δεν φαίνεται να αντλείται τελικά από την εμπειρία, αλλά, αντίθετα, υπόκειται ως βάση σ' αυτήν.⁵³⁶

⁵³⁵ Σύμφωνα με αυτήν, *εάν A, τότε B και εάν B, τότε κατ' ανάγκη A*. Εάν δηλαδή η εποπτεία αποτελεί παράσταση ενός ατομικού αντικειμένου, τότε η παράσταση ενός ατομικού αντικειμένου θα πρέπει *οπωσδήποτε* να αποτελεί εποπτεία. Γιατί όμως; Βλ. σχετικά και παρακάτω, στο παρόν κεφάλαιο, παρ. Ζ., *Τρίτο χωρικό επιχείρημα: εποπτεία και έννοια*, σελ. 174, υποσ. 630. Το ευλογοφανές συμπέρασμα φαίνεται όντως βεβαιωμένο· εκ του ότι ο χώρος δεν έχει εννοιολογικό χαρακτήρα δεν έπεται αυτόχρονα ότι θα πρέπει να θεωρηθεί και εποπτεία. Θα μπορούσε κάλλιστα να μην είναι έννοια και ταυτόχρονα να μην είναι ούτε εποπτεία, αλλά μια *ιδέα* του Λόγου.

⁵³⁶ Υπ' αυτή την έννοια, θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι το πρώτο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης δεν έχει τελικά και τόσο αρνητική χροιά (κάτι που συμβαίνει σε μεγαλύτερο βαθμό στο προτελευταίο επιχείρημα), σε αντίθεση με όσα ισχυρίζεται ο Ottfried Höffe, *Immanuel Kant*, München 1992, σελ. 77 και ο Walter Bröcker, *Kant über Metaphysik und Erfahrung*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1970, σελ. 24, με μια διάθεση ίσως απλοποίησης της σχετικής επιχειρηματολογίας. Βλ. και Martin Heidegger, *Kants Kritik der reinen Vernunft. Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, [Marburger Vorlesung WS 1927/28], in: Gesamtausgabe, Band 25, 1977, σελ. 113), που παραπέμπει οπωσδήποτε στις θετικές συνέπειες του επιχειρήματος. (Κατά παραπομπή του Martin Dilger, *όπ.α.*, σελ. 5, υποσ. 12). Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, *όπ.α.*, σελ. 171: «Η πρόταση συνεπώς δεν είναι επίσης απλώς μόνο αρνητική, κι αν ακόμη

Ωστόσο, χρησιμοποιώντας ο φιλόσοφος τον όρο «έννοια» υπό την καθημερινή της και τρέχουσα προοπτική, αποδίδει σε αυτήν, δίκην συνωνύμου, μάλλον παραπλανητικά και πάντως απρόσφορα και αδόκιμα, τη σημασία του όρου «παράσταση». Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί ότι η πληθωρική χρήση του επίμαχου όρου δίνει την εντύπωση ότι δεν τον θεωρεί και άξιο εγγύτερου καθορισμού. Ο ίδιος ο Kant, όμως, προσφέρει μια χρήσιμη σχετική πληροφόρηση. Ακολουθώντας τη φιλοσοφική παράδοση της εποχής του και με στόχο τη δικαιολόγηση της ιδιαίτερης χρήσης των ιδεών, προβαίνει στην Υπερβατολογική Διαλεκτική σε μια ενδιαφέρουσα κλιμακωτή παρουσίαση των ειδών της παράστασης: «Ιδού μια κλιμάκωση αυτών [ενν: των παραστάσεων]. Το γένος είναι η παράσταση εν γένει (repraesentatio). Κάτω απ' αυτήν βρίσκεται η "παράσταση με συνείδηση" (perceptio). Μια παράσταση με συνείδηση, που αναφέρεται αποκλειστικά στο υποκείμενο, ως τροποποίηση της κατάστασής του, είναι το αίσθημα (sensatio), μια αντικειμενική αντίληψη είναι γνώση (cognitio). Αυτή είναι είτε εποπτεία είτε έννοια (intuitus vel conceptus). Εκείνη αναφέρεται άμεσα στο αντικείμενο και είναι ατομική, αυτή αναφέρεται έμμεσα μέσω ενός χαρακτηριστικού γνωρίσματος, που μπορεί να είναι κοινό σε περισσότερα πράγματα. Η έννοια είναι ή μια εμπειρική ή μια καθαρή έννοια, και η καθαρή έννοια, καθόσον έχει αποκλειστικά την πηγή της στη διάνοια (όχι στην καθαρή εικόνα της αισθητικότητας), ονομάζεται "καθαρή έννοια a priori" (Notio). Μια έννοια από "καθαρές έννοιες a priori" (Notionen), που υπερβαίνει τη δυνατότητα της εμπειρίας, είναι η ιδέα ή η έννοια του Λόγου».⁵³⁷

Εκείνο που πρέπει πρωτίστως να διερευνηθεί εδώ είναι η a priori ή a posteriori προέλευση της παράστασης του χώρου. Το αν αυτή αποκτά και έχει τελικά εννοιολογικό ή εποπτικό χαρακτήρα, είναι κατ' αρχάς αδιάφορο και αποτελεί αντικείμενο πραγματεύσεως στο 3^ο και 4^ο επιχείρημα της Β' έκδοσης.⁵³⁸ Θα έλεγε κανείς ότι η σύγχυση των αποδεικτικών στόχων φαίνεται να συγκαλύπτει την αληθινή πρόθεση του Kant, που

υπερισχύει ο αρνητικός τ ό ρ ο ς έ κ φ ρ α σ η ς, παρ' όλ' αυτά, για τον Kant στην πραγματικότητα το "μη εμπειρικό" ταυτίζεται πλήρως με το "a priori". Βλ. όμως και Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung, Harrwitz und Gossmann, 1871 [και copyright, VDM Verlag Dr. Müller e. K. und Lizenzgeber, Saarbrücken 2006], σελ. 8, ο οποίος θεωρεί ότι αποδεικτικό στόχο του εν λόγω επιχείρηματος αποτελεί η προτερολογικότητα της παράστασης του χώρου, η ύπαρξή της δηλαδή προ πάσης ατομικής χωρικής κατ' αίσθηση αντιλήψεως. (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 171).

⁵³⁷ *KrV* A 320/B 377.

⁵³⁸ Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 157: «Εδώ πρόκειται [...] για την εμπειρική (δηλαδή) ή μη εμπειρική πρωταρχή της παράστασης του χώρου, όχι όμως για τον καθαρά λογικό χαρακτήρα [...] της ίδιας της παράστασης – αυτός διερευνάται στο τρίτο και τέταρτο επιχείρημα».

αποσκοπεί στην απόδειξη του *a priori* χαρακτήρα της εν λόγω παράστασης. Εύλογα διερωτάται κανείς, μήπως τελικά η σχετική επιχειρηματολογία παρουσιάζει αδυναμίες. Έχοντας πάντως κατά νουν τον συγκεκριμένο στόχο, καταλαβαίνουμε ότι ο Kant ξεκινά από τη σωστή αφετηρία, ειλαμβάνοντας λογικά την έννοια του χώρου ως γνωσιολογικό υπόβαθρο για όλα τα εμπειρικά αντικείμενα (ως φαινόμενα). Γι' αυτό και δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει η αδυναμία παραστάσεως των φαινομένων χωρίς την ύπαρξη του χώρου, άποψη όμως που αντιβαίνει στο καντιανό συμπέρασμα περί της κατ' ανάγκη προτερότητας της παράστασής του έναντι αυτών· το γεγονός ότι ο χώρος υπόκειται ως βάση γνωσιακής προσπέλασης των φαινομένων δεν σημαίνει ότι θα πρέπει και να προηγείται κατ' ανάγκη αυτών και ότι συνεπώς δεν θα μπορούσε να ακολουθεί τα φαινόμενα. Αντιθέτως μάλιστα, αυτό είναι και το ζητούμενο στην περίπτωση μας. Εξάλλου, πώς μπορεί να υπάρξει νοητική απομάκρυνση των φαινομένων από τον χώρο, όπως ισχυρίζεται ο Kant στο δεύτερο επιχείρημα, όταν το φαινόμενο προϋποθέτει την ύπαρξή του;⁵³⁹ Όταν δηλαδή η παράσταση

⁵³⁹ Μολονότι *a priori* μορφή εποπτείας και *a priori* εποπτεία, στην εμπειρική πραγματικότητα ο χώρος δεν μπορεί να απομονωθεί από τα φαινόμενα, στη δημιουργία των οποίων υπόκειται κατ' ανάγκη ως βάση. Δικαιολογημένα ο οξυδερκής αντίπαλος της καντιανής φιλοσοφίας Johann Gebhard Ehrenreich Maass (1766-1823), αμφισβητώντας το υπό κρίση συμπέρασμα, θα γράψει το 1788 στο *Philosophisches Magazin* (τόμος I, σελ. 123 και επ.): «Με το τελικό συμπέρασμα, όμως, που συνάγεται από τα παραπάνω, ότι δηλαδή ο χώρος δεν αποτελεί εμπειρική έννοια, αλλά βρίσκεται από πριν στην ψυχή προ πάσης εμπειρίας, δεν συμφωνώ για τον λόγο ότι η πρώτη φράση, επί της οποίας στηρίζεται το συμπέρασμα, είναι κατά την άποψή μου εσφαλμένη. Η εν λόγω φράση λέει: Μια παράσταση Α, που υπόκειται ως βάση σε μια παράσταση Β, δεν προέρχεται από την παράσταση Β, αλλά πρέπει να προηγείται αυτής. Μόνο που εάν η παράσταση Β δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την παράσταση Α, ή εάν η παράσταση Α υπόκειται κατ' ανάγκη ως βάση στην παράσταση Β, είναι οπωσδήποτε αναγκαίο, μόλις τίθεται η παράσταση Β να τίθεται και η παράσταση Α. Υπάρχουν ωστόσο δύο περιπτώσεις: Ή η παράσταση Α προηγείται της παράστασης Β ή δίδεται *ταυτόχρονα* με αυτήν και στη συνέχεια μέσω *αφαιρέσεως* αποχωρίζεται από αυτήν και νοείται αφ' εαυτής. Η πρόταση: η παράσταση Α (που υπόκειται κατ' ανάγκη ως βάση στην παράσταση Β) δεν μπορεί να προέρχεται από την Β, αλλά πρέπει να προηγείται αυτής, είναι οφθαλμοφανώς *εσφαλμένη*, και κατά συνέπεια εσφαλμένο είναι οτιδήποτε συνάγεται από αυτήν. Εάν λοιπόν η παράσταση του χώρου υπόκειται κατ' ανάγκη ως βάση σε κάθε αίσθημα, που αναφέρεται σε κάτι που βρίσκεται έξω από μένα, και εντός του οποίου σκέπτομαι κάτι ως ευρισκόμενο έξω από ένα άλλο, *δεν έπεται* απ' αυτό ότι η εν λόγω παράσταση προηγείται της αίσθησης που έχω γι' αυτό που βρίσκεται έξω από μένα και έξω από κάποιο άλλο. Μπορεί να δίδεται *ταυτόχρονα* με αυτό, και στη *συνέχεια* διαμέσου *αφαιρέσεως* να μετατραπεί σε μια ιδιαίτερη παράσταση. Συνεπώς ο χώρος μπορεί κάλλιστα να αποτελεί μια *εμπειρική* έννοια». (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 178). (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Πρβλ. και Julius Hermann von Kirchmann, *Erläuterungen zu Kant's Kritik der reinen Vernunft*, zweite Auflage, Verlag von L. Heimann, Berlin, 1870, σελ. 6: «Οπωσδήποτε πρέπει κανείς να έχει την παράσταση του χώρου, για να μπορεί να παραστήσει κάτι που βρίσκεται έξω και δίπλα από ένα άλλο, όμως αυτό *δεν* εμποδίζει, η παράσταση του χώρου (του μεγέθους, του σχήματος) ή της θέσης του ενός έξω από το άλλο να δίδεται στην ψυχή *ταυτόχρονα*

του αντικειμένου Α συνεπιφέρει και την παράσταση του χώρου X, ο τελευταίος, όχι μόνο δεν προηγείται των εμπειριών αντικειμένων, στα οποία υποτίθεται ότι οφείλει να υπόκειται ως βάση, αλλά αντίθετα προέρχεται από αυτά, ή τουλάχιστον, συνπαριστάνεται με αυτά.⁵⁴⁰ Εξ ου και το δίλημμα που ακολουθεί: ή η παράσταση του χώρου προηγείται της παραστάσεως του εμπειρικού αντικειμένου, ή δίδεται ταυτόχρονα με αυτήν, και στη συνέχεια, μέσω νοητικής αφαιρέσεως αποχωρίζεται από το αντικείμενο και νοείται χωριστά.⁵⁴¹ Από την άλλη, η ευλογοφανής διαζευκτικότητα του τιθέμενου διλήμματος επιλύεται ως εξής: εφόσον δεν υπάρχει παράσταση των αντικειμένων χωρίς την παράσταση του χώρου, κάθε φορά που εποπτεύεται ένα αντικείμενο σηματοδοτείται *implicite* και ο ίδιος ο χώρος. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, καμιά από τις ταυτόχρονα εμφανιζόμενες παραστάσεις δεν προηγείται της άλλης ούτε βέβαια την ακολουθεί. Ο πυρήνας του καντιανού επιχειρήματος έγκειται στον κίνδυνο μετατροπής του επιδιωκόμενου *a priori* χαρακτήρα της παράστασης του χώρου σε μια εν τέλει *a posteriori* παράσταση. Έτσι όμως, η λογικά εξαγόμενη προτερότης του χώρου έναντι των εμπειριών αντικειμένων δεν οδηγεί κατ' ανάγκη και στην πραγματική μη προέλευσή του από τις εξωτερικές εποπτείες. Γι' αυτό και δεν πρέπει να συγχέεται ο προτερολογικός χαρακτήρας της παράστασης με την προαγωγή της έναντι κάποιας άλλης.⁵⁴² Αυτό που επιθυμεί ν' αποδείξει ο Kant είναι απλώς η μη προέλευση της παράστασης του χώρου από τις εξωτερικές εποπτείες. Υπ' αυτό το πρίσμα, δεν μπορεί ν' αποτελεί εμπειρική έννοια, χωρίς όμως αυτό να συνηγορεί απαραίτητα και υπέρ της

με την παράσταση της ύλης (του χρώματος, της σκληρότητας κλπ..) κατ' αίσθηση αντίληψη ενός πράγματος». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γραφοντος).

⁵⁴⁰ Την ταυτόχρονη ύπαρξη του χώρου με τα αντικείμενα, φαίνεται να υποδηλώνει χαρακτηριστικά και η οξεία κριτική του Maass στο καντιανό επιχείρημα. Βλ. αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.

⁵⁴¹ Πάντως, σύμφωνα με το νόημα της αναφερθείσας επιχειρηματολογίας του Maass, στην εμπειρικά επαληθεύσιμη πραγματικότητα, τα αντικείμενα δεν μπορούν να απομακρυνθούν από τον χώρο, εντός του οποίου κατ' ανάγκη ταξινομούνται.

⁵⁴² Στην εν λόγω ακριβώς σύγχυση μεταξύ προτερολογικότητας (*a priori*-κότητας) και προηγησιμότητας της παράστασης του χώρου φαίνεται να εστιάζεται και ο φάυλος κύκλος που σωστά εντοπίζει ο Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie der Neuzeit bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, ό.π., § 34, σελ. 318, υποσημ. **. Θεωρεί ότι πρόκειται για «λήψη του ζητουμένου» («*petitio principii*»): επιχειρώντας ν' αποδείξει τον *a priori* χαρακτήρα του χώρου, ο Kant επικαλείται την προηγησιμότητά του έναντι οποιασδήποτε συγκεκριμένης χωροθέτησης, ορθότερα, τοποθέτησης (*Localisierung*). Έτσι, επειδή η παράστασή του προηγείται αυτής των αντικειμένων, γι' αυτό είναι και *a priori*. Ακριβώς εδώ όμως βρίσκεται το πρόβλημα, καθώς η προηγησιμότης, απ' την πλευρά της, απαιτεί ως όρο την *a priori* φύση του χώρου. Δηλαδή, η προηγησιμότης αποτελεί προϋπόθεση της απριοδικότητας, που συνιστά όρο της προηγησιμότητας! Υπ' αυτή την έννοια, η απόδειξη του αποδεικτέου προϋποθέτει ως αποδεδειγμένο το αποδειχτέο. Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 179, με παραπομπή στον Ueberweg και τους εκεί συγγραφείς.

αποκοπής του από τα φαινόμενα, όπως τουλάχιστον φαίνεται να υποδηλώνει το δεύτερο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης.⁵⁴³ Ενώ δηλαδή ο χώρος αποτελεί αναγκαίο όρο της παράστασης των εμπειρικών αντικειμένων, η μη δυνατότης ύπαρξης των τελευταίων χωρίς την παράσταση του χώρου συνιστά αναγκαία προϋπόθεση προέλευσης του χώρου από αυτά. Εξ ου και το εύλογο συμπέρασμα, στο οποίο άγουν αναπόφευκτα οι παραπάνω σκέψεις: τελικά, ο χώρος, ως προϋπόθεση γνωσιακής προσπέλασης των φαινομένων, οδηγεί ταυτόχρονα και στη θεώρηση των τελευταίων ως προϋπόθεσης προέλευσης του χώρου από αυτά. Δηλαδή, ο χώρος αυτοτίθεται ως όρος προέλευσής του από τα φαινόμενα, στα οποία όμως προϋποτίθεται ως βάση.⁵⁴⁴ Γι' αυτό και η ταυτόχρονη εμφάνιση των παραστάσεων των αντικειμένων και του χώρου δεν αναιρεί τη δυνατότητα νοητικής του αφαιρέσεως, ώστε να χαρακτηρίζεται αυτοτελής γνωσιολογική προϋπόθεση, υποκείμενη κατ' ανάγκη ως βάση στα εμπειρικά αντικείμενα.⁵⁴⁵ Όσο κι αν στην εμπειρική πραγματικότητα, ο χώρος δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς τα φαινόμενα, δεν παύει τελικά να προηγείται αυτών ως γνωσιακή προϋπόθεση. Έτσι, η εμπειρική συνύπαρξη των παραστάσεων δεν αποκλείει το γεγονός της προελεύσεως της μιας παράστασης από την άλλη. Υπ' αυτό το πρίσμα, το συμπέρασμα του υπό κρίση επιχειρήματος, περί μη συναγωγής δηλαδή της παραστάσεως του χώρου από τις σχέσεις μεταξύ των φαινομένων, ενέχει στην ουσία μεθοδολογικό και όχι πραγματολογικό χαρακτήρα.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Γι' αυτό και η επίκλησή του, όχι μόνο δεν δικαιώνει τελικά τον Maass, αλλά, αντίθετα, υποδηλώνει και τις αντιρρήσεις στις οποίες εκτίθεται η άποψή του. Ο οξυδερκής κριτικός επικεντρώνει τον συλλογισμό του στην *πραγματολογική* ή *ψυχολογική* πλευρά του καντιανού επιχειρήματος. Η παράσταση του χώρου, η οποία υπόκειται ως βάση στην παράσταση του αντικειμένου, αναφέρεται στην πραγματική αποτύπωση, στην ψυχολογική απεικόνιση του συσχετισμού του χώρου προς τα φαινόμενα. Το γεγονός, εξάλλου, ότι στην εμπειρική πραγματικότητα, ο χώρος δεν είναι δυνατό να απομακρυνθεί από τα εμπειρικά αντικείμενα είναι μάλλον αυτονόητο. Συνεπώς, όχι μόνο συνυπάρχει με αυτά, αλλά προέρχεται κιόλας από αυτά. Έτσι, η ταυτόχρονη εμφάνιση του χώρου και των αντικειμένων ισοδυναμεί με την προέλευση της παράστασής του από τις εξωτερικές εποπτείες, συμπέρασμα δηλαδή ακριβώς αντίθετο από αυτό που υποστηρίζει ο Kant.

⁵⁴⁴ Είναι φανερό ότι ο Kant επικεντρώνει την προβληματική του στη *μεθοδολογική* ή *γνωσιολογική* πλευρά του ζητήματος, την οποία ούτως ή άλλως θα υπαινιχθεί και ο Maass στην κριτική του.

⁵⁴⁵ Υπ' αυτό το πρίσμα, ο σχολιασμός του Maass, αναφερόμενος στην πραγματολογική-ψυχολογική αδυναμία απομακρύνσεως του χώρου από τα φαινόμενα, δεν φαίνεται να δικαιώνεται τελικά ως αντίκρουση της μεθοδολογικής-υπερβατολογικής ανάπτυξης του καντιανού επιχειρήματος. Αντιθέτως μπορεί να επικριθεί για εννοιολογική σύγχυση, καθώς η συνύπαρξη των αντικειμένων με τον χώρο, όχι μόνο δεν αντιστρατεύεται τη μεθοδολογική προτερότητα του τελευταίου, ως γνωσιακού υποβάθρου των φαινομένων, αλλά, αντίθετα μάλιστα, την ευνοεί κιόλας.

⁵⁴⁶ Επισημαίνεται πάντως ότι το υπό εξέταση γνωσιοθεωρητικό χαρακτηριστικό του χώρου θα αναπτύξει ο Kant εν συντομία στο πρώτο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης. Γι' αυτό και θα ήταν ίσως φιλοσοφικώς

Ε. Δεύτερο χωρικό επιχείρημα: ο χώρος ως αναγκαία παράσταση

«Ο χώρος είναι μια αναγκαία, a priori παράσταση, που υπόκειται ως βάση σε όλες τις εξωτερικές εποπτείες. Δεν μπορεί κανείς ποτέ να σχηματίσει παράσταση ότι δεν υπάρχει χώρος, μολονότι μπορεί κάλλιστα να διανοηθεί ότι δεν υπάρχουν αντικείμενα μέσα σ' αυτόν. Θεωρείται λοιπόν ως ο όρος της δυνατότητας των φαινομένων και όχι καθορισμός εξαρτώμενος από αυτά, και είναι μια παράσταση a priori, που κατ' αναγκάσιο τρόπο υπόκειται ως βάση των εξωτερικών φαινομένων».⁵⁴⁷

Κι ενώ το πρώτο επιχείρημα αποτελεί σχεδόν κατά λέξη απόδοση του αντίστοιχου επιχειρήματος της *Dissertatio*, το παρόν επιχείρημα λείπει από αυτήν και εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Α έκδοση της *KrV*.⁵⁴⁸ Περιλαμβάνει κι αυτό τρεις προτάσεις, που βρίσκονται μεταξύ τους σε παρόμοια σχέση με τις αντίστοιχες του πρώτου επιχειρήματος. Η πρώτη πρόταση αποτελεί την θέση, τον αποδεικτέο ισχυρισμό ως προς τη φύση του χώρου· ο χώρος αποτελεί αναγκαία και a priori παράσταση, που υπόκειται ως βάση σε όλες τις εξωτερικές εποπτείες.⁵⁴⁹ Η δεύτερη πρόταση περιέχει τον καθ' εαυτόν πυρήνα της

νομιμότερη η χρησιμοποίηση της φράσης «όπου υπάρχει αίσθημα (Empfindung), εκεί ανευρίσκονται επίσης ο χώρος και ο χρόνος». Δεν είναι απίθανο μάλιστα, το εν λόγω σχετικά αδύναμο αποτέλεσμα του επιχειρήματος να οδήγησε και τον Peter Strawson, *Die Grenzen des Sinns. Ein Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Königstein/Taunus 1981 (1992), σελ. 49, σε μια καταδικαστική, θα έλεγε κανείς, κρίση: τελικά ούτε στο επιχείρημα περί χώρου ούτε στο αντίστοιχο περί χρόνου επιτυγχάνεται κάποιο διαρκές πρακτικό όφελος, και συνεπώς, αφ' εαυτών ιδωμένα, τα εν λόγω επιχειρήματα, όπως και τα δεύτερα αντιστοίχως, εμφανίζονται ως μη διαφωτιστικά και εξαιρετικά αδύναμα. Βλ. και Dilger, ό.π., σελ. 6 και υποσ. 14.

⁵⁴⁷ *KrV* A 24/B 38-39.

⁵⁴⁸ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 184. Βλ. επίσης και Unruh, ό.π., σελ. 178.

⁵⁴⁹ Μολονότι πάντως τα δύο πρώτα επιχειρήματα της μεταφυσικής έκθεσης περιέχουν διαφορετικές θέσεις και αντίστοιχους αποδεικτικούς λόγους, έχουν τουλάχιστον κοινό στόχο, την απόδειξη του a priori χαρακτήρα της παραστάσεως του χώρου. Στην περίπτωση μας μάλιστα γίνεται λόγος για την *οντολογική* προτεραιολογικότητα της εν λόγω παράστασης έναντι των εξωτερικών αντικειμένων, σε αντίθεση με το πρώτο επιχείρημα, όπου δηλώνεται περισσότερο η *επιστημολογική* προτεραιολογικότητά της έναντι της εξωτερικής εμπειρίας. Στο πρώτο επιχείρημα, η παράσταση του χώρου αποτελεί υπόβαθρο γνωσιολογικής προσέγγισης και οικοδομήσεως της εμπειρίας, στο δεύτερο όρο οντολογικής δημιουργίας των φαινομένων. Βλ. και Unruh, ό.π., σελ. 178. Τη λεπτή αυτή διαφοροποίηση του a priori χαρακτήρα της παράστασης του χώρου στα εν λόγω επιχειρήματα φαίνεται να εντοπίζει εύστοχα και ο Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 196-197, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά, αν και όχι τόσο κατανοητά, ότι στο πρώτο επιχείρημα τα φαινόμενα δεν υπάρχουν «πριν» από την παράσταση του χώρου, ώστε η τελευταία να συνάγεται κατ' αφαίρεση από αυτά, αλλά αντίθετα, η

απόδειξης, που έγκειται στην αδυναμία της μη παραστάσεως του χώρου, με παράλληλη όμως δυνατότητα νοητικής απομακρύνσεως των αντικειμένων που βρίσκονται σ' αυτόν. Τέλος, η τρίτη πρόταση καταγράφει το συμπέρασμα που συμφωνεί με την αρχική θέση.⁵⁵⁰

Αυτό που εντυπωσιάζει αμέσως εδώ είναι η πρώτη φράση του επιχειρήματος «ο χώρος είναι μια αναγκαία, a priori παράσταση». Δεδομένου ότι η αναγκαιότητα είναι χαρακτηριστικό της απριοριστότητας, τίθεται το ερώτημα, μήπως τελικά η προσθήκη της λέξης «a priori» οδηγεί στην περίπτωση μας σε πλεονασμό.⁵⁵¹ Παρατηρώντας κανείς το ενίοτε παραλειπόμενο κόμμα μεταξύ των λέξεων «αναγκαία» και «a priori», οδηγείται στη διευκρινιστική και μάλλον επεξηγηματική παρατήρηση της ίδιας της αναγκαιότητας. Εξ ου και η εύλογη απορία, μήπως τελικά ο χώρος αποτελεί μια αναγκαία και γι' αυτό a priori παράσταση. Όπως σωστά επισημαίνει ο Patt, το ερώτημα που πρέπει να τεθεί στην περίπτωση μας είναι τι είδους αναγκαιότητας οφείλει να διέπει τον χώρο και τον χρόνο, ώστε

παράσταση του χώρου «προηγείται» και τα φαινόμενα ακολουθούν. Υπ' αυτή την έννοια, ο χώρος αποτελεί αναγκαίο *πρόγραμμα* για την οικοδόμηση του *ότι* της ίδιας της εμπειρίας. Πρόκειται για την ύπαρξη της εμπειρίας ή την ίδια την «αντιληπτική δραστηριότητα», ορθότερα τη «δραστηριοποίηση της κατ' αίσθηση αντιλήψεως» («Wahrnehmungsthätigkeit»), άποψη βέβαια που συνηγορεί υπέρ της *ψυχολογικο-υποκειμενικής* αποχρώσεως του χώρου, ως υποστρώματος *γνωσιολογικής* προσπέλασης των φαινομένων. Γι' αυτό και στο πρώτο επιχείρημα, ο χώρος προσδιορίζεται ως «παραστασιακό αντικείμενο» («Vorstellungsgegenstand») εν αναφορά προς την ανθρώπινη γνωστική ικανότητα, αφού η παράστασή του αποδεικνύεται όρος της δυνατότητας της *εξωτερικής εμπειρίας*. Πρβλ. και Rameil, ό.π.α., σελ. 65. Στο δεύτερο, πάλι, επιχείρημα τα φαινόμενα δεν υπάρχουν χωρίς την παράσταση του χώρου, έτσι ώστε αδυνατώ να τα παραστήσω χωρίς αυτήν. Εδώ ο χώρος αποτελεί αναγκαίο *συστατικό* τμήμα των φαινομένων, απαραίτητο όρο για την οικοδόμηση του *πώς* των ιδίων των φαινομένων. Έτσι, ενώ ο χώρος δεν θα μπορούσε να αφαιρεθεί από τα φαινόμενα, χωρίς να υπολείπονται και τα τελευταία, μπορούμε αντίθετα κάλλιστα να αφαιρέσουμε τα φαινόμενα από τον χώρο, χωρίς όμως ο ίδιος να εξαλείφεται. Συνεπώς, όχι μόνο υπάρχει προ πάσης δημιουργίας των φαινομένων, αλλά παραμένει ακόμα και μετά την άρση των τελευταίων. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για την ουσία των φαινομένων ή το ίδιο το «αντιληπτικό αντικείμενο» («Wahrnehmungsobject»), άποψη βέβαια που ευνοεί τη *λογικο-αντικειμενική* θεώρηση της παράστασης του χώρου. Δηλαδή, στο δεύτερο επιχείρημα, ο χώρος αναδεικνύεται εν αναφορά προς τα εξωτερικά φαινόμενα, ως όρος της δυνατότητάς τους, ως όρος δηλαδή της δυνατότητας των *αντικειμένων*. Πρβλ. και Rameil, ό.π.α., σελ. 65. Βλ. και Hermann Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, Zweite neubearbeitete Auflage, Berlin, Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, Harrwitz und Gossmann, 1885, σελ. 103: «Οχι απλώς η τοπική σχέση, η *θέση* των αντικειμένων προϋποθέτει τον χώρο, αλλά το ίδιο το *αντικείμενο* οφείλεται στην παράσταση του χώρου». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Βλ. και Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 197, υποσ. 1, με παραπομπή στον Cohen. Ο ίδιος ο Kant θα συνοψίσει έξοχα το νόημα των δύο πρώτων επιχειρημάτων (*KrV* A 111): «Οι a priori όροι μιας δυνατής εν γένει εμπειρίας είναι ταυτόχρονα (και) όροι της δυνατότητας των *αντικειμένων* της εμπειρίας». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁵⁵⁰ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 185.

⁵⁵¹ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α..

να θεωρούνται παραστάσεις με *a priori* χαρακτήρα.⁵⁵² Θεωρούμε ότι η απάντηση εξαρτάται από την πρόταξη του αποδεικτέου στόχου. Εάν συγκεκριμένα επιδιώκεται η απόδειξη της αναγκαιότητας της επίμαχης παράστασης, τότε αυτή ακολουθεί και συνεπώς ο *a priori* χαρακτήρας προηγείται. *Επειδή δηλαδή η παράσταση του χώρου είναι a priori, γι' αυτό είναι και αναγκαία.* Σε αντίθετη περίπτωση, αντιστρέφεται και η σειρά του αποδεικτικού συσχετισμού. Δεδομένου όμως ότι ο Kant επιχειρεί να αποδείξει τον *a priori* χαρακτήρα της παράστασης, είναι προφανές ότι η αναγκαιότης αυτής θα πρέπει κατ' ανάγκη να προηγείται. Αντιστρέφοντας συνεπώς τους όρους, διατυπώνουμε τη φράση ως εξής: *επειδή η παράσταση του χώρου είναι αναγκαία, γι' αυτό είναι και a priori.*⁵⁵³ Εάν λοιπόν η απόδειξη της αναγκαιότητας των επίμαχων παραστάσεων οδηγεί και στον προτερολογικό τους χαρακτήρα, η υπό κρίση πρόταση του παρόντος επιχειρήματος πρέπει να αναγιγνώσκεται ως εξής: Ο χώρος αποτελεί μια αναγκαία και *συνεπώς*⁵⁵⁴ *a priori* παράσταση. Ωστόσο, μεταθέτοντας τους αναγνωστικούς όρους, διαβάζουμε την πρόταση διαφορετικά: Ο χώρος είναι μια *a priori* και *συνεπώς* αναγκαία παράσταση ή, κατ' αντιστροφή: Ο χώρος είναι μια αναγκαία παράσταση, *επειδή* ακριβώς είναι *a priori*. Εδώ τον αποδεικτό στόχο αποτελεί η αναγκαιότης της παραστάσεως, που έπεται ως άμεση συνέπεια της προτερολογικότητας, που προηγείται. Στην πρώτη περίπτωση προηγείται η αναγκαιότης και ακολουθεί ο *a priori* χαρακτήρας του χώρου (*επειδή* δηλαδή ο χώρος είναι αναγκαίος, *γι' αυτό είναι και a priori*), στη δεύτερη προηγείται η απριωριότης και έπεται η αναγκαιότης της παραστάσεώς του (*επειδή* δηλαδή ο χώρος είναι *a priori*, *γι' αυτό είναι και αναγκαίος*). Την τελευταία άποψη υποστηρίζει και ο ιδρυτής της νεοκαντιανής σχολής του Μαρβούργου, Hermann Cohen, στο έργο του, *Η θεωρία της εμπειρίας του Kant*⁵⁵⁵: «Βαθύτερα συλλαμβανόμενο το ζήτημα, σημαίνει: ο χώρος είναι μια αναγκαία παράσταση, που υπόκειται ως βάση σε όλες τις εξωτερικές εποπτείες, *επειδή είναι a priori*, επειδή δηλαδή είναι ο ό ρ ο ς τ η ς δ υ ν α τ ό τ η τ α ς των φαινομένων, [...]».⁵⁵⁶

Ανεξάρτητα πάντως από τις διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, που επιδέχεται

⁵⁵² Walter Patt, *Transzendentaler Idealismus*, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1987, σελ. 201.

⁵⁵³ Βλ. και Joseph Heinrich Friedrich Holzapfel, *Kants Philosophie der Arithmetik*, Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Dissertationsverlag G. H. Nolte, Düsseldorf 1937, σελ. 17. Το συμπέρασμα φαίνεται να δικαιώνει τον Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 185, που θα υποδηλώσει και την εξαίρεση του πλεοναστικού χαρακτήρα από την ανάγνωση του καντιανού κειμένου.

⁵⁵⁴ «und mithin», θα γράψει χαρακτηριστικά ο Patt, ό.π.α., σελ. 201.

⁵⁵⁵ *Kants Theorie der Erfahrung*.

⁵⁵⁶ Hermann Cohen, *Kants Theorie der Erfahrung*, Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung, Harrwitz und Gossmann, 1871, [και copyright, VDM Verlag Dr. Müller e. K. und Lizenzgeber, Saarbrücken 2006], σελ. 51, 52. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

η επίμαχη φράση, σαφής στόχος των δύο πρώτων επιχειρημάτων είναι η απόδειξη του *a priori* χαρακτήρα της παράστασης του χώρου. Το εάν ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται μέσω της μη εμπειρικότητας (πρώτο επιχείρημα) ή της αναγκαιότητάς της (δεύτερο επιχείρημα) δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού ούτως ή άλλως ο Kant οδηγείται στην ύπαρξη του *a priori* χαρακτήρα του χώρου. Με μια όμως κατά βάση διαφορά· στο πρώτο επιχείρημα αυτός συνάγεται *implicite* με αρνητικό τρόπο, στο δεύτερο δηλώνεται *explicite* με θετικό τρόπο. Εξ ου και η ανάλογη διατύπωση των δύο επιχειρημάτων. Στο μεν πρώτο, ο χώρος *δεν* είναι εμπειρική έννοια, στο δεύτερο *είναι* μια αναγκαία παράσταση. Από την άλλη, η αιτιολόγηση της θέσης του Cohen⁵⁵⁷ υποδηλώνει ακριβώς το αντίθετο από αυτό που ισχυρίζεται. Ενώ θεωρεί ότι ο Kant στο πρώτο επιχείρημα κάνει λόγο μόνο για προτερότητα (*Priorität*) του χώρου έναντι των εξωτερικών αντικειμένων και όχι για προτερολογικότητα (*Apriorität*), φαίνεται τελικά να συνάγει την τελευταία από το ίδιο επιχείρημα. Εάν, δηλαδή, σύμφωνα με τον Cohen, ο χώρος αποτελεί αναγκαία παράσταση, *επειδή* είναι *a priori*, ο προτερολογικός χαρακτήρας του χώρου έχει *ήδη* τεθεί ως όρος στο πρώτο επιχείρημα. Έτσι, ο χώρος είναι μια αναγκαία παράσταση, *επειδή ακριβώς είναι a priori*, όπως ακριβώς συνάγεται από τη μη εμπειρικότητα της παράστασής του, που δεν προέρχεται από τις εξωτερικές εποπτείες. Κι αυτό είναι, κατά την άποψή μας, το αληθές νόημα του επιχειρήματος, η απόδειξη, δηλαδή, της *a priori* φύσης του χώρου, που προκύπτει από την έλλειψη του *a posteriori* χαρακτήρα του, καθώς η μη εμπειρικότης οδηγεί στην κατ' ανάγκη ύπαρξή του ως *a priori* δεδομένου. Έτσι όμως, ήδη από το πρώτο επιχείρημα, αποδεικνύεται η προτερολογική του φύση, που αποτελεί τον αποδεικτέο, ενιαίο και μεθοδολογικά καταμεριζόμενο στόχο των δύο πρώτων επιχειρημάτων· στο μεν πρώτο, διά της αρνήσεως της εμπειρικότητάς του, που οδηγεί έμμεσα και στην κατάφαση του *a priori* χαρακτήρα του, στο δε δεύτερο, διά της καταφάσεως της αναγκαιότητάς του, που οδηγεί και στον κατ' ανάγκη και ήδη αποδεδειγμένο *a priori* χαρακτήρα του. Υπ' αυτό το πρίσμα, στο δεύτερο επιχείρημα θεμελιώνεται η προτερολογική φύση του χώρου, την οποία και ουσιαστικά εισηγείται ο Kant στο πρώτο. Εξ ου και η επεξηγηματική ερμηνεία της φράσης «*a priori*», που ακολουθεί το κείμενο στην πρώτη πρόταση, ματαιώνοντας κάθε ίχνος πλεονασμού, όπως σωστά θα παρατηρήσει ο Vaihinger, που εκλαμβάνει τον χώρο ως αναγκαία και *γι' αυτό a priori* παράσταση.⁵⁵⁸ Υπέρ της εν λόγω ερμηνείας, εξάλλου, συνηγορεί και το πρώτο χρονικό επιχείρημα: «[...] ο ταυτοχρονισμός ή η αλληλοδιαδοχή δεν θα έφθανε στην αντίληψη, εάν

⁵⁵⁷ Βλ. Cohen, *όπ.α.*, σελ. 9.

⁵⁵⁸ Βλ. Vaihinger, *Kommentar 2*, *όπ.α.*, σελ. 185.

η παράσταση του χρόνου δεν υπόκειται ως βάση *a priori*». ⁵⁵⁹

Ωστόσο, η έμφυτη μεθοδολογική σκέψη του Kant θα μπορούσε ίσως να δικαιολογήσει την άποψη του Cohen. Είναι λογικό να υποστηριχθεί ότι ο Kant είχε κάθε λόγο να μνημονεύσει ήδη στο πρώτο επιχείρημα την αποδειξιμότητα του *a priori* χαρακτήρα του χώρου, μολονότι φαίνεται να συγκαλύπτει την πρόθεσή του με την κατ' αυτόν αποδεδειγμένη μη εμπειρικότητα της παράστασής του, την προτερολογική φύση της οποίας κάλλιστα θα μπορούσε να διατυπώσει με καταφατικό τρόπο. Υπ' αυτή την έννοια, τα δύο πρώτα επιχειρήματα αποτελούν, κατά την άποψή μας, τις δύο όψεις ενός συνολικού επιχειρήματος, που καταταίνει στην απόδειξη της *a priori* φύσης του χώρου και θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: ο χώρος δεν αποτελεί εμπειρική έννοια, μια *a posteriori* δηλαδή έννοια, προερχόμενη κατ' αφαιρεση από τις εξωτερικές εποπτείες (πρώτο τμήμα του επιχειρήματος), αλλά μια μη εμπειρική, συνεπώς *a priori* και γι' αυτό αναγκαία παράσταση (δεύτερο τμήμα του επιχειρήματος). Αυτή είναι, όπως πιστεύουμε, και η ορθότερη ερμηνευτική προσέγγιση των δύο πρώτων επιχειρημάτων.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το δεύτερο χωρικό επιχείρημα της μεταφυσικής έλθεσης πραγματεύεται τη σχέση του χώρου προς τα εμπειρικά αντικείμενα. Μάλιστα, στα τρία θετικά κατηγορήματα «αναγκαία παράσταση», «*a priori* παράσταση» και «όρος της δυνατότητας των φαινομένων», που αποδίδονται στον χώρο, αντιπαραβάλλεται στη συνέχεια και ένα αρνητικό γνώρισμα, η μη εξάρτηση της εν λόγω παραστάσεως από τα φαινόμενα. Ωστόσο, εν όψει των θετικών χαρακτηριστικών, δεν δηλώνεται με αυτό τίποτα διαφορετικό, έτσι ώστε η αρνητική έκφραση μόνο ως διευκρινιστική συμπλήρωση θα μπορούσε να εκληφθεί. Εξ ου και το νόημα της αποδεικτικής καντιανής θέσης στο δεύτερο επιχείρημα, ότι η παράσταση του χώρου υπόκειται ως βάση στις παραστάσεις των αντικειμένων που βρίσκονται σ' αυτόν. ⁵⁶⁰

Ανάλογο θα αποδειχθεί και το περί χρόνου σχετικό επιχείρημα, με την ουσιώδη όμως διαφορά ότι η παράσταση του χρόνου υπόκειται ως βάση σε όλες εν γένει τις παραστάσεις. Η παράσταση των εμπειρικών αντικειμένων προϋποθέτει την ύπαρξη του χώρου και του χρόνου, διότι η ύπαρξή τους είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την παράθεση, αλληλοδιαδοχή και εν τέλει συγχρονικότητα της φαινομενολογικής θέσης των πραγμάτων.

⁵⁵⁹ *KrV* B 46.

⁵⁶⁰ Έτσι η λέξη «αναγκαία» στην πρώτη φράση του δεύτερου επιχειρήματος συνάπτεται προσηκόντως με τις σημασίες του «*a priori* παράσταση» της ίδιας φράσης και του «όρος της δυνατότητας των φαινομένων» της τρίτης φράσης: εφόσον ο χώρος αποτελεί *αναγκαία* παράσταση, είναι κατ' ανάγκη *a priori* και ως τέτοια συνιστά όρο της δυνατότητας των εξωτερικών φαινομένων.

Υπ' αυτή την έννοια, χώρος και χρόνος αποτελούν τις μορφοποιητικές αρχές των αντικειμένων που εποπτεύουμε. Ως εκ τούτου, δεν μπορούν να απομακρυνθούν από την εποπτεία και να παρασταθούν ως μη υπάρχοντες. Έτσι, όχι μόνο η παράσταση της ελλείψεως του χώρου είναι αδύνατη, αλλά και η ίδια η φυσική πραγματικότητα δεν μπορεί να νοηθεί ως υφιστάμενη εκτός χώρου και χρόνου και συνεπώς είναι αδύνατο να μην υπάγεται σε χωροχρονικές σχέσεις. Χώρος και χρόνος αποτελούν το αναγκαστικό υπόστρωμα της γνωσιακής προσπέλασης των φαινομένων, ακόμα και στην περίπτωση της υποθετικής απομάκρυνσης των πραγματικών αντικειμένων από τη νόηση. Τουλάχιστον μεθοδολογικά, οι χωροχρονικές παραστάσεις είναι ανεξάρτητες από τις αντίστοιχες των εν χώρω και χρόνω αντικειμένων. Το ζήτημα όμως είναι ο ειδικότερος καθορισμός της αναγκαιότητας της παράστασης του χώρου, και της συναφούς πραγματικής αδυναμίας απομακρύνσεώς του από τη νόηση.⁵⁶¹ Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Vaihinger⁵⁶², πρόκειται για τη *μη* δυνατότητα νοητικής απομάκρυνσης του χώρου ή για την αδυναμία *μη* νοήσεως της παράστασής του⁵⁶³. Μάλιστα η αναγκαιότης υπάρξεως της τελευταίας μετατρέπεται ουσιαστικά σε μια ψυχολογική παράμετρο περί αδυναμίας νοητικής απομάκρυνσής του, που προσιδιάζει στην ανθρώπινη συνείδηση. Εύστοχα και περιγραφικά ο Vaihinger θα αποδώσει τη σχέση αυτή κάνοντας λόγο για την «επίμονα καταδιώκουσα παράσταση του χώρου»⁵⁶⁴. Και βέβαια η περί ης ο λόγος χωρική αναγκαιότης βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με την τυχαιότητα των φαινομένων που βρίσκονται σ' αυτόν. Ενώ δηλαδή τα φαινόμενα, ως εμπειρικά δεδομένα, μπορούν κάλλιστα ν' απομακρυνθούν από τη νόηση, η παράσταση του χώρου αντίθετα, επειδή είναι *a priori*, δεν μπορεί να εξοβελισθεί από τη συνείδηση. Έτσι αποκλείεται να νοηθεί ο χώρος ως εξαρτώμενος καθορισμός των φαινομένων. Χώρος και χρόνος δεν μπορούν ν' αποτελέσουν καθορισμούς ή ιδιότητες των πραγμάτων, διότι οι τελευταίες

⁵⁶¹ Βλ. και *Reflexion* N. 392: «ο χώρος (υπάρχει) πάντοτε, είναι δηλαδή αναγκαστικός».

⁵⁶² Βλ. Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 188.

⁵⁶³ Σε κάθε περίπτωση, δεν θα πρέπει να συγχέεται η εν λόγω αναγκαιότης με την αντίστοιχη αναγκαιότητα της κρίσης: στην τελευταία περίπτωση πρόκειται για αδυναμία *διαφορετικού τρόπου* νοήσεως μιας κρίσης και όχι απλώς για *μη* δυνατότητα νοητικής της εξαίλεψης. Γι' αυτό και στο σχήμα της διπολικής αναγκαιότητας, η χωρική αναγκαιότης διαφοροποιείται από την κρίσιμη: η πρώτη σχετίζεται με την παράσταση (εν προκειμένω του χώρου), η δεύτερη αναφέρεται στις κρίσεις. Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 188. Στην περίπτωση του χώρου δεν πρόκειται για αδυναμία διαφορετικής κατανόησης της παράστασής του, που ούτως ή άλλως προϋποθέτει τη *δυνατότητα* κατανόησής του, αλλά για ολική *αδυναμία μη* κατανόησης της παράστασής του. Δεν πρόκειται δηλαδή για *μη* δυνατότητα διαφορετικής αντιλήψεως μιας ήδη κατανοούμενης παράστασης, αλλά για εξ υπαρχής *αδυναμία μη* νοησιμότητας συγκεκριμένης παράστασης.

⁵⁶⁴ Βλ. Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 193. Πρβλ. και Patt, όπ.α., σελ. 198, με παραπομπή στον Vaihinger.

αίρονται μαζί με τα πράγματα, όπως συμβαίνει, π.χ., με τη ρευστότητα ή σταθερότητα, το σχήμα ή το χρώμα ενός σώματος, που εξαφανίζονται με το ίδιο το σώμα. Ακόμα όμως κι αν, τουλάχιστον νοητικά, εξοβελισθεί οποιοδήποτε σώμα με τις ιδιότητές του και με τον τρόπο αυτόν ολόκληρος ο κόσμος, τουλάχιστον εξακολουθεί να παραμένει η παράσταση του χώρου και του χρόνου.

Η δεύτερη φράση του εν λόγω επιχειρήματος αποκτά εν προκειμένω ιδιαίτερη σημασία, καθώς στην *αδυναμία* ελλείψεως της παράστασης του χώρου αντιπαραβάλλεται και η *δυνατότης* νοητικού εξοβελισμού όλων των αντικειμένων από αυτόν. Το πρόβλημα έγκειται στη δυσχέρεια κατανόησης της εναλλαγής μεταξύ αδυναμίας να ελλείπει η παράσταση του χώρου και δυνατότητας αντικειμενικής άνευ χώρου νοητότητας· η δίκην εννοιολογικής αφίσεως νοητική απομάκρυνση των αντικειμένων από τον χώρο φαίνεται να εγκολπώνεται συνάμα και τον ίδιο τον χώρο.⁵⁶⁵ Έτσι ώστε καμιά απολύτως γνώση δεν θα μπορούσε, ακριβώς γι' αυτό, να ευδοκιμήσει. Υπ' αυτό το πρίσμα, θα έλεγε κανείς ότι μόνο το απλό αίσθημα του Εγώ⁵⁶⁶ αιωρείται στον γνωσιολογικό ορίζοντα της υποθετικής μας περιπτώσεως. Εξ ου και τα κρίσιμα ερωτήματα που ακολουθούν: πώς θα μπορούσε άραγε να συλληφθεί η περίπτωση ενός νοητικού αποχωρισμού των εμπειρικών αντικειμένων από τον χώρο, όταν μόνο μέσω του χώρου μπορούν να καθίστανται αντιληπτά; Μήπως τελικά δεν πρόκειται μόνο για εξοβελισμό των αντικειμένων, μέσω της νοήσεως, αλλά και για πραγματική απομάκρυνση της παράστασης του ιδίου του χώρου; Πώς είναι όμως δυνατόν να υπάρξει κατάργηση των πραγμάτων από την εποπτεία χωρίς παράλληλη έκπτωση και της συνολικής χωροχρονικής παραστάσεως; Το ερώτημα αυτό προϋποθέτει την αμφισημία της αντιπαράβολής της απλώς σχετικής (εν αναφορά προς τον χώρο) και γι' αυτό αντικειμενικής δυνατότητας νοητικής απομάκρυνσης των εν χώρο αντικειμένων προς την απόλυτη (χωρίς οποιαδήποτε αναφορά) και γι' αυτό υποκειμενική αδυναμία ανυπαρξίας του τελευταίου. Το

⁵⁶⁵ Βλ. και Roger Verneaux, *Kant, critique de la critique de la raison pure*, Aubier Montaigne 13, Quai de Conti, Paris VI, 1972, σελ. 130: «Μπορούμε τελικά να σκεφθούμε ότι δεν υπάρχει χώρος; Ο Kant ισχυρίζεται πως όχι, χωρίς περαιτέρω εξήγηση. Εμείς ισχυριζόμαστε πως ναι και προσφέρουμε και τον λόγο: διότι μπορούμε να αρνηθούμε οτιδήποτε, χωρίς αντίφαση, εννοείται, ακόμα κι αν είναι προδήλως ψευδές. Οι μόνες *αμφίβολες* περιπτώσεις θα ήταν το «ον» και το «εγώ». Εάν πούμε «δεν υπάρχει τίποτα», ή «τίποτα δεν είναι», όπως επίσης «δεν υπάρχει», αυτό όχι μόνο είναι προδήλως ψευδές, αλλά επιπλέον υπάρχει και *αντίφαση* μεταξύ της πράξης του κρίναι και του *περιεχομένου* της κρίσης. Η κρίση, ωστόσο, δεν είναι αντιφατική προς εαυτήν». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁵⁶⁶ Προβλ. και Johann Julius Baumann, *Raum, Zeit und Mathematik* II, unveränderte Nachdruck der Ausgabe Berlin 1869, Minerva Verlag GmbH-Frankfurt/Main 1981, σελ. 667: «μπορεί κανείς όμως [...] να απομακρύνει από τη σκέψη την ίδια την αλληλοδιαδοχή των παραστάσεων, και τότε δεν απομένει ο χρόνος, αλλά το απλό αίσθημα του Εγώ, ως όντος». Προβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 371.

δε παράλληλο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης του χρόνου φαίνεται να οξύνει τον ανωτέρω προβληματισμό, επιβάλλοντας συνάμα και τη μη δυνατότητα εποπτικής απομακρύνσεως του χρόνου. Πράγματι, στο δεύτερο χρονικό επιχείρημα, ο Kant εμμένει χαρακτηριστικά στην αδυναμία παραστάσεως της έλλειψης του χρόνου, μόνο όμως *εν αναφορά προς τα φαινόμενα*.

Η φράση «σε σχέση προς τα φαινόμενα»,⁵⁶⁷ που παρατίθεται στο αντίστοιχο δεύτερο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης του χρόνου επιβάλλει την αναλογική εφαρμογή και στην περίπτωση του χώρου. Προασαρμόζοντας το επιχείρημα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι *αναφορικά με τα αντικείμενα* που βρίσκονται στον χώρο, δεν μπορούμε ποτέ να νοήσουμε ότι δεν υπάρχει χώρος, μολονότι κάλλιστα μπορούμε να σκεφθούμε ότι δεν υπάρχουν αντικείμενα σ' αυτόν.⁵⁶⁸ Και μολονότι το ενδιαφέρον για τον συγκεκριμένο αποδεικτικό στόχο, όπως αναπτύσσεται στο δεύτερο χρονικό επιχείρημα, φαίνεται να μονοπωλείται από το πρώτο τμήμα της πρότασης, σύμφωνα με το οποίο δεν μπορεί κανείς να άρει τον ίδιο τον χρόνο *εν αναφορά προς τα φαινόμενα* γενικά, εξίσου σημαντικό θα αποδειχθεί και το δεύτερο τμήμα της ίδιας πρότασης, σύμφωνα με το οποίο μπορεί κάποιος κάλλιστα να απομακρύνει τα φαινόμενα από τον χρόνο. Τούτο όμως όχι μόνο δεν στερείται εννοιολογικών δυσχερειών και συνεπώς χρήζει ακριβέστερης ερμηνείας, αλλά θα τεθεί επιπλέον και στο κριτικό στόχαστρο κορυφαίων ερευνητών της καντιανής φιλοσοφίας, φίλα προσκείμενων προς την ψυχολογία. Έτσι οι Herbart και Spencer, θεωρούν αδύνατη την επόπτευση του χώρου και του χρόνου χωρίς το αντίστοιχο κατ' αίσθηση περιεχόμενο, διότι, για να παραστήσουμε τον χώρο μέσα μας, είναι απαραίτητη κάθε στιγμή και η συσώρευση της αισθητής πραγματικότητας. Εύλογα επίσης διερωτάται και ο Riehl: «Μπορεί η συνείδησή μας να εκπληρώσει πραγματικά την απαίτηση, που θέτει σε αυτήν ο Kant, με τον προσφερόμενο από αυτόν τρόπο; Μπορεί να απομακρύνει όλα τα αισθήματα, συμπεριλαμβανομένων αυτών του ιδίου μας του σώματος και αυτών που αναπαράγονται, και ωστόσο να διατηρεί τις παραστάσεις του χώρου και του χρόνου στη σκέψη; Νομίζω ότι σ' αυτή την περίπτωση, θα έπρεπε επίσης να εξαφανισθούν και οι παραστάσεις "χώρος" και "χρόνος" μέχρι τις ονομασίες τους ακόμα. Και μόνο να μπορέσουμε να σχηματίσουμε στη σκέψη μια παράσταση του χώρου και του χρόνου, χρειαζόμαστε κάθε φορά ένα υλικό από αισθήματα [...]. Χωρίς αυτό το υλικό, χώρος και χρόνος δεν είναι ούτε καν αφαιρέσεις, αλλά απλά

⁵⁶⁷ KrV A 31/B 46: «[...] in Ansehung der Erscheinungen [...]».

⁵⁶⁸ Βλ. Alejandro Rosas, *Transzendentaler Idealismus und Wiedelegung der Skepsis bei Kant*, Königshausen & Neumann, Würzburg 1991, σελ. 23, που επιχειρεί την ανάλογη προσαρμογή της επίμαχης φράσης του δεύτερου «χωρικού» επιχειρήματος.

ονόματα για καθ' εαυτά μη παραστάσιμα σχήματα δυνατών σχέσεων».⁵⁶⁹

Πάντως η εγειρόμενη ένσταση, όχι μόνο δεν αντιβαίνει στην άποψη του γερμανού φιλοσόφου, αντίθετα μάλιστα παραβλέπει την καντιανή επιχειρηματολογία. Σε μια υποσημείωση για την πρώτη κοσμολογική αντινομία στην Υπερβατολογική Διαλεκτική, ο ίδιος ο Kant θα γράφει χαρακτηριστικά: «Η εμπειρική εποπτεία [...] δεν συντίθεται από (τα) φαινόμενα και τον χώρο (από την κατ' αίσθηση αντίληψη και την κενή εποπτεία). Το ένα δεν είναι σύστοιχο της σύνθεσης του άλλου, αλλά συνδεδεμένα μόνο σε *μία* και την αυτή εμπειρική εποπτεία, ως ύλη και μορφή της ίδιας»⁵⁷⁰. Δηλαδή, ο χώρος, ο χρόνος και τα φαινόμενα δεν συλλαμβάνονται ως πραγματικώς κειχωρισμένα, ως διακριτά το ένα από το άλλο. Εξάλλου, σε καμιά περίπτωση ο Kant δεν θα υποστηρίξει ευθέως τη δυνατότητα παράστασης του χώρου και του χρόνου ανεξάρτητα από το καθ' ύλην περιεχόμενο των φαινομένων. Αντίθετα, αυτό που επιδιώκει είναι ο μεθοδολογικός και μόνο διαχωρισμός της εν λόγω παράστασης από τα φαινόμενα, η εννοιολογική δηλαδή απομάκρυνση των τελευταίων από τον χώρο και χρόνο ή, καλύτερα, ο εξοβελισμός τους από το πραγματικό περιεχόμενο των φαινομένων. Έτσι το γεγονός της αδυναμίας παραστάσεως της έλλειψης του χώρου δεν συνηγορεί κατ' ανάγκη και υπέρ της δυνατότητας παραστάσεως του κενού χώρου. Στην ουσία, το καντιανό κείμενο σηματοδοτεί τη μεθοδολογική αναγκαιότητα⁵⁷¹ ύπαρξης του χώρου, ως υποβάθρου γνωσιακής προσπέλασης των εμπειρικών αντικειμένων.

Στις *Προλήψεις της κατ' αίσθηση αντίληψης* της Β' έκδοσης της *Κριτικής*, ο γερμανός φιλόσοφος θα επισημάνει: «[...] μια βαθμιαία αλλαγή της εμπειρικής συνείδησης σε καθαρή είναι δυνατή, όταν το πραγματικό περιεχόμενο της ίδιας εξαφανίζεται τελείως και υπολείπεται μια καθαρά μορφολογική συνείδηση (*a priori*) του εν χώρω και χρόνω πολλαπλού».⁵⁷² Υπ' αυτήν την έννοια, ο βαθμός αυτοδυναμίας του χώρου και του χρόνου υποδηλώνει εξ αντιδιαστολής τη δυνατότητα περιστολής του εκάστοτε εντατού μεγέθους της ενταγμένης εντός αυτών εμπειρικής πραγματικότητας, χωρίς όμως, με τον τρόπο αυτόν να μεταβάλλεται κάτι ως προς τον ίδιο τον χώρο και τον χρόνο.⁵⁷³ Γι' αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να νοηθεί η εξαιρετική περίπτωση μιας ολοκληρωμένης σειράς βαθμηδόν μειούμενης εντάσεως, χωρίς όμως εξ αυτού ακριβώς του λόγου να πλήττονται ο χώρος και ο

⁵⁶⁹ Alois Riehl, *Kritizismus* II, a, σελ. 101 επ.. (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 191, με σχετική μνεία και σε άλλους συγγραφείς).

⁵⁷⁰ *KrV* A 429/B 457, υποσημείωση.

⁵⁷¹ Για «μεθοδολογική σκοπιμότητα» κάνει λόγο ο Παπανούτσος, *Γνωσιολογία*, όπ.α., σελ. 29.

⁵⁷² *KrV* B 208. Πρβλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 8.

⁵⁷³ Πρβλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 8.

χρόνος.⁵⁷⁴ Εν τέλει, χώρος και χρόνος συναρτώνται πάντοτε με την αδυναμία της ανυπαρξίας τους. Στην παράσταση ενός ανύπαρκτου χώρου και χρόνου δεν θα αντιστοιχούσε προφανώς κανένα δυνατό αντικείμενο. Και φυσικά ο πιθανός εξοβελισμός τους από την εμπειρική παράσταση φαίνεται να οδηγεί και στον αφανισμό της τελευταίας, γεγονός βέβαια που δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί παράσταση μιας ενδεχόμενης ανυπαρξίας. Δικαιολογημένα ο Julius Ebbinghaus επισημαίνει: «Εάν ήθελα να απομακρύνω τον χώρο από την παράσταση, στην οποία τον αναπαριστώ, [...] εκμηδενίζω ολόκληρη την παράσταση εν γένει, και [όμως] η εν λόγω εκμηδενισθείσα παράσταση δεν μπορεί στ' αλήθεια να ονομασθεί παράσταση της ανυπαρξίας του χώρου».⁵⁷⁵

Το ανωτέρω απόσπασμα συμφωνεί κατ' ουσίαν με το δεύτερο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης υπό την έννοια της παράστασης του χώρου ως άρρηκτα συνυφασμένης με την ίδια τη συνείδηση της αναγκαιότητάς της. Δεν γνωρίζουμε πράγματι εάν θα πρέπει να προσεγγίσουμε την αναγκαιότητα της παράστασης του χώρου υπό το πρίσμα μιας προσιδιάζουσας στη συνείδηση ιδιότητας,⁵⁷⁶ σε κάθε περίπτωση πάντως, η άποψη του Ebbinghaus δικαιώνει την ύπαρξη του αντικαρτεσιανού κενού χώρου. Διά της νοητικής απομάκρυνσης του χώρου από την παράσταση του αντικειμένου, με την οποία κατ' ανάγκη συνυπάρχει, εκμηδενίζεται και η σύνολη παράσταση, που δεν μπορεί προφανώς να αποκαλείται παράσταση ανύπαρκτου χώρου. Το ίδιο διατυπώνει και ο Kant με παρεμφερή τρόπο: «Δεν μπορεί κανείς ποτέ να σχηματίσει παράσταση ότι δεν υπάρχει χώρος».⁵⁷⁷ Υπάρχει πάντα μέσα μας η παράστασή του χώρου έστω και χωρίς αντικείμενα. Ωστόσο, η δυνατότης παραστάσεως της μη έλλειψης του χώρου ή, αντιστρόφως, η αδυναμία παραστάσεως της έλλειψής του φαίνεται να οδηγεί και στη δυνατότητα παραστάσεως της υπαρξής του ακόμα και χωρίς αντικείμενα.⁵⁷⁸ Οπότε προκύπτει το ερώτημα εάν η

⁵⁷⁴ Βλ. και Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5341, σελ. 156: «Ένας πλήρως κενός χώρος είναι μια απλή ιδέα της αποσύνθεσης μέχρι το (οριστικό) τίποτα, όχι όμως της πλήρους άρσεώς του». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και Rameil, όπ.α., σελ. 63. Βλ. και Ernst Henke, *Zeit und Erfahrung: Eine konstruktive Interpretation des Zeitbegriffs der Kritik der reinen Vernunft*, Meisenheim am Glan 1978, σελ. 105. (Κατά παραπομπή του Martin Dilger, όπ.α., σελ. 8, υποσ. 20).

⁵⁷⁵ Julius Ebbinghaus, *Kants Lehre von der Anschauung a priori*, in: Kant. *Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln*, hg. Von Gerold Prauss, Köln 1973, σελ. 48. (Η έμφαση και αρραίωση επιλογή του γράφοντος). Βλ. και Walter Patt, *Transzendentaler Idealismus*, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1987, σελ. 198. Πρβλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 8.

⁵⁷⁶ Πρβλ. όμως και την άποψη του Walter Patt, όπ.α., σελ. 198, που φαίνεται να μην αποδέχεται την εν λόγω ερμηνευτική προσέγγιση.

⁵⁷⁷ *KrV* A 24.

⁵⁷⁸ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., σελ. 63.

παράσταση περί ανυπαρξίας του χώρου, την οποία δεν μπορούμε να σχηματίσουμε, είναι εποπτικής ή εννοιολογικής υφής.⁵⁷⁹

Σύμφωνα με την πρώτη εκδοχή, η επίμαχη πρόταση θα πρέπει να διαμορφωθεί ως εξής: δεν μπορεί κανείς ποτέ να σχηματίσει εποπτική παράσταση ότι δεν υπάρχει χώρος, μολονότι κάλλιστα μπορεί να διανοηθεί ότι δεν υπάρχουν αντικείμενα σ' αυτόν. Στην περίπτωση αυτή, δηλαδή, η αδυναμία παραστάσεως του χώρου ως ελλείποντος, συνοδεύεται και από τη δυνατότητα νοήσεως των αντικειμένων ως ελλειπόντων. Ωστόσο εδώ δημιουργείται ζήτημα νοηματικής συνοχής,⁵⁸⁰ διότι η πρώτη φράση αναφέρεται στην εποπτικότητα της παραστάσεως του χώρου, ενώ η δεύτερη στη νοητότητα της απομάκρυνσης των αντικειμένων από αυτόν. Δεν έχουμε δηλαδή μόνο διαφορετικό αντικείμενο καθορισμού (το πρώτο σκέλος της πρότασης αφορά την εποπτικότητα, το δεύτερο τη νοητότητα), αλλά και διαφορετικό σημείο αναφοράς (στο πρώτο σκέλος γίνεται μεία του χώρου, στο δεύτερο των αντικειμένων, που βρίσκονται σ' αυτόν). Θα περίμενε κανείς την επέκταση της εποπτικής παραστασιμότητας και στον εξοβελισμό των εμπειρικών αντικειμένων, διαβάζοντας την πρόταση ως εξής: δεν μπορεί κανείς ποτέ να σχηματίσει εποπτική παράσταση ότι δεν υπάρχει χώρος, μολονότι κάλλιστα μπορεί να σχηματίσει εποπτική παράσταση ότι δεν υπάρχουν αντικείμενα σ' αυτόν. Ωστόσο, η εν λόγω άποψη αντιβαίνει στις απόψεις του Kant, όπως διατυπώνονται στην υποσημείωση της πρώτης κοσμολογικής αντινομίας στο πλαίσιο της Υπερβατολογικής Διαλεκτικής. Εάν όντως τα αντικείμενα μπορούν να παρασταθούν εκτός χώρου, τότε, και σε συνδυασμό με το πρώτο τμήμα της πρότασης περί αδυναμίας εποπτικής παραστάσεως της έλλειψής του, η παράσταση του κενού χώρου φαντάζει δεδομένη. Έτσι όμως, η αδυναμία παραστάσεως της ανυπαρξίας του χώρου ισοδυναμεί με την κατ' αντιστροφή δυνατότητα παραστάσεώς του,

⁵⁷⁹ Πρβλ. και Patrick Unruh, *Transzendente Ästhetik des Raumes*, Zu Immanuel Kants Raumkonzeption, ό.π., σελ. 180. Βλ. και Klaus Tetling, *Raumanschauung, Deduktion und Grundsätze*. Zu einem Problemzusammenhang in Kants «Kritik der reinen Vernunft», *Inaugural-Dissertation*, Essen 1990, σελ. 40, 41: «Όταν ο Kant λέει, "δεν μπορεί κανείς ποτέ να σχηματίσει γι' αυτό μια παράσταση" (Α 24/B 38), εννοεί λοιπόν "εποπτική παράσταση" ή "εννοιολογική παράσταση";». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Σωστά ο Tetling επισημαίνει τη δυσχέρεια κατανόησης της απόδειξης περί αναγκαιότητας της παραστάσεως του χώρου από τη λογική αμφισημία που δημιουργεί η δυνατότης διαζευκτικής αποδοχής της εποπτικής ή εννοιολογικής παραστασιμότητάς του, που αντιστοιχεί περαιτέρω και στη θεώρηση του χώρου ως μορφής εποπτείας ή στη σύλληψή του υπό την αντικειμενική του σημασία.

⁵⁸⁰ Δικαιολογημένα ο Rosas, ό.π., σελ. 22, θεωρεί την αντιπαράθεση μεταξύ αδυνατότητας και δυνατότητας μορφολογικά ατυχή, εξ αιτίας της ελλείψεως ομοιογενούς κριτηρίου από την αδυνατότητα παραστασιμότητας (της έλλειψης του χώρου) επιχειρείται, εις βάρος της επιθυμητής νοηματικής ομοιογένειας, η μετάβαση στη δυνατότητα νοησιμότητας της απομάκρυνσης των εν χώρω ευρισκομένων αντικειμένων.

ακόμα και χωρίς αντικείμενα, τα οποία ούτως ή άλλως, σύμφωνα με τη λογική της υποθετικής περίπτωσης, παριστάνονται ως ελλείποντα από αυτόν. Μάλλον δικαιολογημένα συνεπώς, από γνωσιολογική διαίσθηση όπως πιστεύουμε, ο Kant δεν θα προβεί τελικά σ' αυτόν τον συλλογισμό.

Εάν πάλι η παραστατότης εκληφθεί υπό τη νοητική της σημασία, τότε η επίμαχη πρόταση του εν λόγω επιχειρήματος θα πρέπει να διατυπωθεί ως εξής: δεν μπορεί κανείς ποτέ να σχηματίσει νοητική παράσταση ότι δεν υπάρχει χώρος, μολονότι κάλλιστα μπορεί να διανοηθεί ότι δεν υπάρχουν αντικείμενα σ' αυτόν. Εδώ διαφοροποιείται μόνο το σημείο αναφοράς (το πρώτο τμήμα αναφέρεται στον χώρο, το δεύτερο στα αντικείμενα), ενώ παραμένει σταθερό το αντικείμενο καθορισμού (και τα δύο τμήματα σχετίζονται με τη νοητότητα της παραστάσεως του χώρου και των αντικειμένων). Τουλάχιστον η δεύτερη εκδοχή διατηρεί τη νοηματική της ομοιογένεια: μολονότι τα αντικείμενα μπορούν να νοηθούν ως ελλείποντα από τον χώρο, ο τελευταίος δεν μπορεί να νοηθεί ως ανύπαρκτος. Ούτε αυτή την εκδοχή όμως⁵⁸¹ θα ακολουθήσει ο γερμανός φιλόσοφος, υποδηλώνοντας έτσι και την ευλογοφανή εν τέλει αποδοχή της παραστατότητας υπό την πρώτη και εποπτική της σημασία. Το ζήτημα συνεπώς είναι εάν η αδυναμία εποπτικής παραστάσεως της ελλείψεως του χώρου σηματοδοτεί την παράστασή του ακόμα και χωρίς τα αντικείμενα που βρίσκονται σ' αυτόν. Εάν ισχύει αυτό, τότε είναι δυνατή και η παράσταση του καθαρού χώρου, δηλαδή του κενού χώρου.

Εδώ όμως εγείρονται ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα: από πού συνάγεται η δυνατότης παραστάσεως του κενού χώρου; Πώς μπορεί ο χώρος να παριστάνεται χωρίς αντικείμενα, όταν η ύπαρξή τους προϋποθέτει την παρουσία του, λόγω της οποίας ακριβώς δεν μπορεί να είναι κενός; Μπορούμε άραγε να σχηματίσουμε στη φαντασία μας εικόνα του κενού χώρου; Κατά την άποψή μας, είναι αδύνατη η παράσταση του χώρου στη σιέψη χωρίς αντικείμενα.⁵⁸² Αυτό που παριστάνεται εδώ δεν είναι ο κενός χώρος, αλλά ένα αντικείμενο με έκταση και άλλες ιδιότητες⁵⁸³, προερχόμενες από εμπειρικές αναμνήσεις.⁵⁸⁴ Γι' αυτό και

⁵⁸¹ Πρβλ. και Unruh, ό.π.α., σελ. 186.

⁵⁸² Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 63.

⁵⁸³ Το χρώμα π.χ. προϋποθέτει ασφαλώς και την ύπαρξη του αντικειμένου, που χρωματίζεται και συνεπώς την ύπαρξη του ίδιου του χώρου. Πρβλ. και Herbert James Paton, *Kant's Metaphysic of Experience*, a commentary on the first half of the *Kritik der reinen Vernunft*, in two vol., Thoemmes Press, Bristol BSI 5RR, England 1997 (reprinted from the 1936 edition), σελ. 113: «[...] μολονότι δεν μπορούμε να απομακρύνουμε οποιοδήποτε ατομικό αντικείμενο από τον χώρο και τον χρόνο». Βλ. επίσης και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 63. Εάν, όμως, δεν μπορεί να υπάρξει εικόνα του χρώματος χωρίς χώρο, άλλο τόσο δεν μπορεί να υπάρξει και εικόνα του χώρου χωρίς χρώμα. Υπ' αυτή την έννοια, θα έλεγε κανείς ότι το χρώμα

θεωρούμε αδύνατο να αποκτήσουμε παράσταση του κενού χώρου. Υπό το πρίσμα των ανωτέρω σκέψεων, θα έλεγε κανείς ότι το πρόβλημα δεν βρίσκεται στα κείμενα του Kant, αλλά στην ερμηνευτική τους προσέγγιση. Θα πρέπει να κατανοήσουμε λοιπόν ότι η αναγκαιότητα του χώρου στο πλαίσιο του υπό εξέταση επιχειρήματος δεν είναι η απόλυτη αναγκαιότητα ενός μη αναιρέσιμου και ανώλεθρου *entis necessarii*, η αναγκαιότητα δηλαδή ενός όντος αφ' εαυτού υφισταμένου ή αντικειμένου,⁵⁸⁵ αλλά η αναγκαιότητα της παραστάσεως του χώρου, η οποία δεν εξαρτάται από καμιά άλλη και αποτελεί αναγκαίο όρο για τις εξωτερικές εποπτείες. Σε μια σημείωση από τα χειρόγραφα της *KrV* ο Kant παρατηρεί: «Ο χώρος και ο χρόνος φέρουν ταυτόχρονα μεθ' εαυτών στην παράστασή τους την έννοια της αναγκαιότητας. Όμως αυτή δεν είναι η αναγκαιότητα μιας έννοιας. Αφού μπορούμε να αποδείξουμε ότι η ανυπαρξία του ιδίου (του χώρου) δεν αντιφάσκει προς εαυτήν. Επίσης η αναγκαιότητα δεν μπορεί να βρίσκεται στην εμπειρική εποπτεία. Αφού αυτή μπορεί να συνεπιφέρει οπωσδήποτε μαζί της την έννοια της ύπαρξης, όχι όμως της αναγκαίας ύπαρξης. Η αναγκαιότητα αυτή λοιπόν δεν είναι καθόλου στο αντικείμενο – αντικειμενική, (και) συνεπώς είναι μόνο ένας αναγκαίος όρος στο υποκείμενο πριν απ' όλες τις κατ' αίσθηση αντιλήψεις (των αισθήσεων)».⁵⁸⁶

Έτσι, η αυτοδυναμία και αναγκαιότητα της παραστάσεως του χώρου συνδέεται άμεσα με την αδυναμία νοήσεως της ανυπαρξίας του. Ως αναγκαία παράσταση, όμως, θα πρέπει να μην αποτελεί συνέπεια άλλου δεδομένου και να συνιστά τον λόγο όλων των πραγμάτων. Ενδεικτικός ο *Στοχασμός* που ακολουθεί: «Η απόλυτη αναγκαιότητα συνίσταται σε τούτο, στο ότι κάτι 1. δεν είναι συνέπεια ενός άλλου πράγματος, 2. είναι ο λόγος κάθε άλλου πράγματος».⁵⁸⁷ Δηλαδή ο χώρος αποτελεί όρο της δυνατότητας όλων των πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου. Γι' αυτό και η παράσταση του χώρου προηγείται αυτής των αντικειμένων: «Ο χώρος είναι αναγκαίος, διότι είναι ο πρώτος όρος της δυνατότητας των εξωτερικών παραστάσεων».⁵⁸⁸ Εξάλλου, η άποψη για την *a priori* φύση του στο δεύτερο επιχείρημα συνδέεται με τη δυνατότητα νοητικής απομάκρυνσης των εν αυτώ ευρισκόμενων

εξομοιώνεται τελικά με τον χώρο και αποτελεί *a priori* μορφή εποπτείας. Υπ' αυτό το πρίσμα, δικαιολογημένα ο Hermann Samuel Reimarus (1694-1768), *Menschliches Erkenntniß*, σελ. 17, θεωρεί το υπόστρωμα για τις παραστάσεις των χρωμάτων ως καθαρή εποπτεία· ακόμα και τα χρώματα αποτελούν αναγκαίες μορφές των οπτικών παραστάσεων. (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 356, υποσ. 1).

⁵⁸⁴ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., σελ. 64.

⁵⁸⁵ Πρβλ. και Rameil, ό.α., σελ. 60.

⁵⁸⁶ Kant: AA XXIII, *Nachträge zur Kritik der reinen Vernunft*, *Reflexion* XVII E 17-A 26, σελ. 22-23.

⁵⁸⁷ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4405, σελ. 534.

⁵⁸⁸ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4673, *Anmerkung*, σελ. 638.

αντικειμένων. Είναι φανερό ότι εδώ ο χώρος εκλαμβάνεται ως δυνατό αντικείμενο της παράστασής μας· το υποκείμενο δηλαδή μπορεί να συνειδητοποιεί την ιδιαίτερη φύση του χώρου, ως ανεξάρτητου δεδομένου από τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου. Υπ' αυτήν ακριβώς την έννοια, ο χώρος δεν παριστάνεται ως συνεζευγμένος στα πράγματα.⁵⁸⁹ Γι' αυτό και όποιος επιθυμεί ν' αντικρούσει την άποψη του Kant ότι ο χώρος κατά τη νοητότητά του ως αντικείμενου είναι ανεξάρτητος από τα πράγματα που βρίσκονται σ' αυτόν, θα πρέπει ν' αποδείξει ότι η έννοια ενός απογυμνωμένου από αυτά χώρου περιέχει όντως αντίφαση.⁵⁹⁰ Το σημαντικότερο όμως για την περίπτωση μας είναι ότι η καντιανή μη αντιφατική νοησιμότης του κενού χώρου δεν μπορεί να εξαρτάται από τη δυνατότητα ή όχι της πραγματικής του ύπαρξης έξω από τη νόηση. Κι αυτό διότι: «[...] ο κενός χώρος [...] δεν είναι αντικείμενο εμπειρικών γνώσεων, [...]»⁵⁹¹, αφού: «αυτό, που καθιστά τον χώρο αντικείμενο εξωτερικών αισθήσεων, είναι ύλη»⁵⁹². Ακριβώς αυτό όμως απουσιάζει στην περίπτωση του κενού χώρου, η ίδια δηλαδή η ύλη. Δικαιολογημένα συνεπώς ο Kant θα γράψει: «Χώρος και χρόνος δεν δίνουν ακόμα τίποτα πραγματικό. Μόνο το αίσθημα (το)⁵⁹³ προσφέρει χειροπιαστό». ⁵⁹⁴ Τα αισθήματα όμως δεν μας δίδονται μέσω του κενού χώρου, στον οποίο δεν υπάρχει προφανώς καμιά εμπειρική παράσταση του αντικειμένου.⁵⁹⁵ Γι' αυτό και: «[...] ο κενός χώρος ως α ν τ ι κ ε ί μ ε ν ο των αισθήσεων, [...], είναι αδύνατο». ⁵⁹⁶ Συναφής με τα προηγούμενα, ο επόμενος Στοχασμός προσφέρει το ανάλογο στίγμα: «Αυτό που ποτέ δεν μπορεί να καταστεί αντικείμενο των αισθήσεών μας, είναι οπωσδήποτε αδύνατο ως φαινόμενο, συνεπώς επίσης ικανένας κενός χώρος». ⁵⁹⁷

Το πρόβλημα εν προκειμένω εντοπίζεται ακριβώς στο ότι η αδυναμία θεωρήσεως του κενού χώρου ως φαινομένου ή αντικειμένου μιας δυνατής εμπειρίας δεν οδηγεί αφ' εαυτής και στη δυνατότητα νοήσεώς του εν γένει, κάτι που όμως προκαλεί έκπληξη, δεδομένου ότι η εν λόγω δυνατότης είναι: «η ελάττωση της πραγματικότητας [...] (της

⁵⁸⁹ Πρβλ. και Rameil, ό.α., σελ. 61.

⁵⁹⁰ Βλ. και Ebbinghaus, ό.π.α., σελ. 50.

⁵⁹¹ Kant: AA XVIII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 5360, σελ. 161.

⁵⁹² Kant: AA XVIII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4850, σελ. 8. Την ίδια σκέψη θα εκφράσει με παρεμφερή τρόπο ο Kant και στις *Μεταφυσικές πρωταρχές* (Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, 1786, σελ. 563): «Η ιδιαίτερη ύλη καθιστά τον χώρο αντικείμενο της εμπειρίας».

⁵⁹³ Η () προσθήκη του γράφοντος.

⁵⁹⁴ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4513, σελ. 578.

⁵⁹⁵ Βλ. και Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 6358, σελ. 684.

⁵⁹⁶ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4511, σελ. 578. (Η πλάγια γραφή του Kant).

⁵⁹⁷ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4760, σελ. 712. Πρβλ. και Rameil, ό.π.α., σελ. 62.

αδιαπέραστης έντασης), η οποία, επειδή μπορεί να ελαττώνεται μέχρι το άπειρο, μεταβαίνει στο τίποτα»⁵⁹⁸. Δηλαδή: «Η άρση της ύλης από τον χώρο, δεν είναι τίποτ' άλλο από την άπειρη ελάττωση».⁵⁹⁹ Μια τέτοια ελάττωση όμως καθίσταται δυνατή, επειδή τα φαινόμενα δεν έχουν απόλυτη αναγκαιότητα: «Όλα τα πράγματα μπορούν να αφαιρεθούν από τον χρόνο και τον χώρο».⁶⁰⁰ Γι' αυτό και οι: «[...] ουσίες μεταξύ των φαινομένων είναι μόνο εμπειρικές αναγκαιές, συναρτώνται δηλαδή με το όλο των φαινομένων ως προς τον χρόνο, δεν είναι όμως απόλυτα αναγκαιές, διότι μπορούν να αρθούν με όλα τα άλλα φαινόμενα. *Κενός χώρος και χρόνος*».⁶⁰¹ Με απλά λόγια: τα φαινόμενα μπορούν ν' αφαιρεθούν από τον χώρο, ο τελευταίος όμως παραμένει. Γι' αυτό και τα φαινόμενα δεν αποτελούν προϋπόθεση της ύπαρξης του χώρου, ενώ ο ίδιος αποτελεί όρο της δυνατότητας των εξωτερικών φαινομένων. Υπ' αυτή την έννοια, η αναγκαιότητα των φαινομένων είναι μόνο εμπειρική, ενώ η αντίστοιχη του χώρου απόλυτη. Υπ' αυτό το πρίσμα, μετά την άρση των φαινομένων παραμένει ο κενός χώρος. Αυτό είναι και το νόημα της τελευταίας πρότασης του ανωτέρω *Στοχασμού*. Ωστόσο, το βασικό συμπέρασμα από τις τελευταίες σκέψεις είναι ο διά βαθμιαίας ελαττώσεως της ύλης χαρακτηρισμός του νοούμενου κενού χώρου ως απλής *ιδέας* της αποσύνθεσης μέχρι το τίποτα.⁶⁰² Μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα το συμπέρασμα αυτό με τη βοήθεια της αρχής της προλήψεως της κατ' αίσθηση αντιλήψεως, όπως αυτή αναφέρεται στην υπερβατολογική αναλυτική: «Κάθε αίσθημα [...], συνεπώς επίσης κάθε πραγματικότητας στο φαινόμενο, όσο μικρή κι αν [...] είναι [...], έχει έναν βαθμό, δηλαδή ένα εντατό μέγεθος»⁶⁰³, που μπορεί πάντοτε να μειώνεται (όλο και περισσότερο)»⁶⁰⁴.

Υπ' αυτό το πρίσμα, θα έλεγε κανείς ότι ο κενός χώρος είναι ένα διανόημα, μια απλή ιδέα, αφού από την εμπειρία δεν μπορεί να συναχθεί η ύπαρξή του. Ένα σημαντικό

⁵⁹⁸ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5341, σελ. 156.

⁵⁹⁹ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5378, σελ. 166. Πρβλ. και Rameil, ό.π., σελ. 62.

⁶⁰⁰ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4759, σελ. 709. Πρβλ. και Rameil, ό.π., σελ. 62.

⁶⁰¹ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4662, σελ. 629. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και Rameil, ό.π., σελ. 62.

⁶⁰² Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5341, σελ. 156: «Ένας πλήρως κενός (άδειος) χώρος είναι μια απλή ιδέα της αποσύνθεσης μέχρι το (οριστικό) τίποτα [...]». Πρβλ. και Rameil, ό.π., σελ. 63. Βλ. και Ernst Henke, *Zeit und Erfahrung: Eine konstruktive Interpretation des Zeitbegriffs der Kritik der reinen Vernunft*, Meisenheim am Glan 1978, σελ. 105. (Κατά παραπομπή του Martin Dilger, ό.π., σελ. 8, υποσ. 20).

⁶⁰³ Ένα μέγεθος έντασης.

⁶⁰⁴ *KrV* B 211/A 169. Πρβλ. και Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4775, σελ. 724: «Στην πρόληψη του φαινομένου ανήκει μαζί, ότι το εντατό μέγεθος της ύλης μπορεί να μειώνεται επ' άπειρο μέχρι τον κενό χώρο».

απόσπασμα από την *KrV* διαφωτίζει την τελευταία σκέψη: «Όταν κάθε πραγματικότητας στην κατ' αίσθηση αντίληψη έχει έναν βαθμό, (όταν) μεταξύ αυτού και της αργήσεως λαμβάνει χώρα μια άπειρη κλιμάκωση ολοένα και περισσότερο μειωμένων βαθμών, και παρ' όλ' αυτά κάθε αίσθηση πρέπει να έχει έναν καθορισμένο βαθμό της δεκτικότητας των αισθημάτων, τότε καμιά κατ' αίσθηση αντίληψη, (και) συνεπώς καμιά εμπειρία δεν είναι δυνατή, (έτσι ώστε) να μας αποδείξει μια ολική έλλειψη κάθε πραγματικού στο φαινόμενο, είτε άμεσα είτε έμμεσα [...], δηλαδή δεν μπορεί ποτέ να συναχθεί από την εμπειρία μια απόδειξη του κενού χώρου [...]».⁶⁰⁵ Κάθε φαινόμενο έχει πάντοτε έναν βαθμό πραγματικότητας, ο οποίος δεν μπορεί ποτέ να εξαλειφθεί παντελώς. Η βαθμιαία ελάττωση του περιεχομένου δεν οδηγεί ποτέ στην πλήρη άρση αυτού.⁶⁰⁶ Εάν συνεπώς η ύπαρξη του φαινομένου συνεπάγεται και αυτήν του χώρου, τότε ένας χώρος χωρίς αντικείμενα δεν μπορεί να αποδειχθεί με τρόπο εμπειρικό, αφού δεν αποτελεί αντικείμενο κατ' αίσθηση αντίληψης. Δηλαδή, ο χώρος γίνεται αισθητός μόνο μέσω των πραγμάτων που βρίσκονται σ' αυτόν και συνεπώς ένας μη πεπληρωμένος με ύλη χώρος δεν μπορεί να καταστεί αντικείμενο των αισθήσεων. Ο εμπειρικός χώρος, ως καθορισμένο αντικείμενο μέσω της ύλης που τον πληροί, εξαρτάται από τα πράγματα που υπάρχουν σ' αυτόν.⁶⁰⁷ Ωστόσο, η εξάρτηση του χώρου από τα αντικείμενα δεν οδηγεί κατ' ανάγκη και στην αδυναμία νοήσεως ενός χώρου στον οποίο δεν υπάρχει κανένα αντικείμενο. Τουναντίον, είτε υπάρχει αδυναμία πραγματικής εμφάνισης του κενού χώρου είτε όχι, η λογική δυνατότης να νοηθεί χωρίς αντίφαση παραμένει αδιαμφισβήτητη. Στις *Προόδους της μεταφυσικής* ο Kant θα γράψει σχετικά: «Η δυνατότης μιας σκέψης ή έννοιας στηρίζεται στην "αρχή της αντίφασης" [...]. Το πράγμα, για το οποίο η απλή σκέψη είναι αδύνατη (δηλαδή η έννοια αντιτίθεται στον εαυτό της), είναι και το ίδιο αδύνατο. Το πράγμα όμως, για το οποίο η έννοια είναι δυνατή, δεν είναι γι' αυτόν τον λόγο ένα δυνατό πράγμα. Την πρώτη δυνατότητα μπορεί κανείς να ονομάσει *λογική*, τη δεύτερη *πραγματική* δυνατότητα [...]».⁶⁰⁸ Επομένως, μπορούμε κάλλιστα να παραστήσουμε τον χώρο

⁶⁰⁵ *KrV* B 214/A 172.

⁶⁰⁶ Πρβλ. και Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 5636: «Κανένα φαινόμενο δεν μπορεί ποτέ να αποδείξει έναν κενό χώρο». Πρβλ. και Rameil, ό.π., σελ. 63.

⁶⁰⁷ Βλ. και Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, ό.π., σελ. 481: «Σε κάθε εμπειρία πρέπει κάτι να γίνεται αισθητό και αυτό είναι το πραγματικό της κατ' αίσθηση εποπτείας, συνεπώς και ο χώρος, στον οποίο οφείλουμε να αποκτούμε εμπειρία σχετικά με τις κινήσεις, πρέπει επίσης να χαρακτηρίζεται ως αντικείμενο αισθήσεως, δηλαδή μέσω αυτού που μπορεί να γίνει αισθητό, και αυτός ως η συμπερίληψη όλων των αντικειμένων της εμπειρίας και ο ίδιος ένα αντικείμενο (Objekt) της ιδίας, ονομάζεται εμπειρικός χώρος».

⁶⁰⁸ Kant: AA XX, *Preisschrift über die Fortschritte der Metaphysik*, σελ. 325. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και Rameil, ό.π., σελ. 63.

ανεξάρτητα από τα αντικείμενα, απομακρύνοντας κάθε εμπειρικό ή πραγματικό δεδομένο μέσα σ' αυτόν και εξοβελίζοντας όλα τα πράγματα ως προς την εμπειρική τους παράσταση: «Παρακινούμαι [...] μέσω της *Κριτικής* να απομακρύνω κάθε τι το εμπειρικό ή πραγματικά αισθητό [...] εν χώρω και χρόνω, συνεπώς να εκμηδενίσω όλα τα πράγματα ως προς την εμπειρική τους παράσταση, και τότε βρίσκω ότι χώρος και χρόνος παραμένουν εξίσου ως μεμονωμένες φύσεις, από τις οποίες η εποπτεία προηγείται όλων των εννοιών γι' αυτές και των πραγμάτων σ' αυτές [...]».⁶⁰⁹ Ενώ δηλαδή, σ' αυτή τη διαδικασία αφαίρεσης από τις εμπειρικές εποπτείες των σωμάτων και τις μεταβολές τους, μπορούμε να απομακρύνουμε οτιδήποτε εμπειρικό, ό,τι δηλαδή ανήκει στο αίσθημα, δεν μπορούμε όμως να απομακρύνουμε την παράσταση του ίδιου του χώρου (και την αντίστοιχη του χρόνου), διότι: «εάν απομακρύνει κανείς από τις εμπειρικές εποπτείες των σωμάτων και των μεταβολών τους (κίνηση) κάθε τι εμπειρικό, δηλαδή οτιδήποτε ανήκει στο αίσθημα, τότε παραμένει ακόμα (ο) χώρος και (ο) χρόνος, που είναι [...] καθαρές εποπτείες, που υπόκεινται σ' αυτές ως υπόβαθρο και συνεπώς δεν μπορούν ποτέ να απομακρυνθούν [...]».⁶¹⁰

Στην τυχαιότητα των φαινομένων, στη δυνατότητα άρσεως ή εξάλειψης της εμπειρικής τους παράστασης⁶¹¹ αντιπαραβάλλεται η αναγκαιότητα της παράστασης του χώρου. Ο Kant επισημαίνει χαρακτηριστικά: «Απομακρύνετε σταδιακά από την εμπειρική έννοια ενός σώματος οτιδήποτε εμπειρικό υπάρχει σ' αυτήν: το χρώμα, τη σκληρότητα ή μαλακότητα, το βάρος, ακόμα και την ίδια την αδιαπερατότητα. Εντούτοις, υπολείπεται (πάντοτε) ο χώρος, που κατελάμβανε το σώμα (και που τώρα εξαφανίστηκε τελείως), και τον οποίο δεν μπορείτε να απομακρύνετε από τη σκέψη [...]. Πρέπει λοιπόν, παρασυρμένοι από την αναγκαιότητα με την οποία αυτή η έννοια επιβάλλεται, να παραδεχθείτε ότι αυτή έχει την έδρα της *a priori* στη γνωστική σας ικανότητα».⁶¹² Ως παράσταση συνεπώς που ενοικεί *a priori* στη γνωστική μας ικανότητα, η παράσταση του χώρου προηγείται πάντοτε όλων των δυνατών πραγμάτων που βρίσκονται σ' αυτόν. Δικαιολογημένο συνεπώς και το ερώτημα του φιλοσόφου: «Υπάρχει ο χώρος π ρ ι ν από τα πράγματα; Οπωσδήποτε. Αφού ο νόμος του συντονισμού υπάρχει πριν από τα πράγματα και υπόκειται ως βάση σ' αυτά».⁶¹³ Ο εν λόγω

⁶⁰⁹ Kant: AA VIII, *Über eine Entdeckung (Streitschrift)*, σελ. 240.

⁶¹⁰ Kant: IV, *Prolegomena*, § 10.

⁶¹¹ Πρβλ. και Kant: AA XVII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 3838, σελ. 308: «Τυχαίο είναι αυτό, του οποίου η ανυπαρξία είναι δυνατή».

⁶¹² *KrV* B 5.

⁶¹³ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, zweiter Teil, *Reflexion* 4511, σελ. 578. Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 170. Πρβλ. και *Reflexion* 5341, σελ. 156: «Ο χώρος διαπερνά τα πάντα, δηλαδή κάτι εκτατό είναι η βάση της δυνατότητας εξωτερικών σχέσεων σύμφωνα με σχέσεις του χώρου».

ακριβώς χαρακτήρας του χώρου, όπως αναπαρίσταται σε σχέση με τα φαινόμενα που ταξινομούνται σ' αυτόν, οδηγεί και στην προτερότητά του έναντι των τελευταίων. Εξ ου και το συμπέρασμα του δεύτερου επιχειρήματος σχετικά με αυτόν: «Θεωρείται λοιπόν ως ο όρος της δυνατότητας των φαινομένων και όχι ως καθορισμός εξαρτώμενος από αυτά».⁶¹⁴ Γι' αυτό και εν αναφορά προς τα αντικείμενα που βρίσκονται σ' αυτόν, ο χώρος παριστάνεται ως κοινό υπόστρωμα.⁶¹⁵ Δικαιολογημένα ο Julius Ebbinghaus θα συμπεράνει ότι η παράσταση του χώρου είναι αναγκαία: «επειδή η ύπαρξη και η ανυπαρξία του για μας δεν είναι εναρμονισμένες στην ενότητα μιας και της αυτής δυνατότητας του αντικείμενου».⁶¹⁶ Αυτό σημαίνει ότι κατά τη δυνατότητά του να παρίσταται ο χώρος είναι ανεξάρτητος από τις παραστάσεις των εξωτερικών αντικειμένων, που καθίστανται πρωτίστως δυνατά μέσω της υποκείμενης παράστασης του χώρου.⁶¹⁷ Εξ αυτού ακριβώς του λόγου έχουμε και την τάση να τον υποστασιοποιούμε: «[...], επειδή αυτός καθιστά πρωταρχικώς δυνατά όλα τα σχήματα, που είναι αποκλειστικά διαφορετικοί περιορισμοί του ιδίου, μολονότι είναι μόνο μια αρχή της αισθητικότητας, παρ' όλ' αυτά ακριβώς γι' αυτό ελαμβάνεται ως ένα οπωσδήποτε αναγκαίο αφ' εαυτού υπάρχον κάτι και ως ένα a priori αφ' εαυτού δεδομένο αντικείμενο, [...]».⁶¹⁸

Ωστόσο, το ερώτημα επανατίθεται με μεγαλύτερη έμφαση: υπό ποία έννοια, άραγε, η αδυναμία παράστασης (και όχι νοήσεως) της ανυπαρξίας του χώρου σηματοδοτεί και την παράσταση της ύπαρξης του κενού χώρου; Θα μπορούσαμε να πούμε «υπό καμμία απολύτως». Θα πρέπει να αντιληφθούμε ότι ο Kant δεν κάνει λόγο για δυνατότητα παράστασης του κενού χώρου, αλλά για αδυναμία παράστασης της έλλειψης του χώρου εν γένει. Γι' αυτό και το γεγονός της αδυναμίας παράστασης της ανυπαρξίας του δεν οδηγεί ipso facto και στη δυνατότητα παράστασης του κενού χώρου. Αντιθέτως μάλιστα, σηματοδοτεί τη μεθοδολογική αυθυπαρξία της εν λόγω παράστασης, ως αναγκαίου

⁶¹⁴ KrV A 24/B 38-39.

⁶¹⁵ KrV B 606/A 578: «Gemeinschaftliches Substrat[um]». Πρβλ. και Kant: AA IV, *Prolegomena*, § 38, σελ. 322: «Η απλή γενική μορφή της εποπτείας, η οποία ονομάζεται χώρος, είναι [...] το υπόστρωμα όλων των προσδιορισμένων σε ιδιαίτερα αντικείμενα εποπτειών και σ' αυτό βρίσκεται [...] ο όρος της δυνατότητας και πολλαπλότητας των τελευταίων».

⁶¹⁶ Ebbinghaus, *Kants Lehre von der Anschauung a priori*, όπ.α., σελ. 51. Βλ. και Rameil, όπ.α., σελ. 65.

⁶¹⁷ Βλ. Rameil, όπ.α., σελ. 65.

⁶¹⁸ Βλ. και KrV B 647/A 619. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Βλ. και τρίτο επιχειρήμα, KrV B 39/A 25: «Είναι ουσιαστικά ενιαίος, [και] το πολλαπλό που ενυπάρχει σ' αυτόν συνεπώς και η καθολική έννοια των χώρων εν γένει στηρίζεται αποκλειστικά σε περιορισμούς». Δηλαδή, ως αρχή της αισθητικότητας, που καθιστά πρωταρχικώς δυνατά όλα τα σχήματα, ο χώρος είναι μια a priori παράσταση, που υπόκειται κατ' ανάγκη ως βάση στα εξωτερικά φαινόμενα.

υποβάθρου γνωσιακής προσέγγισης των αντικειμένων. Προβαίνοντας δηλαδή στη λογική διαδικασία αφαιρέσεως και αίροντας σε μια νοητή στιγμή το περιεχόμενο των αντικειμένων, εστιάζουμε το γνωσιολογικό ενδιαφέρον αποκλειστικά και μόνο στη μορφή. Και η τελευταία δεν μπορεί παρά να δίδεται και να επιβάλλεται στα αντικείμενα από το υποκείμενο. Κάτι ανάλογο, εξάλλου, διαπιστώσαμε και στο πρώτο χωρικό επιχείρημα· κι εκεί δηλαδή ο χώρος δεν προηγείται πραγματικά των εμπειρικών αντικειμένων, ώστε στη συνέχεια να προστίθενται τα φαινόμενα που ακολουθούν, αλλά αφαιρείται λογικά από αυτά. Θα πρέπει να κατανοηθεί ότι δεν πρόκειται για άθροισμα του κενού χώρου με το αντικείμενο που οδηγεί στο φαινόμενο, αλλά για μια λογική διαδικασία αφαιρέσεως των αντικειμένων από τον χώρο, ώστε η παράστασή του να εμφανίζεται ως αναγκαία προϋπόθεση γνωσιακής τους προσπέλασης. Έτσι, ολοκληρωμένο το πρώτο σκέλος της δεύτερης φράσης θα μπορούσε να συμπληρωθεί και διατυπωθεί ως εξής: «προκειμένου να γνωρίσουμε τα αντικείμενα που βρίσκονται στον χώρο, δεν μπορούμε να σχηματίσουμε ποτέ παράσταση ότι δεν υπάρχει χώρος».⁶¹⁹ Υπ' αυτή την έννοια, ο χώρος αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση γνώσης των φαινομένων. Εάν όμως είναι αναγκαίος για τη γνώση των αντικειμένων, τότε κάθε φορά που εμφανίζονται τα αντικείμενα, θα εμφανίζονται προφανώς μέσα στον χώρο. Γι' αυτό και η εμφάνιση του αντικειμένου οδηγεί ταυτόχρονα και στην αντίστοιχη του χώρου, γεγονός βέβαια που έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς έτσι, όχι μόνο η παράσταση του χώρου δεν (φαίνεται να) προηγείται τελικά των αντικειμένων, αλλά ακριβώς αντίθετα, προέρχεται από αυτά. Με συμπερασματικό τρόπο: η μεθοδολογική αναγκαιότητα προσεμφανίσεώς του υποδηλώνει την προ-έλευσή⁶²⁰ του, ως προτερότητα, έναντι των αντικειμένων, η εμπραγματολογική αναγκαιότητα συνεμφανίσεώς του με τα αντικείμενα σηματοδοτεί την προέλευσή⁶²¹ του από αυτά.⁶²² Στην πρώτη περίπτωση, έχουμε την έλευσή του *προ* (των αντικειμένων), στη δεύτερη την προέλευσή του *από* (τα αντικείμενα).

Έτσι, στα δύο πρώτα επιχειρήματα ο Kant αποπειράται να αποδείξει ότι η

⁶¹⁹ Και αντιστρόφως: «δεν μπορούμε ποτέ να σχηματίσουμε παράσταση ότι δεν υπάρχει χώρος, *προκειμένου να γνωρίσουμε τα αντικείμενα που βρίσκονται σ' αυτόν*».

⁶²⁰ Με *παύλα*, έχει σημασία: εδώ δηλώνεται η ύπαρξη του χώρου *πριν* από τα αντικείμενα, που έπονται. Πρόκειται για την *έλευσή του προ* των αντικειμένων.

⁶²¹ *Χωρίς* παύλα, έχει σημασία: εδώ δεν πρόκειται για την προϋπαρξη του χώρου, αλλά για την *συνύπαρξή* του με τα αντικείμενα, από τα οποία φαίνεται πλέον ότι προέρχεται.

⁶²² Εδώ ακριβώς εστιάζεται και το νόημα του ευφυνούς συλλογισμού του Maass, για τον οποίο βλ. παραπάνω, στον παρόν κεφάλαιο, υποενότητα Δ., *Πρώτο χωρικό επιχείρημα: η μη εμπειρικότητας του χώρου*, σελ. 149 (υποσ. 539), 150 (υποσ. 540, 541) και 151 (υποσ. 543, 544, 545 για τις επικρίσεις που μπορεί να επισύρει η επιχειρηματολογία του).

παράσταση του χώρου υπόκειται ως αναγκαστικό υπόβαθρο στα φαινόμενα και γι' αυτό είναι *a priori*. Υπ' αυτό το πρίσμα όμως, χώρος και χρόνος εμφανίζουν τον χαρακτήρα μιας καθολικής οντότητας. Πρόκειται για ευλογοφανή άποψη, που όμως εγείρει τη γνωσιολογική υποψία θεωρήσεως του χώρου ως *κοινού* χαρακτηριστικού, ως δεδομένου που ισχύει για όλες τις περιπτώσεις μιας εμπειρικά επαληθεύσιμης χωρικότητας· υπ' αυτό το πρίσμα, όμως φαίνεται να υποδηλώνει την ύπαρξη μιας καθολικής έννοιας,⁶²³ το γενικό περιεχόμενο της οποίας περιέχει τον συσχετισμό των πραγμάτων εν γένει.⁶²⁴ Με τον τρόπο αυτόν όμως δίνεται η εντύπωση ότι χώρος και χρόνος, ως καθολικότητες, αποτελούν τελικά έννοιες. Ο Kant θα απορρίψει κατηγορηματικά την άποψη αυτή, αποσκοπώντας να αποδείξει με τα επιχειρήματα που ακολουθούν ότι η πρωταρχική παράσταση του χώρου δεν αποτελεί καθολική έννοια, αλλά *a priori* εποπτεία. Μόνο που εδώ δεν πρόκειται για τη γνωσιοθεωρητική πρωταρχή της επίμαχης παράστασης, όπως συμβαίνει στα δύο πρώτα επιχειρήματα, αλλά για τον εννοιολογικό ή εποπτικό τρόπο παρουσίας της. Στο τελευταίο μάλιστα επιχείρημα, θα προστεθεί επιπλέον και το χαρακτηριστικό της απειρότητας του χώρου, που κατ' αρχάς συνηγορεί υπέρ του εποπτικού χαρακτήρα της παράστασής του. Ακολουθώντας τον Tetens,⁶²⁵ μπορούμε να συνοψίσουμε το παρόν επιχείρημα με τον ακόλουθο τρόπο: α) Ενώ είναι δυνατό να απομακρύνουμε από την εποπτική μας παράσταση όλα τα αντικείμενα, τον χώρο, αντίθετα, ως ολότητα των τόπων, όπου βρίσκονται αυτά,

⁶²³ Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε από τον Peter Baumanns, *Anschauung, Raum und Zeit bei Kant*, στο συλλογικό έργο –για τα 200 χρόνια από την πρώτη έκδοση της *Κριτικής του καθαρού Λόγου– Beiträge zur Kritik der reinen Vernunft 1781 * 1981*, Herausgegeben von Ingeborg Heidemann und Wolfgang Ritzel, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1981, σελ. 69-125. Κατά τον συγγραφέα, ό.π., σελ. 101, το παρόν επιχείρημα, όπως συμβαίνει και στο αντίστοιχο πρώτο, προσφέρει μια απόδειξη περί της φύσεως του χώρου ως *καθαρής* έννοιας υπό το νόημα της *μορφολογικής εποπτείας*. Πρόκειται για ενδιαφέρουσα άποψη, θεμελιωμένη, όχι μόνο στην καντιανή διατύπωση, που αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο του μη άμεσου αποκλεισμού της εννοιολογικής φύσης της παράστασης του χώρου (εκ της μη εμπειρικότητας του χώρου δεν έπεται και ο αποκλεισμός του εννοιολογικού του χαρακτήρα), αλλά και στην εναλλακτική χρήση των όρων «έννοια» και «εποπτεία», ως υπαγόμενων στο γένος της «παράστασης». Εάν η *promiscue* χρήση των επίμαχων όρων οδηγεί και στη σημασιολογική τους εξομίωση (πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 158), τότε η παράσταση του χώρου θα μπορούσε κάλλιστα να ειληφθεί, όχι μόνο ως καθαρή εποπτεία αλλά και ως καθαρή έννοια. Όσο κι αν η τελευταία άποψη φαίνεται κατ' ουσίαν να εκμαιεύει την αποδοχή του εννοιολογικού χαρακτήρα του χώρου, δεν παύει να βασίζεται σε χωρία του ίδιου του Kant (βλ. τον τίτλο της § 2 της Υπερβατολογικής Αισθητικής: «Μεταφυσική έκθεση της έννοιας του χώρου», αυτόν της § 4: «Μεταφυσική έκθεση της έννοιας του χρόνου»), την § 39 των *Προλεγόμενων*, «Διάκριση των στοιχειωδών εννοιών της αισθητικότητας από τις αντίστοιχες της διανοίας»). (Η πλάγια γραφή στις φράσεις του Kant, επιλογή του γράφοντος).

⁶²⁴ *KrV* B 39. Πρβλ. και Unruh, ό.π., σελ. 189, 190.

⁶²⁵ Ό.π., σελ. 54.

εξακολουθούμε να τον παριστάνουμε ή τουλάχιστον να τον νοούμε. β) Είναι αδύνατο συνεπώς να εξοβελίσουμε από την παράστασή μας τον κενό χώρο, χωρίς ταυτόχρονα να εκμηδενίσουμε και την αντίστοιχη εν γένει εποπτεία. γ) Οτιδήποτε όμως δεν μπορεί να απομακρυνθεί, χωρίς παράλληλο εξοβελισμό της εποπτείας, προηγείται κατ' ανάγκη αυτής και υπόκειται a priori ως βάση. Κατά συνέπεια, δ) Η εποπτεία ή η εποπτική παράσταση του κενού χώρου υπόκειται ως αναγκαία βάση στην εποπτεία ή εποπτική παράσταση οποιουδήποτε υλικού αντικειμένου.

Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί, ότι η παρουσίαση των καντιανών περί χώρου επιχειρημάτων δεν είναι τελικά και τόσο ευκρινής, ούτε μπορεί εύκολα να προβεί κανείς σε διαχωρισμό της μιας όψεως από την άλλη, όπως ενδεχομένως υποδηλώνει η απαρίθμηση του φιλοσόφου. Γι' αυτό και οι αναπτύξεις στα ελάχιστοτε επιχειρήματα παρουσιάζονται ενίοτε ως ιδιαίτερα επισφαλείς.⁶²⁶

ΣΤ. Τρίτο χωρικό επιχείρημα: εποπτεία και έννοια

«Ο χώρος δεν είναι [...] γενική⁶²⁷ ή όπως λένε, καθολική έννοια σχέσεων των πραγμάτων εν γένει, αλλά καθαρή εποπτεία. Διότι, πρώτον, μπορεί κανείς να παραστήσει μόνο έναν ενικό χώρο, και όταν κάποιος κάνει λόγο για πολλούς χώρους, εννοεί μ' αυτό

⁶²⁶ Βλ. Dilger, ό.π., σελ. 9.

⁶²⁷ «Λογική» (έννοια) θα γράψει ο Γιανναράς, Τόμος Α', τεύχος Ι, σελ. 112, «συλλογική» ο Καλογερόπουλος, *Θεωρία του χώρου*, ό.π., σελ. 66 ή διασκευτική, αναστοχαστική, διαστοχαστική (reflektierter), όπως θα σημειώσει ο φιλόσοφος στη *Λογική* του, Kant: AA IX, *Logik, Ein Handbuch zu Vorlesungen*, § 1, σελ. 91. Βλ. επίσης και Kant, *Schriften zur Metaphysik und Logik* 2, Werkausgabe, Band VI, Herausgegeben von Wilhelm Weischedel, Suhrkamp (tw), 1958, σελ. 521: «Όλες οι γνώσεις, δηλαδή οι ενσυνείδητες παραστάσεις που αναφέρονται σ' ένα αντικείμενο, είναι ή εποπτείες ή έννοιες. Η εποπτεία είναι ατομική παράσταση [ενική παράσταση-repraesentatio singularis], η έννοια καθολική (γενική) [διά κοινών γνωρισμάτων παράσταση-repraesentatio per notas communes] ή διαστοχαστική παράσταση [παράσταση διατρέχουσα-repraesentatio discursiva]». Βλ. επίσης και *KrV* A 320/B 377. Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ο όρος «διατρέχουσα» (έννοια), αφού κατ' ουσίαν πρόκειται για έννοια, που «διατρέχει» τελικά τα διάφορα αντικείμενα, στα οποία και συναντάται ως χαρακτηριστικό τους στοιχείο, ως κοινό γνώρισμα, απαντά δηλαδή σε πολλά διαφορετικά αντικείμενα. Πρόκειται για την *ενότητα* στα πολλά, για το *ένα*, το *κοινό* στοιχείο στην *πολλότητα*. Έτσι και ο χώρος, ως υποτιθέμενη έννοια, «διατρέχει» τα αντικείμενα, στα οποία και παρίσταται ως γνώρισμα. «Τρέχει» δηλαδή μέσω των αντικειμένων, εξ ου και ο χαρακτηρισμός της ως δια-τρέχουσας (dis-kursiv) έννοιας. Βλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π., σελ. 67, υποσ. 175. Την αντίθετη έννοια συνιστά η «εποπτειακή», «ενορατική» (intuitiv) έννοια, αυτή δηλαδή που αναφέρεται σε ένα και μοναδικό ατομικό αντικείμενο. Πρβλ. και πάλι *KrV* A 320/B 377.

μόνο τα τμήματα ενός και του αυτού μοναδικού χώρου. Τα εν λόγω τμήματα, επίσης, δεν μπορούν να προηγούνται του ενικού —και τα πάντα περιέχοντος— χώρου, σαν να ήταν συστατικά του μέρη (από τα οποία θα ήταν δυνατή η σύνθεσή του), αλλά μόνο να νοούνται εντός αυτού. Είναι ουσιαστικά ενιαίος, [και] το πολλαπλό που ενυπάρχει σ' αυτόν συνεπώς και η καθολική έννοια των χώρων εν γένει στηρίζεται αποκλειστικά σε περιορισμούς. Απ' αυτό συνάγεται ότι σε σχέση με όλες [τις έννοιες] που έχουμε γι' αυτόν υπόκειται ως βάση μια *a priori* εποπτεία (που δεν είναι εμπειρική). Έτσι όλες οι γεωμετρικές θεμελιώδεις αρχές, όπως π.χ., ότι σ' ένα τρίγωνο οι δύο πλευρές μαζί είναι μεγαλύτερες από την τρίτη, δεν συνάγονται ποτέ από τις γενικές έννοιες της γραμμής και του τριγώνου, αλλά από την εποπτεία και μάλιστα *a priori* με αποδεικτική βεβαιότητα». ⁶²⁸

Το εν λόγω επιχείρημα οδηγεί σ' ένα κρίσιμο ερώτημα: μπορεί, άραγε, η θεώρηση της παραστάσεως του χώρου ως *a priori* όρου ή θεμελίου της εξωτερικής εμπειρίας και των εξωτερικών φαινομένων, όπως αυτός εκτίθεται στα δύο πρώτα επιχειρήματα της μεταφυσικής έκθεσης, να οδηγήσει και στον χαρακτηρισμό του ως έννοιας ή εποπτείας; ⁶²⁹ Ο Kant, απ' την πλευρά του, επιχειρώντας ν' αποδείξει τον εποπτικό χαρακτήρα του χώρου, υποστηρίζει ότι ο τελευταίος δεν αποτελεί έννοια, αλλά εποπτεία. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγει διαχωρίζοντας τις ιδιότητες της παραστάσεως του χώρου από αυτές της έννοιας, οπότε οδηγείται εμμέσως στον αποδεικτέο στόχο. Αποδεχόμενος, εξάλλου, την *ex proprio* πλήρη διάζευξη μεταξύ «εποπτείας» και «έννοιας» ⁶³⁰ και το γεγονός της αδυναμίας χαρακτηρισμού των εν λόγω παραστάσεων ως εννοιών, συνάγει προφανώς και τη φύση τους ως εποπτειών. Είναι προφανές ότι η ευφυής καντιανή σκέψη οδηγεί στην εξ αντιδιαστολής λογική κατάληξη, καθώς από τη βεβαιότητα μιας αρνητικής διαπίστωσης συνάγεται και η βεβαιότητα μιας κατ' ανάγκη θετικής επισήμανσης. ⁶³¹ Τον σημαντικότερο όμως ρόλο φαίνεται να διαδραματίζει εδώ η ενιότητα και μοναδικότητα της παραστάσεως του χώρου· μολονότι διαφοροποιείται από τις κατ' αίσθηση αντιλήψεις, υποδηλώνοντας έτσι μια πιθανή εννοιολογική φύση, ο Kant δεν θα τον χαρακτηρίσει τελικά και ως έννοια είδους. ⁶³² Μια τέτοια έννοια έχει ορισμένη έκταση, υπό το εύρος της οποίας περιέχονται πολλά ατομικά δείγματα. Αντιθέτως, οι καθ' έκαστον χώροι και χρόνοι εμφανίζονται ως περιορισμοί του

⁶²⁸ *KrV* B 39/A 24-25.

⁶²⁹ Βλ. Rameil, *όπ.α.*, σελ. 65, 66.

⁶³⁰ Η γνωστή, και ίσως εσφαλμένη, εμμονή στην «αρχή της αντιστρεψιμότητας». Δεν θα μπορούσε ο χώρος να είναι *ιδέα* ή *σχήμα* ή οτιδήποτε άλλο και, πάντως, όχι εποπτεία; Βλ και παραπάνω, στο παρόν κεφάλαιο, παρ. Ε. *Πρώτο χωρικό επιχείρημα. Η μη εμπειρικότητα του χώρου*, σελ. 147, υποσ. 535.

⁶³¹ Πρβλ. και Dilger, *όπ.α.*, σελ. 9.

⁶³² Πρβλ. και Robert Reininger, *Kant, seine Anhänger und seine Gegner*, *όπ.α.*, σελ. 58.

ενός, μοναδικού και άπειρου χώρου. Σύμφωνα με τον Kant, η παράσταση, στην οποία αντιστοιχεί ένα μοναδικό αντικείμενο, δεν αποτελεί έννοια γένους (Gattungsbegriff), αλλά, ως ατομική, εμφανίζει τον χαρακτήρα της εποπτείας. Εκείνο συνεπώς που θα πρέπει να γίνει αντιληπτό στο σημείο αυτό είναι η διαφορά της σχέσεως των ατομικών χώρων και χρόνων προς τον καθολικό χώρο από αυτήν των παραστάσεων των ατομικών πραγμάτων προς την καθολική έννοια. Ο ατομικός χώρος αποτελεί πραγματικό τμήμα του ενιαίου και μοναδικού χώρου, κάτι που όμως δεν ισχύει στην περίπτωση της ατομικής παράστασης, αφού δεν αποτελεί τμήμα της καθολικής εννοίας. Έτσι, οι καθ' έκαστον χώροι και χρόνοι περιέχονται εντός του καθολικού χώρου και χρόνου, ενώ στην περίπτωση της γενικής έννοιας, οι καθ' έκαστον παραστάσεις, όχι μόνο δεν περιέχονται εντός αυτής, αλλά, αντίθετα μάλιστα, περιέχουν την καθολική έννοια. Ακόμα όμως κι αν υπερβεί κανείς την αντιστροφή της σχέσεως μεταξύ ειδους και γένους (αφού εδώ δεν προσβλέπουμε στη σχέση των παραστάσεων προς την καθολική έννοια, αλλά, αντιστρόφως, της καθολικής έννοιας προς τις παραστάσεις), προσκρούει και σε μια δεύτερη δυσχέρεια: μολονότι η γενική έννοια περιέχεται στις καθ' έκαστον ατομικές παραστάσεις, σε καμιά περίπτωση η περιέλευσή της δεν την καθιστά και ipso facto πραγματικό τμήμα αυτών, κάτι που συμβαίνει στην περίπτωση των ατομικών χώρων και χρόνων έναντι του καθολικού χώρου και χρόνου, αλλά αναδεικνύει απλώς την ιδιότητά της ως κοινού χαρακτηριστικού των καθ' έκαστον παραστάσεων, στις οποίες μπορεί να περιέχεται μόνο ως λογικό και όχι ως πραγματικό τμήμα αυτών.⁶³³ Εάν όμως η καθολική έννοια δεν περιέχεται στην ατομική παράσταση ως πραγματικό τμήμα, διερωτάται κανείς μήπως ισχύει το αντίστροφο. Περιέχεται δηλαδή η ατομική παράσταση στην καθολική έννοια; Δεν είναι δύσκολη απάντηση: Ασφαλώς και δεν περιέχεται, διότι η γενική έννοια αποτελεί νοητικό κατασκευάσμα, προερχόμενο κατ' αφίρεση από τα καθ' έκαστον πράγματα· γι' αυτό και οι ατομικές παραστάσεις τίθενται υπό αυτήν. Έτσι, η καθολική έννοια περιέχεται νοητικώς μέσα στις παραστάσεις των ατομικών πραγμάτων, οι τελευταίες όμως βρίσκονται υπό την καθολική έννοια. Εξ ου και η περιεχομενική λιτότης της καθολικής έννοιας, ως γενικής, έναντι της αντιστοίχου της ατομικής παράστασης, ως ειδικής.

Είναι προφανές ότι η ουσία του προβλήματος έγκειται στη δυνατότητα αποδόσεως του καθολικού σε πλήθος ατομικών περιπτώσεων, στην εφαρμογή της καθολικότητας επί της εκάστοτε ατομικότητας. Εξ ου και η αδυναμία εξομίωσης του περιεχομένου της γενικής έννοιας με το περιεχόμενο της ατομικής παράστασης. Η πρώτη περιέχει τόσα στοιχεία, όσα χρειάζονται, περιοριζόμενη στα απολύτως αναγκαία, στο minimum των στοιχείων που

⁶³³ Βλ. και Reininger, ό.π.α., σελ. 58.

απαιτούνται, για να καταστεί δυνατή η γνώση της ατομικής έννοιας. Από το σύνολο των εν λόγω στοιχείων αναγνωρίζεται και η ατομική παράσταση, που περιέχει επιπλέον και τα δικά της προσδιοριστικά στοιχεία. Έτσι εξηγείται και η περιεχομενική ένδειξη της καθολικότητας έναντι της κατά περιεχόμενο πλουσιότερης ατομικότητας. Στην βαθύτερη κατανόηση των προηγούμενων συμβάλλει και το ερώτημα περί της ουσίας του δένδρου· τελικά τι είναι «δένδρο»; Ένας ξύλινος κορμός με κλαδιά, ριζωμένος στο έδαφος.⁶³⁴ Είναι προφανές ότι η επίμαχη έννοια «δένδρο» περιέχεται ως γενική έννοια, ως κατηγορούμενο στην αχλαδιά, στη λεμονιά, στην πορτοκαλιά και βέβαια σε οποιοδήποτε άλλο δένδρο. Όμως, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ το αντίστροφο ερώτημα: εάν η πορτοκαλιά είναι δένδρο, είναι άραγε το δένδρο πορτοκαλιά; Αντιλαμβάνεται κανείς ότι το ζήτημα αφορά την περιεχομενική διαφοροποίηση μεταξύ καθολικής έννοιας και ατομικής παράστασης. Εάν η τελευταία περιέχει τη γενική έννοια (η πορτοκαλιά είναι όντως δένδρο), τότε περιλαμβάνει, ως πλουσιότερη κατά περιεχόμενο, τόσο την έννοια του δένδρου, όσο και τα δικά της ατομικά γνωρίσματα. Αντίθετα, η γενική έννοια περιέχει μόνο τα δικά της χαρακτηριστικά, την καθολικότητα δηλαδή, από την οποία ασφαλώς απουσιάζουν τα στοιχεία της ατομικότητας. Με απλά λόγια: το είδος περιέχει το γένος, το γένος δεν περιέχει το είδος. Η πορτοκαλιά (είδος) είναι δένδρο (γένος), το δένδρο όμως (γένος) δεν είναι πορτοκαλιά (είδος). Σε αντίθετη περίπτωση, ούτε η αχλαδιά ούτε η λεμονιά θα ήταν δένδρα, καθώς θα υπήρχε μία αχλαδιά, μία λεμονιά και μία πορτοκαλιά και, όλως περιέργως, ένα μόνο δένδρο, η πορτοκαλιά. Και κανείς μάλιστα δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι η αχλαδιά και η λεμονιά αποτελούν τμήματα της έννοιας του δένδρου, όπως ισχύει για τα τμήματα του χώρου και του χρόνου έναντι του καθολικού χωροχρόνου. Επειδή όμως η ύπαρξη τριών δένδρων δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, η έννοια «δένδρο» δεν μπορεί να ταυτίζεται με την πορτοκαλιά.

Έτσι, η ουσία του καντιανού επιχειρήματος έγκειται στην αδυναμία χαρακτηρισμού του χώρου ως καθολικής έννοιας, που θα είχε διαφορετικό περιεχόμενο από την ατομική παράσταση, και συνεπώς στην περιεχομενική εξομίωσή του με τους ατομικούς χώρους, που σχηματίζονται κατ' αποκοπήν του ενός και μοναδικού καθολικού χώρου. Δηλαδή, τόσο ο ατομικός όσο και ο καθολικός χώρος έχουν την ίδια ακριβώς ποιότητα περιεχομένου.⁶³⁵ Γι'

⁶³⁴ Αναλυτικότερα: πολυετές ξυλώδες φυτό, που συνηθέστερα αναπτύσσεται από έναν αυτοστηριζόμενο κορμό, όπου στη συνέχεια (όχι όμως και απαραίτητως) διακλαδίζεται.

⁶³⁵ Πρβλ. Kuno Fischer, 2 Auflage, σελ. 321 επ., 3 Auflage, σελ. 331. «Ο καθολικός χώρος δεν "συμπεριφέρεται" έναντι των κατ' ιδίαν χώρων ως ο κατά περιεχόμενο ενδεέστερος, όπως αυτό συμβαίνει κατά κανόνα στην περίπτωση μιας καθολικής έννοιας έναντι των υπαγομένων σ' αυτήν ειδών [...], πολύ περισσότερο ο χώρος εν γένει έχει [...] το ίδιο πλούσιο περιεχόμενο, όπως το ατομικώς προσδιορισμένο χωρικό τμήμα.

αυτό και η αντιστοιχία μεταξύ του χώρου και ατομικών χώρων είναι κατ' ανάγκη *αμφίδρομη* και όχι *μονόδρομη*, όπως συμβαίνει στη σχέση μεταξύ γενικής έννοιας και είδους· εάν ο ατομικός χώρος είναι ούτως ή άλλως χώρος,⁶³⁶ τότε και ο καθολικός χώρος είναι εξίσου χώρος. Αντιθέτως στην περίπτωση της έννοιας, μπορεί η ατομική παράσταση να είναι και καθολική (η πορτοκαλιά *είναι* προφανώς δένδρο), όμως η καθολική παράσταση δεν είναι ατομική (το δένδρο *δεν* είναι οπωσδήποτε πορτοκαλιά).⁶³⁷ Εξ ου και η περαιτέρω γνωσιολογική συνέπεια: εάν οι ατομικοί χώροι και χρόνοι *εντάσσονται*, ως πραγματικά τμήματα, στον καθολικό χώρο και χρόνο, *περιέχονται* δηλαδή σ' αυτόν, οι παραστάσεις των καθ' έναστων αντικειμένων δεν *εντάσσονται* στη γενική έννοια, αλλά *τάσσονται υπό* αυτήν.⁶³⁸ Ήδη στη *Dissertatio*, ο Kant θα γράψει χαρακτηριστικά: «Η καθαρή [...] (ανθρώπινη) εποπτεία δεν είναι καθολική ή λογική έννοια, υπό την οποία, αλλά ατομική, εντός της οποίας

[...] ο χώρος δεν περιέχεται στους κατ' ιδίαν χώρους ως καθολικό τους γνώρισμα με τέτοιο τρόπο ώστε αυτοί, ως εξειδικευμένα είδη, [...], να έχουν ορισμένα ατομικοποιημένα χαρακτηριστικά, και συνεπώς να είναι πλουσιότεροι κατά περιεχόμενο».

⁶³⁶ Σωστά ο γερμανός φιλόσοφος και πρωτοπόρος της εμπειρικής ψυχολογίας Dietrich Tiedemann, *Hessische Beiträge*, 1785, σελ. 125, θα τονίσει: «Δεν υπάρχουν εξειδικευμένοι διαφορετικοί χώροι. Κάθε ιδιαίτερος χώρος είναι χώρος εν γένει». (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 213).

⁶³⁷ Ευφύως ο γερμανός ουμανιστής Christian Gottfried Schütz θα χρωματίσει το γνωσιολογικό τοπίο, διευκρινίζοντας στην *Allgemeine Literatur-Zeitung*, dritter Band, Numero 164, Donnerstags, den 14ten Julius 1785, σελ. 53: «Υπό την καθολική έννοια του χρώματος "περιέχονται" πολλά χρώματα, δεν είναι όμως απλώς μέρη ενός ουσιωδώς μοναδικού χρώματος». Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 213. Το κόκκινο είναι οπωσδήποτε χρώμα, *το χρώμα όμως δεν είναι* κατ' ανάγκη *κόκκινο*. Κατά παραλληλισμό για άλλη μια φορά: η πορτοκαλιά είναι οπωσδήποτε δένδρο, *το δένδρο όμως δεν είναι* κατ' ανάγκη *πορτοκαλιά*.

⁶³⁸ Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 212, στην περίπτωση του χώρου πρόκειται για το «*εντός* του οποίου», στην περίπτωση της έννοιας για το «*υπό* το οποίο» («Es handelt sich [...] um ein *Worin*, nicht um ein *Worumten*). Ο ίδιος ο Kant, εξάλλου, θα τονίσει χαρακτηριστικά: «Η διατρέχουσα καθολικότης (*ενότης* στα πολλά) πρέπει να διακρίνεται από την εποπτική (καθολικότητα) (*πολλότητα* στο Ένα)». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Διευκρινίζοντας περαιτέρω τη σκέψη του Kant, ο Kuno Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Gedächtnis-Ausgabe, Vierter Band, *Immanuel Kant und seine Lehre*, Erster Teil, *Entstehung und Grundlegung der kritischen Philosophie*, sechste Auflage, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1928, σελ. 392 θα γράψει: «Εάν αυτές οι παραστάσεις (χώρος και χρόνος) θεωρηθούν έννοιες γένους, τότε ο χώρος πρέπει να "συμπεριφέρεται" προς τους διαφορετικούς χώρους, [...], όπως η έννοια γένους "άνθρωπος" ["συμπεριφέρεται"] προς τα διαφορετικά είδη ανθρώπου και τα άτομα. Τότε πρέπει ο χώρος να είναι το κοινό γνώρισμα όλων των διαφορετικών χώρων, [...]. Η έννοια γένους "άνθρωπος" περιέχει τα διαφορετικά είδη ανθρώπων και τα άτομα όχι εντός αυτής, αλλά υπό αυτήν. Με τον χώρο και τον χρόνο [το πράγμα] "συμπεριφέρεται" αντίστροφα: περιλαμβάνουν τους χώρους και χρόνους, όσοι και να υπάρχουν απ' αυτούς, όχι υπό αυτούς, αλλά εντός αυτών. Γι' αυτό αυτοί δεν είναι έννοιες».

νοεί κανείς οποιαδήποτε αισθήματα, [...].⁶³⁹ Αργότερα θα επισημάνει για τον χώρο: «Η έννοια του χώρου είναι ατομική παράσταση, περιλαμβάνει τα πάντα εντός αυτής, όχι αφηρημένη και κοινή έννοια περιέχουσα (τα πάντα)⁶⁴⁰ υπό αυτήν». ⁶⁴¹ Περιέργως, όμως, την ανωτέρω επιτυχή διάκριση της *Dissertatio* δεν θα επαναλάβει ο φιλόσοφος στην Α' έκδοση της *KrA*, ενώ αντίθετα, στην Β' θα μιλήσει γι' αυτήν στο τελευταίο επιχείρημα, με στόχο την απόδειξη της απειρότητας του χώρου ως μεγέθους.⁶⁴²

Με γνώμονα τις παραπάνω σκέψεις και ακολουθώντας τον *Vaihinger*, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η σχέση της γενικής έννοιας προς τις ατομικές παραστάσεις των ατομικών πραγμάτων παρουσιάζει δύο όψεις: είτε προϋποτίθενται οι καθ' έκαστον παραστάσεις, και κατόπιν αναζητείται η συμπεριφορά της καθολικής έννοιας προς αυτές, είτε, αντιστρόφως, προϋποτίθεται η καθολική έννοια και διερευνάται στη συνέχεια η σχέση των καθ' έκαστον πραγμάτων προς αυτήν.⁶⁴³ Εάν προϋποθέσει κανείς τις ατομικές παραστάσεις, η γενική έννοια περιέχεται, ως κοινό χαρακτηριστικό, εντός αυτών, απαντά δηλαδή ως τμηματική έννοια σε όλες τις ατομικές παραστάσεις, στις οποίες περιέχεται, ως κοινό συστατικό τους γνώρισμα.⁶⁴⁴ Εάν, αντίθετα, προτάξουμε τη γενική έννοια, τότε οι καθ' έκαστον παραστάσεις των εκάστοτε αντικειμένων βρίσκονται *υπό* αυτήν και όχι *εντός* αυτής. Γι' αυτό και δεν αποτελούν κοινό χαρακτηριστικό της. Εύλογα συνεπώς ο *Kant* θα γράψει στη *Λογική* του: «Όπως ακριβώς για έναν λόγο λέγει κάποιος ότι περιέχει υπό αυτόν την ακολουθία: έτσι μπορεί κανείς επίσης να πει για την έννοια ότι αυτή, ως γνωσιακός λόγος, περιέχει υπό αυτήν όλα τα πράγματα, από τα οποία αφαιρέθηκε· για παράδειγμα η έννοια "μέταλλο" [ενν: περιέχει υπό αυτήν] τον χρυσό, το ασήμι, τον χαλκό κ.α.. Επειδή κάθε έννοια, ως καθολικώς ισχύουσα παράσταση, περιέχει αυτό που είναι κοινό σε περισσότερες παραστάσεις για διαφορετικά

⁶³⁹ *Kant*: AA II, *Dissertatio*, § 12, σελ. 397. [H () του *Kant*].

⁶⁴⁰ H () του γράφοντος.

⁶⁴¹ *Kant*: AA II, *Dissertatio*, § 15, *de spatio*, σελ. 402.

⁶⁴² Πρβλ. και *Vaihinger*, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 214.

⁶⁴³ Βλ. *Vaihinger*, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 240.

⁶⁴⁴ Ένα εύλωτο παράδειγμα, για τη σαφέστερη κατανόηση των ανωτέρω, παραθέτει ο οξυδερκής κριτικός της καντιανής φιλοσοφίας Georg Albert Samuel Mellin, *Encyclopädisches Wörterbuch der kritischen Philosophie*, 1794, VI, σελ. 279: «Κάθε έννοια, π.χ. η έννοια "μέταλλο", περιέχεται στην παράσταση των πραγμάτων, ως τμηματική έννοια [...]. Το ασήμι, για παράδειγμα, είναι ένα τέλειο μέταλλο λευικού χρώματος και όμορφης λάμψης. Εδώ έχουμε τις τμηματικές έννοιες μέταλλο, χρώμα, λάμψη, τέλειο, λευκό, όμορφο. Ανάμεσά τους βρίσκεται επίσης η τμηματική έννοια "μέταλλο"». Πρβλ. και *Vaihinger*, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 240. Με απλά λόγια: η γενική έννοια «μέταλλο» ανήκει στο περιεχόμενο των ατομικών εννοιών «ασήμι», «χρυσός», «χαλκός» κ.λπ. ως τμηματική έννοια και συνεπώς περιέχεται σ' αυτές, καθώς το ασήμι, ο χρυσός και ο χαλκός είναι προφανώς μέταλλα.

πράγματα· έτσι όλα τα πράγματα μπορούν, καθόσον περιέχονται υπό αυτήν [ενν: την έννοια] να αναπαρίστανται διαμέσου αυτής. Και αυτό ακριβώς συνιστά τη χρησιμότητα μιας έννοιας». ⁶⁴⁵

Θα πρέπει πάντως να επσημάνουμε ότι οι καντιανοί καθορισμοί ακολουθούν την παραδοσιακή Λογική, σύμφωνα με την οποία στην παράσταση ενός πράγματος αντιστοιχεί η εποπτεία ως μοναδική παράσταση, ⁶⁴⁶ ενώ στην παράσταση του γένους αντιστοιχεί η έννοια ως κοινή παράσταση πολλών και διαφορετικών μεταξύ τους πραγμάτων. ⁶⁴⁷ Έτσι η εποπτεία, ως ατομική και συγκεκριμένη παράσταση, αναδύεται μέσω της ατομικότητας του πράγματος, αντίθετα η έννοια, ως καθολική και αφηρημένη παράσταση, αναφέρεται πάντοτε σε περισσότερα αντικείμενα. Είναι προφανές ότι, ως σύνολο αφηρημένων χαρακτηριστικών, το γένος εντοπίζεται σε πολλά καθ' έκαστον πράγματα. Γι' αυτό και μέσω της καθολικής εφαρμογής της, η έννοια ισχύει για απροσδιόριστο αριθμό ατομικών περιπτώσεων, για άπειρο πλήθος διαφορετικών δυνατών παραστάσεων. ⁶⁴⁸ Εξ ου και η ένδεια του περιεχομένου αυτής έναντι των ατομικών περιπτώσεων, στις οποίες αναφέρεται. Αντίθετα, οι τελευταίες, ως ατομικώς καθορισμένες, περιέχουν περισσότερες ιδιότητες από την καθολική έννοια. Εξ ου και η περιεχομενική πληρότης της ατομικότητας έναντι της καθολικότητας. ⁶⁴⁹ Υπ' αυτό το πρίσμα, το ζήτημα θα μπορούσε να τεθεί ως εξής: εάν μπορεί όντως να αποδειχθεί ότι η παράσταση του χώρου και του χρόνου αναφέρεται σε κάτι μοναδικό και ενικό, τότε δεν μπορεί να συνιστά λογική ή καθολική έννοια.

Θα περιορισθούμε στην παρουσίαση των αναπτύξεων για τον χώρο, καθώς οι αντίστοιχες για τον χρόνο είναι ούτως ή άλλως ανάλογες. Αναφερόμενος στον χρόνο, ο φιλόσοφος προσφέρει το απόσπασμα μιας απόδειξης, επιχειρώντας να καλύψει το σχετικό έλλειμμα με διευκρινίσεις, που παραθέτει στη μεταφυσική έκθεση, μολονότι ανήκουν μάλλον

⁶⁴⁵ Kant: AA IX, *Logik*, § 8, σελ. 96.

⁶⁴⁶ *Repraesentatio singularis*.

⁶⁴⁷ *Repraesentatio per notas communis*, KrV A 320/B 377: «Αυτή [ενν: η γνώση] είναι είτε *εποπτεία* είτε *έννοια* (*intuitus* vel *conceptus*). Εκείνη αναφέρεται άμεσα στο αντικείμενο και είναι ατομική, αυτή εδώ έμμεσα μέσω ενός χαρακτηριστικού γνωρίσματος, που μπορεί να είναι κοινό σε περισσότερα πράγματα».

⁶⁴⁸ KrV B 40.

⁶⁴⁹ Δικαιολογημένα ο ανώνυμος συγγραφέας των *Hauptmomente der kritischen Philosophie, Vorlesungen*, Münster 1803, σελ. 89, θα γράψει σχετικά: «Καθολικές ή διατρέχουσες έννοιες συναντώνται [...] σε κάθε ιδιαίτερο αντικείμενο [...] Αντίθετα, το ατομικό με όλη του την πολλαπλότητα δεν ταιριάζει στην καθολική έννοια. Περιέχει περισσότερα απ' ό,τι μπορεί να χωρέσει η καθολική έννοια. Στην περίπτωση του χώρου, όμως, ως καθαρής εποπτείας, (τα πράγματα) είναι εντελώς διαφορετικά. Ο καθολικός χώρος δεν περιέχεται καθόλου σε κάθε ατομικό χώρο, αλλά το ατομικό χωρικό τμήμα περιέχεται με όλη του την πολλαπλότητα στον καθολικό χώρο». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 215).

στην οικεία υπερβατολογική.⁶⁵⁰ Ακόμα όμως και στο εν λόγω επιχείρημα, φαίνεται να παρεκκλίνει από τη μεθοδολογική του πορεία, προσπαθώντας να ενισχύσει τις απόψεις του με την προσθήκη μιας ανοίκειας προβληματικής. Ενώ σε σχέση με τον χρόνο επικαλείται την αδυναμία ταυτόχρονης εμφανίσεως διαφορετικών χρόνων, στην περίπτωση του χώρου θα προσφύγει σε θεμελιώδεις γεωμετρικές αρχές.⁶⁵¹ Πρόκειται για συνθετικές αρχές που δεν θα μπορούσαν να αντλούνται από έννοιες, αλλά μόνον από την εποπτεία.

Από την άλλη, στην αποδεικτική διαδικασία ο Kant θ' ακολουθήσει δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο, επιχειρεί να αποδείξει ότι η παράσταση του χώρου δεν αποτελεί αφηρημένη έννοια γένους, υπό το εύρος της οποίας εμπίπτουν πολλές ατομικές παραστάσεις χώρων· τελικά ο χώρος δεν αποτελεί κοινό γνώρισμα διαφορετικών χώρων, κάθε καθορισμένος χώρος αντίθετα συνιστά τμήμα του συνολικού χώρου. Αυτό σημαίνει ότι οι ατομικοί τμηματικοί χώροι δεν έχουν ατομικά χαρακτηριστικά, τα οποία δεν περιέχονται στον καθολικό χώρο, αλλά όλα τα τμήματα του χώρου είναι της ίδιας ακριβώς ποιότητας με την ολότητά του.⁶⁵² Έτσι, ο συνολικός χώρος δεν εμφανίζεται κατά περιεχόμενο ενδεέστερος από τον εκάστοτε προσδιορισμένο τμηματικό χώρο. Ακριβώς γι' αυτό, στο δεύτερο στάδιο, ο Kant επιχειρεί να τεκμηριώσει την αντίληψη ότι η παράσταση του χώρου δεν αποτελεί συνάθροισμα από ατομικές παραστάσεις των εκάστοτε τμηματικών χώρων.⁶⁵³ Ανεξάρτητα από την ύπαρξη των τμημάτων, που απαρτίζουν τον συνολικό χώρο, η ύπαρξη του χώρου δεν καθίσταται δυνατή μέσω αθροίσεως των εν λόγω τμημάτων, αντίθετα μάλιστα, τα χωρικά τμήματα μπορούν να νοούνται μόνο υπό την προϋπόθεση της θεωρήσεως του χώρου ως ολότητας.⁶⁵⁴ Υπ' αυτήν την έννοια, οι εκάστοτε τμηματικοί και διαφορετικοί χώροι παρουσιάζονται ως μη αυτοτελή τμήματα του ενιαίου και συνολικού χώρου: «Ο χώρος [...] δεν συνίσταται από απλά μέρη, αλλά από χώρους»⁶⁵⁵, ακόμα: «Ο χώρος [...] συνίσταται μόνο από χώρους, ο χρόνος από χρόνους. Σημεία και στιγμές είναι

⁶⁵⁰ Πρβλ. και Dilger, *ό.π.α.*, σελ. 9, 10.

⁶⁵¹ *KrV* A 25/B 39 και A 32/B 47. Πρβλ. και Dilger, *ό.π.α.*, σελ. 10.

⁶⁵² Πρβλ. και Dilger, *ό.π.α.*, σελ. 10.

⁶⁵³ Όπως ο ίδιος φαίνεται να υποδηλώνει με το τελευταίο τμήμα της δεύτερης πρότασης του παρόντος επιχείρηματος: «[...] so versteht man darunter nur Teile eines und desselben alleinigen Raumes». Βλ. όμως και *KrV* A 412/B 439, όπου σε αντιπαράθεση προς τη σειρά του χρόνου, γίνεται λόγος μάλλον διευκρινιστικά για συνονθύλευμα των ταυτόχρονα εμφανιζόμενων τμημάτων του χώρου, από τα οποία υποτίθεται ότι αυτός απαρτίζεται.

⁶⁵⁴ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, *ό.π.α.*, σελ. 216: «Αυτοί οι ατομικοί χώροι είναι δυνατοί μόνο σ' εκείνον τον καθολικό χώρο».

⁶⁵⁵ *KrV* B 463/A 435, *Der Antinomie der reinen Vernunft Zweiter Widerstreit der transscendentalen Ideen*, Antithesis, Beweis.

μόνο *όρια*, δηλαδή απλές *θέσεις* του περιορισμού τους. Οι θέσεις όμως προϋποθέτουν πάντοτε εκείνες τις εποπτείες που οφείλουν να τις περιορίζουν ή (να τις) καθορίζουν, και από απλές θέσεις σαν από συστατικά στοιχεία, που θα μπορούσαν να δίδονται πριν από τον χώρο ή τον χρόνο, δεν μπορεί ούτε ο χώρος ούτε ο χρόνος να συντίθεται». ⁶⁵⁶ Και περαιτέρω: «[...] αφού τα σημεία (που αποτελούν το μοναδικό απλό στον χώρο) είναι απλώς όρια, όχι όμως τα ίδια κάτι, που χρησιμεύει για να καταστήσει τον χώρο τμήμα». ⁶⁵⁷ Έτσι τα σημεία δεν αποτελούν τμήματα του χώρου. ⁶⁵⁸ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζουν και οι *Στοχασμοί* που ακολουθούν: «[...] Ένα *συνθετικό όλο* είναι αυτό του οποίου η σύνθεση, ως προς τη δυνατότητα, στηρίζεται στα μέρη που νοούνται χωρίς οποιαδήποτε σύνθεση. Ένα *αναλυτικό όλο* είναι αυτό, του οποίου τα μέρη προϋποθέτουν ήδη, ως προς τη δυνατότητά τους, τη σύνθεση στο όλο. *Χώρος και χρόνος* είναι *tota analytica* [...]». ⁶⁵⁹ Επίσης: «Κάθε όλο είναι διαιρετό ή έχει μέρη, που μπορούν να διακρίνονται, αλλά δεν είναι γι' αυτόν τον λόγο συντεθειμένο, αφού μερικές φορές τα μέρη είναι δυνατά μόνο μέσω διαιρέσεως». ⁶⁶⁰

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τους ανωτέρω *Στοχασμούς*, θα πρέπει να αναλογισθούμε τη βασική διάκριση μεταξύ «*totum syntheticum*» και «*totum analyticum*». Η διαιρετότης ενός όλου δεν υποδηλώνει κατ' ανάγκη και τη συνθετικότητά του, ώστε αυτό να απαρτίζεται κάθε φορά από τμήματα, δίκην συναθροίσματος δηλαδή που άγει στη σύνθεση του όλου. Σε μια τέτοια περίπτωση η επιμερισμένη ολότης αποτελεί *totum analyticum*. Έτσι κάθε διαιρετό όλο δεν είναι κατ' ανάγκη και συντεθειμένο, αλλά μπορεί

⁶⁵⁶ KrV A 169, 170/ B 211

⁶⁵⁷ KrV B 419

⁶⁵⁸ Παρεμφερής και η διατύπωση στη *Dissertatio*, Kant: AA II, § 15, C, *υποσημείωση*: «[...] το απλό στον χώρο δεν είναι τμήμα, αλλά όριο». Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 216 και υποσ. 1. Ενδεικτικοί και οι *Στοχασμοί* που ακολουθούν: 1. «Μπορεί κανείς να σκεφθεί μόνο χώρους, καθόσον αποχωρίσει κάτι από τον καθολικό χώρο» (*Reflexion* 348). 2. «Αυτό που μπορεί να επιμεριστεί μόνο μέσω περιορισμού, δεν είναι δυνατό μέσω της συνθέσεως, συνεπώς όχι ο χώρος» (*Reflexion* 352, Erdmann, ό.π., σελ. 109). Με απλά λόγια, ο χώρος, κατ' αποκοπήν του οποίου προκύπτουν οι εκάστοτε ατομικοί χώροι, δεν προέρχεται από τη σύνθεσή τους, αλλά «προηγείται» και *καταμερίζεται*. 3. «Και στους δύο – ενν: στον χώρο και τον χρόνο – το μέρος είναι δυνατό μόνο μέσω του όλου» (*Reflexion* 392, Erdmann, ό.π., σελ. 120). 4. «Κάθε ποσόν (συνεχές) [quantum (continuum)] αποτελεί, ως τέτοιο, το μέσο διά του οποίου τίθεται μια πληθώρα ομογενοποιημένων τμημάτων. Προηγείται συνεπώς κατ' ανάγκη της συνθέσεως» (*Reflexion* 612, Erdmann, ό.π., σελ. 187 ή Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Theil, *Reflexion* 5849, σελ. 368). 5. «[...] δεν είναι κάθε όλο συντεθειμένο, παραδείγματος χάριν, ο χώρος, επειδή εδώ η ενότης προηγείται της πολλότητας» (*Reflexion* 618, Erdmann, ό.π., σελ. 188). Πρβλ. και Dilger, ό.π., σελ. 10.

⁶⁵⁹ *Reflexion* 393, Erdmann, ό.π., σελ. 121.

⁶⁶⁰ *Reflexion* 1455, Erdmann, ό.π., σελ. 420.

κάλλιστα να είναι και αναλυτικό. Ακριβώς αυτό συμβαίνει και με τον χώρο, τα μέρη του οποίου δημιουργούνται μέσω επιμερισμού της ολότητάς του. Υπ' αυτήν την έννοια, ο χώρος δεν είναι *totum syntheticum*. Ερμηνεύοντας έτσι τον δεύτερο *Στοχασμό*⁶⁶¹, θα λέγαμε ότι κάθε ολότης μπορεί μεν να διαιρεθεί και, υπ' αυτή την έννοια, έχει τμήματα που διαφέρουν μεταξύ τους. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η συγκεκριμένη ολότης αποτελεί προϊόν συνθέσεως των τμημάτων της. Γι' αυτό δεν προηγούνται τα τμήματα και ακολουθεί το όλο, στο οποίο οδηγεί η σύνθεσή τους, αλλά αντιθέτως, προηγείται η ολότης και ακολουθούν τα τμήματά της, η αυτοτελής ύπαρξη των οποίων καθίσταται δυνατή μόνο μέσω καταμερισμού του πρωταρχικού όλου. Έτσι, δεν καθίσταται το όλο δυνατό μέσω των μερών, αλλά τα μέρη καθίστανται δυνατά μέσω του όλου. Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση του ενός, μοναδικού και ενιαίου χώρου· ως ολότης, προηγείται των τμημάτων, που προέρχονται κατ' αποκοπήν του καθολικού χώρου. Στην *Παρατήρηση* στη θέση της δεύτερης αντινομίας, στην Υπερβατολογική Διαλεκτική, ο Kant επισημαίνει: «Τον χώρο δεν θα όφειλε κανείς να αποκαλέσει κατ' αυτόν *Compositum*, αλλά *Totum*, αφού τα τμήματα του ιδίου μόνο στο όλο είναι δυνατά και όχι το όλο μέσω των τμημάτων. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, θα μπορούσε να ονομάζεται ένα *Compositum Ideale*, όχι όμως *reale*».⁶⁶²

Κάθε καθορισμένο τμήμα του χώρου δεν είναι θετικώς αυτοτεθειμένο, αλλά αρνητικώς ετεροτιθέμενο, δημιουργούμενο δηλαδή μέσω περιορισμού, αρνήσεως ενός προϋπάρχοντος όλου, κατά την εμβληματική φράση του Spinoza «*omnis determinatio est negatio*».⁶⁶³ Το ατομικό αντικείμενο και κατ' επέκταση ο συγκεκριμένος ατομικός χώρος, τον οποίο καταλαμβάνει, προέρχεται κατ' περιορισμό και αποκοπή του καθολικού χώρου.⁶⁶⁴ Υπ' αυτό το πρίσμα, μόνο ο ένας, ενιαίος και καθολικός χώρος παρουσιάζεται τελικά ως θετικώς αυθυπάρχων. Συναφής και ο *Στοχασμός*, από τη δεκαετία του 1770: «Επειδή δεν γνωρίζουμε απλώς τον χώρο του αντικειμένου, κάτι που αγγίζει τις αισθήσεις

⁶⁶¹ Βλ. Προηγούμενη σελίδα (υποσ. 664). (*Reflexion* 1455).

⁶⁶² *KrV* A 438/B 466, *Anmerkung*. Πρβλ. και Johann Schultz, *Erläuterungen*, όπ.α., σελ. 23: «Επειδή [...] τόσο ο χώρος όσο και χρόνος είναι ουσιαδώς ενιαίοι, έτσι ώστε εδώ το όλο δεν είναι δυνατό μέσω των τμημάτων, αλλά τα τμήματα απλώς είναι δυνατά μέσω του όλου [...]».

⁶⁶³ Βλ. *Spinozas Sämtliche Werke*. Aus dem Lateinischen mit dem Leben Spinoza's von Berthold Auerbach, Fünfter Band, Stuttgart, Scheible's Buchhandlung, 1841, 50η επιστολή της 2.6.1674 σε άγνωστον παραλήπτη, σελ. 316.

⁶⁶⁴ Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 262, 263, ο οποίος συνοψίζει τα περί χώρου επιχειρήματα, και γράφει για τον εποπτικό χαρακτήρα της παράστασής του: «[...] οι κατ' ιδίαν χώροι δεν είναι αυτοδύναμα συστατικά τμήματα, που προηγούνται [...] αλλά μη αυτοδύναμα τμηματικά μέρη, που προέρχονται κατ' αποκοπήν της μίας και μοναδικής παράστασης του χώρου».

μας, αλλά γνωρίζουμε εποπτικώς τον καθολικό χώρο, έτσι πρέπει ο χώρος να μην πηγάζει απλώς από την πραγματική επαφή των αισθήσεων, αλλά να προηγείται αυτής». ⁶⁶⁵ Ο χώρος πρέπει να λαμβάνεται πάντοτε ως σύνολο αδιαφοροποίητων σημειακών οντοτήτων, ως *totum* δηλαδή, τα μέρη του οποίου εξάγονται αποκλειστικά και μόνο κατ' αποκοπήν της απειρότητάς του. Δεν είναι εκ των υστέρων ολοποίηση, αλλά εκ των προτέρων ολότητα. Δεν είναι ολοποιούμενο σύνολο, αλλά ολοποιημένη ενότητα. Δεν συντίθεται, είναι ήδη συνθετιμένος: «Όσον αφορά όμως τον χώρο, δεν υπάρχει σ' αυτόν καθ' εαυτόν καμιά διαφορά της προόδου (*progressus*) από την αναδρομή (*regressus*), γιατί αυτός αποτελεί (ένα) συνονθύλευμα, αλλά καμιά σειρά, καθόσον όλα τα μέρη του υπάρχουν μαζί ταυτοχρόνως». ⁶⁶⁶

Ενώ τα μέρη του χρόνου τίθενται αλληλοδιαδοχικά, δηλαδή το ένα μετά το άλλο, ⁶⁶⁷ τα μέρη του χώρου αντίθετα εμφανίζονται ταυτοχρόνως. Τα τμήματα του χρόνου μετατίθενται, τα τμήματα του χώρου συντίθενται. Ο χρόνος διαχωρίζει, ο τόπος συνενώνει. Ο χρόνος διαφοροποιεί, ο χώρος α-διαφοροποιεί. Ο χώρος συνδέει, ο χρόνος απο-συνδέει. ⁶⁶⁸ Έτσι, τα μέρη του χώρου είναι οπωσδήποτε μη αυτοτελή επιμέρους τμήματα και όχι αυτοτελή συστατικά της ολότητάς του. ⁶⁶⁹ Ο καθολικός χώρος, ως εποπτεία, δίδεται, υπάρχει ήδη εκ των προτέρων, το τμήμα του χώρου δεν υπάρχει, αλλά δημιουργείται,

⁶⁶⁵ *Reflexion* 403, Erdmann, ό.π.α., σελ. 123. Στο ίδιο πνεύμα κινούμενη, η *Allgemeine Literatur Zeitung*, 1790, III, σελ. 796, αναφέρει: «Στις νοητικές έννοιες, η παράσταση των τμημάτων δεν απαιτεί πρωτίστως την παράσταση του όλου. Δεν μπορούμε όμως να νοήσουμε καμιά γραμμή, κανένα σημείο, κανένα σχήμα, χωρίς ήδη να τα παραστήσουμε ως κάτι στον άπειρο χώρο». Ο γερμανός καθηγητής φιλοσοφίας, Λογικής και μαθηματικών Andreas Metz (1767-1839), *Darstellung des Kantschen Systems*, Bamberg 1795, σελ. 46, θα επισημάνει: «Γι' αυτό και ο γεωμέτρης επίσης, όταν θέλει να παραστήσει το αντικείμενο της επιστήμης του, δεν ξεκινά από σημεία, γραμμές, επιφάνειες, αλλά θέτει αμέσως ως υπόβαθρο την παράσταση του χώρου, ως ενός ατομικού όλου, (και) μεταβαίνει στις επιφάνειες ως όρια του μαθηματικού σώματος και από αυτές φθάνει σε γραμμές και σημεία. Αυτά τα τμήματα δεν τα νοεί ως συστατικά στοιχεία, ως περισσότερους ατομικούς χώρους, τους οποίους συνδέουμε αλληλοδιαδοχικά μέσω της σύνθεσης σε ένα όλο». (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 217).

⁶⁶⁶ *KrV* A 412/B 439.

⁶⁶⁷ Πρβλ. και *KrV* A 189: «Διότι υπάρχει μόνο ένας χρόνος, στον οποίο όλοι οι διάφοροι χρόνοι πρέπει να τίθενται όχι συγχρόνως, αλλά αλληλοδιαδοχικά».

⁶⁶⁸ Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 383, υποσ. 1, με παραπομπή στον Kuno Fischer, *Geschichte der neuern Philosophie*, Vierter Band, *Immanuel Kant und seine Lehre*, Erster Teil, *Entstehung und Grundlegung der kritischen Philosophie*, Heidelberg, 2^η έκδοση 1869, σελ. 327, 3^η έκδοση 1882, σελ. 335.

⁶⁶⁹ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 216: «Οι τμηματικοί χώροι δεν είναι [...] τίποτα άλλο από χωρικά τμήματα. Δεν είναι αυτοτελή συστατικά στοιχεία, αλλά μη αυτοτελή τμηματικά μέρη». Πρβλ. και Dilger, ό.π.α., σελ. 10.

γίνεται εκ των υστέρων.⁶⁷⁰ Η εποπτεία του χώρου δίδεται εκ των προτέρων, είναι δεδομένη, ο ατομικός χώρος δίδεται εκ των υστέρων, καθίσταται δεδομένος. Έτσι: «Ο χώρος είναι quantum, αλλά όχι compositum. Επειδή ο χώρος δεν πηγάζει, καθόσον τίθενται τα μέρη, αλλά τα μέρη καθίστανται δυνατά μέσω του χώρου».⁶⁷¹

Ασφαλώς και μπορούμε να νοήσουμε ιδιαίτερα τμήματα του χώρου, όταν προβαίνουμε σε αφαίρεση από τα υπόλοιπα. Ωστόσο, η αφαίρεση αυτή δεν είναι μετακίνηση, ούτε παραμερισμός ή μετατόπιση: «Αφαιρώντας από τα υπόλοιπα, αλλά όχι μετακινώντας τα υπόλοιπα».⁶⁷² Ο πιθανός καταμερισμός του χώρου δεν σημαίνει διαχωρισμό των τμημάτων του.⁶⁷³ Γι' αυτό και τα τμήματα του χώρου: «διακρίνονται οπωσδήποτε, αλλά δεν διαχωρίζονται και η διαίρεση δεν είναι πραγματική, αλλά λογική».⁶⁷⁴ Υπ' αυτή την έννοια, δεν απομακρύνονται το ένα από το άλλο και συνεπώς η διαφοροποίησή τους δεν αποτελεί χωρισμό. Έτσι ο χώρος δεν είναι φυσικώς διαιρετός, αφού «Η φυσική διαιρετότης είναι μετατόπιση της πολλαπλότητας, μετάθεση».⁶⁷⁵ Ο πιθανός επιμερισμός του ενός και μοναδικού χώρου σε πολλούς τμηματικούς χώρους δεν είναι φυσικοπραγματικός, ώστε αυτοί ν' αποτελούν ένα αυτοδύναμο όλο πριν από τον συνολικό χώρο, αλλά λογικός και ιδεατός: «(Αυτό), του οποίου η σύνθεση πρέπει να νοείται πριν από τα μέρη, είναι ιδεατό».⁶⁷⁶ Αυτό συμβαίνει και με τον χώρο, ως αντικείμενο της παράστασής μας: «Χρόνος και χώρος δεν έχουν μέρη που θα μπορούσαν να υπάρχουν χωρίς τη σύνθεση».⁶⁷⁷ Έτσι, η σύνθεση προηγείται λογικά ως όλο, από το οποίο διαμορφώνονται τα εκάστοτε τμήματα του χώρου. Μόνο απ' την πλευρά των χωρικών τμημάτων μπορεί να γίνει λόγος για σύνθεση, ενώ ο ίδιος ο χώρος δεν συντίθεται από αυτά. Δηλαδή, τα τμήματα συνθέτουν τον χώρο, ο χώρος όμως δεν συντίθεται από τα τμήματα. Συνεπώς η σύνθεση των τμηματικών χώρων είναι δυνατή μόνο μέσα στον χώρο.

Παρ' όλ' αυτά, όσο αποδεκτό κι αν φαίνεται το δεύτερο στάδιο του υπό κρίση

⁶⁷⁰ Πρβλ. και August Stadler, *Die Grundsätze der reinen Erkenntnistheorie in der kantischen Philosophie. Kritische Darstellung*, Leipzig 1876, σελ. 32: «Η ενοποιημένη εποπτεία του χώρου φαίνεται σαν δεδομένη, το τμήμα της (όμως) σαν δημιουργημένο». (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 216). Πρβλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 10.

⁶⁷¹ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4425, σελ. 541.

⁶⁷² Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4425, όπ.α.. (Η πλάγια γραφή επιλογή του Kant).

⁶⁷³ Καταμερισμός δεν σημαίνει και διαχωρισμός.

⁶⁷⁴ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4425, όπ.α.. (Η πλάγια γραφή επιλογή του Kant).

⁶⁷⁵ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4832, σελ. 740.

⁶⁷⁶ Kant: AA XVIII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 5316, σελ. 151.

⁶⁷⁷ Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4066, σελ. 402.

επιχειρήματος, δεν καθιστά απολύτως σαφές και το σημείο αναφοράς του. Το αποτέλεσμα του στοχεύει στην άρνηση του εννοιολογικού χαρακτήρα της παράστασης του χώρου, κάτι που όμως συμβαίνει στο πρώτο τμήμα του επιχειρήματος, όπως προκύπτει από την εισαγωγική του φράση.⁶⁷⁸ Είναι αλήθεια ότι η αντιπαράθεση μεταξύ εποπτείας και έννοιας φαντάζει εύλογη, μόνο εφόσον γίνεται λόγος για τμήματα με τρόπο αφηρημένο, αφού μόνο έτσι η έννοια δίνει την εντύπωση ότι περιέχει τελικά τμηματικές παραστάσεις, από τις οποίες και συντίθεται. Αντίθετα, η εποπτεία δεν περιέχει ανάλογες παραστάσεις. Από τη στιγμή όμως που ο προβληματισμός επικεντρωθεί στον τρόπο εμφανίσεως των τμημάτων, τα πράγματα φαίνεται να περιπλέκονται. Θα πρέπει να κατανοηθεί ότι η ιδιότης της συνθέσεως από συστατικά στοιχεία αφορά, σε επίπεδο έννοιας, αποκλειστικά και μόνο τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και όχι τις ατομικές παραστάσεις στις οποίες η έννοια αναφέρεται. Γι' αυτό και είναι αναγκαία η σαφής διάκριση μεταξύ χαρακτηριστικού γνωρίσματος και ατομικής παραστάσεως.⁶⁷⁹ Το πρώτο περιέχεται στην έννοια, η δεύτερη βρίσκεται υπό την έννοια. Το πρώτο εντάσσεται, η δεύτερη υποτάσσεται. Γι' αυτό η έννοια δεν αποτελεί συνάθροισμα από ατομικές παραστάσεις, αφού με αυτές δεν εννοούνται κοινά γνωρίσματα. Στη σύγκριση υπάρχουν κοινά γνωρίσματα, στο συνάθροισμα εκδηλώνονται *ίδια* χαρακτηριστικά. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στη σχέση του χώρου προς τα χωρικά τμήματα: τα τελευταία δεν αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία του χώρου. Υπ' αυτό το πρίσμα, η σχέση της έννοιας προς τα μέρη και του χώρου προς τα χωρικά τμήματα δεν είναι τελικά ανάλογη, και αυτό θα αξιοποιήσει ο Kant στο τελευταίο περί χώρου επιχειρήμα. Επιπλέον, στο προτελευταίο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης αναδεικνύεται ο χώρος ως απερίοριστο, άπειρο μέγεθος, καθώς κάθε παράσταση ενός χωρικού τμήματος, όσο μεγάλο κι αν εμφανίζεται αυτό, παραπέμπει στην παράσταση ενός ακόμα μεγαλύτερου, μια διαδικασία που βαίνει στο άπειρο.⁶⁸⁰ Συνδέοντας την τμηματική υφή του χώρου με την ιδιότητά του ως απείρου μεγέθους, ο Kant θα γράψει στη *Dissertatio*: «Διότι αυτό που πολλοί αποκαλούν περισσότερους χώρους, δεν είναι παρά τμήματα του ιδίου άπειρου χώρου».⁶⁸¹

⁶⁷⁸ Βλ. Dilger, *όπ.α.*, σελ. 10.

⁶⁷⁹ Πρβλ. και Dilger, *όπ.α.*, σελ. 10.

⁶⁸⁰ Δικαιολογημένα ο Vaihinger, *Kommentar* 2, *όπ.α.*, σελ. 221, θα επισημάνει την εκ μέρους του Kant παράλειψη μνείας της υποδηλούμενης απειρότητας του χώρου: η –κατά περιορισμό του ενός, μοναδικού και απερίοριστου χώρου – θεμελίωση του εκάστοτε τμηματικού χώρου, δεν μπορεί παρά να υποδηλώνει και την απεριορισμότητα του μεγέθους του χώρου. Υπ' αυτήν ακριβώς την έννοια, κάθε νοητό χωρικό μέγεθος, όσο μεγάλο κι αν είναι, οφείλει να παριστάνεται πάντοτε ως αδιάσπαστο τμήμα ενός ακόμα μεγαλύτερου χώρου, κατά περιορισμό του οποίου και εν τέλει προέρχεται διαμέσου μιας *ad infinitum* προόδου.

⁶⁸¹ Kant: *Dissertatio*, III, § 15, *de spatio*.

Και προηγουμένως, σχετικά με τον χρόνο, γράφει: «Διότι οποιοσδήποτε χρόνος δεν νοείται παρά ως τμήμα του ενός και ιδίου άπειρου χρόνου».⁶⁸²

Επεξηγώντας στο *Corollarium* το απόσπασμα για τον χώρο, επισημαίνει: «Αυτοί είναι τώρα οι δύο θεμέλιοι λόγοι της αισθητήριας γνώσης. Όχι, [...], καθολικές έννοιες, αλλά ατομικές εποπτείες, και όμως καθαρές, στις οποίες, τα μέρη και κυρίως τα απλά, δεν περιέχουν τον λόγο της δυνατότητας του συντεθειμένου, όπως επιτάσσουν οι νόμοι του Λόγου, αλλά, σύμφωνα με το παράδειγμα της αισθητήριας εποπτείας, το άπειρο περιέχει τον λόγο κάθε νοητού και εν τέλει απλού μέρους, ή κυρίως ορίου. Αφού, μόνο όταν ένας άπειρος χώρος και χρόνος είναι δεδομένοι, μπορεί να περιορίζεται ο συγκεκριμένος χώρος και χρόνος (να προσφέρεται, δηλαδή, ο τυχόν καθορισμένος χώρος και χρόνος μέσω περιορισμού)· τόσο το σημείο όσο και η στιγμή δεν μπορούν να νοηθούν αφ' εαυτών, αλλά παρίστανται, μόνο σ' έναν δεδομένο χώρο και χρόνο, σαν να ήταν όριά τους».⁶⁸³ Στα *Lose blätter* I, επημαινεί: «Όλα τα δεδομένα μεγέθη του χώρου είναι τμήματα ενός μεγαλύτερου. Απειρότητα».⁶⁸⁴ Ακόμα: «Όλα τα μέρη του χώρου είναι πάλι χώρος [...] Συνέχεια».⁶⁸⁵ Υπό το πρίσμα των ανωτέρω αποσπασμάτων, φαίνεται ότι ο Kant έλαβε σοβαρά υπόψη του τη σκέψη περί απειρότητας του χώρου, την ανάπτυξη της οποίας ωστόσο θα επιχειρήσει στο επόμενο επιχείρημα.

Z. Τέταρτο χωρικό επιχείρημα: ο χώρος ως άπειρο μέγεθος

Στο παρόν επιχείρημα ο Kant αποσκοπεί να αποδείξει ότι ο χώρος αποτελεί a priori εποπτεία. Ωστόσο εντύπωση προκαλεί η διαφορά της διατύπωσης του επιχειρήματος στις δύο εκδόσεις της *Kτκ1*. Στην Α' έκδοση ο φιλόσοφος γράφει: «Ο χώρος παριστάνεται δεδομένος ως⁶⁸⁶ ένα άπειρο μέγεθος. Μια γενική έννοια περί χώρου (που είναι κοινή τόσο

⁶⁸² Kant: AA II, *Dissertatio*, III, § 14, *de tempore*, 2.

⁶⁸³ Kant: AA II, *Dissertatio*, III, *Corollarium*, § 15, *de spatio*.

⁶⁸⁴ *Lose Blätter* Aus Kants Nachlass, Mitgetheilt von R. Reicke (1889), I, σελ. 250.

⁶⁸⁵ *Lose Blätter* Aus Kants Nachlass, Mitgetheilt von R. Reicke (1889) I, όπ.α..

⁶⁸⁶ Στη γερμανική γλώσσα, η σύνταξη της πρότασης στην Α' έκδοση είναι ατελής έναντι εκείνης στη Β'. Αυτό που δηλώνεται εδώ είναι ότι ο χώρος παριστάνεται ως δεδομένος. Δεν διευκρινίζεται όμως, ως τι ο χώρος παρουσιάζεται ως δεδομένος. Σωστά ο Walter Patt, όπ.α., σελ. 220, υποσ. 1, παρατηρεί: «Ως τι [...] είναι ο χώρος δεδομένος; Ως "ένα άπειρο μέγεθος". Θα έπρεπε λοιπόν να προστεθεί ένα δεύτερο "ως"». Γι' αυτό και συντακτικά ορθότερη θα ήταν η διατύπωση: «ο χώρος παριστάνεται ως δεδομένος ως άπειρο μέγεθος». Αντίθετα, η Β' έκδοση δεν φαίνεται να δημιουργεί πρόβλημα, αφού: «Ο χώρος παριστάνεται ως ένα άπειρο

στον⁶⁸⁷ πόδα όσο και σ' έναν πήχυ), δεν μπορεί να προσδιορίσει τίποτα σχετικά με το μέγεθος. Εάν δεν υπήρχε η έλλειψη πέρατος⁶⁸⁸ κατά την πρόοδο της εποπτείας, (τότε) καμιά έννοια σχέσεων δεν θα επέφερε μεθ' εαυτής την αρχή της απειρότητάς τους⁶⁸⁹». ⁶⁹⁰

Τροποποιώντας έξι χρόνια αργότερα τη διατύπωση, ο Kant θα επισημάνει στην Β' έκδοση: «Ο χώρος παριστάνεται ως ένα άπειρο *δεδομένο* μέγεθος. Οπωσδήποτε βέβαια πρέπει να νοεί κανείς κάθε έννοια ως παράσταση, που περιέχεται σ' ένα άπειρο πλήθος διαφορετικών δυνατών παραστάσεων (ως κοινό τους γνώρισμα) και συνεπώς τις περιέχει *υπό αυτήν*. Καμιά έννοια, όμως, ως τέτοια, δεν μπορεί να νοηθεί κατά τέτοιο τρόπο σαν να περιείχε *εντός αυτής* ένα άπειρο πλήθος παραστάσεων. Παρ' όλ' αυτά ο χώρος νοείται με τέτοιο τρόπο (αφού όλα τα μέρη του χώρου υπάρχουν στο άπειρο ταυτοχρόνως). Η πρωταρχική παράσταση του χώρου λοιπόν είναι *a priori εποπτεία και όχι έννοια*».⁶⁹¹

Το εν λόγω επιχείρημα φαίνεται να συμπληρώνει το προηγούμενο.⁶⁹² Ενώ όμως στο προτελευταίο, ο Kant επιθυμεί ν' αποδείξει ότι ο χώρος, ως μαθηματικό αντικείμενο, είναι *a priori* εποπτεία, εδώ αντίθετα υποδηλώνεται η διαδικασία συνθέσεως που τον διαμορφώνει

δεδομένο μέγεθος» εδώ η μετοχή «δεδομένος» μετατρέπεται στο επίθετο «δεδομένο» (μέγεθος). Δηλαδή, η παράσταση της *δεδομενικότητας της απειρότητας του χώρου* ως μεγέθους μετατρέπεται στην παράσταση της *απειρότητας της δεδομενικότητας του χώρου* ως μεγέθους. Έτσι ο χώρος παριστάνεται πλέον ως άπειρο *δεδομένο* μέγεθος.

⁶⁸⁷ Ορθότερα στην έκδοση της Ακαδημίας (Kant: AA IV, σελ. 33, 11) αναφέρεται: «σε έναν πόδα» («*in einem Fuße*»), που ούτως ή άλλως συνάπτεται νοηματικά με την αμέσως επόμενη φράση «als *einer Elle*». Πρβλ. και Unruh, *Transzendente Ästhetik des Raumes*, όπ.α., σελ. 209, υποσ. 351.

⁶⁸⁸ Άρνηση πέρατος, κατά τον Locke (*Essay concerning human understanding*, Book II, Chapter XVII).

⁶⁸⁹ Απειρότητάς της, θα γράψει ο Γιανναράς, τόμος Α', τεύχος I A1, 1977, σελ. 113, υποσ. 5, χωρίς όμως να διευκρινίζει εάν η απειρότης προσδιορίζει την *εποπτεία* ή την *πρόοδο*. Θεωρούμε ορθότερη την έκφραση του κειμένου (απειρότητάς τους), αφού νοηματικά η απειρότης φαίνεται να συνδέεται με τις *σχέσεις*, το μέγεθος των οποίων καμιά γενική έννοια δεν θα μπορούσε προφανώς να προσφέρει. Βλ. και Vaihinger, *Kommentar 2*, όπ.α., σελ. 237, που, επιχειρώντας να καταδείξει ότι ο χώρος δεν είναι έννοια, απομονώνει την τελευταία συμπερασματική πρόταση του επιχειρήματος, χωρίς να αφήνει περιθώρια αμφιβολίας ως προς το σημείο αναφοράς της απειρότητας: «Καμιά έννοια [χωρικών] σχέσεων δεν θα επέφερε μεθ' εαυτών μια αρχή της απειρότητας των *ιδίων*». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., σελ. 79. Πρβλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 30.

⁶⁹⁰ *KrV* A 25. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁶⁹¹ *KrV* B 40.

⁶⁹² Βλ. και Michael Holger Dück, *Der Raum und seine Wahrnehmung, Eine Analyse des Kantischen Raumbegriffs unter besonderer Berücksichtigung der Metaphysischen Anfangsgründe der Naturwissenschaften sowie eine Untersuchung der Ergebnisse der modernen Neurowissenschaften zur Raumwahrnehmung unter Berücksichtigung der spezifischen Erkenntnisproblematik der Wahrnehmungsforschung*, Inaugural-Dissertation, Köln 1998, σελ. 105.

σε εποπτεία. Από την άλλη, οι δυσχέρειες κατανόησης του επιχειρήματος και στις δύο εκδόσεις καθιστούν αναγκαία την αναφορά σε συναφείς παρατηρήσεις του φιλοσόφου.⁶⁹³ Πρώτα απ' όλα, από καθαρά μορφολογική άποψη, το επιχείρημα παρουσιάζει απόκλιση από τα προηγούμενα. Ενώ τα δύο πρώτα επιβάλλουν μια, κατά το μάλλον ή ήττον, συγκεκριμένη εισαγωγική διατύπωση του αποδεικτικού στόχου, η πρώτη φράση του υπό συζήτηση επιχειρήματος προσφέρει ήδη τον αποδεικτικό λόγο⁶⁹⁴ ή διευκρινίζει την έννοια της απειρότητας. Και μολονότι η αρχική πρόταση («ο χώρος παριστάνεται δεδομένος ως ένα άπειρο μέγεθος») διέπει και χαρακτηρίζει το σκεπτικό και της Β' έκδοσης, αξιοσημείωτη εμφανίζεται η μετατροπή του επιχειρήματος. Η πρόταση αυτή αποτελεί τη βασική θέση, ενώ οι φράσεις που ακολουθούν έχουν μάλλον επεξηγηματικό χαρακτήρα.⁶⁹⁵ Εύλογα διερωτάται κανείς, μήπως τελικά η ανασκευή στην Β' έκδοση επέχει τη θέση νέας εξηγήσεως ή επεξηγεί απλώς τη διατύπωση της Α' έκδοσης.⁶⁹⁶ Είναι αλήθεια, πάντως, ότι ο τρόπος διατύπωσης του επιχειρήματος δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για απλή παράθεση προτάσεων, χωρίς λογικό συσχετισμό μεταξύ τους.⁶⁹⁷ Γι' αυτό και κανένα συμπέρασμα δεν μπορεί να εξαχθεί με σαφήνεια, ούτε ρητά ούτε σιωπηρά. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, τα εν λόγω μειονεκτήματα να οδήγησαν τον Kant στη μεταβολή της διατυπώσεως στην Β' έκδοση. Άρρηκτα συνδεδεμένη με το σκεπτικό της Α', αποτελεί κι αυτή περαιτέρω διευκρίνισή του. Σε κάθε περίπτωση, ο φιλόσοφος συσχετίζει την απειρότητα των χωρικών σχέσεων με την εποπτεία: «Το ότι μπορεί κανείς να απαιτήσει, μια γραμμή να χαράζεται στο άπειρο ή μια σειρά μεταβολών να συνεχίζεται στο άπειρο, προϋποθέτει πάντως μια παράσταση του χώρου και του χρόνου, η οποία μπορεί να εξαρτάται μόνο από την εποπτεία, δηλαδή καθόσον αυτή καθ' εαυτή δεν περιορίζεται από τίποτα, αφού από έννοιες ποτέ δεν θα μπορούσε αυτή να συναχθεί».⁶⁹⁸ Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει

⁶⁹³ Δεν θα έπρεπε συνεπώς να επιμένει κανείς στη μεμονωμένη ανάγνωση της Υπερβατολογικής Αισθητικής, παραβλέποντας τη συνολική θεώρηση του καντιανού έργου.

⁶⁹⁴ Βλ. Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 238, 253, 254.

⁶⁹⁵ Με εξαίρεση το συμπέρασμα που θα προστεθεί το 1787, η δεύτερη και τρίτη πρόταση της Β' έκδοσης αντιστοιχούν στη δεύτερη φράση της Α' έκδοσης, ενώ η τέταρτη πρόταση της Β' αντιστοιχεί στην τρίτη φράση της Α' έκδοσης. Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 80.

⁶⁹⁶ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 80.

⁶⁹⁷ Βλ. όμως και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 237, ο οποίος θεωρεί ότι με προσεκτική παρατήρηση εντοπίζεται η συνάφεια μεταξύ των προτάσεων του παρόντος επιχειρήματος στην Α' έκδοση, που εντοπίζεται ειδικότερα στο συμπέρασμα (3^η πρόταση): «καμιά έννοια σχέσεων δεν θα επέφερε μεθ' εαυτής την αρχή της απειρότητάς τους, εάν δεν υπήρχε η έλλειψη ορίων κατά την πρόοδο της εποπτείας». Δηλαδή, μια τέτοια αρχή βρίσκεται μόνο στην *εποπτεία*, στη φύση της οποίας θεμελιώνεται και η απεριορίσιμη πρόοδος.

⁶⁹⁸ Kant: AA IV, *Prolegomena*, § 12.

έννοια, που περιέχει μέσα της άπειρη ποσότητα διαφορετικών παραστάσεων, κάτι που όμως συμβαίνει με τον χώρο, όλα τα μέρη του οποίου συνυπάρχουν ταυτόχρονα στο άπειρο.

Ας εκκινήσουμε από την αρχική και θεμελιώδη πρόταση του παρόντος επιχειρήματος στην Α' έκδοση: «ο χώρος παριστάνεται δεδομένος ως ένα άπειρο μέγεθος». Ποια είναι όμως εδώ η έννοια του μεγέθους και ποια η έννοια του απείρου; Από την άλλη, πώς μπορεί να νοηθεί ο χώρος ως άπειρο και μάλιστα δεδομένο μέγεθος; Περαιτέρω, πώς συνδέεται η εν λόγω πρόταση με τις προτάσεις που ακολουθούν; Για τον Vaihinger, η εισαγωγική φράση παρουσιάζει μορφολογικές και ουσιαστικές δυσκολίες.⁶⁹⁹ Θα πρέπει κανείς να εμβάθυνει στη σκέψη του Kant, για να ερμηνεύσει τις πιθανές προθέσεις του. Κατά την άποψή μας, εκείνο που επιθυμεί να αποδείξει είναι η *αμεσότης* των παραστάσεων του χώρου και του χρόνου. Σύμφωνα με τον Kant, γνώση αποτελεί η αντικειμενική πρόσληψη, η οποία, τουλάχιστον ως εποπτεία, αναφέρεται άμεσα στο αντικείμενο.⁷⁰⁰ Γι' αυτό και στο τελευταίο χρονικό επιχείρημα κάνει λόγο για την *άμεση* εποπτεία του χρόνου, την *πρωταρχική* παράσταση «χρόνος» και στο τελευταίο περί χώρου επιχείρημα για την *πρωταρχική* χωρική παράσταση.⁷⁰¹

Το πρώτο ερώτημα αναφέρεται στην απειρότητα: «ο χώρος παριστάνεται δεδομένος ως ένα άπειρο μέγεθος». Επιχειρώντας στη συνέχεια να διασαφηνίσει την έννοια του μεγέθους και του απείρου, ο Kant υποδηλώνει ότι και τα δύο δεν χαρακτηρίζονται ως γενική έννοια, στην οποία όμως οφείλει να αντιπαραβάλλεται ο χώρος (βλ. 4^ο επιχείρημα της Α' έκδοσης και 3^ο αντιστοίχως της Β'). Κι επειδή ο τελευταίος εκλαμβάνεται ως άπειρο μέγεθος, είναι προφανές ότι η γενική έννοια δεν μπορεί να καθορίζει τίποτα ως προς το μέγεθος. Γι' αυτό και ο χώρος δεν μπορεί λογικά ν' αποτελεί γενική έννοια. Μπορεί συνεπώς η γενική έννοια της «χωρικότητας», ως *representatio per notas communes*, να ανευρίσκεται π.χ. στον βράχο και στην πέτρα, στον θάμνο και στο δένδρο, στον πόδα και στον πήχυ, όμως τα περιορισμένα αυτά μεγέθη δεν υποδηλώνουν προφανώς το μέγεθος.⁷⁰² Έτσι η *quantitas* δεν είναι *quantum*, η πεπερασμένη ποσότης δεν είναι άπειρο ποσό, αλλά το προϋποθέτει. Η *quantitas* είναι απλώς ένα συγκεκριμένο ποσοτικό τμήμα, που υποδηλώνει ποιότητα και όχι εν γένει ποσότητα. Ωστόσο, ο χώρος, ως μέγεθος, ως *quantum* δηλαδή, δεν είναι τουλάχιστον ποιότης και συνεπώς δεν είναι γενική έννοια. Γι' αυτό και η τελευταία

⁶⁹⁹ Βλ. Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 253.

⁷⁰⁰ Πρβλ. *KrV* A 320/B 377: «Αυτή [ενν: η γνώση] είναι είτε εποπτεία ή έννοια (*intuitus vel conceptus*). Εκείνη αναφέρεται *άμεσα* στο αντικείμενο [...]». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁷⁰¹ *KrV* B 40. Πρβλ. και Walter Patt, *Transzendentaler Idealismus*, ό.π.α., σελ. 219.

⁷⁰² Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 238: «Έτσι π.χ. η καθολική έννοια "πέτρα" δεν περιέχει μέσα της κανένα χαρακτηριστικό μεγέθους». Πρβλ. και Benno Erdmann, *Kants Reflexionen* II, σελ. 110, *Anmerkung*.

θα πρέπει να θεωρείται ως συναγόμενη *a posteriori*, προερχόμενη κατ' ανάγκη από τις εξωτερικές εποπτείες, αφού το κοινό χαρακτηριστικό της «χωριότητα», ως πεπερασμένης και περιορισμένης ποσότητας, προέρχεται μόνο από την εμπειρία. Εάν όμως ο χώρος δεν είναι γενική έννοια, ώστε να συνάγεται εκ των υστέρων, θα πρέπει ασφαλώς να συνάγεται εκ των προτέρων. Έτσι, όμως, δεν αποτελεί μια *a posteriori* ποσότητα, αλλά ένα *a priori* ποσόν, δηλαδή ένα *a priori* μέγεθος. Κι εφόσον, ως *a priori* πλέον, δεν προέρχεται από την εμπειρία, θα προέρχεται κατ' ανάγκη από το γνωστικό υποκείμενο και θα είναι συνεπώς δεδομένος. Εάν όμως δεν δημιουργείται έξωθεν, θα δίδεται κατ' ανάγκη έσωθεν. Υπ' αυτήν ακριβώς την έννοια, ο χώρος δεν προέρχεται, αλλά δίδεται από πριν. Και μάλιστα ως άπειρο μέγεθος. Παριστάνεται δηλαδή ως δεδομένος ως άπειρο μέγεθος ή, κατά την Β' έκδοση, ως άπειρο δεδομένο μέγεθος. Με τον τρόπο αυτόν προσεγγίζουμε το νόημα της αινιγματικής καντιανής πρότασης, την ερμηνευτική προσέγγιση της οποίας επιχειρήσαν πολλοί σχολιαστές. Τα κρίσιμα ερωτήματα, ωστόσο, εξακολουθούν να παραμένουν: τι σημαίνει «δεδομένη απειρότης» και πώς μπορεί να υπάρχει; Εάν είναι δεδομένη, πώς μπορεί να είναι απειρότης; Μήπως δεδομένη ως άπειρη, ως προς το να είναι δηλαδή απειρότης;

Στην Β' έκδοση ο Kant υποστηρίζει το σκεπτικό του με περισσότερη σαφήνεια, μετατρέποντας την επίμαχη φράση σε: «ο χώρος παριστάνεται ως άπειρο δεδομένο μέγεθος». Οι επόμενες προτάσεις της Β' έκδοσης δίνουν την εντύπωση μιας ενοποιητικής επεξήγησης, που αναφέρεται ειδικότερα στον τρόπο με τον οποίο ο χώρος δίδεται ακριβώς ως άπειρο μέγεθος, αφού αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα άπειρου αριθμού παραστάσεων.

Ας προσεγγίσουμε όμως πάλι τη βασική καντιανή πρόταση. Είδαμε ότι μια γενική έννοια, όπως η έννοια «δένδρου», αναφέρεται, ως κοινό στοιχείο, σε πληθώρα επιμέρους δένδρων (π.χ., στην αχλαδιά, στη λεμονιά, στην πορτοκαλιά). Από την άλλη, το ελάχιστο ατομικό δένδρο δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο της καθολικής έννοιας «δένδρου», αφού το δένδρο δεν είναι προφανώς πορτοκαλιά.⁷⁰³ Έτσι, η έννοια «δένδρου» δεν περιέχει εντός αυτής άπειρο αριθμό δένδρων, αντίθετα μάλιστα, η ίδια περιέχεται σε άπειρο αριθμό δένδρων, που ακριβώς γι' αυτό τίθενται υπό την έννοιά του. Όπως σημειώσαμε και στο τρίτο επιχείρημα, εάν το δένδρο ήταν πορτοκαλιά, τότε η αχλαδιά και η μηλιά δεν θα ήταν ασφαλώς δένδρα. Ωστόσο, για τον Kant, ο χώρος παριστάνεται ως περιέχων εντός αυτού άπειρο αριθμό χώρων. Γι' αυτό και οι επιμέρους εμφανιζόμενοι χώροι δεν αποτελούν κάτι διαφορετικό από τον ίδιο τον χώρο ως όλον, αλλά έχουν την ίδια ακριβώς υπόσταση. Οι ατομικοί χώροι δεν

⁷⁰³ Δένδρο είναι ένας κορμός με ρίζες στο έδαφος και κλαδιά και όχι ένας κορμός με ρίζες στο έδαφος, με κλαδιά και επιπλέον στρογγυλά φρούτα πορτοκαλί χρώματος, από τα οποία προέρχεται η πορτοκαλάδα.

είναι αντικείμενα, που εμφανίζουν ως κοινό γνώρισμα τη «χωρικότητα» και υπάγονται υπό την έννοιά της, αλλά αντίθετα είναι και οι ίδιοι χώρος, είναι ο ίδιος ο χώρος, κατά περιορισμό του οποίου και δημιουργούνται. Κι εφόσον δεν υπάγονται υπό τη γενική έννοια του χώρου, είναι προφανές ότι ο τελευταίος δεν αποτελεί καθολική έννοια (βλ. και πάλι τρίτο επιχείρημα).⁷⁰⁴

Στην Β' έκδοση της *KrV* 1, ο Kant γράφει χαρακτηριστικά ότι όλα τα μέρη του χώρου υπάρχουν ταυτοχρόνως στο άπειρο.⁷⁰⁵ Θα πρέπει να κατανοήσουμε τις τελευταίες σκέψεις, για να εμβαθύνουμε στα επιχειρήματα της μεταφυσικής έκθεσης της έννοιας του χώρου και ειδικότερα στα δύο τελευταία, που αναφέρονται στη φύση του ως εποπτείας. Πρωτεύοντα ρόλο εδώ διαδραματίζει η τρίτη πρόταση του τελευταίου (5^{ου}) επιχειρήματος της Α' έκδοσης, από την οποία ο Kant φαίνεται να αντλεί τη γνώση του απείρου της παράστασης του χώρου: «Εάν δεν υπήρχε η έλλειψη ορίων κατά την πρόοδο της εποπτείας, (τότε) καμιά έννοια σχέσεων δεν θα επέφερε μεθ' εαυτής την αρχή της απειρότητάς τους».⁷⁰⁶ Πρόκειται για εξαιρετική επισήμανση, η οποία, κατά την άποψή μας, μάλλον ανεπιτυχώς αντικαθίσταται στην Β' έκδοση από μια πρόταση ασαφούς νοήματος: «[...] όλα τα μέρη του χώρου υπάρχουν στο άπειρο ταυτοχρόνως».⁷⁰⁷ Προς τι όμως η μετατροπή αυτή; Μήπως γιατί ο Kant τη θεωρούσε δεδομένη και γνωστή;⁷⁰⁸ Είναι πιθανό να επηρεάζεται εδώ από τον Locke⁷⁰⁹. Στο *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση*, ο θεμελιωτής του βρετανικού εμπειρισμού αποπειράται να εξηγήσει την προέλευση της ιδέας του απείρου: «Η δυσκολία είναι πώς

⁷⁰⁴ Βλ. όμως και την ενδιαφέρουσα ένσταση του Karl Robert Eduard von Hartmann, *Das Ding an sich und seine Beschaffenheit*, Berlin 1871, σελ. 112, 113 (και στη συνέχεια, σε δεύτερη έκδοση το 1875, και σε τρίτη το 1885, ως *Kritische Grundlegung des transzendenten Realismus*, στο Eduard von Hartmann's *Ausgewählte Werke*, Zweite wohlfeile Ausgabe, Band I, *Kritische Grundlegung des transzendenten Realismus*, Leipzig, Verlag von Wilhelm Friedrich, K. R. Hofbuchhändler, σελ. 157): «Ο ισχυρισμός του Kant, ότι μια έννοια δεν μπορεί να περιέχει ε ν τ ό ς α υ τ ή ς ένα άπειρο πλήθος παραστάσεων, είναι εξίσου εσφαλμένος, όπως ο ισχυρισμός του, ότι μια εποπτεία μπορεί να παρασταθεί δ ε δ ο μ έ ν η ως ά π ε ι ρ ο μέγεθος. Μια μαθηματική άπειρη σειρά είναι προφανώς μια συνδυαστική έ ν ν ο ι α, όχι μια εποπτεία, αφού είναι ένα σύνολο από άκρως αφηρημένα μέλη. Παρ' όλ' αυτά μια τέτοια έννοια περιέχει ένα άπειρο πλήθος παραστάσεων εντός αυτής, δηλαδή τα μέλη της σειράς». (Η αραίωση του Hartmann). Δηλαδή, για τον Hartmann, ο χώρος, που ούτως ή άλλως περιέχει εντός αυτού άπειρη ποσότητα παραστάσεων, θα μπορούσε κάλλιστα να μην είναι εποπτεία, αλλά μια γενική έννοια δίχην μαθηματικής σειράς. Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 241, υποσ. 2.

⁷⁰⁵ *KrV* B 40.

⁷⁰⁶ *KrV* A 25.

⁷⁰⁷ *KrV* B 40.

⁷⁰⁸ Βλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 82.

⁷⁰⁹ «Ο διάσημος Locke», όπως θα γράψει χαρακτηριστικά ο Kant (*KrV* B 119, 127).

φθάνουμε στην [...] ιδέα του απείρου [...] δεδομένου ότι τα αντικείμενα του περιβάλλοντος απέχουν πάρα πολύ οποιασδήποτε προσεγγίσεως ή αναλογίας [...]. Όποιος έχει ιδέα ενός ρητού μήκους χώρου, όπως του ποδός, βρίσκει ότι μπορεί να επαναλάβει την εν λόγω ιδέα και ενοποιώντας αυτή με την προηγούμενη, να σχηματίσει την ιδέα των δύο ποδών [...] και ούτω καθ' εξής, χωρίς ποτέ να φθάνει στο πέρας των προσθέσεων του [...]. Αυτός, νομίζω, είναι ο τρόπος, με τον οποίο το πνεύμα αποκτά την ιδέα του άπειρου χώρου [...]. Είτε ο χώρος θεωρηθεί [...] ως έκταση⁷¹⁰ του σώματος, είτε ως αφ' εαυτού υπάρχων, χωρίς στερεά ύλη,⁷¹¹ είναι αδύνατο ότι το πνεύμα θα ήταν ποτέ ικανό να βρει ή να υποθέσει οποιοδήποτε πέρας αυτού ή να σταματήσει οπουδήποτε κατά την πρόοδό του στον χώρο αυτόν, όσο μακριά κι αν εκτείνει κανείς τις σκέψεις του. [...] η ιδέα μας περί απείρου είναι, όπως νομίζω, μια ατέλμονα αυξανόμενη ιδέα [...]. Η ιδέα του απείρου συνίσταται σε (μια) ατελείωτη πρόοδος [...] δεν θεωρούμε τίποτ' άλλο σ' αυτήν παρά την άρνηση πέρατος». ⁷¹² Είναι προφανές ότι για τον Locke, η έννοια του απείρου αποτελεί προϊόν εποπτικής προόδου, που συνοδεύεται από την έλλειψη πέρατος και απαιτεί τη συνείδηση της εν χρόνω συνθέσεως. Το ίδιο όμως υποδηλώνει και ο Kant με την επίμαχη πρόταση του παρόντος επιχειρήματος. Επειδή δεν υπάρχει περιορισμός κατά την εποπτική πρόοδο, καμιά γενική έννοια σχέσεων δεν μπορεί να συνεπιφέρει και την απειρότητα των εν λόγω σχέσεων. Η ουσιώδης διαφορά μεταξύ προτελευταίου και τελευταίου επιχειρήματος έγκειται στο ότι στο προτελευταίο επιχείρημα, δίδεται ένας ορισμός του χώρου ως εποπτείας και ως ήδη συντεθειμένου στην παραγωγική φαντασία, γι αυτό κι εδώ ο Kant αναφέρεται στο μαθηματικό αντικείμενο. Αντίθετα στο υπό συζήτηση επιχείρημα υπαινίσσεται τη διαδικασία συνθέσεως, δυνάμει της οποίας ο χώρος καθίσταται a priori εποπτεία.⁷¹³ Για να προσεγγίσουμε την καντιανή χωρική αντίληψη, πρέπει να κατανοήσουμε την ανωτέρω σαφή εννοιολογική διάκριση. Στο προτελευταίο επιχείρημα, ο χώρος εκλαμβάνεται ως *μορφολογική εποπτεία*, ως ολοκληρωμένος και ενεργεία δεδομένος, στο τελευταίο επιχείρημα εμφανίζεται ως ανολοκλήρωτος, εν τη γενέσει του και δυνάμει οικοδομήσιμος.

Συνοψίζοντας κανείς το τελευταίο «χωρικό» επιχείρημα και στις δύο εκδόσεις, οδηγείται στην ακόλουθη ερμηνεία του καντιανού σκεπτικού: Ο χώρος παριστάνεται ως άπειρο δεδομένο μέγεθος, και γι' αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί γενική έννοια, αφού αυτή, ως

⁷¹⁰ Εννοεί προφανώς τον Καρτέσιο.

⁷¹¹ Εννοεί προφανώς τον Νεύτωνα.

⁷¹² Βλ. John Locke, *Essay concerning human understanding*, Book II, Chapter XVII. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁷¹³ Βλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 83.

χωρικότητας και κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα πολλών διαφορετικών παραστάσεων, ουδόλως αποφαίνεται περί του μεγέθους. Επειδή όμως ο χώρος παριστάνεται ως άπειρο μέγεθος, δεν αποτελεί γενική έννοια και συνεπώς περιέχει *εντός* εαυτού και όχι βέβαια *υπό* εαυτόν –κάτι που θα συνέβαινε εάν ήταν γενική έννοια– άπειρο αριθμό παραστάσεων. Αυτό αποδεικνύεται από την *έλλειψη ορίων* κατά την πρόοδο της εποπτείας, σύμφωνα με την οποία όλα τα μέρη του χώρου συνυπάρχουν ταυτοχρόνως, συμπυκνούμενα διά της *νοήσεως* σε μια συνθετική ενότητα. Συνεπώς ο χώρος δεν είναι γενική έννοια, αλλά *a priori* εποπτεία.⁷¹⁴ Οι τελευταίες σκέψεις οδηγούν στο περαιτέρω θεμελιώδες συμπέρασμα, στην αδυναμία θεωρήσεως της έννοιας του απείρου μεγέθους ως στατικής εποπτείας, ως εικόνας δηλαδή παγιωμένης στον χρόνο, και στην ανάγκη χαρακτηρισμού της ως προϊόντος νοητικής, προοδευουσας εξεργασίας, που βαίνει στο άπειρο, παρουσιάζοντας κάθε φορά και μια συνθετική ενότητα.⁷¹⁵ Η εν λόγω πρόοδος της ενχρονισμένης νοητικής διαδικασίας αποτελεί το υπόβαθρο της υπό συζήτηση ενότητας. Υπ' αυτό το πρίσμα, θα ήταν λυσιτελές ν' ανατρέξει κανείς σε τμήματα του συνολικού καντιανού έργου για να προσεγγίσει ερμηνευτικά την αμφίσημη και αινιγματική πρόταση περί ταυτοχρόνου υπάρξεως στο άπειρο όλων των τμημάτων του χώρου. Ένα κρίσιμο απόσπασμα από τη *Dissertatio* σκιαγραφεί εν προκειμένω τη δεδομένη απειρότητα του χώρου: «Ο χώρος [...] είναι *τυπική (μορφολογική) αρχή* του αισθητού κόσμου, απολύτως πρώτη, όχι μόνο γιατί μέσω της έννοιάς του τα αντικείμενα του σύμπαντος μπορούν να είναι φαινόμενα, αλλά κυρίως για τον λόγο ότι στην ουσία δεν είναι παρὰ ένας και μοναδικός, *περιλαμβάνοντας όλα τα αισθητά εξωτερικώς* και [...] επιπλέον αποτελεί την αρχή της καθολικότητας, δηλαδή της ολότητας, που δεν μπορεί να είναι τμήμα άλλου».⁷¹⁶ Και αμέσως παρακάτω, στο *corollarium*: «[...] το άπειρο περιέχει τον λόγο κάθε [...] μέρους [...]. Αφού, μόνο όταν ένας άπειρος χώρος και χρόνος είναι δεδομένοι, μπορεί να περιορίζεται ο συγκεκριμένος χώρος και χρόνος (να προσφέρεται, δηλαδή, ο τυχόν καθορισμένος χώρος και χρόνος μέσω *περιορισμού*)».⁷¹⁷ Το σημαντικότερο όμως είναι ότι η εν λόγω δεδομενικότητας του χώρου ως απείρου μεγέθους δεν συνάγεται από την θεώρηση του ως εποπτείας ή εμπειρικής εικόνας που εμφανίζεται στο στενό πλαίσιο της αισθητικότητας, αλλά αποτελεί προϊόν συνθετικής ενότητας, που, ως τέτοια, προϋποθέτει τη μεσολάβηση της νοήσεως. Εξάλλου, υπέρ της θεωρήσεως του χώρου

⁷¹⁴ Βλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 81, 82.

⁷¹⁵ Βλ. Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 85.

⁷¹⁶ Kant: AA II, *Dissertatio*, III, § 15, *de spatio*, σελ. 405. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁷¹⁷ Kant: AA II, *Dissertatio*, III, § 15, *de spatio*, *corollarium*, σελ. 405. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

ως απείρου δεδομένου μεγέθους και συνεπώς ως αποτελέσματος συνθετικής εν τη νοήσει διαδικασίας, συνηγορεί και η ίδια η ανάλυση της έννοιας του μεγέθους. Στα *αξιώματα της εποπτείας*, ο Kant θα γράψει χαρακτηριστικά: «Η συνείδηση [...] του πολλαπλού ομοειδούς στην εποπτεία εν γένει, καθόσον μέσω αυτής καθίσταται πρωτίστως δυνατή η παράσταση ενός αντικειμένου, είναι η έννοια ενός μεγέθους (quantit)». ⁷¹⁸ Είναι προφανές ότι η αναφερόμενη συνείδηση της πολλαπλότητας του ομοειδούς δεν μπορεί να είναι άλλο από τη συνείδηση της συνθετικής ενότητας του πολλαπλού ομοειδούς. Έτσι, μέγεθος αποτελεί η εν συνείδησει ενότης του πολλαπλού μιας ομοειδούς εποπτικής σειράς, ή άλλως, η συνείδηση μιας ενοποιημένης ομοειδούς πολλαπλότητας. Εξ ου και το ιδιαίτερα σημαντικό συμπέρασμα ότι ο χώρος, ως μέγεθος, δεν αποτελεί *μορφή* εποπτείας, αλλά μορφολογική *εποπτεία*, ως αποτέλεσμα συνθετικής διαδικασίας. Το επόμενο απόσπασμα από την Υπερβατολογική Διαλεκτική επιβεβαιώνει τα προηγούμενα: «Όσον αφορά όμως τον χώρο, δεν υπάρχει σ' αυτόν καθ' εαυτόν καμιά διαφορά μεταξύ προόδου και αναδρομής, γιατί αυτός αποτελεί ένα *συνάθροισμα*, καμιά όμως *σειρά*, καθόσον όλα τα μέρη του συνολικά είναι ταυτόχρονα [...]. Μόνο που η σύνθεση των πολλαπλών τμημάτων του χώρου, μέσω της οποίας τον προσλαμβάνουμε, είναι παρ' όλ' αυτά διαδοχική, επισυμβαίνει συνεπώς στον χρόνο και περιέχει μια σειρά». ⁷¹⁹ Δηλαδή, χωρίς τη συνθετική επεξεργασία και ενότητα, ο χώρος δεν θα μπορούσε να δοθεί ως *a priori* εποπτεία. Εύγλωττα ο Kant διατυπώνει σε άλλο σημείο της *KrV* 1: «[...] η εσωτερική αίσθηση, αντιθέτως, περιέχει μόνο την απλή *μορφή* της εποπτείας, χωρίς όμως τη σύνδεση του πολλαπλού σ' αυτήν, συνεπώς (δεν περιέχει) ⁷²⁰ καμιά ακόμα *καθορισμένη* εποπτεία [...]. Αυτό το αντιλαμβανόμαστε και μέσα μας κάθε φορά. Δεν μπορούμε να νοήσουμε καμιά γραμμή, χωρίς να τη *χαράζουμε* στη σκέψη [...]». ⁷²¹ Ανάλογες σκέψεις περιέχουν και τα ακόλουθα αποσπάσματα: «Όλα τα φαινόμενα, περιέχουν κατά τη μορφή τους μια εποπτεία στον χώρο και τον χρόνο, που υπόκειται σ' αυτά συνολικά ως βάση *a priori*. Δεν μπορούν συνεπώς να προσληφθούν αλλιώς, [...] παρὰ μέσω της *συνθέσεως* του πολλαπλού, [...] δηλαδή μέσω συνθέσεως του ομοειδούς και της συνείδησης της συνθετικής ενότητας αυτού του πολλαπλού». ⁷²² Δηλαδή, χώρος και χρόνος δημιουργούνται σταδιακά μέσω συνθέσεως των τμημάτων τους. Έτσι, όμως, φαίνεται ότι τα μέρη προηγούνται του όλου και το όλο ακολουθεί τα μέρη και συνεπώς δεν προέρχονται τα

⁷¹⁸ *KrV* A 162/B 203.

⁷¹⁹ *KrV* A 412/B 439.

⁷²⁰ Η () προσθήκη του γράφοντος.

⁷²¹ *KrV* B 154.

⁷²² *KrV* A 162/B 203. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

τμήματα μέσω περιορισμού του όλου, σύμφωνα με το προτελευταίο επιχείρημα, αλλά, αντίθετα, το όλο προκύπτει από τη σύνθεση των μερών, όπως υποδηλώνει το τελευταίο επιχείρημα. Σε μια υποσημείωση της Υπερβατολογικής Αναλυτικής στην Β' έκδοση της *KrV* 1, ο Kant γράφει χαρακτηριστικά: «Ο χώρος και ο χρόνος κι όλα τα μέρη αυτών είναι εποπτείες, συνεπώς ατομικές παραστάσεις με το πολλαπλό που περιέχουν μέσα τους [...], άρα όχι απλές έννοιες, μέσω των οποίων συναντάται η ίδια ακριβώς συνείδηση, ως περιεχόμενη σε πολλές παραστάσεις, αλλά πολλές παραστάσεις (ως περιεχόμενες)⁷²³ σε μία [...], άρα ως συνθετιμένες, συνεπώς η ενότης της συνειδήσεως ως *συνθετική* αλλ' όμως *πρωταρχική*».⁷²⁴ Με απλά λόγια, ο χώρος θεωρείται εποπτεία ή ατομική παράσταση και όχι έννοια. Στην έννοια, η ίδια συνείδηση εντοπίζεται σε πολλές διαφορετικές παραστάσεις, στα εικάστοτε είδη της έννοιας (ενότης στην πολλότητα). Αντίθετα στην εποπτεία, πολλές παραστάσεις περιέχονται σε μία παράσταση (πολλότης στην ενότητα), όπως αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση της εποπτείας του χώρου. Έτσι όμως, οι πολλές παραστάσεις εμφανίζονται σαν να είναι συνθετιμένες στην εποπτεία, η οποία κατ' ουσίαν συντίθεται από αυτές, γεγονός που υποδηλώνει και τη συνθετική λειτουργία της συνείδησης. Κι αυτό δεν ισχύει για τη χωρική εποπτεία μόνο ως όλο, αλλά και για κάθε τμήμα αυτής, όπως είναι μια γραμμή: «Για να γνωρίσω [...] οτιδήποτε στον χώρο, για παράδειγμα μια γραμμή, πρέπει να τη σύρω και να καταφέρω [...] *συνθετικά* μια καθορισμένη σύνδεση του δεδομένου πολλαπλού, [...]».⁷²⁵ Χαρακτηριστικό και το επόμενο παράθεμα: «Αποκαλώ εκτατό μέγεθος εκείνο, στο οποίο η παράσταση των τμημάτων καθιστά δυνατή την παράσταση του όλου (και συνεπώς προηγείται αναγκαστικά αυτής). Δεν μπορώ να παραστήσω καμιά γραμμή, όσο μικρή κι αν είναι, χωρίς να τη σύρω στη σκέψη, χωρίς να παράγω δηλαδή από ένα σημείο διαδοχικά όλα τα μέρη της και έτσι πρώτα απ' όλα να αποτυπώσω αυτή την εποπτεία».⁷²⁶ Τελικά ο χώρος είναι εποπτεία, που προϋποθέτει τη σύνθεση. Πρόκειται για ενότητα της συνείδησης, που ως εποπτεία είναι πρωταρχική, ταυτόχρονα όμως, ως επιγενόμενη, εμφανίζεται ως συνθετική.

Το σημαντικότερο εδώ όμως είναι ότι μόνο με τη διαδικασία της σύνθεσης καθίσταται δυνατή η εποπτεία. Και όμως, κατά περίεργο ίσως τρόπο, στο τρίτο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης, στην Β' έκδοση της *KrV* 1, ο Kant θα υποστηρίξει ακριβώς το αντίθετο, ότι δηλαδή το όλο προηγείται των τμημάτων. Περαιτέρω, οι δύο αντιτιθέμενες

⁷²³ Η () προσθήκη του γράφοντος.

⁷²⁴ *KrV* B 136, *Anmerkung*. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁷²⁵ *KrV* B 138.

⁷²⁶ *KrV* A 162-163/B 203. Βλ. και *KrV* A 234, B 154, 203. Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 225.

καντιανές απόψεις φαίνεται να συνδυάζονται στη *διδασκαλία περί αντινομιών*, σχετικά με τα τμήματα ενός δεδομένου φαινομένου: «[...] το πλήθος των μερών σ' ένα δεδομένο φαινόμενο δεν είναι καθ' εαυτό ούτε πεπερασμένο, ούτε άπειρο, διότι το φαινόμενο δεν είναι τίποτα καθ' εαυτό υπάρχον, και τα μέρη δίδονται πρωτίστως διά της αναδρομής [...] της αποσυνθέτουσας σύνθεσης, [...]».⁷²⁷ Αντιλαμβάνεται κανείς όμως ότι η αποσύνθεση σηματοδοτεί το αντίθετο της σύνθεσης. Έτσι, ακολουθώντας το πνεύμα του τελευταίου αποσπάσματος, θα έλεγε κανείς ότι ο χώρος *συντίθεται αποσυντιθέμενος* ή *αποσυντίθεται συντιθέμενος*. Παρ' όλ' αυτά, στο τρίτο επιχείρημα διαβάζουμε: «Τα εν λόγω τμήματα [ενν: του χώρου] δεν μπορούν επίσης να προηγούνται του ενικού χώρου, σαν να ήταν συστατικά του μέρη (από τα οποία θα ήταν δυνατή η σύνθεσή του), αλλά μόνο να νοούνται εντός αυτού. Είναι ουσιαστικά ενιαίος, [και] το πολλαπλό που ενυπάρχει σ' αυτόν συνεπώς και η καθολική έννοια των χώρων εν γένει στηρίζεται αποκλειστικά σε περιορισμούς».⁷²⁸ Εξ ου και το κρίσιμο ερώτημα: τελικά πρόκειται για *αντίφαση*⁷²⁹ ή *παρερμηνεία*; Κατά την άποψή μας,

⁷²⁷ KrV A 505/B 533. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 224, 225.

⁷²⁸ KrV B 39/A 25.

⁷²⁹ Πρβλ. Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 224, ο οποίος κάνει λόγο για αντίφαση: «Ο Kant καταπολεμά το να θεωρείται ο χώρος ως *συντεθειμένος*, και στην Αναλυτική διδάσκει παρ' όλ' αυτά κατηγορηματικά, ότι η μορφολογική εποπτεία, η εποπτική παράσταση του χώρου οφείλει πρωτίστως την ύπαρξή της σε μια σύμφωνη προς τη διάνοια *σύνθεση*». Κι ενώ οι οπαδοί του Kant θα ελάβουν τα λεγόμενα στην Υπερβατολογική Αναλυτική ως συμπλήρωμα της Υπερβατολογικής Αισθητικής, οι αντίπαλοί του, αντίθετα, εντοπίζουν μια άλυτη αντίφαση ανάμεσά τους. Εις εξ αυτών, ο Karl Robert Eduard von Hartmann, *Kritische Grundlegung des transzendenten Realismus*, στο Eduard von Hartmann's Ausgewählte Werke, Zweite wohlfeile Ausgabe, Band I, *Kritische Grundlegung des transzendenten Realismus*, όπ.α., σελ. 154, με αφορμή την υποσημείωση της § 26 της Β' έκδοσης της *Κριτικής* (KrV B 160), θα γράψει χαρακτηριστικά: «Αυτές οι εξηγήσεις αρκούν για να μετατρέψουν το τελικό συμπέρασμα του Kant στο *αντίθετό* του. Όταν ο ενιαίος χώρος ως δεδομένο όλο είναι [...] προϊόν μιας σύνθεσης του χωρικού πολλαπλού, επιτελούμενης από τη διάνοια, τότε αυτός έρχεται αργότερα από αυτήν, αλλά όχι νωρίτερα: πρέπει τότε οι διά της αισθητήριας μορφής εποπτείας σχηματισμένες μόνο από το αίσθημα πεπερασμένες εποπτείες (το χωρικό πολλαπλό) να είναι το προτέρον, από το οποίο πρωτίστως μπορεί να μορφώνεται ο ενιαίος χώρος, και πότε πλέον δεν μπορούν ως προς τη δημιουργία τους να είναι απλοί περικοι αυτοί, που μπορεί να δημιουργείται για πρώτη φορά με τη μεσολάβησή τους, καθόσον η διάνοια κατακτά συνδυαστικά το δεδομένο σ' αυτήν υλικό. Δυστυχώς ο Kant δεν παρατήρησε ότι σ' αυτήν την υποσημείωση στη Β' έκδοση της Υπερβατολογικής Αναλυτικής υπερέβη και διόρθωσε ο ίδιος την προηγούμενη αντίστροφη άποψή του. [...] ο Kant παραδέχεται στην κριτική κατά του Eberhard (1790) [...] το ίδιο, όπως στην υποσημείωση [...], ότι δηλαδή μόνον η χωρική τέλη, όχι ο χώρος μπορεί να ονομάζεται *απρίορι* και, προσθέτω, αυτή μάλιστα όχι σαν συνειδητή έννοια, αλλά σαν ασυνειδητή συνθετική λειτουργία. Μετά απ' αυτή την παραδοχή, θα έπρεπε [...] ο Kant να διαγράψει με συνέπεια τα υπ' αρ. 3 και 4 επιχειρήματα της θεμελίωσης της απριориότητας του χώρου στη Β' έκδοση, αφού

προσεκτική μελέτη του καντιανού κειμένου δικαιώνει τη δεύτερη εκδοχή. Είναι προφανές ότι στο προτελευταίο επιχείρημα, ο Kant ελλαμβάνει τον χώρο ως εποπτεία: «Ο χώρος είναι [...] καθαρή εποπτεία [...]. Είναι ουσιαστικά ενιαίος, το πολλαπλό που ενυπάρχει σ' αυτόν [...] στηρίζεται αποκλειστικά σε περιορισμούς. Απ' αυτό συνάγεται ότι σε σχέση με όλες τις έννοιες που έχουμε γι' αυτόν, υπόκειται ως βάση μια *a priori* εποπτεία (που δεν είναι εμπειρική) [...]».⁷³⁰ Εδώ τον πρώτο ρόλο διαδραματίζει το *ότι* της ύπαρξης του χώρου και όχι το *πώς* της δημιουργίας του. Αντίθετα, στο απόσπασμα *KrV* B 203, το βάρος της απόδειξης επικεντρώνεται στον *τρόπο* με τον οποίο ο χώρος *συντίθεται* ως εποπτεία. Έτσι όμως η παράσταση των τμημάτων προηγείται της παραστάσεως του όλου ως συνθετικής ολότητας: «Δεν μπορώ να παραστήσω καμιά γραμμή, χωρίς να τη σύρω στη σκέψη, [...]».⁷³¹ Δηλαδή, εάν δεν χαράζω προηγουμένως τη γραμμή στη σκέψη, δεν μπορώ ν' αποκτήσω το σύνολο της γραμμικής συνέχειας, ως γραμμική ολότητα. Εκκινώντας από ένα σημείο, μεταβαίνω διαδοχικά σ' ένα άλλο, στη συνέχεια σ' ένα άλλο κ.ο.κ., και έτσι χαράζω σταδιακά τη γραμμή, όσο μικρή κι αν είναι αυτή. Υπ' αυτή την έννοια, βέβαια, η ολότης της παραστάσεως προϋποθέτει ένα τμήμα αυτής, που κατ' ανάγκη προηγείται. Γι' αυτό και ο χώρος δεν ελλαμβάνεται ως *a priori* εποπτεία, αλλά θεμελιώνεται *σταδιακά*. Εδώ δηλαδή ενδιαφέρει το *πώς* της δημιουργίας του και όχι το *ότι* της ύπαρξής του. Αντιθέτως, στη νόηση φαίνεται ότι μπορούμε να έχουμε την ενιαία σύλληψη του όλου, που ακριβώς γι' αυτό προηγείται του μέρους, το οποίο κατ' ανάγκη ακολουθεί.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, λοιπόν, δεν φαίνεται να υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στα δύο καντιανά κείμενα.⁷³² Θα πρέπει να κατανοήσουμε ότι ο Kant αναφέρεται σε δύο διαφορετικά επίπεδα. Στο 3^ο επιχείρημα της Β' έκδοσης, υποστηρίζει ότι ο χώρος είναι εποπτεία, καθώς τα μέρη του μπορούν να νοούνται ως περιεχόμενα εντός αυτού. Αναλόγως διαβάζουμε και στο τελευταίο επιχείρημα: «ο χώρος παριστάνεται δεδομένος ως άπειρο μέγεθος» (Α' έκδοση) ή «ο χώρος παριστάνεται ως άπειρο δεδομένο μέγεθος» (Β' έκδοση). Ο συνδυασμός των δύο τελευταίων επιχειρημάτων οδηγεί και στο ακόλουθο συμπέρασμα: ο χώρος παριστάνεται ως άπειρο δεδομένο μέγεθος, διότι όλα τα μέρη του μπορούν μόνο να νοηθούν ότι περιέχονται σ' αυτόν, ή, αντιστρόφως, επειδή τα μέρη του χώρου μπορούν να νοούνται ως περιεχόμενα εντός αυτού, γι' αυτό παριστάνεται ως άπειρο δεδομένο μέγεθος.

στα ίδια γίνεται λόγος για τη συνθετικώς μέσω της διανοίας κατασκευασμένη *ε π ο π τ ε ι α* του ενιαίου χώρου και *κ α θ ό λ ο υ* για τη χωρική *μ ο ρ φ ή* εποπτείας». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Βλ. και *Vaihinger, Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 228.

⁷³⁰ *KrV* B 39.

⁷³¹ *KrV* B 203.

⁷³² Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 89.

Έτσι ο χώρος αποτελεί μια *a priori* εποπτεία, καθώς όλα τα τμήματά του βρίσκονται μέσα σ' αυτόν, κάτι που όμως προϋποθέτει την διά της νοήσεως σύλληψη της ολότητάς του.

Για την καλύτερη κατανόηση της δυσνόητης πρώτης φράσης του τελευταίου επιχειρήματος, επισημαίνουμε και τα ακόλουθα: δεδομένου ότι ο χώρος περιέχει όλα τα μέρη εντός αυτού, είναι προφανές ότι αυτά μπορούν να προέρχονται μόνο διά περιορισμού του ενιαίου και μοναδικού χώρου στον οποίο εντάσσονται, συλλαμβανόμενα εφάπαξ διά της σκέψεως ως ευρισκόμενα ταυτοχρόνως μέσα σ' αυτόν, χωρίς τη διαδοχική τους προσθήκη, αφού, ούτως ή άλλως, ο χώρος είναι ήδη συντεθειμένος. Πρόκειται, με άλλη διατύπωση, για μια *νοητικώς συλλαμβανόμενη ομοιογενή πολλότητα ομοχρόνως συνδεδεμένων μεταξύ τους χωρικών τμημάτων*, που ακριβώς γι' αυτό μπορούν να προέρχονται μόνο κατ' αποκοπήν του ήδη υπάρχοντος, ενός, ενιαίου, μοναδικού και ως άπειρου εν τέλει δεδομένου μεγέθους θεωρούμενου χώρου. Το απόσπασμα της *KrV* που ακολουθεί υποδηλώνει παρεμφερώς την ίδια σκέψη: «Ο χώρος και ο χρόνος περιέχουν μόνο ένα πολλαπλό της *a priori* καθαρής εποπτείας [...]. Μόνη η αυτενέργεια της νόησής μας απαιτεί να διανυθεί πρώτα [...] αυτό το πολλαπλό, να αναληφθεί [από τη νόηση] και να συνδεθεί, για να το καταστήσει γνώση. Αυτή την ενέργεια την ονομάζω σύνθεση. [...] Μια τέτοια σύνθεση είναι καθαρή, όταν το πολλαπλό δεν είναι εμπειρικό, αλλά *a priori* δεδομένο (όπως το εν χώρω δεδομένο)».⁷³³ Δηλαδή, χωρίς σύνθεση δεν υπάρχει παράσταση του χώρου. Έτσι, για να μετατραπεί αυτός σε εποπτεία απαιτείται μια συγκεκριμένη διαδικασία που υποδηλώνει την αυτενέργεια της διάνοιας. Η τελευταία διατρέχει την πολλαπλότητα, την προσλαμβάνει, την αναλαμβάνει και τη συνδέει σε μια ενότητα, για να τη μετατρέψει τελικά σε γνώση.⁷³⁴ Έτσι διά της συνθέσεως, ο χώρος μετατρέπεται σε εποπτεία και δίδεται ως άπειρο μέγεθος, εντός του οποίου όλα τα μέρη συνυπάρχουν. Αφ' ης στιγμής όμως συνυπάρχουν, ο χώρος είναι δεδομένος. Γι' αυτό και τα τμήματά του δημιουργούνται κατ' περιορισμό του ήδη δεδομένου χώρου. Εν κατακλείδι, χωρίς συνθετική επεξεργασία ο χώρος δεν μπορεί να δοθεί ως *a priori* εποπτεία. Άπαξ και δοθεί όμως, είναι ένας, αλλά με τμήματα, που δεν είναι βέβαια συστατικά, αλλά μόνο περιορισμοί της ολότητάς του.

Εκτός όμως από την έννοια του μεγέθους, σημασιολογικές δυσχέρειες παρουσιάζει και η έννοια του απείρου, με την οποία εμφανίζεται ο χώρος στο υπό συζήτηση επιχείρημα.

⁷³³ *KrV* A 77/B 102.

⁷³⁴ Σωστά ο Riehl, *Kritizismus* I, θα παρατηρήσει σχετικά: «Η παράσταση του χώρου πηγάζει [...] μέσω της συνθετικής ενότητας της συνείδησης». Επίσης: «Η διδασκαλία για τις μορφές εποπτείας παραπέμπει [...] κατ' ανάγκη στη διδασκαλία των νοητικών λειτουργιών, η Αισθητική ολοκληρώνεται για πρώτη φορά στη Λογική, αφού [...] χωρίς λογική λειτουργία καμιά εποπτεία του χώρου δεν είναι δυνατή». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 228).

Και πρώτα απ' όλα η απόλυτη ολότητα που δεν υπάγεται σε περαιτέρω όρους ή προϋποθέσεις: «Αυτό το άνευ όρων τώρα μπορεί κανείς να το νοήσει: [...] ως απλώς υπάρχον σε ολόκληρη τη σειρά, στην οποία όλα τα μέλη, συνεπώς, συνδέονται ανεξαιρέτως μεταξύ τους και μόνο η ολότητα της ίδιας θα ήταν χωρίς όρους, και γι' αυτό η αναδρομή (αυτή) ονομάζεται άπειρη [...]». ⁷³⁵ Σχετικά με την απειρότητα της σειράς, εξάλλου, ο Kant επισημαίνει: «Όμως η απειρότης μιας σειράς συνίσταται ακριβώς σε τούτο: στο ότι δεν μπορεί ποτέ να ολοκληρωθεί διά διαδοχικής συνθέσεως». ⁷³⁶

Με αφορμή, πάλι, τη διάκριση μεταξύ «απείρου» και «αορίστου», ο Kant τονίζει: «[...] πρέπει τώρα πρωτίστως να καθορισθεί επακριβώς η σύνθεση μιας σειράς, καθόσον αυτή δεν είναι ποτέ πλήρης. Για τον σκοπό αυτόν, χρησιμοποιεί κανείς συνήθως δύο εκφράσεις [...]. Οι μαθηματικοί μιλούν αποκλειστικά για μια *επ' άπειρον πρόοδο*. Οι ερευνητές των εννοιών θέλουν [...] να ισχύει μόνο η έκφραση *πρόοδος επ' αόριστον* [...]: όταν το όλο είναι δεδομένο στην εμπειρική εποπτεία, τότε η αναγωγή στη σειρά των εσωτερικών του όρων βαίνει *επ' άπειρον*. Εάν όμως δίδεται μόνο ένα μέλος της σειράς, από το οποίο η αναγωγή προς την απόλυτη ολότητα οφείλει πρωτίστως να προχωρήσει, τότε λαμβάνει χώρα μια αναδρομή με *απροσδιόριστο* βεληνεκές (in *indefinitum*).» ⁷³⁷ Ωστόσο, η επίτευξη της εν λόγω απόλυτης ολότητας καθίσταται προφανώς εμπειρικά αδύνατη: «Η έννοια της ολότητας δεν είναι [...] τίποτα άλλο από την παράσταση της ολοκληρωμένης σύνθεσης των μερών της, διότι, καθώς δεν μπορούμε να αποκτήσουμε την έννοια από την εποπτεία του όλου (που ως τέτοια είναι στην περίπτωση αυτή αδύνατη), μπορούμε να τη συλλάβουμε τουλάχιστον με τη μορφή ιδέας μόνο διαμέσου της συνθέσεως των τμημάτων μέχρι την ολοκλήρωση του απείρου». ⁷³⁸

Είναι προφανές ότι η ολοκλήρωση του απείρου δεν μπορεί ποτέ να πραγματοποιηθεί, γι' αυτό και το άπειρο δεν μπορεί να αναπαραχθεί ως αισθητή εικόνα στην αναπααραγωγική φαντασία. Ύπ' αυτό το πρίσμα, θα μπορούσε κανείς να αντιληφθεί και την επιδίωξη του Kant να προσδιορίσει στα συγγράμματα της *κριτικής* περιόδου την έννοια του απείρου. Ίσως η πλέον αξιόλογη απόπειρα να εντοπίζεται στην *Κριτική της δυνάμεως του κρίναι*, όπου, εξομοιώνοντας το άπειρο με το υψηλό, ⁷³⁹ θ' αποδώσει και τα δύο στις ιδέες του Λόγου: «[...] το υψηλό [...] βρίσκεται επίσης και σε ένα άμορφο αντικείμενο, καθόσον το μη

⁷³⁵ *KrV* A 417/B 445.

⁷³⁶ *KrV* A 426/B 454.

⁷³⁷ *KrV* A 511-512/B 539-540. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁷³⁸ *KrV* A 428/B 456, *Anmerkung*.

⁷³⁹ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π., σελ. 91.

περιορισμο παριστάνεται σ' αυτό ή επ' αφορμή αυτού και επιπλέον προσεπιννοείται η ολότητά του [...], το υψηλό όμως φαίνεται να λαμβάνεται [ενν: για την παρουσίαση] μιας έννοιας του Λόγου [...] αφού το καθ' εαυτό υψηλό δεν μπορεί να περιέχεται σε καμιά κατ' αίσθηση μορφή, αλλά αφορά μόνο ιδέες του Λόγου, οι οποίες, μολονότι δεν είναι δυνατή σ' αυτές καμιά πρόσφορη παρουσίαση, ακριβώς μέσω αυτής της ακαταλληλότητας που μπορεί να παρουσιασθεί κατ' αισθητήριο τρόπο, επεγείρονται και ανακαλούνται στο πνεύμα».⁷⁴⁰ Η παρομοίωση του απείρου με το υψηλό φαίνεται και σε διάφορα άλλα αποσπάσματα. Έτσι, στην §25 της *Κριτικής της δυνάμεως του κρίναι*, ο Kant θα γράψει: «Υψηλό είναι αυτό σε σύγκριση με το οποίο κάθε τι άλλο είναι μικρό».⁷⁴¹ Αμέσως μετά, στην §26, διατυπώνει παρεμφερώς: «Το άπειρο όμως είναι απολύτως (όχι απλώς συγκριτικά) μεγάλο. Σε σύγκριση μ' αυτό, οτιδήποτε άλλο (μέγεθος του ιδίου είδους) είναι μικρό».⁷⁴²

Ωστόσο, οι τελευταίες σκέψεις οδηγούν στο θεμελιώδες ερώτημα πώς μπορούμε αλήθεια να νοήσουμε το άπειρο. Κατά την άποψή μας, η Υπερβατολογική Αισθητική δεν μπορεί να μας διαφωτίζει σχετικά με την απόπειρα καθορισμού του απείρου και κατ' επέκταση του χώρου. Σε ένα ενδιαφέρον απόσπασμα, ο Kant θα επισημάνει: «και μόνο να μπορούμε να το νοήσουμε [ενν: το άπειρο] ως όλον, καταδεικνύει μια ενεργητική ικανότητα του πνεύματος, που υπερβαίνει κάθε μέτρο των αισθήσεων [...] Και μόνο [...] να μπορούμε να νοήσουμε το δεδομένο άπειρο χωρίς αντίφαση, απαιτείται [...] μια "ενεργητική ικανότης" στο ανθρώπινο πνεύμα, που η ίδια είναι υπεραισθητή. Αφού μόνο μέσω αυτής *συνοφίζεται* πλήρως το άπειρο του αισθητήριου κόσμου στην καθαρή *διανοητική* εκτίμηση του μεγέθους υπό μία έννοια, μολονότι δεν μπορεί να νοηθεί ποτέ πλήρως στη *μαθηματική* εκτίμηση μέσω αριθμητικών εννοιών».⁷⁴³ Τελικά, η δεδομενικότης του χώρου ως απείρου μεγέθους αποτελεί προϊόν σύνθετης διαδικασίας, η κατανόηση της οποίας απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Σε ένα άλλο σημαντικό απόσπασμα διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Η μέτρηση ενός χώρου (ως σύλληψη) είναι [...] μια *πρόοδος*. Η σύνοψη της πολλότητας στην ενότητα [...] της εποπτείας και συνεπώς του αλληλοδιαδοχικά συλληπτού σε μία στιγμή, είναι αντίθετα μια *αναδρομή*, που αίρει τον χρονικό όρο κατά την πρόοδο της φαντασίας και καθιστά *εποπτεύσιμο τον ταυτοχρονισμό*».⁷⁴⁴

Το τελευταίο απόσπασμα οδηγεί στην διά στιγμιαίας νοητικής συλλήψεως

⁷⁴⁰ Kant: AA V, *Kritik der Urteilskraft*, § 23.

⁷⁴¹ Kant: AA V, *Kritik der Urteilskraft*, § 25.

⁷⁴² Kant: AA V, *Kritik der Urteilskraft*, § 26.

⁷⁴³ Kant: AA V, *Kritik der Urteilskraft*, § 26. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁷⁴⁴ Kant: AA V, *Kritik der Urteilskraft*, § 27. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

μετατροπή του απεριόριστου κατά την εποπτική πρόοδο σε μια νοητική αναδρομή, που ματαιώνει τη χρονική συνέχεια. Με άλλα λόγια, *η διάνοια καθιστά δυνατή την ενορατική σύλληψη του ταυτόχρονου*. Πρόκειται για άρση του χρονικού ορίου κατά τη φαντασιακή πρόοδο, η οποία, ακριβώς γι' αυτό, επιτρέπει τη στιγμιαία σύλληψη του συνόλου των διαδοχικώς παρατιθέμενων όρων. Έτσι ο εξοβελισμός του χρονικού στοιχείου οδηγεί στην εφάπαξ νοούμενη ολότητα μιας ελλείπουσας χρονικής συνέχειας. Υπ' αυτό το πρίσμα, μπορεί κανείς να προσεγγίσει το νόημα της πρώτης φράσης του τελευταίου χωρικού επιχειρήματος της Β' έκδοσης, «ο χώρος παριστάνεται ως ένα άπειρο δεδομένο μέγεθος». Συνοψίζοντας το νόημα των τελευταίων σκέψεων, θα λέγαμε ότι η δεδομενικότητα του χώρου ως απείρου μεγέθους οφείλεται στη δυνατότητα νοήσεώς του ως περιέχοντος άπειρο αριθμό παραστάσεων εντός αυτού,⁷⁴⁵ λόγω *συμπυκνώσεως της πολότητας σε μία εποπτική ενότητα* μέσω της τελευταίας, όλα τα τμήματα του χώρου συνυπάρχουν ταυτοχρόνως στο άπειρο, δι' αναδρομικής και στιγμιαίας συμπύξεως της εξαλειφθείσης εν τη νοήσει αλληλοδιαδοχικής συλληπτότητας, που καθιστά δυνατή την *ενορατική σύλληψη* του ταυτόχρονου. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, η πρωταρχική παράσταση του χώρου δεν είναι έννοια, αλλά a priori εποπτεία. Η τελευταία φράση χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Είναι αλήθεια ότι, εμμένοντας κανείς στην ίσως εσφαλμένη διάξευξη «εποπτεία ή έννοια», θα πρέπει λογικά, αποκλείοντας τη μία, να αποδεχθεί κατ' ανάγκη την άλλη. Ωστόσο, η προηγούμενη διαδικασία καταδεικνύει ότι η παράσταση του χώρου δεν μπορεί τουλάχιστον να προέρχεται από την εμπειρία και γι' αυτό δεν χαρακτηρίζεται ως γενική έννοια. Ως μη έννοια ωστόσο χαρακτηρίζεται και η a priori εποπτεία. Υπ' αυτό το πρίσμα, η εκ προοιμίου τεθείσα διαζευκτική επιλογή υπαγορεύει τη λύση της προτερολογικής εποπτείας. Αυτό που θα πρέπει να κατανοηθεί εδώ είναι ότι δεν πρόκειται για εξ υπαρχής θετική επισήμανση της παράστασης του χώρου ως εποπτείας, αλλά για μεθοδολογικώς αρνητική ανάγκη θεωρήσεώς της ως μη εννοίας και συνεπώς ως εποπτείας. Δηλαδή, ο χώρος δεν είναι *θετικώς εξαγόμενη εποπτεία*, αλλά *αρνητικώς συναγόμενη μη έννοια* και ακριβώς ως μη τέτοια, χαρακτηρίζεται ως εποπτεία. Ο ίδιος ο Kant φαίνεται να αισθάνεται την ανάγκη διευκρίνισης, γράφοντας στην τρίτη *Κριτική*: «Ακόμα και μια ικανότητα να μπορούμε να νοήσουμε το άπειρο της υπεραισθητής εποπτείας ως δεδομένο (στο διανοητικό του υπόστρωμα), υπερβαίνει κάθε μέτρο της αισθητικότητας [...] ως επέκταση του πνεύματος, που αισθάνεται ικανό να υπερβεί τους φραγμούς της αισθητικότητας σε άλλον (τον πρακτικό) σκοπό».⁷⁴⁶

⁷⁴⁵ Και όχι ως έχοντας τις παραστάσεις υπό αυτόν, αφού τότε ο χώρος θα ήταν γενική έννοια, που θα προϋπέθετε την συναγωγή της από την εμπειρία.

⁷⁴⁶ Kant: AA V, *Kritik der Urteilkraft*, § 26.

Είναι προφανές ότι η δυνατότης νοήσεως του απείρου εκφεύγει λογικά κάθε μέτρου αισθητικότητας και προσεγγίζει τα όρια μιας «υπεραισθητής» εποπτείας. Εξ ου και η αναφερθείσα μεσολάβηση της διάνοιας, που υπερβαίνει τους φραγμούς της αισθητικότητας, ως περαιτέρω διεύρυνσή της. Εν τελευταία αναλύσει, ο χώρος, ως άπειρο δεδομένο μέγεθος και *a priori* εποπτεία, αποκτά το αυθεντικό νόημα και τη λειτουργία του εντός της ανθρώπινης νοήσεως, και εκτείνεται από την πεπερασμένη σφαίρα της αισθητικότητας στην πρακτική σφαίρα του υπεραισθητού.⁷⁴⁷ Το παράθεμα που ακολουθεί, και πάλι από την τρίτη *Κριτική*, συνοψίζει τα προηγούμενα: «Η φαντασία μας όμως αποδεικνύει, ακόμα και στη μεγαλύτερή της προσπάθεια εν αναφορά προς την απαιτούμενη από την ίδια σύνοψη ενός δεδομένου αντικειμένου σ' ένα όλο της εποπτείας [...] τους φραγμούς της [...] και παρ' όλ' αυτά ταυτόχρονα τον προορισμό της [...]».⁷⁴⁸

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, εντύπωση προκαλεί η αμφιταλάντευση του Kant σχετικά με τον χαρακτηρισμό του χώρου. Στην Υπερβατολογική Αισθητική τον χαρακτηρίζει ως *μορφή* εποπτείας, στην Υπερβατολογική Λογική τον μετατρέπει διά της νοήσεως σε μορφολογική *εποπτεία*, για να τον αναγάγει στην Υπερβατολογική Διαλεκτική στις *ιδέες του Λόγου*, όπως θα κάνει και στις *Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης*. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, η καντιανή σκέψη δείχνει ν' απομακρύνεται τελικά από την Υπερβατολογική Αισθητική. Δικαιολογημένα συνεπώς η αντίληψη του γερμανού φιλοσόφου θα τεθεί στο στόχαστρο της κριτικής.⁷⁴⁹ Από την άλλη, όμως, δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι ο Kant υπήρξε ο μεγαλύτερος ίσως μεθοδολόγος⁷⁵⁰ φιλόσοφος και ο κατ' εξοχήν αρχιτέκτων της φιλοσοφικής θεώρησης. Γι' αυτό και δεν είναι εύκολο να γίνεται λόγος για έλλειψη ενιαίας αντίληψης κατά την πραγμάτευση του χώρου και του χρόνου. Εάν δεν παρακολουθήσει κανείς την εξέλιξη της φιλοσοφικής πορείας του Kant, δεν μπορεί να διεισδύσει στο βάθος των στοχασμών του. Εξάλλου τη μεθοδολογική ιδιαιτερότητα της Υπερβατολογικής Αισθητικής εν αναφορά προς τη συνολική του θεωρία θα τονίσει και ο ίδιος ο φιλόσοφος σε μια *υποσημείωση* από την Β' έκδοση της *Κριτικής του καθαρού Λόγου*: «Ο χώρος, παριστάμενος ως *αντικείμενο* (όπως το χρειάζεται κανείς πραγματικά στη *γεωμετρία*), περιέχει *περισσότερα* από απλή μορφή της εποπτείας, δηλαδή *σύνοψη* του πολλαπλού, δεδομένου σύμφωνα με τη μορφή της αισθητικότητας σε μια *εποπτική* παράσταση, έτσι ώστε

⁷⁴⁷ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., σελ. 93.

⁷⁴⁸ Kant: AA V, *Kritik der Urteilskraft*, § 27.

⁷⁴⁹ Βλ., λ.χ., Μεταξύ άλλων, Norman Kemp Smith, *A commentary to Kant's "critique of pure reason"*, Palgrave Macmillan, 2003, σελ. 89, 97-98.

⁷⁵⁰ Βλ. και Arthur Baumgarten, *Erkenntnis Wissenschaft Philosophie*, όπ.α., σελ. 360. Βλ. επίσης και παραπάνω, στο παρόν κεφάλαιο, υποενότητα Β., *Αισθητικότητας και Διάνοια*, σελ. 139, υποσ. 510.

η *μορφή της εποπτείας* προσδίδει απλώς πολλαπλότητα, η *μορφολογική εποπτεία* όμως *ενότητα* της παράστασης. Την ενότητα αυτή είχα συγκαταλέξει απλώς στην αισθητικότητα, για να παρατηρήσω μόνο ότι αυτή προηγείται πάσης εννοίας, μολονότι προϋποθέτει οπωσδήποτε μια σύνθεση, που δεν ανήκει στις αισθήσεις, μέσω της οποίας όμως όλες οι έννοιες περί χώρου και χρόνου καθίστανται πρωτίστως δυνατές.⁷⁵¹ Με απλά λόγια, στην Υπερβατολογική Αισθητική ο Kant θεωρεί τον χώρο *μορφή* εποπτείας και στην Υπερβατολογική Αναλυτική τον μετατρέπει σε *μορφολογική εποπτεία* με τη συνδρομή της νοητικής εξεργασίας. Ανάλογο και το επόμενο απόσπασμα: «Χώρος και χρόνος όμως δεν παριστάνονται απλώς ως *μορφές* της αισθητήριας εποπτείας, αλλά ως *εποπτείες* οι ίδιες (που περιέχουν ένα πολλαπλό), συνεπώς (παριστάνονται) a priori με τον καθορισμό της *ενότητας* αυτού του πολλαπλού σε αυτές [...]».⁷⁵² Είναι προφανές ότι η αναφερθείσα συνθετική ενότης του πολλαπλού, η οποία καθιστά την παράσταση του χώρου a priori εποπτεία, δεν αποτελεί προϊόν λειτουργίας μόνο της αισθητικότητας, αλλά απαιτεί και τη συνεργασία της διάνοιας. Χωρίς τη σύμπραξη και των δύο δεν υπάρχει γνωστική διαδικασία. Χωρίς τη συμμετοχή της νοήσεως, η αισθητικότης δεν προσπορίζει αντικείμενο γνώσης, και χωρίς τη μεσολάβηση της αισθητικότητας η γνώση είναι αδύνατη. Γι' αυτό και η απομονωμένη ερμηνευτική προσέγγιση της μίας ή της άλλης αποτελεί στην ουσία γνωσιολογικό ολίσθημα.

Αποδεικτικός στόχος λοιπόν του τελευταίου χωρικού επιχειρήματος, αναδεικνύεται η θεώρηση της παράστασης του χώρου ως απείρου δεδομένου μεγέθους. Ως μέγεθος, όμως, ο Kant χαρακτηρίζει τόσο το άπειρο *ποσό*, όσο και την πεπερασμένη *ποσότητα*.⁷⁵³ Σ' ένα

⁷⁵¹ KrV B 160, υποσημείωση.

⁷⁵² KrV B 160. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁷⁵³ Βλ. και τους *Στοχασμούς*: 1. «[...] κάθε γραμμή, (κάθε) σχήμα και (κάθε) σώμα νοείται μόνο μέσω περιορισμού του χώρου» (Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik, Reflexion* 4257, σελ. 485). 2. «Ο χώρος είναι η μορφή όλων των σχέσεων, που προηγείται κάθε εποπτείας των εξωτερικών πραγμάτων» (Kant: AA XVIII, *Metaphysik, Zweiter Theil, Reflexion* 5315, σελ. 151). 3. «Χώρος και χρόνος δεν είναι πράγματα, ούτε τα κατηγορήματά τους και συνεπώς τίποτα το αντικειμενικό» (Kant: AA XVIII, *Metaphysik, Zweiter Theil, Reflexion* 5323, σελ. 151). 4. «Το ποσό, εντός του οποίου και μόνο μπορεί να προσδιορίζεται κάθε ποσότητα, είναι εν αναφορά προς την πληθώρα των τμημάτων (του) απροσδιόριστο και συνεχές. Χώρος και χρόνος» (Kant: AA XVIII, *Metaphysik, Zweiter Theil, Reflexion* 5846, σελ. 368). 5. Κάθε ποσόν (συνεχές) [quantum (continuum)] αποτελεί, ως τέτοιο, το μέσο διά του οποίου τίθεται μια πληθώρα ομογενοποιημένων τμημάτων. Προηγείται συνεπώς κατ' ανάγκη της συνθέσεως. Η σύνθεση (πάλι), που προηγείται της πληθώρας, δίδει ένα διακριτό ποσό (quantum discretum)» (Kant: AA XVIII, *Metaphysik, Zweiter Theil, Reflexion* 5849, σελ. 368). 6. «Ένα ποσό, διά της εννοίας της ποσότητας του οποίου προσδιορίζεται η πληθώρα των τμημάτων (του), είναι διακριτό. (Αυτό), μέσω της έννοιας της ποιότητας του οποίου η πληθώρα των τμημάτων είναι απροσδιόριστη, είναι συνεχές» (Kant: AA XVIII, *Metaphysik, Zweiter Theil, Reflexion* 5844, σελ. 367). 7. «Δεν υπάρχει [...]

απόσπασμα από το *Opus postumum* επισημαίνει: «Ο χώρος δεν είναι κάτι υπάρχον έξω από την παράστασή μου, όπως εξίσου και ο χρόνος· αλλά κάτι a priori δεδομένο που μπορεί να υπαχθεί σε κατηγορίες, για παράδειγμα, στην ενότητα των ιδίων (υπάρχει Ένας χώρος και χρόνος). Ως ένα μέγεθος, το οποίο ως όλο πρέπει πάντοτε να νοείται όπως το τμήμα ενός δεδομένου ακόμα μεγαλύτερου όλου και συνεπώς ως άπειρο».⁷⁵⁴ Και λίγο μετά: «Χώρος και χρόνος είναι μόνο υποκειμενικές μορφές της αισθητήριας εποπτείας, [...]: Υπάρχει μόνο ένας χώρος και ένας χρόνος, στον οποίο μπορεί να ταξινομηθεί ένα άπειρο συνάθροισμα των κατ' αίσθηση αντιλήψεων μεταξύ τους σ' ένα σύστημα. [...]: ο χώρος και ο χρόνος είναι εποπτείες ενός όλου, το οποίο πρέπει να νοείται πάντοτε ως τμήμα ενός ακόμα μεγαλύτερου όλου, δηλαδή είναι άπειρα μεγέθη».⁷⁵⁵

Εκείνο, πάντως, που εντυπωσιάζει αμέσως στο τελευταίο χωρικό επιχείρημα της Β' έκδοσης είναι η νέα διατύπωση. Κι ενώ η αποδεικτέα θέση είναι ίδια με την αντίστοιχη του τρίτου επιχειρήματος (η πρωταρχική παράσταση του χώρου αποτελεί εποπτεία και όχι έννοια), ακολουθείται διαφορετική οδός, καθώς εδώ γίνεται λόγος για τη *σχέση* μεταξύ των παραστάσεων. Και πρώτα απ' όλα, στην καθολικότερη έννοια ανευρίσκεται μέσω νοητικής αφαίρεσης ένα κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα. Έτσι, η γενική έννοια νοείται ως παράσταση περιεχόμενη σε άπειρο πλήθος διαφορετικών παραστάσεων, που ανήκουν στη δικαιοδοσία της και τίθενται υπό αυτήν. Ο Kant επικεντρώνει την προσοχή του στη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ «έννοιας» και «παράστασης» του χώρου· σε αντίθεση με την έννοια, ο χώρος αποτελεί μέγεθος, περιέχον άπειρο πλήθος παραστάσεων, γνώρισμα ωστόσο που δεν μπορεί να αποδοθεί στην έννοια. Γι' αυτό και η παράσταση του χώρου δεν αποτελεί έννοια, αλλά εποπτεία. Υπό τη μορφή συλλογισμού τα λεχθέντα μπορούν να διατυπωθούν ως εξής: Πρώτη προκειμένη: η παράσταση του χώρου αποτελεί απεικόνιση ενός μεγέθους που περιέχει μέσα του άπειρη ποσότητα μερών. Δεύτερη προκειμένη: καμιά έννοια δεν αποτελεί απεικόνιση ενός μεγέθους που περιέχει μέσα του άπειρη ποσότητα μερών. Συμπέρασμα: η παράσταση του χώρου δεν αποτελεί έννοια.⁷⁵⁶

ποσό διακριτό, αλλά ποσότης διακριτή. (Αριθμός)» (Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Theil, *Reflexion* 5582, σελ. 239).

⁷⁵⁴ Kant: AA XXII, *Opus postumum*, Siebentes Convolut, σελ. 22. Πρβλ. και Udo Rameil, όπ.α., σελ. 109.

⁷⁵⁵ Kant: AA XXII, *Opus postumum*, Siebentes Convolut, σελ. 29.

⁷⁵⁶ Βλ. και την παρουσίαση του ίδιου συλλογισμού από τον Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 242, ο οποίος αντιμεταθέτει τις δύο πρώτες προκειμένες του κειμένου: «Πρώτη προκειμένη: καμιά έννοια δεν περιέχει μέσα της μια άπειρη ποσότητα παραστάσεων. Δεύτερη προκειμένη: ο χώρος περιέχει μέσα του μια άπειρη ποσότητα παραστάσεων. Συμπέρασμα: ο χώρος δεν είναι έννοια».

Θα πρέπει όμως να επισημανθεί ότι το εν λόγω επιχείρημα αναφέρεται στην διαφορά της σχέσης, αφενός, των εκάστοτε ατομικών χώρων προς τον συνολικό χώρο και, αφετέρου, των παραστάσεων προς μια κοινή ως προς αυτές έννοια. Εξάλλου, το ότι ο χώρος οφείλει να είναι άπειρο μέγεθος αντιβαίνει, κατ' αρχάς, στη διδασκαλία περί αντινομιών του Kant, διότι η έκφραση «άπειρο μέγεθος»,⁷⁵⁷ που συναντάμε εκεί, υποδηλώνει την αδυναμία οποιουδήποτε χώρου να παρασταθεί ως μεγαλύτερος και συνεπώς την κατ' ανάγκη επ' άπειρον πρόοδό του. Υπ' αυτό το πρίσμα, όμως, φαίνεται ότι ο χώρος, στον οποίο βρίσκονται όλα τα εμπειρικά αντικείμενα, δεν αποτελεί ούτε έννοια ούτε εποπτεία.⁷⁵⁸ Η τελευταία φράση θα αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία, εν όψει ακριβώς των *Μεταφυσικών πρωταρχών της φυσικής επιστήμης* και κυρίως της *Κριτικής της δυνάμεως του κρίνεν*, καθώς στις μεν πρώτες ο χώρος εκλαμβάνεται ως ιδέα του Λόγου, ενώ στη δεύτερη εξομοιώνεται με το Υψηλό. Περαιτέρω, η απλή αντικατάσταση της έννοιας του χώρου με την παράσταση του χώρου αποδεικνύεται μάλλον ανεπαρκής, αφού στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε υπό την τελευταία να τίθενται τμηματικές παραστάσεις· αυτό όμως δεν μπορεί να ισχύει εδώ, δεδομένου ότι πρόκειται για τμήματα του χώρου, ευρισκόμενα εντός αυτού, και όχι για τμήματα μιας παράστασης. Συνεπώς ακόμα και το μεγαλύτερο χωρικό τμήμα αποτελεί περιορισμό του ενός και μοναδικού άπειρου χώρου, ως ενός υπο-κείμενου όλου. Κι επειδή κάθε συγκεκριμένος χώρος μπορεί να προσληφθεί μόνο μέσω περιορισμού, κατ' αποκοπήν δηλαδή του ενιαίου άπειρου χώρου, εύλογα οδηγείται κανείς στην άποψη ότι ο πρωταρχικός χώρος είναι απεριορίστος.⁷⁵⁹ Ατυχώς όμως, η σκέψη αυτή μπορεί να διαγνωσθεί μόνο υπαινικτικώς στο τελευταίο επιχείρημα της Β' έκδοσης, αφού η ερμηνευτικά δυσπρόσιτη φράση «όλα τα τμήματα του χώρου [...] είναι ταυτόχρονα»⁷⁶⁰ δεν οδηγεί ευθέως και στην υπό συζήτηση ανίχνευση της απειρότητας του χώρου.⁷⁶¹ Αντίθετα στην Α' έκδοση, ο Kant θα αποδειχθεί μάλλον πιο σαφής, αποφεύγοντας την παρερμηνεύσιμη έννοια του «απείρου»: «Εάν δεν υπήρχε η έλλειψη ορίων κατά την πρόοδο της εποπτείας, (τότε) καμιά έννοια σχέσεων δεν θα επέφερε την αρχή της απειρότητάς τους».⁷⁶²

⁷⁵⁷ *KrV* B 39, «unendliche Größe».

⁷⁵⁸ Πρβλ. και πρώτο επιχείρημα: ο χώρος δεν είναι εμπειρική έννοια, χωρίς όμως να διατυπώνεται κάτι σχετικό με την εποπτεία. Θα χρειαστεί να περιμένουμε τα δύο τελευταία επιχειρήματα της μεταφυσικής έκθεσης για να κατανοήσουμε τον εποπτικό χαρακτήρα της παράστασής του. Το ερώτημα όμως παραμένει: μήπως τελικά ο χώρος δεν είναι ούτε εποπτεία;

⁷⁵⁹ Πρβλ. και Dilger, ό.π.α., σελ. 13.

⁷⁶⁰ *KrV* 40.

⁷⁶¹ Πρβλ. και Dilger, ό.π.α., σελ. 13.

⁷⁶² *KrV* A 25.

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η έννοια της απειρότητας οδηγεί σε ερμηνευτικές δυσχέρειες. Ο Kant πάντως, απ' την πλευρά του, υπό την έννοια ενός απείρου μεγέθους δεν θα εννοήσει την απειρότητα με τη σημασία ενός maximum, ενός ολοκληρωμένου δηλαδή και μη περαιτέρω επειτάσιμου δεδομένου, αλλά μιας ιδέας του Λόγου, που υπέρκειται οποιουδήποτε μεγέθους: «Η αληθής (υπερβατολογική) έννοια της απειρότητας είναι ότι η διαδοχική σύνθεση της ενότητας κατά τη διαμέτρηση ενός μεγέθους δεν μπορεί ποτέ να είναι ολοκληρωμένη».⁷⁶³ Την ανωτέρω ερμηνεία φαίνεται να ενισχύει και το παράλληλο επιχείρημα για τον χρόνο: «Η απειρότης του χρόνου δεν σημαίνει τίποτα άλλο απ' το ότι, κάθε καθορισμένο μέγεθος χρόνου καθίσταται δυνατό μόνο μέσω περιορισμού ενός υποκείμενου και μοναδικού χρόνου. Γι' αυτό και η πρωταρχική παράσταση του χρόνου πρέπει να είναι δεδομένη ως απεριόριστη».⁷⁶⁴ Εφόσον κάθε συγκεκριμένο χρονικό τμήμα είναι δυνατό μέσω περιορισμού ενός μεγέθους, το τελευταίο δεν μπορεί παρά να είναι κατ' ανάγκη μη περιορισμένο. Διαφορετικά κι αυτό, ως τμήμα του χρόνου, θα ήταν πεπερασμένο και λογικά θα προϋπέθετε ένα ακόμα μεγαλύτερο μέγεθος, που θα ήταν προφανώς απεριόριστο. Έτσι, ο υποκείμενος και μοναδικός χρόνος είναι εξ αντιδιαστολής μη περιορισμένος και γι' αυτό απεριόριστος. Το σημαντικότερο όμως από τα παραπάνω είναι η ανάδυση στην εν λόγω ερμηνεία του νοητικού και συνθετικού χαρακτήρα της απειρότητας του χώρου σε αντίθεση προς την εποπτικώς προσδεύουσα αντίληψη σχετικά με αυτόν. Δηλαδή, η απειρότης δεν φαίνεται να εξαρτάται από την καθαρή εποπτεία, αλλά από μια νοητική εξεργασία, έναν αναστοχασμό, στο πλαίσιο του οποίου κανένα όριο του χώρου δεν μπορεί ν' αποδειχθεί ως πεπερασμένο. Είναι προφανές ότι η εν λόγω ερμηνεία προσεγγίζει την ιδεολογική σύλληψη του χώρου. Ο ίδιος ο Kant θα επισημάνει στις *Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης*: «Δεν μπορεί [ενν: ο χώρος] να είναι [...] αντικείμενο της εμπειρίας. Αφού ο χώρος χωρίς ύλη δεν είναι [...] αντικείμενο της κατ' αίσθηση αντιλήψεως και παρ' όλ' αυτά είναι μια αναγκαία ιδέα του Λόγου, συνεπώς τίποτα περισσότερο από μια απλή ιδέα».⁷⁶⁵ Επισημαίνεται ωστόσο ότι η ιδέα προσφέρεται, προεπιδίδεται για

⁷⁶³ KrV A 432/B 460.

⁷⁶⁴ KrV A 32/B 47 επ.. Πρβλ. και Locke, *An Essay*, όπ.α., Book II, Chapter XVII, *Of Infinity*: «4. [...] θεωρείται από μας, είτε ως η έκταση του σώματος, είτε ως υπάρχον αφ' εαυτού, χωρίς να καταλαμβάνει κάποια σταθερή ύλη [...], είναι αδύνατο ότι το πνεύμα θα ήταν ποτέ ικανό να βρει ή να υποθέσει κάποιο πέρας αυτού [ενν: του κενού χώρου] ή να σταματήσει οπουδήποτε κατά την πρόοδό του σ' αυτόν τον χώρο, όσο μακριά κι αν εκτείνει τις σχέψεις του». Πρβλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 13.

⁷⁶⁵ Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, Allgemeine Anmerkung zur Phänomenologie, σελ. 559. Πρβλ. και Günter Wohlfart, *Ist der Raum eine Idee?* Bemerkungen zur Transzendentalen Ästhetik Kants, όπ.α., σελ. 145. Πρβλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 13.

διαστοχαστική έρευνα, τίθεται προς εννοιολογική διερεύνηση και τελικά ανατίθεται ως πρόβλημα σε μια νοητική βάση· αντίθετα, ο χώρος περιγράφεται και εγγράφεται ως προδομένος. Εξ ου και τα εύλογα ερωτήματα, που ακολουθούν: πώς μπορεί να συγκρασθεί η απειρότης του χώρου με τη δεδομενικότητά του; Πώς μπορεί το άπειρο να εμφανίζεται ταυτόχρονα και πεπερασμένο, αφού ο δεδομένος χαρακτήρας της απειρότητας υποδηλώνει και τον περιορισμό του μεγέθους, που όμως οφείλει να είναι άπειρο; Εάν, πάλι, ένα μέγεθος δεν μπορεί να δίδεται ως άπειρο, τότε η ενδεχόμενη απειρότης συνηγορεί υπέρ της απ' άπειρον προοδευτικότητας και σε κάθε περίπτωση όχι υπέρ της δεδομενικότητας. Τελικά: γιατί η απειρότης δεν μπορεί να είναι και δεδομένη; Ο Στοχασμός που ακολουθεί φαίνεται να προσεγγίζει τον πυρήνα του ζητήματος: «Κανένα ποσό δεν μπορεί να μας είναι δεδομένο ως άπειρο, αφού δεν δίδεται αυτό καθ' εαυτό, αλλά μόνο μέσω της προόδου, η οποία ποτέ δεν είναι δεδομένη ως άπειρη».⁷⁶⁶ Πώς συμβιβάζεται όμως η λογική αυτή άποψη με την αρχή του τελευταίου επιχειρήματος της μεταφυσικής έκθεσης⁷⁶⁷ περί δεδομένης απειρότητας του χώρου; Πρόκειται για αντίφαση ή υπαινιγμό μιας διάκρισης, που δικαιολογεί τη συγκεκριμένη διατύπωση;⁷⁶⁸ Σ' ένα κείμενο⁷⁶⁹ που θα γράψει ο Kant το 1790 στον γερμανό μαθηματικό Kästner,⁷⁷⁰ εντοπίζει τη διαφορά μεταξύ γεωμετρίας και μεταφυσικής στον τρόπο χρήσης της έννοιας του απείρου. Ενδεικτικό το εκτεταμένο απόσπασμα που ακολουθεί από την σχετική επιχειρηματολογία: «Η μεταφυσική πρέπει να

⁷⁶⁶ Kant: AA XVIII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 5334, σελ. 154.

⁷⁶⁷ *KrV* B 40: «Ο χώρος παριστάνεται ως ένα άπειρο δεδομένο μέγεθος».

⁷⁶⁸ Πρβλ. και Rameil, ό.π.α., σελ. 93.

⁷⁶⁹ Πρόκειται για αυθεντικό κείμενο του Kant, που ανακαλύφθηκε στη δεκαετία του 1880 από τους Rudolf Reicke και Wilhelm Christian Ludwig Dilthey, τυπώθηκε στο *Archiv für die Geschichte der Philosophie*, Band III, Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, 1890, σελ. 79-90, και περιλαμβάνει μεγάλα τμήματα από το καντιανό κείμενο (σελ. 87-89). Περιέχεται στην βιβλιοκρισία που εξαπέλυσε ο Johann Schultz(e), στην *Jenaer Allgemeiner Literatur Zeitung* το 1790 (III, σελ. 785-814)], κατά των αντιρρήσεων του Eberhard, όπως διατυπώθηκαν στο *Philosophisches Magazin* του τελευταίου (II, 84 και επ.), προκειμένου αυτός να υπερασπίσει τον Kästner, που εν πολλοίς αντιτάχθηκε, στο ίδιο περιοδικό (II, 407-419), κατά του παρόντος (4^{ου}) επιχειρήματος της μεταφυσικής έκθεσης της έννοιας του χώρου στην Β' έκδοση, με τη μνεία της αμφίσημης έκφρασης της *δεδομένης απειρότητας* του χώρου. Περιλαμβάνεται και στην έκδοση της Ακαδημίας του Βερολίνου, στο Kant: AA XX [*Zur Rezension von Eberhards Magazin* (II Band)], *Über Kästners Abhandlungen*, σελ. 410-421 και κυρίως 419-421.

⁷⁷⁰ Από τα πολυάριθμα έργα του περί μαθηματικών, πρέπει να εξαρθούν ιδιαίτερα τα *Πρωταρχικά θεμέλια των Μαθηματικών* (*Anfangsgründe der Mathematik*), που εκδόθηκαν στο Göttingen από το 1758 έως το 1769 σε τέσσερεις τόμους (6^η έκδοση το 1800), ενώ η τετράτομη *ιστορία των Μαθηματικών* (*Geschichte der Mathematik*), που εκδόθηκε επίσης στο Göttingen από το 1796 έως το 1800, αποτελεί έργο, χαρακτηριζόμενο από ιδιαίτερη οξύνοια.

δείξει πώς μπορεί κανείς να έχει την παράσταση του χώρου, η γεωμετρία όμως διδάσκει πώς μπορεί κανείς να περιγράψει έναν χώρο, να τον παρουσιάσει δηλαδή *a priori* (όχι μέσω σχεδιασμού). Σ' εκείνη, όπως είναι *δεδομένος* πριν από κάθε καθορισμό του σύμφωνα με ορισμένη έννοια του αντικειμένου. Σ' αυτήν [ενν: τη γεωμετρία] ο χώρος κατασκευάζεται. Σ' εκείνη, είναι *πρωταρχικός* και ένας (ενιαίος) χώρος, σ' αυτήν συνάγεται, και υπάρχουν (πολλοί) χώροι, για τους οποίους όμως ο γεωμέτρης, σύμφωνα με τον μεταφυσικό, ακολουθώντας τη θεμελιώδη παράσταση του χώρου πρέπει να παραδεχθεί ότι αυτοί μπορούν να νοηθούν μόνο ως *τμήματα του ενιαίου πρωταρχικού χώρου*. Ένα μέγεθος, όμως, τώρα, σε σύγκριση με το οποίο κάθε δεδομένο ομοειδές μέγεθος ισοδυναμεί μόνο με ένα τμήμα του ιδίου (μεγέθους), δεν μπορεί παρά να ονομάσει κανείς άπειρο. Συνεπώς ο γεωμέτρης, όπως και ο μεταφυσικός, παριστά τον πρωταρχικό χώρο ως άπειρο και μάλιστα ως απείρως δεδομένο. Αφού η παράσταση του χώρου (και επιπλέον ακόμα κι εκείνη του χρόνου) έχει αφ' εαυτής τούτο το προσιδιάζον χαρακτηριστικό, που δεν συναντάται σε καμιά άλλη έννοια: ότι δηλαδή όλοι οι χώροι καθίστανται δυνατοί και νοητοί μόνο ως τμήματα ενός μοναδικού χώρου. Όταν τώρα ο γεωμέτρης λέει ότι μια γραμμή, όσο μακριά κι αν κάποιος την έσυρε, μπορεί να επιμηκύνεται πάντοτε όλο και περισσότερο: αυτό δεν σημαίνει, πράγμα που λέγεται στην Αριθμητική για τον αριθμό, ότι μπορεί κανείς να την αυξήσει διαμέσου προσθήκης άλλων μονάδων ή αριθμών και χωρίς τέλος (αφού οι προστιθέμενοι αριθμοί και τα προστιθέμενα μεγέθη, που εκφράζονται με τον τρόπο αυτόν, είναι αφ' εαυτών δυνατοί, χωρίς να οφείλουν μαζί με τους προηγούμενους να ανήκουν ως τμήματα σε ένα μέγεθος), αλλά το (γεγονός) ότι μια γραμμή μπορεί να συρθεί επ' άπειρο σημαίνει ότι: ο χώρος, εντός του οποίου περιγράψω τη γραμμή, είναι *μεγαλύτερος* από οποιαδήποτε γραμμή μπορώ να περιγράψω εντός αυτού. Και έτσι ο γεωμέτρης θεμελιώνει τη δυνατότητα της αποστολής του, να μεγεθύνει δηλαδή επ' άπειρο έναν χώρο (απ' τον οποίο υπάρχουν πολλοί), στην πρωταρχική παράσταση ενός ενιαίου άπειρου, υποκειμενικά δεδομένου χώρου. Εδώ συμπίπτει απολύτως το ότι: ο γεωμετρικά και αντικειμενικά δεδομένος χώρος είναι πάντοτε πεπερασμένος, αφού δίδεται μόνο καθόσον κατασκευάζεται. Ότι όμως ο μεταφυσικός, δηλαδή πρωταρχικός, αλλά απλώς υποκειμενικά δεδομένος χώρος, που (εκ του γεγονότος ότι δεν υπάρχουν πολλοί απ' αυτόν) δεν μπορεί να υπαχθεί σε καμιά έννοια, που θα ήταν ικανή για μια κατασκευή, αλλά περιέχει παρ' όλ' αυτά τον λόγο της κατασκευής όλων των δυνατών γεωμετρικών εννοιών, είναι άπειρος, με αυτό λέγεται μόνο: ότι αυτός έγκειται στην καθαρή μορφή του κατ' αίσθηση αναπαραστασιακού τρόπου του υποκειμένου, ως *a priori* εποπτεία και συνεπώς σ' αυτή την παράσταση, ως κατ' ιδίαν παράσταση, είναι *δεδομένη* η προοδεύουσα στο άπειρο δυνατότητας όλων των χώρων. [...] ο μαθηματικός έχει να κάνει

κάθε φορά μόνο με ένα δυνάμει άπειρο και [...] η άπειρη ενέργεια δεν δίδεται από την πλευρά του πράγματος –αντικειμενικά–, αλλά από την πλευρά της σκέψης – δηλαδή: υποκειμενικά [...]». ⁷⁷¹

Προσεγγίζοντας κανείς τις επίμαχες καντιανές έννοιες, διαπιστώνει ότι στον ένα, μοναδικό και πρωτογενώς δεδομένο μεταφυσικό χώρο αντιπαρατίθενται οι πολλοί, κατασκευασμένοι και αντλούμενοι, τρόπον τινά, γεωμετρικοί χώροι. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί το γεγονός της εδραίωσης του γεωμετρικού χώρου επί του αντίστοιχου μεταφυσικού, που αποτελεί θεμελιώδη παράσταση του χώρου εν γένει. Έτσι, ο γεωμετρικός χώρος (ακριβέστερα, κάθε γεωμετρικός χώρος, αφού υπάρχουν πολλοί) δεν είναι πρωταρχικά δεδομένος, αλλά δημιουργείται μέσω γεωμετρικής κατασκευής. Σε αντίθεση, δηλαδή, με τον ένα και μοναδικό μεταφυσικό χώρο, οι γεωμετρικοί χώροι (οι γραμμές, τα τρίγωνα κ.λπ.) γεννώνται μέσω της κατασκευής των αντίστοιχων γεωμετρικών εννοιών (της έννοιας της γραμμής, της έννοιας του τριγώνου κ.λπ.). Σ' αυτήν ακριβώς τη διαδικασία κατασκευής των εννοιών εντοπίζεται για τον Kant και η διαφορά της μαθηματικής από την φιλοσοφική γνώση: «Η φιλοσοφική γνώση είναι η έλλογη γνώση από έννοιες, η μαθηματική γνώση από την κατασκευή των εννοιών. Το να κατασκευάσει όμως κανείς μια έννοια σημαίνει: να παραστήσει a priori την αντιστοιχούσα σ' αυτήν εποπτεία. Για την κατασκευή μιας έννοιας συνεπώς απαιτείται μια μη εμπειρική εποπτεία, η οποία [...] ως εποπτεία, αποτελεί ένα μοναδικό αντικείμενο, αλλά ομοίως, όπως η κατασκευή μιας έννοιας (μιας καθολικής παράστασης) πρέπει να εκφράζει εξίσου στην παράστασή της καθολική εγκυρότητα για όλες τις δυνατές εποπτείες, που ανήκουν στην ίδια έννοια». ⁷⁷² Σε ανάλογο πνεύμα κινούμενος, ο φιλόσοφος θα γράψει στις *Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης*: «Η καθαρή έλλογη γνώση διαμέσου απλών εννοιών ονομάζεται καθαρή φιλοσοφία ή Μεταφυσική. Αντιθέτως, αυτή που θεμελιώνει τη γνώση της μόνο στην κατασκευή των εννοιών διά της παρουσιάσεως του αντικειμένου σε μια a priori εποπτεία, ονομάζεται μαθηματική γνώση». ⁷⁷³

Το περαιτέρω συμπέρασμα χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Στην περίπτωση της γεωμετρικής κατασκευής παριστάνεται a priori στην εποπτεία μια καθορισμένη έννοια του χώρου (λ.χ. του τριγώνου). Κι αυτό ακριβώς είναι που πρέπει να τονισθεί εδώ, ο a priori χαρακτήρας μιας τέτοιας εποπτείας, έτσι ώστε η περιγραφή ενός γεωμετρικού χώρου να

⁷⁷¹ Kant: AA XX [*Zur Rezension von Eberhards Magazin* (II Band)], *Über Kästners Abhandlungen*, ό.π.α., σελ. 419-421. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Βλ. και *Archiv für die Geschichte der Philosophie*, Band III, ό.π.α., σελ. 87, 88, 89.

⁷⁷² *KrV* B 741/A 713. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁷⁷³ Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft, Vorrede*, σελ. 469)

συμπίπτει απολύτως με την *a priori* παρουσιάσή του εντός της παραστάσεως και όχι μέσω σχεδιασμού. Η εν λόγω εποπτεία: «[...] η σύμφωνη με μια έννοια, έναν κανόνα δηλαδή της διανοίας, καθαρή εποπτεία, η κατασκευή δηλαδή της έννοιας, που δεν αποτελεί εμπειρική παρουσίαση της εν λόγω έννοιας»⁷⁷⁴ πρέπει να διακρίνεται αυστηρά από τον *in concreto* εμπειρικό σχεδιασμό.⁷⁷⁵ Διαφωτιστικό το επόμενο παράθεμα: «Με (τη) γενική σημασία, κάθε παρουσίαση μιας έννοιας μέσω αυτενεργού δημιουργίας μιας αντιστοιχούσας σ' αυτήν εποπτείας μπορεί να ονομασθεί "κατασκευή". Εάν αυτό συμβαίνει διά της καθαρής φαντασίας, σύμφωνα με μια *a priori* έννοια, τότε ονομάζεται καθαρή κατασκευή (όπως παρόμοια ο μαθηματικός πρέπει να τη θέσει ως υπόβαθρο σε όλες τις αποδείξεις του. Γι' αυτό και σ' ένα κύκλο, τον οποίο περιγράφει στην άμμο με το ραβδί, όσο ακανόνιστα κι αν εμφανίζεται αυτός, μπορεί να αποδείξει τόσο τέλεια τις ιδιότητες ενός κύκλου εν γένει, σαν να τον είχε σχεδιάσει σε χαλκογραφία ο καλύτερος τεχνίτης). Εάν όμως εφαρμοσθεί σε μια οποιαδήποτε ύλη, τότε θα μπορούσε να ονομασθεί εμπειρική κατασκευή. Η πρώτη μπορεί επίσης να ονομασθεί σχηματική κατασκευή, η δεύτερη τεχνική. Η τελευταία, και στην πραγματικότητα αναρροδιώς, αποικαλούμενη κατασκευή (επειδή δεν ανήκει στην επιστήμη, αλλά στην τέχνη και επιτυγχάνεται διαμέσου οργάνων) είναι ή η γεωμετρική κατασκευή με τη βοήθεια του διαβήτη και του χάρακα, ή η μηχανική κατασκευή, για την οποία άλλα εργαλεία είναι απαραίτητα, όπως για παράδειγμα ο σχεδιασμός των υπόλοιπων κωνικών τομών εκτός του κύκλου».⁷⁷⁶ Ορισμένοι ερμηνευτές της καντιανής φιλοσοφίας θα εστιάσουν το ενδιαφέρον αποκλειστικά και μόνο στην απειρότητα του χώρου, αποδυναμώνοντας τη σημασία της δεδομενικότητάς του.⁷⁷⁷ Ο ίδιος ο Kant αποπειράται να συγκεράσει την

⁷⁷⁴ Kant: AA XX, *Zur Rezension von Eberhards Magazin* (II. Band), *Über Kästners Abhandlungen*, σελ. 422.

⁷⁷⁵ Πρβλ. και Rameil, *όπ.α.*, σελ. 96.

⁷⁷⁶ Kant: AA VIII, *Entdeckung*, *όπ.α.*, σελ. 191. Τα " " επιλογή του γράφοντος.

⁷⁷⁷ Βλ., λ.χ., Alfred Hölder, *Darstellung der kantischen Erkenntnistheorie: mit besonderer Berücksichtigung der verschiedenen Fassungen der transscendentalen deduction der Kategorien*, 1873, σελ. 11, 12, που επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι το ζήτημα δεν πρέπει να κατανοείται: «σαν να ήταν ο άπειρος χώρος και ο άπειρος χρόνος δεδομένοι σαν κάτι έτοιμο μέσα μας (όπως εξάλλου η πρώτη φράση ανακριβώς εκφράζει), πολύ περισσότερο η απειρότητά τους έγκειται ακριβέστερα σ' αυτό, στο ότι κατά την κατασκευή της παραστάσεώς μας για τον χώρο και τον χρόνο, κανένα από τα σημεία, στα οποία σταματάμε, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ως απόλυτο όριο». (Κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, *όπ.α.*, σελ. 256). Βλ. και Dilger, *όπ.α.*, σελ. 13. Βλ. όμως και την ενδιαφέρουσα αντίθετη άποψη του Albrecht Krause, *Populäre Darstellung von Immanuel Kant's Kritik der reinen Vernunft*, zweite Auflage, Druck und Verlag von Moritz Schauenburg, 1882, σελ. 45, που θα γράψει για τον χώρο ότι είναι: «*Δεδομένος*, διότι δεν "οικοδομείται", αλλά εισέρχεται στο αίσθημα. *Άπειρος*, διότι δεν μπορεί κανείς ποτέ να τον αρνηθεί»). (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Δηλαδή, ο χώρος εμφανίζεται

απεριορισμότητα με την δεδομενικότητα, χωρίς όμως να εξοβελίσει πλήρως τις τυχόν δυσχέρειες και αντιφάσεις. Σύμφωνα με τον Dilger, ωστόσο, μια μικρή διόρθωση ως προς το είδος της απειρότητας του χώρου θα μπορούσε να εκμηδενίσει τις σχετικές δυσκολίες.⁷⁷⁸ Εδώ ακριβώς προβάλλει αυτό που θα αποκαλούσαμε «ενεργεία δυναμική του δυνάμει», στην οποία και εντοπίζεται η εμφανιζόμενη αντίφαση των καντιανών μεγεθών. Στην ουσία πρόκειται για τη θεώρηση του απείρου ως *δυνάμει απειρότητας* αυτό δηλαδή που εμφανίζεται ως δεδομένο κατά την εν λόγω επ' άπειρον πρόοδο, δεν είναι οι εικάστοτε ατομικώς υπάρχοντες και εποπτικώς συγκεκριμένοι γεωμετρικοί χώροι, αλλά η *δυνατότης* αυτών να βαίνουν προς το άπειρο εντός του ενός, μοναδικού, ενιαίου και άπειρου μεταφυσικού χώρου.⁷⁷⁹ Δεν πρόκειται για *ενεργεία*⁷⁸⁰ χωρική απειρότητα εξελίξεως, αλλά για *δυνάμει* χωρική απειρότητα ανελίξεως εν τη εποπτεία, μέσω όμως εννοιολογικής προσέγγισης. Έτσι, ο χώρος δεν είναι μια *ενεργεία εξελιγμένη*, τετελεσμένη και πρωταρχικά δεδομένη απειρότης, μια πεπερασμένη γεωμετρική απειρότης, αλλά μια *δυνάμει εξελίξιμη*, τελεσθησόμενη και μη πεπερασμένη μεταφυσική απειρότης, που εδραιώνεται ακριβώς στη δυνατότητα των τόπων του ενός και μοναδικού χώρου να βαίνουν σταδιακώς προς το άπειρο κατά την εντός της νοήσεως πρόσληψη και σύλληψη της διαδοχικής επαναληπτικότητάς τους. Το

πάντοτε μπροστά μας χωρίς να το θέλουμε. Υπ' αυτήν την έννοια βέβαια δεν υπάρχει προφανώς αντίφαση μεταξύ απειρότητας και δεδομενικότητας.

⁷⁷⁸ Βλ. Dilger, όπ.α., σελ. 13.

⁷⁷⁹ Βλ. Dilger, όπ.α., σελ. 13.

⁷⁸⁰ Όπως τουλάχιστον διαβλέπει ο Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 254, και που πρωτογενώς φαίνεται να δημιουργεί αντίφαση με τη δεδομενικότητά του (εφόσον είναι *άπειρος* πώς μπορεί να είναι *δεδομένος* και συνεπώς *περιορισμένος*;) Βλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 13, υποσ. 36. Δικαιολογημένα ο Johann August Heinrich Ulrich, επηρεασμένος από τον Kant, θα γράψει στις *Institutiones Logicae et Metaphysicae*, Jena 1785, σελ. 54 και 232: «Ο χώρος με όλα τα σχήματα και τις μορφές [...] είναι ένα μεγάλο και άπειρο [...] θέατρο μέσα μας». Για πρωτογενή «οθόνη της συνειδήσεως» και του χώρου θα μιλήσει σωστά και ο δικός μας Νικόλαος Καλογερόπουλος, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., σελ. 9, 31, υποσ., 61 και σελ. 93. Βλ. και Georg Albert Samuel Mellin, *Marginalien und Register zu Kants Kritik der Erkenntnisvermögen*, II, Züllichau 1795, σελ. 475, που χαρακτηρίζει τον χώρο ως «άπειρο άτομο» (unendliches Individuum). Είναι προφανές ότι οι εν λόγω απόψεις συνηγορούν υπέρ της *ενεργείας απειρότητας* του χώρου, γεγονός που θα ξεσηκώσει θύελλα αντιδράσεων εναντίον της. Εύλογα συνεπώς ο Ernst Gottlob Schulze, *Kritik der theoretischen Philosophie*, Zweiter Band, Hamburg, Carl Ernst Bohn, 1801, σελ. 212 επ., επικαλούμενος τη διδασκαλία περί αντινομιών (*KrV* A 428 επ../B 456 επ.), θα υποστηρίξει ότι ο Kant δεν μπορεί να κάνει λόγο για απόλυτη απειρότητα, αλλά μόνο για συγκριτική, παρατηρώντας επιπλέον ότι η παράσταση της απειρότητας που υπερβαίνει τα όρια της εμπειρίας, δεν μπορεί προφανώς να αποδοθεί στην εποπτεία, όπως ισχυρίζεται ο Kant, αλλά, σύμφωνα με την ίδια την καντιανή διδασκαλία, στον Λόγο, που ούτως ή άλλως επιδιώκει να υπερβεί τους φραγμούς της αισθητικότητας. Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 254.

σημαντικότερο όμως είναι ότι ο χώρος παριστάνεται ως μέγεθος, του οποίου κανένα τμήμα δεν μπορεί να διακριθεί από το άλλο και να τεθεί πριν ή μετά από αυτό.⁷⁸¹ Υπ' αυτή την έννοια, η εποπτεία του χώρου αποτελεί *ενιαία* παράσταση, όλα τα τμήματα της οποίας αποτυπώνονται ταυτοχρόνως εξ υπαρχής. Ο εν λόγω ακριβώς ταυτοχρονισμός οδηγεί και στη δεδομενικότητα του χώρου ως απείρου μεγέθους. Εφόσον δηλαδή όλα τα τμήματά του υπάρχουν ταυτόχρονα στο άπειρο, είναι *δεδομένη* και η ύπαρξή του ως απείρου μεγέθους. Ο ίδιος ο Kant θα επισημάνει χαρακτηριστικά σ' έναν *Στοχασμό* κατά το 1773: «Το ζήτημα είναι, εάν ένα δεδομένο μέγεθος είναι άπειρο. Ο όρος είναι να είναι *δεδομένο*. [...], μέσω της *ταυτοχρονίας* αναγγέλλεται η δεδομενικότης. Αντίθετα, δεν δίδεται στην πρόσληψη ή στον καθορισμό».⁷⁸²

Είναι αλήθεια ότι η πρόσληψη, ως λειτουργία διαδοχικής εισδεκτικότητας, προσφέρει μόνο τμήματα του χώρου και όχι ολόκληρο τον χώρο, που υπ' αυτή την έννοια δεν μπορεί να είναι δεδομένος.⁷⁸³ Γι' αυτό και ο χώρος δίδεται, καθόσον προσφέρεται και κατασκευάζεται. Αντίθετα, ο ταυτοχρονισμός σηματοδοτεί την εφάπαξ σύλληψή του και συνεπώς τη δεδομενικότητά του, ακόμα και ως απείρου μεγέθους. Διά της προσλήψεως ο χώρος *αλληλοτίθεται*, διά του ταυτοχρονισμού *συντίθεται*. Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, το ταυτόχρονο οδηγεί στη συνύπαρξη των τμημάτων του μεγέθους που υπάρχει και είναι δεδομένο. Δηλαδή, ο ταυτοχρονισμός υποδηλώνει τον δεδομένο χαρακτήρα, ο οποίος οδηγεί και στην αποδοχή της απειρότητας. Έτσι, ταυτοχρονισμός, δεδομενικότης και απειρότης σηματοδοτούν το τρίπτυχο του χώρου, ως απείρου μεγέθους. Οτιδήποτε όμως παριστάνεται μέσω της παραστάσεως του χώρου, παριστάνεται ως πεπερασμένα δεδομένο. Κι επειδή ο χώρος αποτελεί πρωταρχικά μια συνθετική ενότητα, όχι μόνο παριστάνεται ως δεδομένος, αλλά και κάθε αυτοτελές τμήμα του καθίσταται δυνατό μόνο μέσω περιορισμού της εν λόγω ενότητας.⁷⁸⁴ Υπ' αυτή την έννοια, ο χώρος, ως ολότης, βρίσκεται σε άρρηκτη σύνδεση με την παράσταση οποιουδήποτε καθορισμένου χωρικού τμήματος. Γι' αυτό και δοθείσης της παραστάσεως ενός ατομικώς δεδομένου τμήματος του εν λόγω μεγέθους, δίδεται πάντοτε ταυτόχρονα και η *δυνατότης* όλων των τμημάτων του ιδίου μεγέθους.⁷⁸⁵ Σ' αυτήν ακριβώς τη δυνατότητα εδραιώνεται η εννοιολογική και ιδεοκρατική σύλληψη του χώρου. Δηλαδή, ο χώρος, ως ολότης, δεν μπορεί να εποπτευθεί, αλλά μόνο να εννοηθεί. Την

⁷⁸¹ Βλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 13.

⁷⁸² Kant: AA XVII, *Reflexionen zur Metaphysik*, *Reflexion* 4707, σελ. 682.

⁷⁸³ Βλ. και KrV A 182/B 225: «Η πρόσληψή μας του πολλαπλού των φαινομένων είναι πάντοτε *διαδοχική*, [...]». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁷⁸⁴ Βλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 14.

⁷⁸⁵ Πρβλ. και Dilger, όπ.α., σελ. 13, 14.

ενδιαφέρουσα αυτή σκέψη, ωστόσο, δεν θα αναπτύξει ο Kant στην *KrV* 1, αλλά στο κείμενο που απευθύνει στον Kästner: «[...] ο μεταφυσικός, [...] πρωταρχικός, [...] υποκειμενικά δεδομένος χώρος, [...], είναι άπειρος, [...] έγκειται στην καθαρή μορφή του κατ' αίσθηση παραστασιακού τρόπου του υποκειμένου, ως a priori εποπτεία και συνεπώς σ' αυτή την παράσταση, [...], είναι δεδομένη η προσδεύουσα στο άπειρο δυνατότητας όλων των χώρων».⁷⁸⁶ Έτσι, δεδομένη είναι η δυνατότης της επ' άπειρον χωρικής προόδου. Γι' αυτό και η απειρότης του χώρου έγκειται τελικά στη δεδομένη δυνατότητα μιας συνεχούς προόδου, μιας προσδευτικής, θα λέγαμε, ροής. Και μόνη δηλαδή η δυνατότης του χώρου να βαίνει προς το άπειρο, ακριβώς ως δυνατότης, υπάρχει και είναι δεδομένη. Ως δυνατότης, όμως, αποτελεί και αντικείμενο νοητικής συλλήψεως και συνεπώς συνειδητοποιήσεως. Στην εν λόγω ακριβώς δεδομενικότητα εδραιώνεται και η απειρότης του χώρου. Εν τελευταία αναλύσει, η συνείδηση της δεδομένης δυνατότητάς του να βαίνει προς το άπειρο οδηγεί και στη δεδομενικότητά του ως απείρου μεγέθους.

Από την άλλη, το τελευταίο επιχείρημα της μεταφυσικής έκθεσης της έννοιας του χρόνου ακολουθεί την ίδια σχεδόν οδό με το δεύτερο τμήμα του προτελευταίου επιχειρήματος της έκθεσης του χώρου. Για τον τελευταίο, ο φιλόσοφος θα επισημάνει: «Είναι ουσιαστικά ενιαίος, και το πολλαπλό [που ενυπάρχει] σ' αυτόν, συνεπώς και η καθολική έννοια των χώρων εν γένει, στηρίζεται αποκλειστικά σε περιορισμούς. Απ' αυτό συνάγεται ότι σε σχέση με όλες τις έννοιες που έχουμε για τον ίδιο, υπόκειται ως βάση μια a priori εποπτεία (που δεν είναι εμπειρική). Έτσι, όλες οι γεωμετρικές θεμελιώδεις αρχές, όπως π.χ., ότι σ' ένα τρίγωνο οι δύο πλευρές μαζί είναι μεγαλύτερες από την τρίτη, δεν συνάγονται ποτέ από τις γενικές έννοιες της γραμμής και του τριγώνου, αλλά από την εποπτεία και μάλιστα a priori με αποδεικτική βεβαιότητα».⁷⁸⁷ Για τον χρόνο, πάλι, ο Kant γράφει: «Η απειρότης του χρόνου δεν σημαίνει τίποτα άλλο απ' το ότι κάθε προσδιορισμένο μέγεθος χρόνου καθίσταται δυνατό μόνο μέσω περιορισμού ενός υποκειμένου και μοναδικού χρόνου. Γι' αυτό και η πρωταρχική παράσταση του χρόνου πρέπει να είναι απεριορίστα δεδομένη. Εάν όμως τα ίδια τα μέρη και κάθε μέγεθος ενός αντικειμένου μπορούν να παρασταθούν με ορισμένο τρόπο μόνο μέσω περιορισμών, τότε πρέπει όλη η παράσταση να μην είναι δεδομένη μέσω εννοιών, (αφού αυτές περιέχουν μόνο τμηματικές

⁷⁸⁶ Kant: AA XX [Zur Rezension von Eberhards Magazin (II Band)], Über Kästners Abhandlungen, σελ. 419-421. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Βλ. επίσης και *Archiv für die Geschichte der Philosophie*, Band III, ό.π., σελ. 88, 89. Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 255. Βλ. επίσης και λίγο παραπάνω, σελ. 209.

⁷⁸⁷ *KrV* B 39/A 24-25.

παραστάσεις,) αλλά πρέπει να υπόκειται ως βάση σ' αυτά (μια) άμεση εποπτεία».⁷⁸⁸ Σύμφωνα λοιπόν με το νόημα του χρονικού αυτού επιχειρήματος, στην περίπτωση της έννοιας τα μέρη προηγούνται του όλου, ενώ στην περίπτωση της παράστασης του χρόνου αποτελούν περιορισμούς ενός όλου, το οποίο, ως τέτοιο, προηγείται των μερών και συνεπώς αυτά ακολουθούν. Έτσι, στην πρώτη περίπτωση, η ολότητα ακολουθεί τα μέρη (ακριβέστερα, τις τμηματικές παραστάσεις), τα οποία κατ' ανάγκη προηγούνται,⁷⁸⁹ ενώ στη δεύτερη προηγείται των μερών, που λογικά ακολουθούν.⁷⁹⁰ Στην Α' έκδοση, λοιπόν, ο Kant θεωρεί ότι μια γενική έννοια προκύπτει από τα ατομικά μέρη που προηγούνται, κάτι που όμως αντιτίθεται στην προτερότητα του καθολικού χρόνου έναντι των μερών του, τα οποία ασφαλώς έπονται.⁷⁹¹ Ωστόσο, όπως δικαιολογημένα ισχυρίζεται ο Vaihinger, στην Β' έκδοση δεν γίνεται λόγος για τη σχέση των τμημάτων προς την ολότητα, αλλά για την υφή, το ποιόν, το είδος των τμημάτων που εμπλέκονται στην παράσταση του χρόνου. Ο Vaihinger ερμηνεύει το επιχείρημα ως εξής: Ενώ τα μέρη της έννοιας αποτελούν, ως αφηρημένα χαρακτηριστικά, απλώς τμηματικές παραστάσεις (Teilvorstellungen), ο χρόνος αντίθετα, περιέχει γνήσια τμήματα, δηλαδή συγκεκριμένους χρόνους.⁷⁹² Ο ίδιος ο Kant θα επισημάνει: «Ο χώρος αποτελείται μόνο από χώρους, ο χρόνος από χρόνους».⁷⁹³

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η παράσταση του χώρου και του χρόνου πρωταρχικώς αποτελεί εποπτεία: «[...] η πρωταρχική παράσταση του χώρου είναι a priori εποπτεία και

⁷⁸⁸ KrV A 32/B 48.

⁷⁸⁹ KrV A 32: «[...] da gehen die Teilvorstellungen *vorher*».

⁷⁹⁰ Εδώ «[...] gehen die Teilvorstellungen *hervor*». Βλ. Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 379. Επισημαίνεται, ωστόσο, η εντός παρενθέσεως τροποποιημένη διατύπωση, KrV B 48 («αφού αυτές [ενν: οι έννοιες] περιέχουν μόνο τμηματικές παραστάσεις») στην τελευταία φράση του επίμαχου «χρονικού» επιχειρήματος της Β' έκδοσης, σε σύγκριση με την αντίστοιχη της Α' έκδοσης, KrV A 32 («αφού εκεί —ενν: στις έννοιες— προηγούνται οι τμηματικές παραστάσεις»).

⁷⁹¹ Προσεκτικότερη θεώρηση καταδεικνύει το εσφαλμένο της συγκρίσεως των αντιπαρατιθέμενων μεγεθών: ενώ διά των μερών της έννοιας υπονοούνται χαρακτηριστικά της *στοιχείας*, με τα μέρη του χρόνου εννοούνται («εκ νέου») ατομικοί *χρόνοι*.

⁷⁹² Βλ. Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 380.

⁷⁹³ KrV A 169/B 211. Είναι αλήθεια ότι στο υπό κρίση χρονικό επιχείρημα της Β' έκδοσης ο Kant αντιπαράβλλει δύο προτάσεις, που, πρωτογενώς τουλάχιστον, δεν φαίνεται να σχετίζονται μεταξύ τους και γι' αυτό δεν δημιουργούν αντίφαση: αφενός, επιχειρεί να αποδείξει ότι τα χρονικά τμήματα αποκτώνται αποκλειστικά μέσω περιορισμού του συνολικού χρόνου, τον οποίο και ακολουθούν, και αφετέρου, ότι οι έννοιες περιέχουν μόνο τμηματικές παραστάσεις. Έτσι όμως δίνει την εντύπωση ότι δεν αποδεικνύει τελικά τίποτα. Ο Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 380, κάνει λόγο εδώ για μεταβολή της καντιανής σκέψης και για «επιδείνωσή» της, διότι η εντός παρενθέσεως προσθήκη της Β' έκδοσης δεν φαίνεται να προσδιόζει καθόλου στο αντίστοιχο νόημα της πρώτης.

όχι έννοια».⁷⁹⁴ Τίποτα όμως δεν εμποδίζει τη νόηση να συνάγει από την ουσία τους μέσω επιστημολογικού αναστοχασμού ιδιότητες και σχέσεις και να τους κατανοεί μέσω εννοιών. Η νόηση μπορεί κάλλιστα να μετρήσει, να κατασκευάσει, να καθορίσει κ.λπ. Έτσι, στη γεωμετρία περιορίζονται και διαμορφώνονται διάφοροι χώροι, οι οποίοι όμως νοούνται κατ' ανάγκη μέσω του ενός και του αυτού πρωταρχικού χώρου. Μπορεί συνεπώς ο ιδιαίτερος χώρος ενός δωματίου να αποτελεί έννοια και να μετρηθεί ή να συγκριθεί με άλλους χώρους, όμως οριοθετεί πάντοτε τμήμα ενός συνολικού χώρου. Είναι προφανές ότι η διάνοια επεξεργάζεται την εποπτεία του χώρου και του χρόνου, εισέρχεται στη δομή τους και καθιστά εν τέλει δυνατή τη γνώση κάθε εποπτείας.⁷⁹⁵

⁷⁹⁴ KrV B 40.

⁷⁹⁵ Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π.α., σελ. 243, ο οποίος, ερμηνεύοντας τη σκέψη του Kant, σωστά υπολαμβάνει ότι, ακόμα κι αν στο πλαίσιο επιστημονικών στοχασμών μπορούν να διατυπωθούν για τον χώρο διάφοροι εννοιολογικοί προσδιορισμοί, δεν παύουν στην ουσία ν' αποτελούν επιγενόμενες σκέψεις, που προϋποθέτουν την παράστασή του. Η τελευταία, ωστόσο, δεν είναι άλλη από την a priori εποπτεία, που ενοικεί ασυνείδητα σε κάθε άνθρωπο. Μπορεί συνεπώς, λ.χ., ο διανοούμενος, ο φιλόσοφος ή ο μαθηματικός να διαμορφώνουν αργότερα μια έννοια για τον χώρο, η πρωταρχική ωστόσο παράσταση του τελευταίου είναι μια a priori εποπτεία, που ενυπάρχει εντός ημών. Υπ' αυτό το πρίσμα, θα ήταν ίσως ορθότερο να ελλαμβάνει κανείς τη σταθερότητα και παντοτινότητα του χώρου ως δεδομένη. Πιθανόν, ο Kant να θεωρούσε ήδη κατά τη συγγραφή της Υπερβατολογικής Αισθητικής την παράστασή του ως συνεχές ποσό, πράγμα όμως που θα επισημάνει σε κατοπινή ευκαιρία· στις *προλήψεις της κατ' αίσθηση αντιλήψεως* (*Antizipationen der Wahrnehmung*, KrV A 169/B 211) θα γράψει: «Ο χώρος και ο χρόνος είναι ποσά *συνεχή*, διότι κανένα τμήμα τους δεν μπορεί να δοθεί χωρίς να περιλείπεται εντός ορίων (σημείων και στιγμών), και συνεπώς μόνο έτσι ώστε το ίδιο αυτό τμήμα να συνιστά πάλι έναν χώρο κι έναν χρόνο».

Κεφάλαιο 5°

Τελικές εκτιμήσεις

A. Συμπεράσματα

Δεν είναι εύκολο να χαρακτηρίσει κανείς με λίγα λόγια το καντιανό φιλοσοφικό σύστημα. Όπως επισημαίνει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος: «Όποιος διαβάξει Καντ αισθάνεται [...] μεγάλη ασφάλεια. Ίσως, κανένας άλλος φιλόσοφος δεν χαρίζει στον αναγνώστη το αίσθημα μιας τέτοιας ασφάλειας [...]. Για όποιον [...] έχει υποστεί δοκιμασίες στη ζωή του, διανοητικές ή ψυχικές ή άλλες, γι' αυτόν είναι ο Καντ [...] ένα προστατευμένο και προστατευτικό λιμάνι. Ύστερ' από πνευματικές περιπέτειες και περιπλανήσεις ή ψυχικές δοκιμασίες, ποθεί κανένας να ξαναγυρίσει στο λιμάνι αυτό [...] Ναι, ο Καντ είναι ο φιλόσοφος εκείνος, που προκαλεί πνευματικές παλινοστήσεις».⁷⁹⁶ Και πράγματι, λίγοι φιλόσοφοι οικοδόμησαν ένα τόσο θεμελιώδες φιλοσοφικό έργο, που οδηγεί σε μια διανοητική κοσμογονία ή πνευματική επανάσταση.⁷⁹⁷ Στον *Πρόλογο* της δεύτερης έκδοσης του έργου του, *Ο κόσμος ως βούληση και παράσταση*, ο Schopenhauer θα γράψει χαρακτηριστικά: «[...] η διδασκαλία του Kant προκαλεί σε κάθε μυαλό, που την έχει συλλάβει, μια θεμελιακή αλλαγή, που είναι τόσο μεγάλη, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί ως πνευματική παλιγγενεσία».⁷⁹⁸

Επιχειρώντας να διεισδύσουμε με ορολογική ακρίβεια στον πυρήνα του καντιανού θεωρητικού συστήματος, δεν θα έπρεπε ίσως να το αποκαλούμε «υπερβατολογικό ιδεαλισμό», αλλά μάλλον καλύτερα «κριτικό ρεαλισμό».⁷⁹⁹ Η γνωσιοθεωρία του Kant δεν

⁷⁹⁶ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορία*, τόμος VII, ό.π., σελ. 294.

⁷⁹⁷ Πρβλ. και Reininger, *Kant, seine Anhänger und seine Gegner*, ό.π., σελ 9: «Κανένας άλλος διανοητής της νεότερης εποχής δεν επέφερε μια τόσο ορμητική καμπή της φιλοσοφικής σκέψης, κανένας δεν άσκησε μια τόσο ισχυρή, βαθιά και πολύπλευρη επίδραση σε όλα τα επίπεδα της πνευματικής ζωής, όπως έκανε ο Kant με την απαίτησή του για μια αναθεώρηση των εσχάτων θεμελίων της γνώσεως και της βούλησής μας».

⁷⁹⁸ Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Vorrede zur zweiten Auflage, geschrieben in Frankfurt a. M. im Februar 1844, βλ. την έκδοση του έργου, Erster Teilband, Diogenes Verlag AG, Zürich 1977, σελ. 20.

⁷⁹⁹ Βλ. Alois Riehl, *Zur Einführung in die Philosophie der Gegenwart*, (χ.χ.) σελ. 111 επ.. (Κατά παραπομπή του Paul Schwartzkopff, *Das Wesen der Erkenntnis*, Grundlegung zu einer neuen Metakritik, Ein Versuch Kants Weltanschauung weiter zu bilden, Heidelberg 1909, Verlag von Carl Winters Universitätsbuchhandlung,

συνδέεται με την ιδεοκρατία, που παραπέμπει στην πλατωνική διδασκαλία. Ο ίδιος ο γερμανός φιλόσοφος, εξάλλου, φαίνεται να διαισθάνθηκε την πίεση του επίμαχου όρου, που οδηγούσε στην παρερμηνεύσιμη, κυρίως από τον Garve, ιδεαλιστική εγγύτητα με τον Berkeley.⁸⁰⁰ Αυτός είναι κατά πάσα πιθανότητα και ο λόγος, για τον οποίον ο Kant θα μεταβάλλει τον χαρακτηρισμό του συστήματός του σε *κριτικό* ιδεαλισμό, υπογραμμίζοντας τη διαφορά του από τον *υποκειμενικό* ιδεαλισμό του Berkeley. Ωστόσο, οι σκέψεις αυτές δεν δικαιολογούν και τη σύγχυση του καντιανού συστήματος με την απλοϊκή πραγματοκρατία που χαρακτηρίζει τον καθημερινό άνθρωπο και γενικά την επιστήμη, συμπεριλαμβανομένης και της εμπειρικής ψυχολογίας. Σύμφωνα με τον ρεαλισμό του common sense, τα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου είναι όπως ακριβώς αναπαριστάνονται διά των αισθήσεων, εκλαμβάνονται δηλαδή ως πράγματα καθ' εαυτά. Τη νέα επαναστατική κοσμική εικόνα έρχεται να προσφέρει ο κριτικός ρεαλισμός, που εν αντιθέσει προς την απλοϊκή πραγματοκρατία οδηγεί στη γνωσιολογική άρση της απόλυτης πραγματικότητας.

Εδώ ακριβώς έγκειται και η ουσία του καντιανού κριτικού ρεαλισμού, στην ύπαρξη ενός απολύτως αληθούς ρεαλισμού, που συνδέεται άρρηκτα με την εμπειρία, περιορίζοντας τον ανθρώπινο γνωσιολογικό εξοπλισμό στον εμπειρικά επαληθεύσιμο χώρο. Γι' αυτό και μόνο τα εμπειρικά δεδομένα, ως αρχικώς και αδιεννοιολογήτως εμφανιζόμενα και στη συνέχεια μετατρεπόμενα σε φαινόμενα, σε πράγματα δηλαδή που εμφανίζονται σε εμάς και για εμάς, αποτελούν αντικείμενα γνωσιακής προσέγγισης, που διέπονται από αλήθεια και εγκυρότητα. Τελικά η επιστημονικότητας της γνώσεως ενοικεί στα φαινόμενα και όχι στα πράγματα καθ' εαυτά, που υπερβαίνουν την εμπειρία. Όπως θα επισημάνει ο Windelband, πρόκειται για τη βασική διαφορά της *τυπικής* λογικής από την *υπερβατολογική* λογική, στην οποία για πρώτη φορά εκδηλώνεται η θεμελιακή αντίθεση του Kant προς την κυρίαρχη μέχρι την εποχή του ελληνική γνωσιολογία.⁸⁰¹ Σύμφωνα με αυτήν, τα αντικείμενα

σελ. 13, υποσ. 1). Ο Π. Κανελλόπουλος, *Ιστορία*, τόμος VII, ό.π.α., σελ. 308, θα επισημάνει: «Η κριτική του Kant οδήγησε περισσότερο σ' έναν *κριτικό υλισμό* παρά σ' έναν κριτικό ιδεαλισμό». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁸⁰⁰ Στην βιβλιοκρισία της *Kτκ1*, στις *Αγγελίες των διανοουμένων της Γοτtingης* (*zu den Göttinger Gelehrten Anzeigen*) της 19.1.1782, 3^ο τμήμα, σελ. 40-48 διαβάζουμε: «Ο [...] χώρος και ο χρόνος δεν είναι τίποτα πραγματικό έξω από μας, [...] επίσης καμιά σχέση επίσης, καμιά αφηρημένη έννοια επίσης, αλλά υποκειμενικοί νόμοι της παραστασιακής μας δύναμης, μορφές των αισθημάτων, υποκειμενικοί όροι της αισθητήριας εποπτείας. Σε αυτές τις έννοιες για τα αισθήματα, ως απλές τροποποιήσεις ημών των ιδίων (στα οποία ο Berkeley κυρίως οικοδομεί τον ιδεαλισμό του), για τον χώρο και τον χρόνο στηρίζεται ο ένας θεμέλιος λίθος του καντιανού συστήματος».

⁸⁰¹ Βλ. Windelband, *Εγχειρίδιο Γ'*, ό.π.α., σελ. 27.

παρουσιάζονται ως δεδομένα, έτοιμα και ανεξάρτητα από το νοείν, ενώ οι νοητικές διαδικασίες εξαρτώνται πλήρως από αυτά, έχοντας ως αποστολή ή να τα αναπαράγουν με παρόμοιο τρόπο ή να κατευθύνονται προς αυτά. Ο γερμανός φιλόσοφος όμως θα διαγνώσει ότι τα αντικείμενα της νόησης δεν είναι τίποτα περισσότερο από δικά της παρασκευάσματα.⁸⁰² Σ' αυτήν ακριβώς την αυτενέργεια έγκειται και ο πυρήνας του υπερβατολογικού ιδεαλισμού: έτσι, η αληθής γνώση δεν συνίσταται στην *ανάγνωση* του παρμενίδειου «έοντος», του πλατωνικού «πέκεινα της ουσίας» ή του αριστοτελικού «όντος ή όν», αλλά στη *διάγνωση* της κατ' αίσθηση προσφερόμενης πραγματικότητας, όπως δημιουργείται μέσω των ταξινομητικών μηχανισμών του χώρου και του χρόνου και διεννοιολογείται διά της συνθετικής ενότητας των κατηγοριών. Δεδομένου όμως ότι ο χώρος, ο χρόνος και οι κατηγορίες αποτελούν *a priori* μορφές εποπτείας και νοήσεως αντιστοίχως, θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε το καντιανό σύστημα «μορφοποιητικό ιδεαλισμό», ενώ, στο μέτρο θεωρήσεως του φαινομένου ως προϊόντος του χωροχρονικού μηχανισμού, «κριτικό υπερβατολογικό φαινομεναλισμό».⁸⁰³ Εκείνο που θα πρέπει να κατανοηθεί εδώ είναι η άρρηκτη σύνδεση του φαινομένου με την υποκειμενική πηγή προελεύσεώς του, γεγονός που προσδίδει στο θεωρητικό σύστημα του γερμανού φιλοσόφου τον χαρακτήρα της κριτικής υπερβατολογικής *υποκειμενοκρατίας*.⁸⁰⁴

⁸⁰² Βλ. Windelband, *Εγχειρίδιο Γ'*, ό.π.α.

⁸⁰³ Άλλως: *κριτική υπερβατολογική φαινομενολογία* (*Kritische transzendente Phänomenologie*).

⁸⁰⁴ Βλ. και Δημητράκοπουλου, *Φιλοσοφία*, ό.π.α., σελ. 17, υποσ. 29 (με παραπομπή στη σελ. 27), που σωστά επισημαίνει τον συσχετισμό του καντιανού ορθολογισμού με τον υποκειμενισμό, καθώς τα αντικείμενα, ως φαινόμενα, λαμβάνουν τη μορφή τους από το γνωστικό υποκείμενο, που επιβάλλει τους νόμους του σε αυτά. Βλ. συναφώς και το άρθρο του Sigmund Georg, *Die Ueberwindung des Kantianismus*, στο *Philosophisches Jahrbuch*, 60. Band, Fulda 1950, Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein, 1971, σελ. 267-277, με παράθεση, στη σελίδα 276, της καθ' ημάς σωστής άποψης της Magdalena Aebi, *Kants Begründung der «Deutschen Philosophie»*. *Kants transzendente Logik. Kritik ihrer Begründung*, Basel, Verlag für Recht und Gesellschaft, 1947, που ενισχύει τον ανωτέρω ισχυρισμό, αποκαλώντας το γνωσιοθεωρητικό σύστημα του Kant «υποκειμενοκρατία» (Subjektivismus), αφού ο γερμανός φιλόσοφος καθιστά πηγή της γνώσης το γινώσκον υποκείμενο, κι αυτό μολονότι οι καντιανοί αποδέχονται μεν την επίμαχη έννοια, της αποδίδουν όμως στενότερο νόημα, προσβλέποντας στη διάκριση του εμπειρικού, απλώς υποκειμενικού Εγώ από το υπερβατολογικό ή εν γένει υποκειμενικό Εγώ. Βλ. και Friedrich Paulsen, *Versuch einer Entwicklungsgechichte der kantischen Erkenntnisstheorie*, Leipzig, Fuess' Verlag (R. Reisland), 1875 (εφεξής *Versuch*), όπου, με αφορμή την καντιανή συγγραφή της *Dissertatio* του 1770, παραθέτει ως τίτλο του τρίτου κεφαλαίου, σελ. 101: «Kants kritischer oder Idealistischer Rationalismus». Πρόκειται ασφαλώς περί *ιδεαλιστικού ορθολογισμού*, σε αντίθεση με τον *πραγματοκρατικό ορθολογισμό* (realistischer Rationalismus) των Leibniz και Wolff, για τους οποίους μπορεί να υπάρξει και γνώση των πραγμάτων προερχόμενη μόνο από τον καθαρό Λόγο (Βλ. και Paulsen, *Versuch*, ό.π.α., *Einleitung*, σελ. 1).

Η φιλοσοφία του Kant εκφράζει την νεότερη εποχή που αρχίζει στην Ευρώπη με τον Προτεσταντισμό. Όπως οι μεταρρυθμιστές επαναστατούν στον χώρο της θεολογίας και ανατρέπουν τους εκκλησιαστικούς θεσμούς, έτσι και ο Kant επιχειρεί την επανάστασή του, εντάσσοντας τη γνωσιοθεωρία σε μια υποκειμενική, εγωλογική θα έλεγε κανείς αφετηρία.⁸⁰⁵ Με στόχο την απελευθέρωση της γνώσης από τους καταπιεστικούς δογματισμούς και τις δήθεν αντικειμενικές αυθεντίες, ο γερμανός φιλόσοφος αποπειράται να θεμελιώσει την πρόσβαση σ' αυτή, ακολουθώντας τις απαιτήσεις της κριτικής ικανότητας του υποκειμένου. Πρόκειται για διερεύνηση που αφορά τον τρόπο γνώσης των αντικειμένων. Κι επειδή το υποκείμενο είναι αυτό που επιχειρεί να διαγνώσει τα αντικείμενα, πρωταρχικό μέλημα της νέας επιστήμης θα είναι η εξέταση των υποκειμενικών όρων της αντικειμενικής γνώσης. Δεδομένου, όμως, ότι η μεταφυσική γνώση προέρχεται από τον καθαρό Λόγο και την καθαρή διάνοια και συνεπώς έχει υποκειμενική προέλευση, και δεν θεμελιώνεται στην εμπειρία, είναι φανερό ότι ο νέος καντιανός επιστημολογικός στόχος τείνει κατ' ουσίαν στην οικοδόμηση μιας *Μεταφυσικής της Μεταφυσικής*, μια αναγκαίας προπαιδείας⁸⁰⁶ της Μεταφυσικής. Πρόκειται για την επιστήμη και κριτική του *a priori* κρίνοντος Λόγου,⁸⁰⁷ με αντικείμενο τον ίδιο τον καθαρό Λόγο και τη γνώση που προέρχεται από αυτόν, για κριτική του καθαρού Λόγου μέσω του καθαρού Λόγου. Ακόμα όμως κι αν η πρωτοτυπία συνδέεται με τη σύνθεση και αφομοίωση,⁸⁰⁸ θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Kant βηματίζει υπό τη σκιά των μεγάλων προκατόχων του, Leibniz και Hume· η καντιανή διανοητική πορεία αποκαλύπτει την ακλόνητη εμπιστοσύνη του φορέα της στην αυτενέργεια της ανθρωπίνης διάνοιας, που όχι μόνο κατασκευάζει τις μαθηματικές έννοιες, αλλά διαπιστώνει επιπλέον αναγκαίες και ανεξάρτητες από την εμπειρία προτάσεις, στην οποία αυτές υπόκεινται ως θεμέλιο. Έτσι, στο πλαίσιο της Μεταφυσικής οι φιλόσοφοι επιχειρήσαν τον σχηματισμό προτάσεων με τη βοήθεια της καθαρής νόησης («η ύλη ούτε δημιουργείται ούτε παρέρχεται», «οτιδήποτε συμβαίνει έχει μια αιτία», «ο κόσμος πρέπει να έχει μια αρχή ή να είναι αιώνιος, κ.ά.), που εγείρουν μεν την απαίτηση ισχύος τους για τη δεδομένη εμπειρική πραγματικότητα, αδυνατούν όμως να αποδείξουν την αναγκαιότητά τους μέσω της εμπειρίας. Πρόκειται για αξιώματα, αρχές και γενικούς κανόνες που ισχύουν για όλη την

⁸⁰⁵ Πρβλ. και Χρήστου Γιανναρά, *όπ.α.*, σελ. 144.

⁸⁰⁶ Bl. Johann Eduard Erdmann, *Versuch einer Wissenschaftlichen Darstellung der Geschichte der neueren Philosophie*, Dritte Abteilung, *Die Entwicklung der deutschen Spekulation seit Kant*, Fr. Frommans Verlag (H. Kurtz), Stuttgart, 1931, σελ. 47.

⁸⁰⁷ Πρβλ. και Riehl, *όπ.α.*, σελ. 414.

⁸⁰⁸ Bl. και Νίκου Αθ. Ματσούκας, *Ιστορία της φιλοσοφίας, αρχαίας ελληνικής-βυζαντινής-δυτικοευρωπαϊκής με σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 284.

εμπειρική πραγματικότητα, για όλα ανεξαιρέτως τα εμπειρικά αντικείμενα. Εξ ου και το κρίσιμο ερώτημα, πώς μπορεί αυτό που η καθαρή νόηση θεωρεί ως αληθές να εμφανίζεται δεσμευτικό για την *αντικειμενική* πραγματικότητα, η οποία ούτως ή άλλως είναι ανεξάρτητη από τη νόηση. Από πού προέρχεται η αντικειμενική και όχι λογική ισχύς των προτάσεων της καθαρής διάνοιας;⁸⁰⁹ Ο *Στοχασμός* που ακολουθεί θέτει άμεσα το ζήτημα: «Τίθεται το ερώτημα, πώς μπορούμε να παραστήσουμε πράγματα εντελώς *a priori*, ανεξάρτητα δηλαδή από κάθε εμπειρία [...] και πώς μπορούμε να συλλάβουμε θεμελιώδεις αρχές, που δεν αντλούνται από καμιά εμπειρία, συνεπώς *a priori*. Πώς συμβαίνει σ' αυτό που αποτελεί [...] απλώς προϊόν του [...] πνεύματός μας να ανταποκρίνονται αντικείμενα κι αυτά τα αντικείμενα να υπόκεινται στους νόμους που προσγράφουμε σ' αυτά. Είναι σημαντική έρευνα να διαγνώσουμε τον λόγο της δυνατότητάς τους. [...] ότι μια παράσταση, που η ίδια αποτελεί (την) επενέργεια του αντικειμένου, αντιστοιχεί σ' αυτό, είναι κάλλιστα αντιληπτό. [...] ότι όμως κάτι, που είναι απλώς γέννημα του εγκεφάλου μου, αναφέρεται σ' ένα αντικείμενο ως παράσταση, δεν είναι ξεκάθαρο».

Το να διέπονται οι λογικές προτάσεις από ανάλογη εγκυρότητα εντός του κόσμου των εννοιών, από τον οποίο και πηγάζουν, φαντάζει, όχι μόνο αυτονόητο, αλλά και επιβεβλημένο. Εξίσου εύλογη θ' αποδειχθεί και η αντικειμενική εγκυρότης των εμπειρικών επαληθεύσιμων προτάσεων. Το γεγονός όμως της ισχύος μιας πρότασης που θεμελιώνεται στην καθαρή νόηση και για την εμπειρική πραγματικότητα, με παράλληλη μάλιστα αξίωση του κύρους της, όχι μόνο αντιβαίνει στην κοινή αντίληψη, αλλά απαιτεί και περαιτέρω γνωσιολογική αναζήτηση. Ο Kant θα εντοπίσει την λύση του προβλήματος στους κόλπους των μαθηματικών και της φυσικής, καθώς διαβλέπει την ανάγκη σύζευξης της Μεταφυσικής με την φυσικομαθηματική γνώση.⁸¹⁰ Τα μαθηματικά περιέχουν έλλογες και αναμφισβήτητες αλήθειες, που διέπονται από αποδεικτική ασφάλεια και βεβαιότητα. Για τον γερμανό φιλόσοφο, η αντικειμενικότητα των μαθηματικών προτάσεων προκύπτει από την εξομοίωση του γεωμετρικού χώρου που υπάρχει μέσα μας με τον φυσικό χώρο. Γι' αυτό και ο χώρος δεν αντλείται από την εμπειρία, αλλά είναι πρωταρχικώς πεποιημένος, καθαρή μορφή ανθρώπινης εποπτείας και κατ' επέκταση συνθήκη του εποπτικού μας κόσμου. Ως εκ τούτου, οτιδήποτε κατασκευάζει η γεωμετρία για τον χώρο και τις παραλλαγές του ισχύει κατ' ανάγκη και για τον κόσμο των φαινομένων. Αυτό όμως ισχύει και για τις προτάσεις που

⁸⁰⁹ Kant: *Reflexion* 925. Πρβλ. και Paulsen, ό.π.α., σελ. 142. Για την πρωταρχική σύλληψη του εν λόγω προβλήματος, εκτός από την πολυδιαφημισμένη καντιανή επιστολή προς τον Marcus Herz (21.2.1772), πρβλ. και τους *Στοχασμούς της Υπερβατολογικής Παραγωγής*. Πρβλ. και Max Apel, *Kommentar*, ό.π.α., σελ. 79.

⁸¹⁰ Πρβλ. και Friedrich Delekat, *Immanuel Kant*, ό.π.α., σελ 25, 26.

αποτυπώνουν νόμους της νοητικής δραστηριότητας, με τους οποίους οικοδομούνται τα εμπειρικά αντικείμενα, αποτελώντας συνάμα και καθολικώς ισχύοντες νόμους της ίδιας της φύσης.⁸¹¹

Δεδομένου, απ' την άλλη, ότι τα μαθηματικά αποτελούν τη βεβαιότερη και ασφαλέστερη επιστήμη, είναι φανερό ότι η γνώση που επιθυμεί να περιβληθεί τον μανδύα της επιστημονικότητας οφείλει να συμμορφωθεί προς τις υποδείξεις της μαθηματικής επιστήμης. Υπ' αυτό το πρίσμα, δικαιολογημένα ο Kant θα επιχειρήσει την υπαγωγή των *a priori* γνώσεων στη μορφολογική επένδυση των μαθηματικών προτάσεων, με στόχο η μεταφυσική να προσεγγίσει την αποδεικτική ασφάλεια και βεβαιότητα της μαθηματικής γνώσης. Για να διασφαλιστεί όμως η αντικειμενική εγκυρότης των μαθηματικών, η εφαρμογή τους δηλαδή στην εμπειρική πραγματικότητα, ο φιλόσοφος επανεισάγει την έννοια της συνθετικότητας και την αντιπαράβολή αναλυτικού-συνθετικού. Σε αντίθεση με τις αναλυτικές προτάσεις, που προκύπτουν διά λογικής αναλύσεως της έννοιας, οι συνθετικές προτάσεις απαιτούν μια σύνδεση του κατηγορουμένου με το υποκείμενο της κρίσεως, η οποία όμως δεν συνάγεται από την αναλυτική τομή της έννοιας του υποκειμένου. Στο έργο του, *Έρευνα περί της ευκρίνειας των θεμελιωδών αρχών της φυσικής Θεολογίας και της Ηθικής*, ο Kant αντιπαράθετει τους ορισμούς των Μαθηματικών, ως συνθετικώς πεποιημένων κρίσεων, στους αντίστοιχους της παραδοσιακής Μεταφυσικής, που πηγάζουν από δεδομένες έννοιες. Πολλαπλές αμφιταλαντεύσεις ως προς τον προσδιορισμό και την εφαρμογή των εννοιών οδηγούν τον γερμανό φιλόσοφο στην άποψη ότι ακόμα και οι έννοιες της μεταφυσικής οφείλουν να έχουν τελικά συνθετικό χαρακτήρα. Παράλληλα, όμως, η επιστημονική γνώση δεν θα πρέπει να αποτελεί κώλυμα για την κατοχύρωση του *entis realissimi* και την περαιτέρω διασφάλιση της ατομικής ελευθερίας. Για τον Kant ο καθορισμός των γνωσιολογικών ορίων δεν πρέπει να πλήττει την ύπαρξη του Θεού και γι' αυτό ο μόνος τρόπος διατηρήσεως της ενότητάς του ήταν η θέση του εκτός ορίων γνωσιακής προσέγγισης. Θα πρέπει να αντιληφθούμε ότι η καντιανή καινοτομία έγκειται στην αναγκαία διάκριση των προτάσεων σε αναλυτικές και συνθετικές, που επιχειρείται διά της αναγωγής της επιστημονικής γνώσης στο πεδίο της εμπειρίας. Ωστόσο, η εισαγωγή του εμπειρικού στοιχείου θα οδηγήσει τη γνώση στην αναγκαία σύνδεσή της με την ευρετική επινόηση της καθαρής εποπτείας. Από την άλλη, η χάραξη των γνωσιολογικών ορίων με τον περιορισμό της επιστημονικής γνώσης στον χώρο της εμπειρίας, οδηγούν στον συνδυασμό της μη αναλυτικότητας των επιστημονικών κρίσεων με την αναγκαιότητα και καθολικότητά τους,

⁸¹¹ Αυτής βέβαια που εμφανίζεται ενώπιόν μας και όχι εκείνης των πραγμάτων καθ' εαυτά. Βλ. και Paulsen, ό.π.α., σελ. 143.

επιτρέποντας συνάμα την γνωσιολογική κάθαρση του Θεού και την κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας. Έτσι, με την εισαγωγή της *a priori* εποπτείας, ο Kant επιτυγχάνει την επίλυση ενός φαινομενικά άλυτου προβλήματος, τη διασφάλιση της επιστημονικής γνώσης, με ταυτόχρονη διατήρηση και δικαίωση του Θεού (αν και μόνο μέσω της πρακτικής οδού, καθώς η εμπειρική γνωσιολογική οριογραμμή εξοβελίζει τον τελευταίο από την επιστημονική του σύλληψη).

Διά της χωρήσεως πέρα από την έννοια του υποκειμένου και της προσφυγής στην καθαρή εποπτεία, με την αγωγή της οποίας επιτυγχάνεται η σύνδεση του κατηγορήματος με το υποκείμενο, ο γερμανός φιλόσοφος κατοχυρώνει τελικά την αντικειμενική γνώση. Η *υπερβατολογική παραγωγή των καθαρών εννοιών της διανοίας* αποδεικνύει ότι οι έννοιες πρέπει να δικαιολογήσουν τη χρηστική τους σημασία. Γι' αυτό το εγχείρημα του Kant αποκτά κατ' ουσίαν τον χαρακτήρα της φιλοσοφικής νομιμοποίησης. Στο «δικαστήριο του Λόγου», ο ίδιος ο Λόγος *ανακρίνει και ανακρίνεται, εξετάζει και εξετάζεται κατήγορος και κατηγορούμενος συνάμα, δικαστής και δικασθείς*, υποβάλλεται στη διάκριση της «καντιανής δίχης» σε δριμεία αυτοκριτική. Εξ ου και ο λιτός όσο και αινιγματικός τίτλος «Κριτική του καθαρού Λόγου», που υποδηλώνει ακριβώς τούτο: την αυστηρή διερεύνηση των ορίων του Λόγου από τον ίδιο τον Λόγο.⁸¹² Έτσι, οι φαντασιακές διελεύσεις προς την παραδοσιακή υπερβατική Μεταφυσική του όντος δεν έχουν θέση στους κόλπους ενός κριτικού καθαρού Λόγου. Υπ' αυτό το πρίσμα, η ανάγκη διερεύνησης των ορίων και δυνατοτήτων του αποτελεί λογική συνέπεια της μετατροπής της Μεταφυσικής σε πεδίο ατέρμονων διενέξεων. Λογική συνεπώς φαντάζει και η απαίτηση μιας κριτικής των αρχών που εδρεύουν στις επιστήμες, δικαιολογώντας έτσι και την εμφάνιση του όρου «κριτική» στα κυριότερα έργα του Kant. Από την άλλη, η διερεύνηση του θεωρητικού Λόγου οφείλει να προηγηθεί, καθώς η αβεβαιότητα του αντίστοιχου πρακτικού έχει τη ρίζα της στη σύγχυση που επικρατεί στους κόλπους της Μεταφυσικής. Υπ' αυτή την έννοια, οι *Κριτικές* του Kant ανήκουν στο πλαίσιο

⁸¹² Δέκα χρόνια μετά την Α' έκδοση της *ΚτκΑ*, ο ίδιος ο Kant θα γράψει στην αρχή του *Προλόγου* για την Α' έκδοση της *Κριτικής της δυνάμεως του κρίναι* (1790) (Kant: AA V, *Kritik der Urteilskraft, Vorrede zur ersten Auflage*, 1790), διευκρινίζοντας τον τίτλο: «Μπορεί κανείς να αποκαλέσει [...] την έρευνα της δυνατότητας και των ορίων του ιδίου [...] [ενν: του καθαρού Λόγου] *κριτική του καθαρού Λόγου*: [...]». Βλ. επίσης και Georg Mohr, *Immanuel Kant, Theoretische Philosophie, Texte und Kommentar, Band 3 (Kommentar Kants Grundlegung der kritischen Philosophie)*, Suhrkamp (tw), 2004, σελ. 45: «[...] κριτική στον Λόγο *διαμέσου* του Λόγου». Εξ ου και η διττή σημασία της γενικής «*der*», ως *υποκειμενικής* (ο Λόγος διερευνά τον Λόγο) και ως *αντικειμενικής* (ο Λόγος διερευνά τον Λόγο). Πρόκειται για *αυτοκριτική του καθαρού λόγου*, που σε καμιά περίπτωση δεν θα πρέπει να υπερβαίνει τα γνωστικά του όρια.

της αντιπαράθεσης μεταξύ πίστεως και γνώσης,⁸¹³ που διαποτίζει την πνευματική ιστορία της χριστιανικής Δύσης. Το έναυσμα του όλου εγχειρήματος θα προσφέρει η μεθοδολογία και επιτυχία της φυσικομαθηματικής επιστήμης, καθώς η αποδεικτική βεβαιότητα των αρχών της εδραιώνεται στις προϋποθέσεις των μαθηματικών προτάσεων, στον χώρο δηλαδή και τον χρόνο. Έτσι, η περί αυτών διδασκαλία φαίνεται να οριοθετεί τον πυρήνα της καντιανής σκέψης. Κι επειδή ο χρόνος αποτελεί τη βάση της κίνησης, είναι λογικό, η φορονομία του Γαλιλαίου και η δυναμική του Νεύτωνος να προσφέρουν την εξάπτουσα αφορμή. Πίσω από τον Γαλιλαίο όμως βρίσκονται σπουδαίοι μεσαιωνικοί στοχαστές. Ο γερμανός μαθηματικός Αλβέρτος της Σαξωνίας και ο γάλλος Nikolaus von Oresme θέτουν άμεσα το πρόβλημα αναζητώντας τη βαθύτερη ουσία της κίνησης. Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι σαφές: αποτελεί άραγε η κίνηση «ροή μορφών» («fluxus formarum») των εκάστοτε σωμάτων ή «ρέουσα μορφή» («forma fluens») ανεξάρτητη από αυτά; Με την πρώτη εκδοχή δεν μπορεί να καθορισθεί η ουσία της κίνησης, αφού η τελευταία βρίσκεται σε στενή σύνδεση με το κινούμενο σώμα. Με τη δεύτερη, η έννοια της κίνησης απελευθερώνεται από την αυτήν του κινούμενου σώματος. Ίσως εδώ να εντοπίζονται οι απώτατες ρίζες της επιστημονικής σκέψης του Kant· στην επίγνωση της ανάγκης αναδείξεως της σχετικότητας της κίνησης διά του απεργλωτισμού της από την αντίστοιχη των σωμάτων. Η σκέψη είναι απλή και ευφυής· εάν η κίνηση επεκταθεί σε όλα τα κοσμικά σώματα, δεν υπάρχει σταθερό σημείο, στο οποίο αναφέρεται, ελλείψει αδρανούς σώματος. Θα πρέπει δηλαδή να υπάρχει ένα σταθερό σημείο αναφοράς. Κι αυτό δεν μπορεί να είναι άλλο από την έννοια του απόλυτου χώρου. Πρόκειται για το νοητό, αδρανές υπόβαθρο κάθε ενδοκοσμίας κίνησης, ως ακίνητο, υπερκόσμιο και απροσμέτρητο δεδομένο. Το ίδιο όμως ισχύει και για τον χρόνο. Εδώ ακριβώς διασταυρώνεται η *Επιστήμη* με την *Θεολογία*, καθώς οι ιδιότητες του χώρου και του χρόνου μπορούν κάλλιστα να αποδοθούν και ως κατηγορήματα στον Θεό. Έτσι κατά την εκπνοή του μεσαίωνα, η απόπειρα προσδιορισμού της ουσίας της κίνησης συναρτάται άρρηκτα με τις θεωρητικές αναζητήσεις περί της απειρότητας του ίδιου του θεού. Και το εντυπωσιακότερο όλων: η επιστημονική και μεθοδολογική επίλυση του προβλήματος, που τέθηκε αρχικά με την έννοια της «ρέουσας μορφής», φαίνεται να εξαρτάται πλέον από την εξέλιξη των μαθηματικών. Από την άλλη, η μελέτη της κίνησης από τον Γαλιλαίο και τον Νεύτωνα απελευθέρωσε την έννοιά της από αυτήν του κινούμενου σώματος, οδηγώντας στον «νόμο της πτώσης των σωμάτων» του Γαλιλαίου· ανεξάρτητα από τη μάζα τους, όλα τα σώματα πέφτουν στον κενό χώρο με την ίδια ταχύτητα. Το σημαντικότερο όμως, εδώ είναι ότι, σε αντίθεση με την κρατούσα ήδη κατά την αρχαιότητα αντίληψη, το βάρος των

⁸¹³ Πρβλ. και Delekat, όπ.α., σελ. 25.

σωμάτων δεν θεωρείται πλέον εγγενής ιδιότης αυτών, γεγονός που θα οδηγήσει τον Kant σ' ένα καθοριστικό συμπέρασμα: στην μη αναλυτικότητα της πρότασης σχετικά με το βάρος, όπως εύκολα θα υποστήριζε ο κοινός νους, αλλά στην ιδιότητά της ως συνθετικής· εφεξής μόνο η έκταση ανήκει στην έννοια του σώματος, όπως πίστευε και ο Καρτέσιος.

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι το ζήτημα που απασχολεί τον γερμανό φιλόσοφο είναι ο συνδυασμός της αναγκαιότητας και καθολικότητας της γνώσης με την επέκταση και τον εμπλουτισμό της. Εξ ου και το κρίσιμο ερώτημα περί της δυνατότητας υπάρξεως των *a priori* συνθετικών κρίσεων, εν αναφορά κυρίως προς τα Μαθηματικά, που όμως κι αυτά οφείλουν να διευρύνουν τη γνώση. Διατηρώντας τον *a priori* χαρακτήρα τους, ο Kant θα καταστήσει τις προτάσεις τους συνθετικές, χωρίς όμως την αρωγή της εμπειρικής εποπτείας. Γι' αυτό και όλες οι συνθετικές προτάσεις δεν είναι κατ' ανάγκη *a posteriori*. Πώς μπορεί όμως να συνδυάζεται ο *a priori* χαρακτήρας με την συνθετικότητα; Μόνο εάν πρόκειται για μια εποπτεία που δεν είναι εμπειρική. Εδώ έγκειται και το επιστημολογικό νόημα του υπερβατολογικού ή κριτικού ιδεαλισμού· στον συγκεκριισμό της αποδεικτικής βεβαιότητας με την επέκταση της γνώσης. Έτσι, ορθολογισμός και εμπειρισμός συμφιλιώνονται και εναρμονίζονται πλήρως στη θεωρητική φιλοσοφία του Kant. Για πρώτη φορά στο φιλοσοφικό προσκήνιο παρουσιάζονται οι *a priori* συνθετικές προτάσεις. Στην Υπερβατολογική Αισθητική και Υπερβατολογική Αναλυτική επικεντρώνεται, από τη μία, η ιδεατότης και ο συναφής υποκειμενικός και *a priori* χαρακτήρας των εν λόγω κρίσεων και, από την άλλη, η συνθετικότης τους, η προεμπειρική αναφορικότητά τους. Πρόκειται για τη σύνθεση και εν τέλει «οικοδόμηση» της ίδιας της εμπειρίας. Τελικά, η τελευταία συντίθεται, μορφοποιείται και δημιουργείται (*experientia formaliter spectata*) από το υποκείμενο που επεμβαίνει αυτενεργώς στα τεκταινόμενα, «αλλοιώνοντας» το αντικείμενο. Στην ουσία πρόκειται για μορφοποίηση ενός δεδομένου, που ως πράγμα καθ' εαυτό μετατρέπεται σε φαινόμενο, σε πράγμα καθ' ημάς και το οποίο, ως μόνο πλέον, μας ενδιαφέρει γνωσιολογικώς. Γι' αυτό εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι η ίδια η χωροχρονικότης, ως μορφολογική προϋπόθεση, εντός της οποίας τοποθετούνται τα εμπειρικά αντικείμενα. Χάρη στην εν λόγω καθολικά ανθρωπινή, διϋποκειμενική και όχι ατομική ή προσωπική συνθήκη εξαντικειμενικεύεται η υποκειμενικότης του χωροχρονικού πλαισίου, δίκην νευτώνειας αντικειμενικότητας και απολυτότητας. Με άλλα λόγια, η απόλυτη, ανεξάρτητη από τη συνείδηση του γινώσκοντος υποκειμένου και χωρίς αναφορά σε αντικείμενα, αντικειμενικότης, ως καθ' εαυτότης του νευτώνειου χώρου και χρόνου, μετατρέπεται σε σχετική, εξαρτώμενη από το υποκείμενο και εν αναφορά προς κάποιο αντικείμενο, αντικειμενικότητα του καντιανού χώρου και χρόνου. Επιχειρώντας να συγκεκριάσει την

επιστήμη με τη θρησκεία, τον Λόγο με την πίστη, ο Kant μετατρέπει τον χώρο και τον χρόνο από νευτώνειο *sensorium Dei* σε καντιανό *sensorium hominis*. Στην πραγματικότητα, η μετατροπή του απόλυτου αντικειμενικού χώρου και χρόνου, όπως τους εννοούσε ο Νεύτων, σε υποκειμενική και αναγκαστική μορφολογική συνθήκη, φαίνεται να υπηρετεί την πρόθεση του Kant να θεμελιώσει τις *a priori* συνθετικές προτάσεις και την φυσικομαθηματική εμπειρία. Έτσι, η υπερβατολογική ιδεατότης του χώρου και του χρόνου αποτελεί την αναγκαστική προϋπόθεση της συνθετικότητας των επιστημονικών προτάσεων. Μεταθέτοντας τον χώρο και τον χρόνο εντός της ανθρώπινης διάνοιας, ο φιλόσοφος τους μετατρέπει σε υποκειμενική μορφή εποπτείας, σε αναγκαστικό μορφολογικό όρο οικοδόμησης της εμπειρικής πραγματικότητας. Δεν πρόκειται όμως για είδος ή μορφή μιας ήδη δεδομένης εποπτείας· χώρος και χρόνος αποτελούν μορφολογικά γνωρίσματα του υποκειμένου, «έμφυτα γυαλιά» της γνώσης,⁸¹⁴ χωρίς τα οποία αυτό δεν μπορεί να εποπτεύσει. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, η γνωσιακή προσέλαση της πραγματικότητας μετατρέπεται σε πρόβλημα, καθώς δυνατή καθίσταται μόνο η γνώση των φαινομένων και των πραγμάτων καθ' εαυτά, ενώ παράλληλα δεν υπάρχει και απόκρυψη της αλήθειας από έναν δήθεν μανδύα γνωσιολογικής επικάλυψης, δίκην πέπλου της μάγια, όπως φανταζόταν ο Schopenhauer και που μόνο ο φιλόσοφος μπορεί τελικά ν' αποκαλύψει. Αυτό που φέρει το υποκείμενο αφ' εαυτού στη γνώση, το καντιανό *a priori*, όχι μόνο δεν καλύπτει την αλήθεια, αντίθετα μάλιστα, την αποκαλύπτει κιόλας. Δεν πρόκειται όμως για την αλήθεια του πράγματος καθ' εαυτό, αλλά γι' αυτήν που διαμορφώνει το υποκείμενο. Δεν πρόκειται για προδιαμορφωμένη, αλλά για διαμορφούμενη αλήθεια, για τη δική ΜΑΣ αλήθεια, την *διυποκειμενική* εμπειρική πραγματικότητα. Ας αντιληφθούμε ότι η αλήθεια στον Kant δεν είναι *αντικειμενική*, υπό την οντολογική της σημασία, αλλά *αντικειμενικοποιημένη*, υπό τη γνωσιοθεωρητική, υπερβατολογική της σημασία. Δεν είναι εξ αρχής αντικειμενική, αλλά καθίσταται αντικειμενική από το υποκείμενο, που της προσδίδει καθολική γνωσιακή εγκυρότητα. Η καντιανή αλήθεια είναι γνωσιολογική, επιστημολογική, αφορά το κύρος της γνώσης, της επιστήμης εν γένει. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο Kant είναι «εμπειρικός ρεαλιστής» και «γνωσιολογικός ιδεαλιστής» και ακόμα, «υπερβατολογικός ή κριτικός ιδεαλιστής». Και ο ιδεαλισμός υποδηλώνει τη φαινομενολογική προσέγγιση των πραγμάτων, την εμπειρική τους πραγματικότητα και συνεπώς την εποπτεία. Γι' αυτό χωρίς εποπτεία δεν υπάρχει γνώση, αφού στις περιπτώσεις

⁸¹⁴ Πρβλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 63 με παραπομπή σε παρεμφερή άποψη του γερμανού βοτανολόγου Matthias Jakob Schleiden, οπαδού του Jakob Friedrich Fries: «Χώρος και χρόνος είναι [...] τα έγχρωμα γυαλιά, που φοράμε όλοι μας από την κούνια μέχρι τον τάφο, χωρίς να μπορούμε ποτέ να τα βγάλουμε».

αυτές παρεισφρώνει ένα έλλειμμα αισθητικότητας. Μπορεί *οι εποπτείες χωρίς έννοιες να είναι τυφλές*,⁸¹⁵ όμως εδώ δεν πρόκειται για την τυφλότητα της εποπτείας, αλλά για τη μη πληρότητα των εννοιών. Αυτές ακριβώς οι κενές εποπτικού περιεχομένου έννοιες θα οδηγήσουν αναγκαστικά στην παραδοσιακή Μεταφυσική, η καταπολέμηση της οποίας αποτέλεσε και το έναυσμα της *KrV*. Στην πραγματικότητα, ο Kant επιχειρεί να διαχωρίσει την Θεολογία από τη Φιλοσοφία, για να δικαιώσει την πρώτη μέσω της ηθικοπρακτικής οδού. Μετατρέποντας έτσι τον χώρο και τον χρόνο από μορφές εποπτεύοντος νευτώνειου Θεού⁸¹⁶ σε μορφές εποπτεύοντος καντιανού ανθρώπου, διασφαλίζει την αναγκαιότητα και καθολικότητα της γνώσης διά τοποθετήσεως του χώρου εντός της ανθρώπινης διάνοιας. Είναι προφανές ότι η επιστημονική γνώση εδραιώνεται στον ανθρωπολογικό της χαρακτήρα· δημιουργώντας τους *a priori* όρους αυτής, το υποκείμενο γονιμοποιεί την επιστημονική της διάσταση, εκτοπίζοντας την τυχειότητα και συμπτωματικότητα της εμπειρίας. Το νευτώνειο επιστημονικό δεδομένο μετατρέπεται τελικά σε επιστημολογικό *factum* του καντιανού συστήματος· οι μαθηματικές *αντικειμενικές* νευτώνειες μετρήσεις, που εδραιώνονται στον απόλυτο χώρο και χρόνο, μετασχηματίζονται σε φιλοσοφικές *υποκειμενικές* καντιανές προϋποθέσεις γνωσιακής προσπέλασης των πραγμάτων. Στην ουσία, η κοπερνίκεια καντιανή φιλοσοφική επανάσταση φέρει τη σφραγίδα του Νεύτωνα. Πρωτεργάτης της επιστημονικής επανάστασης ο άγγλος φυσικός, πρωτεργάτης της φιλοσοφικής ο γερμανός φιλόσοφος.

B. Συνολική αποτίμηση

B.1. Ιδεατότης του χώρου

Πλησιάζοντας στο τέλος της πραγματείας μας, προβαίνουμε σε μια αξιολόγηση της καντιανής περί ιδεατότητας του χώρου θεωρίας. Είναι αλήθεια ότι ο Kant διατυπώνει τις απόψεις του με ασφαλή και θεμελιωμένο τρόπο, διαμορφώνοντας ένα άρτια δομημένο φιλοσοφικό σύστημα. Με εξαίρεση ορισμένες ασάφειες που αφορούν τη δομή της Υπερβατολογικής Αισθητικής και τον ενίοτε αμφίσημο τρόπο παρουσίασής της,

⁸¹⁵ *KrV* A 51/B 75.

⁸¹⁶ Πρβλ. την «*Omnipraesentia phaenomenon*», με την οποία ο Kant εξομοιώνει τον χώρο. Βλ. Kant: *AA* II, *Dissertatio*, Scholion, § 22, σελ. 410. Πρβλ. και Günter Wohlfart, *Ist der Raum eine Idee?*, ό.π., σελ. 147, υποσ. 66. Βλ. επίσης και τους *Στοχασμούς* υπ' αρ. 337-342 και 363. (Πρβλ. Benno Erdmann, *Reflexionen*, σελ. 104-107). Βλ. και Ernst Cassirer, *Erkenntnisproblem* II, ό.π., σελ. 629.

διαπιστώνουμε μια επαναστατική θεωρία περί αισθήσεως, με την οποία ο Kant συνέβαλε ουσιαδώς στην επίλυση του κρίσιμου γνωσιοθεωρητικού προβλήματος. Ωστόσο, βασικές αρχές του καντιανού συστήματος φαίνεται να ανιχνεύονται ήδη στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, καθώς η διδασκαλία περί ιδεατότητας του χώρου αποτελούσε επίκεντρο επιστημονικού και φιλοσοφικού προβληματισμού της εποχής.⁸¹⁷ Έτσι, στο μακρινό 1710, τουλάχιστον εξήντα χρόνια πριν από την καντιανή στροφή προς την υποκειμενικότητα στην *Dissertatio*, με την οποία αρχίζει και η λεγόμενη *κριτική* περίοδος, ο ιρλανδός φιλόσοφος George Berkeley, στην *Πραγματεία σχετικά με τις αρχές της ανθρώπινης γνώσης*, θα αμφισβητήσει έντονα τη διάκριση των ιδιοτήτων σε πρωτογενείς και δευτερογενείς, που είχε επιχειρήσει νωρίτερα ο Locke. Για τον Berkeley, όλες οι ιδιότητες των πραγμάτων είναι δευτερογενείς και συνεπώς έχουν υποκειμενικό χαρακτήρα: «Αυτοί, που ισχυρίζονται ότι η μορφή, η κίνηση και οι λοιπές πρωταρχικές ή πρωτογενείς ποιότητες υπάρχουν χωρίς το πνεύμα, σε μη σκεπτόμενες ουσίες, αναγνωρίζουν ταυτόχρονα ότι τα χρώματα, οι ήχοι, η θερμότης, το ψύχος και παρόμοιες δευτερεύουσες ποιότητες, δεν υπάρχουν [...] είναι αισθήσεις που υπάρχουν μόνο στο πνεύμα, [...]. Αυτό το εκλαμβάνουν ως μια αναμφίβολη αλήθεια, την οποία μπορούν να αποδείξουν χωρίς εξαίρεση. Εάν (όμως) τώρα είναι βέβαιο, ότι εκείνες οι πρωτογενείς ποιότητες συνδέονται αδιαχώριστα με τις άλλες αισθητήριες ιδιότητες, και δεν μπορούν ούτε καν στη σκέψη να αφαιρεθούν από αυτές, συνάγεται προφανώς ότι υπάρχουν μόνο στο πνεύμα. Αλλά επιθυμώ οποιοσδήποτε να σκεφθεί και να προσπαθήσει, εάν μπορεί, με οποιαδήποτε αφαίρεση της σκέψης, να συλλάβει την έκταση και την κίνηση ενός σώματος, χωρίς όλες τις άλλες αισθητήριες ποιότητες. Σε ότι αφορά εμένα, βλέπω προφανώς ότι δεν μπορώ να σχηματίσω την ιδέα ενός εκτατού και κινούμενου σώματος, αλλά πρέπει να του αποδώσω κάποιο χρώμα ή άλλη αισθητήρια ποιότητα, που αναγνωρίζεται ότι ανήκει μόνο

⁸¹⁷ Βλ. το εξαιρετο βιβλίο του Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: *Erkenntnisproblem* II), σελ. 487. Βλ. επίσης και τον δικό μας Παναγιώτη Κονδύλη, *Κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη* (από τον όψιμο Μεσαίωνα ως το τέλος του Διαφωτισμού), εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1983, σελ. 402-403: «Στην πραγματικότητα όλα αυτά [ενν: το πρωτείο της γνωσιοθεωρίας, το καίριο κτύπημα κατά της παραδοσιακής μεταφυσικής με την κατάδειξη των ορίων της γνώσης, την καθιέρωση του πρωτείου του πρακτικού Λόγου κ.τ.λ.] αποτελούσαν από δεκαετίες *κοινούς* τόπους του δυτικοευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τους οποίους ο Kant χρειάστηκε ν' ανακαλύψει, αν και με εμβριθέστατο τρόπο, εξαρχής εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών που είχε δημιουργήσει στην Γερμανία η μακρά ακαδημαϊκή επικράτηση του βολφτανισμού». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. Επίσης και την άποψη του Arthur Baumgarten, *Erkenntnis Wissenschaft Philosophie*, Erkenntniskritische und methodologische Prolegomena zu einer Philosophie der Moral und des Rechts, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1927, που θα επισημάνει χαρακτηριστικά (σελ. 360): «Είναι ολέθριος μύθος, ότι ο Kant συνέθλιψε ή υποσκέλισε την προγενέστερη γνωσιοθεωρία».

στο πνεύμα. Εν συντομία, έκταση, μορφή και κίνηση, αφηρημένες από όλες τις άλλες ποιότητες, είναι αδιανόητες. Εκεί λοιπόν που είναι οι άλλες αισθητήριες ποιότητες, εκεί επίσης πρέπει να βρίσκονται κι αυτές, δηλαδή, στο πνεύμα και πουθενά αλλού».⁸¹⁸

Εάν, σύμφωνα με τον Berkeley, η έκταση, και κατ' επέκταση το σχήμα και η κίνηση, σχετίζεται άμεσα με τον χώρο και δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς τις δευτερεύουσες ιδιότητες, τότε και ο χώρος αποτελεί δευτερογενή ιδιότητα που ανήκει στο πνεύμα και έχει υποκειμενική προέλευση. Γι' αυτό και δεν βρίσκεται στο αντικείμενο, αλλά θεμελιώνεται στο υποκείμενο.⁸¹⁹ Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι η σκέψη αυτή οδηγεί στη καντιανή ιδεατότητα του χώρου. Από την άλλη, ιδιότητες όπως η γλυκύτης, η ερυθρότης, η γεύση, η οσμή αποτελούν γνωρίσματα που δεν ανήκουν στα αντικείμενα, αλλά εξαρτώνται από το υποκείμενο. Όμως, ακόμα και οι χωροχρονικές σχέσεις, και ό,τι συναρτάται με αυτές, όπως η έκταση, η κίνηση, η αδιαπερατότης, η σκληρότης, δεν αποδίδονται σε πράγματα ανεξάρτητα από τη νόησή μας, αλλά αποτελούν τις αναγκαίες καθολικές μορφές του παραστασιακού μας μηχανισμού. Έτσι και η γνώση ως προς τις ιδιότητες του χώρου δεν αποκτάται μέσω της εμπειρίας, αλλά θεμελιώνεται στην πρωταρχική φύση της διάνοιας. Κατά την εξέλιξη της εν λόγω γνώσης, η συνείδηση οδηγείται στην ανάγκη διευκρίνισης αυτού που βρισκόταν ήδη μέσα της σε κατάσταση ύπνωσης. Έτσι, ενώ μπορούμε να εξοβελίσουμε τα αντικείμενα από τη σκέψη, δεν μπορούμε να απομακρύνουμε τον ίδιο τον χώρο. Υπ' αυτό το πρίσμα, όμως, ο Kant επαναδιατυπώνει στην ουσία ό,τι προηγουμένως είχε διαβλέψει η οξύνοια του Berkeley.⁸²⁰

Παρόμοια άποψη με αυτήν του ιρλανδού επισκόπου, θα διατυπώσει και ο γάλλος μαθηματικός, αστρονόμος και φιλόσοφος της ίδιας περιόδου, Pierre-Louis Moreau de Maupertius. Εστιάζοντας το ενδιαφέρον στην όραση και την αφή, ο Maupertius εξετάζει, στις *Επιστολές* του 1752, τη γνωσιοθεωρητική και μεταφυσική σημασία των ιδιοτήτων, αντιτιθέμενος στη διάκρισή τους σε πρωτογενείς και δευτερογενείς· στο κρίσιμο ερώτημα τι μας προτρέπει να δεχθούμε ότι η έκταση, το σχήμα και η κίνηση δεν αποτελούν αισθήματα του υποκειμένου, αλλά βρίσκονται στα πράγματα, έχοντας ανεξάρτητη πραγματικότητα, ο

⁸¹⁸ George Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, 1710, ό.π., I X (10). Πρβλ. και Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 3. verbesserte und beträchtlich vermehrte Auflage. F. A. Brockhaus, Leipzig 1859, zweiter Band, *Ergänzungen zum ersten Buch*, Erste Hälfte. *Die Lehre von der anschaulichen Vorstellung* (Zu § 1-7 des ersten Bandes), Kapitel 1, *Zur idealistischen Grundansicht*, σελ. 5.

⁸¹⁹ Πρβλ. και Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 3. verbesserte und beträchtlich vermehrte Auflage. F. A. Brockhaus, Leipzig 1859, zweiter Band, ό.π., Kapitel 2, *Zur Lehre von der anschauenden, oder Verstandes-Erkenntniß*, σελ. 22: «Οπωσδήποτε ο χώρος βρίσκεται μόνο στο κεφάλι μου, [...]». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁸²⁰ Πρβλ. και Adolf Fick, *Die Welt als Vorstellung*. Vortrag gehalten zur Eröffnung des physiologischen Lehrkurses der Würzburger Hochschule im Sommersemester 1870, Würzburg 1870, σελ. 8.

Maupertius θα τονίσει χαρακτηριστικά στην 4^η επιστολή, *Περί του τρόπου με τον οποίο συλλαμβάνουμε τα πράγματα*: «Αγγίζω ένα σώμα· το αίσθημα της σκληρότητας μοιάζει να ανήκει ήδη περισσότερο απ' ό,τι [...] τα αισθήματα της όσφρησης, του ήχου και της γεύσης, στα αντικείμενα [...]. Το διατρέχω με το χέρι, αποκτώ ένα αίσθημα που φαίνεται ακόμα περισσότερο ν' ανήκει σ' αυτό, είναι το αίσθημα της αποστάσεως μεταξύ των άκρων του, είναι η έκταση. Παρ' όλ' αυτά, εάν σκεφθώ προσεκτικά τι είναι η σκληρότης και η έκταση, δεν βρίσκω τίποτα που με κάνει να πιστεύω ότι είναι διαφορετικού είδους απ' ό,τι η όσφρηση, ο ήχος και η γεύση. Αποκτώ την πρόσληψη με παρόμοιο τρόπο, δεν έχω πιο διακριτή ιδέα και τίποτα δεν με ωθεί να πιστέψω στ' αλήθεια ότι αυτό το αίσθημα ανήκει περισσότερο στο σώμα που αγγίζω παρά σε μένα τον ίδιο, ούτε να πιστέψω ότι μοιάζει στο σώμα που αγγίζω [...]. Εάν κανείς πιστεύει ότι σ' αυτή την υποτιθέμενη ουσία των σωμάτων, την έκταση, υπάρχει περισσότερη πραγματικότητα, ανήκουσα στα ίδια τα σώματα, απ' ό,τι στην όσφρηση, στον ήχο, στη γεύση, στη σκληρότητα, αυτό είναι [...] αυταπάτη. Η έκταση [...] δεν είναι παρά μια πρόσληψη της ψυχής μου, μεταφερθείσα σ' ένα εξωτερικό αντικείμενο, χωρίς να υπάρχει στο αντικείμενο τίποτα που να μπορεί να μοιάζει σε αυτό που προσλαμβάνει η ψυχή μου [...]. Η έκταση, την οποία λάβαμε ως βάση για όλα αυτά τα αντικείμενα, ως αυτό που συνιστά την ουσία, η έκταση η ίδια δεν [...] είναι παρά ένα φαινόμενο».⁸²¹ Όπως για τον Berkeley, έτσι και για τον Maupertius δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία· εάν η έκταση συνδέεται άρρηκτα με το σώμα και τον χώρο, και ο τελευταίος θεωρείται φαινόμενο, τότε ο χώρος αποτελεί δευτερογενή ιδιότητα των σωμάτων και συνεπώς δεν ανήκει στο αντικείμενο, αλλά στο υποκείμενο. Δεν βρίσκεται λοιπόν το υποκείμενο στον χώρο, αλλά αντίθετα, ο χώρος ενοικεί στο υποκείμενο. Όσο κι αν οι αισθήσεις της αφής και της οράσεως οδηγούν στην αποδοχή μιας καθ' εαυτήν πραγματικότητας, η τελευταία ενέχει κατ' ουσίαν φαινομενολογικό χαρακτήρα. Δεν χρειάζεται πολύ βέβαια για να αντιληφθεί κανείς ότι κι αυτή η άποψη παραπέμπει άμεσα στην καντιανή ιδεατότητα του χώρου.⁸²² Τις σκέψεις αυτές μάλιστα, θα ενισχύσει και ο ίδιος

⁸²¹ Pierre-Louis Moreau de Maupertius, *Lettres*, A Dresde 1752. CHEZ GEORGES CONRAD WALTHER, LIBRAIRIE DU ROI, 4^η επιστολή, σελ. 13-16. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Βλ. και Cassirer, σελ. 485, 486.

⁸²² Με κριτικό πνεύμα απέναντι στην απονομή της ιστορικής δικαιοσύνης, ο Schopenhauer, θα γράψει, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 3. verbesserte und beträchtlich vermehrte Auflage, (1859), zweiter Band, *Ergänzungen zum ersten Buch*, Erste Hälfte. *Die Lehre von der anschaulichen Vorstellung* (Zu § 1-7 des ersten Bandes), Kapitel 4, *von der Erkenntnis a priori*, Anmerkungen zur beigefügten Tafel, 1) Zu Nr. 4 der Materie, σελ. 56, 57, 58: «Λουσνείδητες υπομνήσεις γίνονται δεκτές το πολύ πολύ σε δευτερεύουσες σκέψεις, σε καλομελετημένες ιδέες, παρ'αβολές [...], όχι όμως σε βασικές και θεμελιώδεις σκέψεις. Οφείλουμε λοιπόν να

ο Kant σ' έναν *Στοχασμό περί Μεταφυσικής* από την περίοδο προεργασίας του κριτικού του έργου: «Οτι μια κρίση έχει υπάρξει ήδη ως βάση στην υγιή έννοια άλλων, είναι κάτι που πρέπει να υποθέσει κανείς και χρησιμεύει [...], στο να συνενώνει τη διάνοια πολλών»⁸²³. Εις επίρρωση του ανωτέρω *Στοχασμού*, επισημαίνει στις *Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης*: «Ένας μεγάλος άνδρας, που, [...] συμβάλλει στη διατήρηση του κύρους των μαθηματικών στη Γερμανία, αντέκρουσε πολλές φορές τις μεταφυσικές αλαζονείες, να καταρριφθούν θεωρήματα της γεωμετρίας για την άπειρη διαιρετότητα του χώρου, με τη θεμελιωμένη υπενθύμιση: ότι ο χώρος ανήκει μόνο στα φαινόμενα των εξωτερικών πραγμάτων, [...]».⁸²⁴ Είναι προφανές ότι ο υποκρυπτόμενος «μέγας ανήρ» διατυπώνει την άποψη, που υιοθετεί κι ο Kant στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*! Δικαιολογημένα το απόσπασμα αυτό θ' αποτελέσει πηγή διενέξεων σχετικά με την ταυτότητα του υποκινητού της καντιανής σκέψης. Ποιος είναι όμως ο «άγνωστος» άνδρας; Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

Σε μια εποχή, όπου εδραιώνεται η νεότερη επιστήμη, με κυρίαρχες μορφές τον Γαλιλαίο, τον Καρτέσιο, τον Λοκ και τον Νεύτωνα, ο γερμανός μαθηματικός Γοδεφρείδος Leibniz χαράζει τη δική του λαμπρή πορεία στο πνευματικό προσκήνιο της Ευρώπης. Επιζητώντας την επαναφορά της αριστοτελικής τελολογίας στην επιστήμη, ο Leibniz δεν θα εντοπίσει την ουσία της ύλης στη στατικότητα της καρτεσιανής εκτάσεως,⁸²⁵ αλλά στην κινητική δύναμη. Αντιπαράβαλλοντας στην βρετανική *αισθησιαρχία* την κεντροευρωπαϊκή *νοησιαρχία* ασκεί καθοριστική επίδραση στη φιλοσοφία του Kant.⁸²⁶ Και πρώτα απ' όλα, το μεταφυσικό σύστημα του Leibniz έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την ατομική θεωρία και τη νευτώνεια διδασκαλία περί απολύτου χώρου. Κατά τον συγγραφέα της *Μοναδολογίας*, ο χώρος συνιστά το αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο το υποκείμενο αναπαριστά τις

πιστεύουμε, ότι ο Kant οικειοποιήθηκε σιωπηλά εκείνη την τόσο σημαντική σκέψη ενός άλλου; Και αυτό από ένα *καινούργιο* τότε βιβλίο; Ή [...], ότι το βιβλίο αυτό του ήταν άγνωστο και η ίδια σκέψη ανέβλυσε σε μικρό χρονικό διάστημα σε δύο κεφάλια; [...] Πρέπει να μας στενοχωρεί πάρα πολύ, εάν βρούμε τα "κεφάλια" πρώτης τάξεως ύποπτα για μη ακεραιότητα, η οποία είναι ακριβή να τα βλάψει, καθόσον αισθανόμαστε ότι σ' έναν πλούσιο η κλοπή θα συγχωρείτο λιγότερο, απ' ό,τι σ' έναν φτωχό. Δεν θα έπρεπε όμως να σιωπάμε σχετικά: αφού (εδώ) είμαστε και θα πρέπει να είμαστε *αμερόληπτοι* απέναντι στις επερχόμενες γενεές, όπως επίσης ελπίζουμε ότι κάποτε οι επερχόμενες γενεές θα είναι *αμερόληπτες* απέναντί μας». (Γα " " επιλογή του γράφοντος).

⁸²³ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Theil, *Reflexion* 5066, σελ. 77, 78. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁸²⁴ Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, 2. Hauptstück, Dynamik, Lehrsatz 4, *Anmerkung* 2, σελ. 507). (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁸²⁵ Βλ. Gottfried Wilhelm von Leibniz, *Μεταφυσική πραγματεία* (*Discours de Métaphysique*, 1686), § 12, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Παύλου Καϊμάκη, Βάνιας, Θεσσαλονίκη (χ.χ), σελ. 58, 59.

⁸²⁶ Πρβλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π.α., σελ. 42.

σχέσεις μεταξύ των δυνάμεων που εκλύονται από τις μονάδες.⁸²⁷ Για τον Leibniz, οι μονάδες αποτελούν τα πράγματα καθ' εαυτά. Υπάρχουν μάλιστα δύο διαφορετικές αντιλήψεις για την έννοια της «Μονάδας»: μια *μεταφυσική* και μια *φυσικοφιλοσοφική*. Σύμφωνα με την πρώτη, τη *μεταφυσική* αντίληψη, οι μονάδες θεωρούνται μεταφυσικές ουσίες, άυλες πνευματικές οντότητες, ενεργειακά κέντρα, από τα οποία εκπορεύονται δυνάμεις.⁸²⁸ Ωστόσο, ο άυλος αυτός κόσμος των καθαρά πνευματικών ουσιών υπόκειται σε ορισμένες πνευματικές σχέσεις, που εμφανίζονται στο γινώσκον υποκείμενο ως εκτατός, υλικός κόσμος. Πρόκειται για ενδιαφέρουσα μεταφυσική άποψη, που οδηγεί σ' ένα κρίσιμο συμπέρασμα: τελικά ο χώρος αποτελεί τον τρόπο, με τον οποίο η γινώσκουσα συνείδηση αναπαριστά τις σχέσεις μεταξύ των δυνάμεων που πηγάζουν από τις μονάδες. Εδώ έχουμε την εν στενή έννοια αντίληψη των μονάδων. Σύμφωνα εξάλλου με τη δεύτερη, την *φυσικοφιλοσοφική* αντίληψη, οι μονάδες αποτελούν μεν άυλες οντότητες, η γεγονική τους όμως συνύπαρξη δημιουργεί τον κόσμο των υλικών σωμάτων, την ίδια δηλαδή την υλική πραγματικότητα. Εδώ πρόκειται για αντικειμενική, αληθώς υπαρκτή επενέργεια των μονάδων, και όχι απλώς για εντός ημών επίδρασή τους.

Εάν όμως η ουσία του πράγματος έγκειται στη δύναμη και όχι στη στατική έκταση, τότε αυτό που εμφανίζεται στη γινώσκουσα συνείδηση με τη μορφή εκτάσεως και συνεπώς χώρου, αποτελεί σχέση, αλληλοσυσχετισμό δηλαδή, μεταξύ των δυνάμεων που εκλύονται από τις μονάδες. Εύλογα συνεπώς ο Leibniz θα συμπεράνει ότι ο χώρος δεν προηγείται των πραγμάτων, ώστε να εξαρτάται άμεσα από την ύπαρξη του Θεού, όπως πίστευε ο Νεύτων και ωρρίτερα ο Descartes, αλλά έπεται των πραγμάτων και συνεπώς έχει σχετική ύπαρξη, που εξαρτάται από την ύπαρξη των υπόλοιπων αντικειμένων της δημιουργίας.⁸²⁹ Γι' αυτό και ο χώρος δεν μπορεί να θεωρηθεί αυθύπαρκτος εισδοχέας των πραγμάτων, αλλά ενύπαρκτο δεδομένο, που είτε ως καθορισμός είτε ως σχέση ανάμεσά τους, αποδίδεται στην μονάδα, ως πρώτη ουσία. Εξάλλου, ο αναφερθείς εντοπισμός της ουσίας των σωμάτων στη δύναμη βρίσκεται σε άρρηκτη σύνδεση με τις αρχές του μεταφυσικού συστήματος του Leibniz, την αρχή της συνέχειας, την αρχή της ταυτότητας των αδιακρίτων και κυρίως τη σημαντικότερη

⁸²⁷ Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 147.

⁸²⁸ Βλ. και Paul Deussen, *Allgemeine Geschichte der Philosophie* (mit besonderer berücksichtigung der Religionen), zweiter Band, Dritte Abteilung: die neuere Philosophie von Descartes bis Schopenhauer, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1917, σελ. 141.

⁸²⁹ Βλ. και André Robinet, *Correspondance Leibniz-Clarke*, présentée d'après les manuscrits originaux des bibliothèques de Hanovre et de Londres, PUF, Paris 1957, (2e édition, avril 1991), (68), σελ. 157: «[...] ο χώρος, ειλημμένος χωρίς τα πράγματα, δεν καθορίζει απολύτως τίποτα και μάλιστα επί πλέον δεν είναι τίποτα το ενεργό». Βλ. και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., σελ. 48.

όλων, την αρχή του αποχρώντος λόγου. Το σημαντικότερο όμως, κατά την άποψή μας, είναι η ύπαρξη του θεολογικού υποστρώματος που ενοικεί στην επιλογή των εικάστοτε θεωρητικών συστημάτων, γονιμοποιώντας έτσι και τις φιλοσοφικές αναζητήσεις. Και υπό το πρίσμα της έμφυτης τάσης του ανθρώπινου Λόγου να υπερβαίνει τον χώρο της εμπειρίας, μόνο η ιδέα του Θεού μετουσιώνει στον απόλυτο βαθμό τη δύναμη της Μεταφυσικής, αφού μόνο η ιδέα του Θεού μπορεί να οδηγήσει στην αποδοχή μιας πραγματικότητας που υπερβαίνει τον κόσμο των αισθήσεων. Όσο υπάρχει άνθρωπος, άλλο τόσο θα υπάρχει και Μεταφυσική, ως έμφυτη ροπή της ανθρώπινης φύσης να τείνει σ' ένα υπερβατικό ιδεώδες. Εν τελευταία αναλύσει, η οικοδόμηση κάθε φιλοσοφικού συστήματος αποτελεί προϊόν θεμελιώσεως μιας ένθεης προοπτικής. Έτσι, οι μεταφυσικές αρχές του Leibniz υποδηλώνουν την θεολογική προϋπόθεση που συνδέεται με τη χωροχρονική αναγκαιότητα της κοσμικής δημιουργίας. Ωστόσο, αποδεχόμενος την ύπαρξη του Θεού, ο διάσημος μαθηματικός όφειλε να συλλάβει τον χώρο, ως μέγεθος άρρηκτα συνδεδεμένο με τη δημιουργία του κόσμου. Υπ' αυτό το πρίσμα, όμως, οι ιδιότητες του χώρου έπρεπε να μεταβληθούν έτσι ώστε να εναρμονισθούν με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του Leibniz. Εδώ προσεγγίζουμε το κομβικό σημείο της Μεταφυσικής, το αιώνιο ζήτημα που απασχολεί το ανθρώπινο πνεύμα, την άρρηκτη σύνδεση μεταξύ Θεού και κτίσης και συνεπώς Θεού και χώρου. Κυρίαρχο μέλημα του Leibniz, συνεπώς, θα είναι η απεμπόληση της θείκης αυθαιρεσίας, αφού διαφορετικά, δεν υπάρχει και αποχρών λόγος να δημιουργηθεί η κοσμική ολότητα, ελλείψει συγκεκριμένου σημείου ενάρξεως της δημιουργίας. Δεδομένης όμως της «αρχής του αποχρώντος λόγου», εξοβελίζονται οι αρνητικές ιδιότητες του Θεού, αδυνατούντος περαιτέρω και του χώρου να εκληφθεί ως αυθύπαρκτος.⁸³⁰ Όντας βαθιά θρησκευόμενος, ο

⁸³⁰ Λαμβανομένης, α) ως δεδομένης της υπάρξεως του κόσμου, η ευφυής επιχειρηματολογία του Leibniz, που παραπέμπει στην αντίστοιχη καρτεσιανή, μπορεί να διατυπωθεί με τον ακόλουθο πρωτογενώς απλό συλλογισμό: «εάν Α τότε Β, εάν Β τότε Γ, εάν Γ τότε Δ. Συνεπώς, εάν Α, τότε Δ. Υπάρχει όμως Α, συνεπώς υπάρχει και Δ». Δηλαδή, εφόσον για τον γερμανό μαθηματικό β) η αρχή του αποχρώντος λόγου είναι δεδομένη (Α), τότε κατ' ανάγκη θεμελιώνεται και η επιλογή της εν χώρω και χρόνω κοσμικής δημιουργίας (Β), που, αποκλείοντας τη θείκη αυθαιρεσία (Γ), επιβάλλει την αδυναμία της αυθυπαρξίας του χώρου (Δ). Έτσι, η εκ προοιμίου αποδοχή της αρχής του αποχρώντος λόγου, οδηγεί ταυτόχρονα και στην ανυπαρξία του απόλυτου χώρου (Α = Δ). Αντιστρόφως, πάλι, η αποδοχή του αυθύπαρκτου χώρου (Α), οδηγεί στη θείκη αυθαιρεσία (Β) και, καταλύοντας την επιλογή της εν χώρω και χρόνω κοσμικής δημιουργίας (Γ), αποδυναμώνει πλήρως την αρχή του αποχρώντος λόγου (Δ). Δεδομένης όμως: γ) της υπάρξεως του Θεού, θα πρέπει προφανώς ν' αναζητηθεί και διαφορετικός τρόπος δικαιολόγησης της δημιουργίας του κόσμου. Δεδομένης της υπάρξεως του τελευταίου, ο Leibniz όφειλε ν' αποδεχθεί περαιτέρω τόσο την ύπαρξη του Θεού, όσο και την αρχή του αποχρώντος λόγου, που δικαιολογεί και το γιατί της κοσμικής δημιουργίας. Αντίθετα, ο μαθητής του Νεύτωνος, κληρικός Samuel Clarke, ακολουθώντας την καρτεσιανή γραμμή της αρχής της αδιαφορίας (*principe d'*

Leibniz δεν είχε καμιά αμφιβολία για την ύπαρξη του Θεού. Όμως στο απόλυτο χωροχρονικό συνεχές ο Θεός αδυνατεί να επιλέξει συγκεκριμένο σημείο για την εν χώρα έναρξη της κοσμικής δημιουργίας. Έτσι, η μόνη λύση απεγκλωβισμού από τον λαβύρινθο του συνεχούς, ήταν η αποδοχή της «αρχής του αποχρώντος λόγου». Με εφαλτήριο την εν λόγω αρχή, ο Leibniz προχωρεί δυναμικά στην έρευνα του απόλυτου χώρου, χωρίς όμως και να οδηγείται στην αυθαιρεσία του Θεού. Υπ' αυτή την έννοια, όμως, δεν μπορούσε να υπάρξει κενός χώρος, αφού σε αντίθετη περίπτωση, ο Θεός θα τοποθετούσε τα αντικείμενα με διαφορετική διάταξη, γεγονός που οδηγούσε άμεσα και στην απεμπλούμενη θεϊκή αυθαιρεσία και συνεπώς τυχαιότητα της κτίσης του κοσμικού όλου.⁸³¹

Οι γνωσιοθεολογικές συνέπειες της Μεταφυσικής του Leibniz θ' αποδειχθούν τελικά βαρυσήμαντες· εξάλειψης της νευτώνειας και καρτεσιανής αυθυπαρξίας του χώρου, ως υποστρώματος δημιουργίας της κοσμικής συνάφειας και εκλείποντος του κενού χώρου,⁸³² ανοίγεται και η οδός για την μη αυθαίρετη θεϊκή «επέμβαση». Κι ενώ ο Νεύτων, αντιμετωπίζοντας το ίδιο δίλημμα, θα υποστηρίξει την ύπαρξη του απόλυτου χώρου, ο Leibniz δεν συμβιβάζεται με το νευτώνειο πρότυπο, καθώς αποτελούσε κώλυμα στις μεταφυσικές του αναζητήσεις, αποκλείοντας και την δυνατότητα επικοινωνίας του Θεού με τον κόσμο. Το επιστημολογικό τμήμα του γερμανού μαθηματικού όμως θα έχει και τις συνέπειές του· μετατρέποντας τον χώρο και τον χρόνο στην εκ μέρους του γιγνώσκοντος υποκειμένου αναπαράσταση των σχέσεων μεταξύ των δυνάμεων που εκλύονται από τις μονάδες, ο γερμανός μαθηματικός θα υποσκάψει κατ' ουσίαν τα θεμέλια του ευκλείδειου οικοδομήματος, αποδυναμώνοντας την αποδεικτική βεβαιότητα της γεωμετρίας, δι' αναγωγής της τελευταίας σε μια εμπειρικά επαληθεύσιμη νοητική διαδικασία.⁸³³

Πιστός στις μεταφυσικές του αρχές, ο Leibniz θα επιχειρήσει την επίλυση του

indifference), θα ελλάβει τη δημιουργία ως προϊόν της ελεύθερης –και γι' αυτό άνευ αποχρώντος λόγου– βουλήσεως του θεού. Βλ. επίσης Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, ό.π., σελ. 49.

⁸³¹ Στην 4η επιστολή προς τον Clarke, ο Leibniz θα γράψει χαρακτηριστικά: «1. Σε εντελώς αδιαφοροποίητα πράγματα δεν υπάρχει καμιά δυνατότης επιλογής και [...] δεν υπάρχει ούτε επιλογή ούτε βούληση. 2. Μια απλή βούληση χωρίς οποιοδήποτε κίνητρο δεν είναι μόνο επινόηση που βρίσκεται σε αντίθεση με την τελειότητα του Θεού, αλλά επίσης απατηλή και αντιφάσκει προς εαυτήν. Είναι ασυμβίβαστη με τον ορισμό της βουλήσεως και ανασκευάστηκε στη *Θεοδιία* μου με το παραπάνω».

⁸³² Σε αντίθετη περίπτωση, η αδιαφοροποίητη σημειολογική χωρική ολότητας θα οδηγούσε και πάλι σε αδυναμία εξεύρεσης σημείου εναρκτηρίας προτίμησης, καταλήγοντας έτσι και στην ανεπίτρεπτη θεϊκή αυθαιρεσία.

⁸³³ Δικαιολογημένα ο Kant θα επισημάνει στη *Dissertatio* (Kant: AA II, *Sectio* III, § 15 D, σελ. 404): «[...] κατεδαφίζουν [ενν: ο Leibniz και οι οπαδοί του] τη γεωμετρία από το ύψος της βεβαιότητας και την προσγράφουν σ' εκείνες τις επιστήμες, οι αρχές των οποίων είναι *εμπειρικές*». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Πρβλ. και *KrV* A 24.

διλήμματος, με τις θεολογικές του όμως καταβολές να υπερισχύουν της επιστημονικής του ιδιότητας. Στοχεύοντας, πρωτίστως, στη σαφή, κατά το καρτεσιανό πρότυπο, διάκριση του Θεού από τον χώρο, προβαίνει στην αποθεοποίηση του τελευταίου ή, αντιστρόφως, στην αποχωροποίηση του Θεού. Αυτό όμως ήταν εφικτό μόνο υπό την προϋπόθεση της μετατροπής του χώρου σε μέσο διατηρήσεως της απανταχού θεϊκής παρουσίας, χωρίς μάλιστα αυτή να εμπλέκεται στα ανθρώπινα.⁸³⁴ Μετατρέποντας τον χώρο σε υπόβαθρο δημιουργίας του κοσμικού όλου, ο Leibniz θα επιτύχει –σύμφωνα με την «αρχή του αποχρώντος λόγου»– τον *ad infinitum* εξοβελισμό της πιθανότητας μιας θεϊκής αυθαιρεσίας, καθώς, διαφορετικά, η πανομοιότης των σημείων του κενού (και απόλυτου) χώρου⁸³⁵ οδηγεί προφανώς και στην ανεπιθύμητη αυθαιρεσία του ανωτάτου όντος. Τελικά ο Leibniz θα εκλάβει τον χώρο ως σχέση ή τάξη μεταξύ πραγμάτων, αφενός επιλύοντας το ζήτημα της μετ' αποχρώντος λόγου κοσμικής δημιουργίας και αφετέρου αποφεύγοντας το αδιέξοδο της καρτεσιανής διαρχίας, καθώς παράλληλα εντοπίζει και τον τρόπο επικοινωνίας της εκτατής ουσίας με τη σκεπτόμενη ουσία. Υπ' αυτό το πρίσμα, δικαιολογημένη φαντάζει και η αντιπαράθεση του Leibniz με τον Νεύτωνα⁸³⁶ και τον Descartes.

⁸³⁴ Το ίδιο θα πράξει στη συνέχεια και ο Kant: καθιστά τον χώρο και τον χρόνο μέσο διατηρήσεως του θεού *εκτός* εμπειρικής (και συνεπώς γνωσιολογικής) πραγματικότητας.

⁸³⁵ Ως αδιάσπαστη γραμμική συνέχεια, δίκην τοποσημειακού συναθροίσματος ενός συνολικού αριθμού, που υποδηλώνει και τον αυθύπαρκτο εισδεκτικό χώρο.

⁸³⁶ Σε αντίθεση με τον άγγλο επιστήμονα, ο Leibniz ήταν περισσότερο φιλόσοφος και μαθηματικός και λιγότερο φυσικός, ειδικά μάλιστα εάν υπό την έννοια του τελευταίου θεωρηθεί ο ασχολούμενος με την πειραματική φυσική. Ο Νεύτων πραγματοποιούσε ο ίδιος τα πειράματα που περιγράφει στην *Οπτική* του, έχοντας και άμεση εμπειρία των πορισμάτων, για τα οποία έκανε λόγο. Αντίθετα ο Leibniz αποκτούσε πρόσβαση σ' αυτά μέσω γραπτών κειμένων και διαλόγων, γεγονός βέβαια διόλου απίθανο στην περίπτωση του διάσημου μαθηματικού, αφού, όπως φημιολογείται, υπήρξε ίσως ο τελευταίος μεγάλος (μετά τον Αριστοτέλη!) εγκυκλοπαιδικά μορφωμένος επιστήμων. Από πολλές απόψεις, πάντως, οι δύο άνδρες υπήρξαν αντίπαλοι. Είναι γνωστή, μεταξύ άλλων, η διαμάχη που ξέσπασε ανάμεσά τους ως προς τη χρονική προτεραιότητα επινόησης του απειροστικού λογισμού, η οποία υπό την πίεση επίσημων κύκλων, επηρεασμένων και απ' τον ίδιο τον Νεύτωνα, φαίνεται να έληξε υπέρ του άγγλου φυσικού. Σήμερα, ωστόσο, επικρατεί η άποψη περί ανεξάρτητης και ταυτόχρονης αναπτύξεως του εν λόγω μαθηματικού οικοδομήματος. Ως προς τον τρόπο πάντως παρουσιάσής του, φαίνεται ότι επιβλήθηκε, ως τελικά κομφότερος από πλευράς γραφής και σχεδιασμού, εκείνος του Leibniz. Ακόμα και σε θεολογικά ζητήματα, οι δύο επιστήμονες είχαν διαφορές, που αποτυπώθηκαν στην κατά τα έτη 1715-1716 αλληλογραφία του Leibniz με τον οπαδό του Νεύτωνος, Samuel Clarke. Πρόκειται για σφοδρή διανοητική έριδα σε ζητήματα σχετικά με τη φύση, τη Μεταφυσική και τη θρησκεία, που απασχόλησαν έντονα τους δύο στοχαστές και επηρέασαν τους πνευματικούς κύκλους της Ευρώπης κατά τον 18^ο αιώνα. Το σημαντικότερο, όμως, για την περίπτωσή μας, εστιάζεται στην άποψη του καθενός για το οντολογικό καθεστώς του χώρου και του χρόνου. Ο Leibniz θα τους εκλάβει ως *σχέση*, ο

Εξάλλου, η αποδοχή ενός αυθύπαρκτου χώρου βρίσκεται σε προφανή αντίθεση και με την άλλη θεμελιώδη μεταφυσική αρχή του Leibniz, την «αρχή της ταυτότητας των αδιακρίτων», σύμφωνα με την οποία, εάν κανένα «τμήμα» του χώρου δεν μπορεί να διακριθεί από το άλλο, τότε όλα τα τμήματα ταυτίζονται. Τμήματα, όμως που δεν μπορούν να διακριθούν μεταξύ τους, αποτελούν προφανώς ένα και το αυτό «πράγμα». Όπως θα επισημάνει ο Leibniz στη *Μεταφυσική πραγματεία*, δύο υποστάσεις δεν μπορεί να διαφέρουν μόνο ως προς τον αριθμό, «[...] διότι δεν υπάρχουν ποτέ στη φύση δύο όντα, που είναι τελείως το ένα όπως το άλλο και όπου δεν είναι δυνατόν να βρει κανείς μια εσωτερική διαφορά, [...]».⁸³⁷ Δικαιολογημένα συνεπώς αντιτάσσεται στην ατομική θεωρία, αφού τα άτομα δεν είναι δυνατό να εμφανίζονται απολύτως όμοια μεταξύ τους. Διαφορετικά θα υπήρχε ένα και μόνο άτομο, πράγμα όμως παράλογο, δεδομένης της απειρότητας του αριθμού τους, που προϋποθέτει την μεταξύ τους ανομοιότητα. Έτσι, δύο σταγόνες νερού όμοιες και απαράλλακτες δεν είναι κατ' ουσίαν δύο, εάν περιορισθούμε να τις θεωρήσουμε μόνο από την άποψη του αριθμού· εάν δηλαδή η μια σταγόνα μοιάζει τόσο πολύ με την άλλη, ώστε να μην διακρίνεται από αυτή, τότε βεβαίως θα ταυτίζεται με αυτήν, οπότε θα πρόκειται κατ' ουσίαν για μία σταγόνα.

Μετατρέποντας λοιπόν τον χώρο σε σχέση μεταξύ πραγμάτων, ο Leibniz οδηγείται στην αναγωγή της *rei extensae* σε *res cogitans*, επιλύοντας συνάμα και το πρόβλημα της μη επικοινωνίας της εκτατής με τη νοητή ουσία, που αποτελούσε πρόβλημα στην φιλοσοφία του Καρτέσιου. Η εισαγωγή της κινήτικης δύναμης, ως κύριου χαρακτηριστικού των μονάδων,

βρετανός αντίπαλός του, ακολουθώντας την άποψη του Νεύτωνος, θα τους θεωρήσει ως *ιδιότητα* του Θεού. Για μια παρουσίαση της αλληλογραφίας μεταξύ Leibniz και Clarke, βλ. μεταξύ άλλων, Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 413, 414, 436, H. G. Alexander, *The Leibniz-Clarke Correspondence*, Manchester/New York 1956, André Robinet, *Correspondance Leibniz-Clarke*, présentée d'après les manuscrits originaux des bibliothèques de Hanovre et de Londres, PUF, Paris 1957, (2e édition, avril 1991), Walter Patt, *Transzendentaler Idealismus*, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1987, σελ. 147-167 και Werner Bernhard Sendker, *Die so unterschiedlichen Theorien von Raum und Zeit*, der transzendente Idealismus Kants im Verhältnis zur Relativitätstheorie Einsteins, Der Andere Verlag, Osnabrück 2000, σελ. 29-37. Ανεξίχνιαστη ωστόσο και αμφίσημη στην όλη υπόθεση παραμένει η επίδραση, που άσκησε η αντιδικία αυτή στη διαμόρφωση της καντιανής σκέψης. Ενώ ο Riehl, *Der philosophische Kritizismus*, ό.π.α., σελ. 334, υποθέτει ότι ο Kant δεν διάβασε την επίμαχη αλληλογραφία, ο Vaihinger αντίθετα, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 436, θεωρεί ότι απασχολήθηκε λεπτομερώς από το 1768 έως το 1770 με τις *Επιστολές*, οι οποίες αποτέλεσαν κίνητρο ενασχόλησής του με το «ζήτημα των συμμετρικών αντικειμένων». Βλ. επίσης Vaihinger, *Kommentar 2*, ό.π.α., σελ. 530.

⁸³⁷ Gottfried Wilhelm (von) Leibniz, *Discours de Métaphysique*, 1686, § 9. Πρβλ. και *Monadologie*, 1714, § 9: «[...] Διότι δεν υπάρχουν ποτέ στη φύση δύο όντα, που είναι τελείως το ένα όπως το άλλο και όπου δεν είναι δυνατόν να βρει κανείς μια εσωτερική διαφορά, [...]».

στη θέση της στατικής καρτεσιανής έκτασης, θα οδηγήσει στον λειβνίτειο χώρο, ως αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο το γινώσκον υποκείμενο αναπαριστά τις σχέσεις μεταξύ των δυνάμεων που πηγάζουν από τις μονάδες.

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι περαιτέρω συνέπειες της άποψης του Leibniz θα επηρεάσουν καθοριστικά τη σκέψη του Kant, που με τις «αναλογίες της εμπειρίας» της *KrV* μετατρέπεται ουσιαστικά σε υπέρμαχο της «αρχής του αποχρώντος λόγου» του Leibniz. Υποστηρίζοντας τον διάσημο μαθηματικό, ο Kant θα γράφει στην *Πολεμική* κατά του Eberhard: «Έτσι η *Κριτική του καθαρού Λόγου* θα μπορούσε να είναι η πραγματική απολογία υπέρ του ίδιου του Leibniz έναντι των οπαδών του».⁸³⁸ Ο Kant αποδέχεται την «αρχή του αποχρώντος λόγου» ως θεμέλιο αντικειμενικής γνώσης των φαινομένων κατά τη χρονική τους σχέση, ανάγοντάς την μάλιστα στην κατηγορία της αιτιότητας: «Συνεπώς η αρχή του αποχρώντος λόγου αποτελεί τον λόγο [...] της αντικειμενικής γνώσης των φαινομένων, εν αναφορά προς τη σχέση των ιδίων στην τακτική διαδοχή του χρόνου. [...] Η σχέση, συνεπώς, της αιτίας προς το αποτέλεσμα αποτελεί τον όρο της αντικειμενικής ισχύος των εμπειρικών μας κρίσεων εν αναφορά προς τη σειρά των κατ' αίσθηση αντιλήψεων, συνεπώς της εμπειρικής αλήθειας των ιδίων και επομένως της (ίδιας της) εμπειρίας».⁸³⁹

Εξάλλου, υπέρ της επιδράσεως του Leibniz στη σκέψη του Kant συνηγορεί και η κρίσιμη πενταετία 1765-1770, εντός της οποίας κυοφορείται η καντιανή φιλοσοφία και το έργο του διάσημου μαθηματικού καθίσταται προσιτό στο ευρύ κοινό.⁸⁴⁰ Εκείνη την περίοδο, ο Kant ήλθε σε άμεση επαφή με τα προβλήματα που απασχολούσαν τον Leibniz και αποτυπώθηκαν στην αλληλογραφία με τον οπαδό του Νεύτωνος, κληρικό Samuel Clarke. Πρόκειται στην ουσία για το ζήτημα της θεωρητικής κοσμολογίας και θεολογίας, που αφορούσε τη σχέση κόσμου και Θεού, κτίσης και αιωνιότητας. Σε αυτό το πλαίσιο διαγιγνώσκει κανείς και τη θεολογική προοπτική, που εντοπίζεται στο μεταφυσικό σύστημα του Leibniz, καθώς η εμπλοκή της κοσμικής συνάφειας με τη χωροχρονική αναγκαιότητα έθετε το ζήτημα της δημιουργίας του κόσμου σε άμεση σχέση με τον Θεό και τις ιδιότητές του. Αφετηρία του προβληματισμού και πάλι η σκέψη του Νεύτωνος. Ωστόσο, το

⁸³⁸ Kant: AA VIII, *Abhandlungen nach 1781, Über eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll*, 1790, (in fine), σελ. 250-251. Βλ. επίσης και Kant, *Schriften zur Metaphysik und Logik* 1, Werkausgabe, Band V, Herausgegeben von Wilhelm Weischedel, Suhrkamp (tw), 1977, σελ. 373.

⁸³⁹ *KrV* A 201/202-B 246/247, δεύτερη αναλογία της εμπειρίας. Βλ. επίσης και Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., σελ. 42, υποσ. 101 και σελ. 46, υποσ. 113.

⁸⁴⁰ Τουλάχιστον τα *Νέα δοξίμα* φαίνεται να ήταν γνωστά σε κύκλο διανοουμένων της εποχής. Βλ. και Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 429, υποσ. 1.

«sensorium dei» του άγγλου φυσικού, ως αισθητήριο της θεότητας και όργανο της απανταχού θείκης παρουσίας, δεν θα βρει σύμφωνο τον Leibniz, η οξύνουα του οποίου είχε καταδείξει με περίσσεια σαφήνεια τις διαλεκτικές αντιφάσεις και αντινομίες, που υποκρύπτοντο στα κρίσιμα κοσμοθεολογικά ζητήματα. Εάν ο χώρος και ο χρόνος αποτελούν κατηγορήματα, που εκτείνονται αδιακρίτως στο συμπαντικό ον και αποδίδονται εξίσου σε πνευματικά και σωματικά όντα, στον Θεό και τον κόσμο, τότε η κοσμική δημιουργία φαίνεται ως πράξη που λαμβάνει χώρα κατ' ανάγκη στον απόλυτο χώρο και χρόνο. Έτσι όμως, μέσα στην απειρότητα του σύμπαντος, στο αδιαφοροποίητο χωροχρονικό συνεχές, δεν αποδεικνύεται η ύπαρξη μιας σταθερής συγκεκριμένης στιγμής, στην οποία κάτι επισυμβαίνει, κι ενός εξίσου σταθερού, συγκεκριμένου τόπου, που χρησιμεύει ως βάση, ως δοχείο για την περιεχόμενη εντός αυτού ύλη. Πρόκειται για το νευτώνειο «receptaculum», τον αιώνιο «εισδοχέα», που μπορεί μεν να αποτελούσε έρεισμα των μαθηματικών συζητήσεων, δεν ευνοούσε όμως και την προώθηση των μεταφυσικών αναζητήσεων. Έτσι, η απόπειρα εννοιολογικού προσδιορισμού συγκεκριμένου τόπου και χρόνου δημιουργίας απέβαινε άκαρπη, οδηγώντας μάλιστα και σε πληθώρα αντινομιών· όταν στον κενό χώρο και χρόνο δεν υπάρχει καμιά «ευνοημένη» θέση ή στιγμή έναντι κάποιας άλλης, που θα μπορούσε να διεκδικήσει την προτεραιότητα της χωροχρονικής έναρξης, οποιοδήποτε σημείο θα ήταν δυνατό να θεωρηθεί ως αρχή δημιουργίας ή όριο κτίσης, με τις ίδιες ακριβώς πιθανότητες, εξίσου μάλιστα ανταλλάξιμο με όλα τα άλλα. Πρόκειται για σημειακή και στιγμιακή έλλειψη διαφοράς, επί τη βάση της οποίας δεν μπορεί να σταθεροποιηθεί ούτε ένα «εδώ», χωρίς να πρέπει να μεταβληθεί και στο αντίθετό του «εκεί», ούτε ένα «τώρα», χωρίς μετατροπή σ' ένα προγενέστερο και μεταγενέστερο χρονικό σημείο, σ' ένα πριν κι ένα μετά. Είναι πιθανόν οι σχέσεις αυτές να ώθησαν τον Kant στο κρίσιμο ζήτημα των αντινομίας του καθαρού Λόγου.⁸⁴¹ Υπό το πρίσμα των παραπάνω

⁸⁴¹ Δικαιολογημένα ο S. J. Frederick Copleston, *a history of philosophy*, volume VI: *modern philosophy, from the french enlightenment to Kant*, image books, Doubleday, 1960, σελ. 196, θα παρατηρήσει: «Η καντιανή ρήση για τον David Hume στην εισαγωγή των *Προλεγομένων* [...] παρατίθεται και αναφέρεται τόσο συχνά, ώστε θα μπορούσε κανείς να οδηγηθεί στο να παραβλέψει ή υποτιμήσει την επίδραση του Leibniz». Πρβλ. σχετικά και Vaihinger, *Kommentar 2*, όπ.α., σελ. 429, επίσης του ιδίου, *Kommentar 2*, όπ.α., σελ. 90-95, με αφορμή τη λεπτή διάκριση μεταξύ *εμφύτου* (*angeboren*) και *a priori*, με σαφείς υπαινικτικές αναφορές της επίδρασης του Leibniz στη σκέψη του Kant. Βλ. επίσης και σελ. 436, 505 (*Anmerkung IV*), σχετικά με τις θεολογικές δυσχέρειες, που αναφέρονται διαμέσου της περιφημής αλληλογραφίας μεταξύ Leibniz και Clarke (1715-1716), και που – κατά τον Lambert (στην επιστολή του προς τον Kant της 13 Οκτωβρίου [και όχι Δεκεμβρίου, όπως μάλλον εκ παραδρομής αναφέρεται στον Vaihinger, *Kommentar 2*, σελ. 505] του 1770) υπήρξε πιθανότατα ένα από τα βασικά κίνητρα θεσπίσεως του καντιανού υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Παρεμφερής και η άποψη του Wilhelm Windelband, *Lehrbuch*, όπ.α., σελ. 389 (και *εγχειρίδιο Β'*, όπ.α., σελ. 249): «Και δεν ήταν κανείς

σκέψεων, η αφύπνιση του γερμανού φιλοσόφου από τον δογματικό του λήθαργο οφείλει πολλά στον διάσημο συμπατριώτη του, που με τα *Νέα δοκίμια* και την *αλληλογραφία* του με τον Clarke θα στρέψει το ενδιαφέρον του Kant στο κρίσιμο ζήτημα της αντινομίας του ανθρώπινου Λόγου. Στην ουσία, ο καντιανός «δογματικός λήθαργος» δεν διακόπτεται για πρώτη φορά από τη σκέψη του David Hume, όπως τουλάχιστον αποδεικνύει ο *Στοχασμός* που ακολουθεί από το 1769: «Είδα αρχικά αυτή τη θεωρία σ' ένα μισοσιόταδο. Προσπάθησα εντελώς σοβαρά να αποδείξω προτάσεις και να ανακαλύψω το αντίθετό τους, όχι για να οικοδομήσω μια διδασκαλία περί αμφιβολίας, αλλά διότι υπέθετα μια αυταπάτη της διάνοιας, μέσα στην οποία βρισκόταν αυτή. Το έτος 69⁸⁴² μού έδωσε μεγάλο φως». ⁸⁴³ Είκοσι εννιά χρόνια αργότερα, το 1798, ο Kant αποσαφηνίζει και πάλι το ζήτημα της φιλοσοφικής του εξέλιξης. Σε επιστολή του στον βιβλιοκριτικό Christian Garve θα γράψει χαρακτηριστικά: «Δεν ήταν η έρευνα περί της υπάρξεως του Θεού, της αθανασίας κλπ. το σημείο, απ' όπου ξεκίνησα, αλλά η αντινομία του καθαρού Λόγου, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος έχει μια αρχή, ο κόσμος δεν έχει καμιά αρχή κλπ. [...]. Αυτή η αντινομία ήταν που με αφύπνισε για πρώτη φορά από τον δογματικό μου λήθαργο και με ώθησε στην κριτική του Λόγου, προκειμένου να άρω το σκάνδαλο της φαινομενικής αντίφασης του Λόγου με τον ίδιο του τον εαυτό». ⁸⁴⁴

Είναι χαρακτηριστικό ότι, ήδη το 1768, στην πρώτη φράση της πραγματείας του, *Περί του πρώτου αιτίου της διαφοράς των εν χώρω περιοχών*, ο Kant τόνιζε ήδη: «Ο διάσημος

υποδεέστερος από τον Kant, που επιχείρησε να οικοδομήσει τη διδασκαλία των «Νέων δοκιμίων» σε γνωσιοθεωρητικό σύστημα. Με το έργο αυτό, ο φιλόσοφος της Καινιξβέργης παρακινήθηκε σε μια από τις σημαντικότερες μεταστροφές στην εξέλιξή του και την πραγματοποίησε πλήρως στην ενάισιμο διατριβή του». Βλ. ακόμα και Karl Vorländer, *Geschichte der Philosophie*, siebente Auflage (20.-22. tausend), II Band, *die Philosophie der Neuzeit bis Kant*, Felix Meiner Verlag in Leipzig, 1927, σελ. 257: «Επίσης τα ανακαλυφθέντα το 1765 "Νέα δοκίμια" του Leibniz προκάλεσαν σημαντική εντύπωση σ' αυτόν [ενν: τον Kant]». Πρβλ. Όμως και Gerd Laßner, *Die Leibnizsche Monadologie aus der Sicht der modernen Naturwissenschaften* (διάλεξη, δοθείσα στην ολομέλεια της Leibniz-Sozietät στις 19 Νοεμβρίου 1998), για τον οποίο δεν είναι καν προφανές κατά πόσο ο Kant γνώριζε τις ουσιώδεις πτυχές της λείβνιτειας φιλοσοφίας. Όπως μάλιστα θα γράψει ο Karl Rosenkranz, *Geschichte der Kant'schen Philosophie*, Leopold Voss, Leipzig 1840, σελ. 40: «Δεν μπορεί παρ' όλ' αυτά να εξαχθεί ακριβώς το συμπέρασμα, εάν ο Kant αφέρωσε στα μη μαθηματικά έργα του Leibniz μια πραγματική μελέτη και είναι πιθανό ότι τον γνώριζε, [...], περισσότερο από ειδήσεις, που κυριαρχούσαν σχετικά στη σχολή του Wolff. Είναι άκρως εντυπωσιακό, ότι ουδέποτε αναφέρει τον διάλογο των απευθυνόμενων κατά του Locke "Νέων Δοκιμίων", που εκδόθηκαν το 1765 [...], στον οποίο υπήρξαν για τον Kant τόσο σημαντικές αφορμές. Φαίνεται γενικά ότι αυτό το βιβλίο μονίμως δεν βρίσκεται εκεί».

⁸⁴² Εννοείται το 1769.

⁸⁴³ Kant: AA XVIII, *Metaphysik*, Zweiter Teil, *Reflexion* 5037, σελ. 69.

⁸⁴⁴ Kant: AA XII, *Briefwechsel* 1798, σελ. 257, 258.

Leibniz είχε πολλές πραγματικές ιδέες, με τις οποίες εμπλούτισε τις επιστήμες, [...] Δεν ξέρω ακριβώς, κατά πόσο το αντικείμενο, το οποίο προτάσσω προς εξέταση, είναι συγγενές με αυτό, που είχε κατά νουν ο μνημονευθείς *μεγάλος άνδρας*.⁸⁴⁵ Δέκα οκτώ χρόνια αργότερα, το 1786, θα χρησιμοποιήσει την ίδια έκφραση σε ένα απόσπασμα από τις *Μεταφυσικές Πρωταρχές*, επισημαίνοντας και πάλι: «Ένας *μεγάλος άνδρας*, ο οποίος, [...]»⁸⁴⁶. Για άλλη μια φορά όλα δείχνουν ότι ο «άγνωστος ανήρ», που συμβάλλει στη διατήρηση του κύρους των Μαθηματικών στην Γερμανία δεν μπορεί να ήταν άλλος από τον Leibniz. Ακόμα και οι απόψεις του Maupertuis, ως υποτιθέμενου υποκινητή της καντιανής περί χώρου ιδεατότητας, δεν περιείχαν στην ουσία τίποτα περισσότερο από αυτό που ήταν ήδη κοινός φιλοσοφικός τόπος κατά την εποχή της υποδοχής της λειβνίτειας μοναδολογίας, δίκην επαναλήψεως των απόψεων του δημιουργού της. Το ότι, όχι μόνο το φως, η θερμότης και το χρώμα, αλλά ακόμα και η έκταση, το σχήμα και η κίνηση αποτελούν φαινομενολογικές ιδιότητες των σωμάτων, που οδηγούν στο συμπέρασμα περί ανυπαρξίας του ανεξάρτητου από τη συνείδηση του γινώσκοντος υποκειμένου εξωτερικού κόσμου και συνεπώς θεωρήσεώς του ως φαινομένου, ανήκε στα δημοφιλέστερα θεωρήματα της λειβνίτειας φιλοσοφίας.⁸⁴⁷ Ένας από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές του Leibniz, ο γερμανός φιλόσοφος Johann August Eberhard, θα γράψει στην *Γενική θεωρία της νόησης και του αισθήματος*: «Επεξέτεινε [ενν: ο Leibniz] αυτό που ο Νεύτων είχε παρατηρήσει μόνο για τις επιγενόμενες ιδιότητες των σωμάτων, [...] και στις πρωταρχικές και πρωτογενείς (ιδιότητες), στην έκταση, την αδιαπερατότητα, το σχήμα και την κίνηση και οδήγησε [...] την ψυχολογία πολλά σημαντικά βήματα πιο μπροστά από τον Locke».⁸⁴⁸ Ανάλογη επίσης και η επισήμανση του γερμανού φιλοσόφου, ποιητή και συγγραφέα Friedrich Carl Casimir Freiherr von Creutz (Creutz), στο *Δοκίμιο περί της ψυχής*: «Σύμφωνα με τον [...] Leibniz, ένα σώμα αποτελεί συλλογή από μονάδες ή πράγματα, που δεν έχουν καμιά έκταση, μέγεθος και σχήμα [...]. Έκταση, μέγεθος, σχήμα και όλα αυτά που νοούμε, [...] που μας φαίνονται, όταν ένα σώμα

⁸⁴⁵ Kant: AA II, *Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden im Raume*, σελ. 377. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁸⁴⁶ Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, 2. Hauptstück, *Dynamik*, Lehrsatz 4, *Anmerkung* 2, σελ. 507).

⁸⁴⁷ Βλ. και Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π., σελ. 488.

⁸⁴⁸ Johann August Eberhard, *Γενική θεωρία της νόησης και του αισθήματος* (*Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens*, 1776), Neue verbesserte Auflage, Berlin, bei Christian Friedrich Vos und Sohn, 1786, σελ. 9. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

είναι παρόν στη συνείδησή μας [...] είναι *φαινόμενα* [...]: αυτό που υποθέτουμε ότι βλέπουμε και αισθανόμαστε, είναι φαινόμενο, [...]».⁸⁴⁹

Ωστόσο, η παραπάνω αντίληψη οδηγούσε σ' ένα βασικό πρόβλημα: αυτό που φαινόταν να αποκτά ως όφελος η ανάλυση των παραστάσεων σε ομοιομορφία, έδειχνε να χάνει η φυσική επιστήμη σε αντικειμενικό περιεχόμενο, αφού η πραγματικότητας του αντικειμένου της κατέληγε σε χάος υποκειμενικών αισθημάτων.⁸⁵⁰ Ενώ δηλαδή οι παραστάσεις, προερχόμενες από το υποκείμενο, ήταν ομοιόμορφες ως προς την *ίδια* πηγή προέλευσης, το υποκείμενο, οι προτάσεις της Φυσικής, αντιθέτως, θεμελιωμένες στην εμπειρία και συνεπώς στη *μεταβλητότητα* των αισθημάτων, δεν μπορούσαν να αποκτήσουν την αποδεικτική βεβαιότητα και ασφάλεια της επιστημονικότητας. Έτσι όμως έλλειπε το κριτήριο που εγγυάτο το αντικειμενικό κύρος της επιστήμης, καθώς η *υποκειμενικότης* των παραστάσεων απέβαινε εις βάρος της *αντικειμενικότητας* της φυσικής, συνεπιφέροντας κατ' ανάγκη και την φαινομενολογική προσέγγιση του κόσμου. Δικαιολογημένα ο ελβετός μαθηματικός Λεονάρδος Euler, αντιτάσσεται σθεναρά στην εν λόγω άποψη⁸⁵¹, ενώ από την άλλη, η Λογική, η Οντολογία και η εμπειρική έρευνα θα ιοδηγηθούν στην αναζήτηση μιας βαθύτερης συνθέσεως. Έτσι ο γερμανοελβετός αστρονόμος και φιλόσοφος Johann Heinrich Lambert θα επιχειρήσει να συμφιλιώσει, υπό τον τίτλο *Φαινομενολογία*, την «διδασκαλία περί χώρου και χρόνου» με την αντίστοιχη «διδασκαλία περί αισθημάτων», για να προβεί στη «θεωρία περί Αληθείας» (Αληθειολογία), στην αυστηρή διάκρισή τους, με βάση διαφορετικά μεθοδολογικά κριτήρια. Το *ιδεατό* αντιπαραβάλλεται στο *φανταστικό*, καθ' όσον το πρώτο, μολονότι δεν αντιστοιχεί σ' αυτό κανένα εξωτερικό αντικείμενο, αποτελεί τη βασική πηγή επιστημονικής αλήθειας.⁸⁵²

Σημαντικότερο όμως είναι το γεγονός της διαμόρφωσης που υφίσταται η έννοια του «φαινομένου», καθώς υποβάλλεται σε περαιτέρω εξέταση, οδηγώντας και σε

⁸⁴⁹ Friedrich Carl Casimir Freiherr von Creuz (Creutz), *Versuch über die Seele*, Erster Teil, Frankfurt und Leipzig, 1753 (Band I), § 43, σελ. 106, 107. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁸⁵⁰ Βλ. Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π.α., σελ. 488, 489.

⁸⁵¹ Leohard Euler, *Lettres à une Princesse d' Allemagne*. Μεταξύ 1760 και 1762 ο διάσημος μαθηματικός θα συντάξει σε γαλλική γλώσσα, κατόπιν εντολής του ελέκτορα Friedrich Heinrich von Brandenburg-Schwedt πάνω από 200 επιστολές για την δεκαπεντάχρονη θυγατέρα του τελευταίου, την πριγκίπισσα Sophie Friederike Charlotte Leopoldine. Οι *Επιστολές* αυτές περιέχουν μια ελκυστική παρουσίαση της Φυσικής κατά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, προσφέροντας συνάμα στον Euler την ευκαιρία να παρουσιάσει τις απόψεις του περί φιλοσοφίας, γνωσιοθεωρίας, λογικής, ηθικής και θεολογίας.

⁸⁵² Johann Heinrich Lambert, *Neues Organon*, 1764, § 42 επ., σελ. 481 επ.. Βλ. και Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π.α., σελ. 489, 490.

επαναπροσδιορισμό των εννοιών. Θα έλεγε κανείς ότι η εξομοίωση του χώρου και του χρόνου με τις αισθητήριες ποιότητες, κατά το *οντολογικό* τους status, και η σαφής διάκρισή τους, κατά το *γνωσιολογικό*, αποτελούν τους δύο βασικούς άξονες, γύρω απ' τους οποίους στρέφεται η συζήτηση του σχετικού προβλήματος κατά τον 18^ο αιώνα.⁸⁵³ Εξ ου και το κρίσιμο ερώτημα, στο οποίο συμπυκνούνται το θεμελιώδες γνωσιολογικό πρόβλημα της εποχής: μπορεί τελικά η ανθρώπινη διάνοια να συλλάβει τους καθολικούς νόμους του Είναι ή αντικατοπτρίζεται σ' αυτήν η ίδια της η φύση; Κατ' άλλη διατύπωση, η αλήθεια καθορίζεται από την ιδιοσύσταση ή, άλλως, ψυχολογική τυχαιότητα του ανθρώπινου οργανισμού ή από αναγκάσιους κανόνες, που υπονοούνται και ισχύουν για κάθε γνώση και κρίση; Είναι προφανές ότι η γνώση μετεωρίζεται μεταξύ αφενός ενός σχετικιστικού και υποκειμενικού σκεπτικισμού και αφετέρου μιας απόλυτης και μεταφυσικής αντικειμενικότητας, που εγγυάται την εγκυρότητα των ιδεών. Ο πρώτος εκπροσωπείται από τον γάλλο μαθηματικό Maupertuis, η δεύτερη από τον γερμανό φιλόσοφο της εποχής Γοδεφρείδο Ploucquet. Προσεκίμενος στη σχολή του Wolff, ο Ploucquet θα επιχειρήσει να αποκαταστήσει το αρχικό νόημα της λειβνίτειας θεωρίας, πιστεύοντας ότι η έννοια της ουσίας αποκτά την πραγματική σημασία και πληρότητά της στο πεδίο της αυτοσυνείδησης.⁸⁵⁴ Εδώ εστιάζεται το αληθές και απόλυτο σημείο ενάρξεως, εν συγκρίσει προς το οποίο οτιδήποτε άλλο φαντάζει συνέπεια και παράγωγο αποτέλεσμα· η συνείδηση δεν μπορεί ποτέ να νοηθεί ως απλή ιδιότης ή ιδιοσυστασία ενός πράγματος, αλλά ως κάτι που αποκαλύπτει σε μας την καθολική έννοια και εν γένει σημασία του Είναι. Ό,τι δεν υπάρχει για τον εαυτό του, όπως η συνείδηση, και δεν βιώνει μέσα του τη μεταβολή των καταστάσεών του, δεν έχει αυτοτελή πραγματικότητα. Το πράγμα στο οποίο δεν αποδίδονται αυτοί καθ' εαυτούς εσωτερικοί καθορισμοί δεν μπορεί να προσφερθεί στον εξωτερικό παρατηρητή. Μόνο η εαυτοαντίληψη, ως έσωθεν παρατηρησιμότης αποτελεί την πραγματική και λειτουργική προϋπόθεση της έξωθεν παρατηρησιμότητας, με τη συνδρομή της οποίας το αντικείμενο αποκαλύπτεται σε άλλα υποκείμενα.⁸⁵⁵ Ωστόσο, όσο πιο ξεκάθαρα εδραιώνεται η μοναδολογική και αυτοσυνειδησιακή κοσμοθεωρία, άλλο τόσο αναδύεται στο προσκήνιο και ο υποκειμενικός ιδεαλισμός. Κατά τον Ploucquet, «το περιεχόμενο της μονάδας δεν βρίσκεται έξω από αυτήν αλλά μέσα σε αυτήν».⁸⁵⁶ Με τον τρόπο αυτόν, όμως, το υποκείμενο εγκλωβίζεται σε

⁸⁵³ Βλ. και Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π., σελ. 490.

⁸⁵⁴ Gottfried Ploucquet, *Principia de Substantiis et Phaenomenis*, Francofurti & Lipsiae, in Bibliopolio Bergeriano, 1753, κεφ. II, *De natura substantiarum seu entium existentium*, § 37 επ., σελ. 18, 19. Βλ. και Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π., σελ. 494.

⁸⁵⁵ Gottfried Ploucquet, *Principia de substantiis et phaenomenis*, ό.π., κεφ. II, § 24, σελ. 10.

⁸⁵⁶ Ploucquet, *Principia de Substantiis et Phaenomenis*, ό.π., κεφ. XI, *De origine sensationum*, § 259, σελ. 149.

έναν κύκλο που δεν μπορεί να διαρραγεί.⁸⁵⁷ Γι' αυτό και τα επιχειρήματα για την απόδειξη ενός αφ' εαυτού υπάρχοντος κόσμου, ανεξάρτητου από τη συνείδηση, εκλαμβάνονται ως ανίσχυρα. Για να δραπετεύσει κανείς από τον λαβύρινθο της συνειδήσεως, χωρίς συνάμα και τον κίνδυνο διολίσθησης στην υποκειμενικότητα και μεταβλητότητα των αισθημάτων, δεν έχει παρά να επιλέξει τη μία και μοναδική ασφαλή και ανέκαθεν δοκιμασμένη λύση, την καταφυγή στην υπέρτατη αυθεντία· έτσι η σταθερότης των πραγμάτων βρίσκει το έρεισμά της, όχι στον συσχετισμό τους με εξωτερικά αντικείμενα, αλλά στη συμμετοχή τους σε μία θεϊκή συνείδηση που περιλαμβάνει τα πάντα. Με απλά λόγια, τα πράγματα εξαρτώνται πλέον από μια αιώνια και αναγκαία πνευματική ουσία, όντας περιεχόμενα των παραστάσεών της. Στην ουσία, εξομοιώνονται με την εσωτερική θέαση του Θεού. Αρθείσης συνεπώς της εν λόγω άχρονης ενορατικής πράξεως, δυνάμει της οποίας ο Θεός συνειδητοποιεί τη διαδοχή και ταξινόμηση των ατομικών φαινομένων, αίρεται ταυτόχρονα και κάθε περιεχόμενο της ύπαρξης.⁸⁵⁸

Όπως αντιλαμβάνεται κανείς, η εν λόγω αντίληψη θα επηρεάσει καθοριστικά και τις γνωσιοθεωρητικές απόψεις για τον χώρο και τον χρόνο· χώρος δεν είναι πλέον η απόλυτη πραγματικότητας της φυσικομαθηματικής επιστήμης, ούτε πάλι η υποκειμενική παραστασιακή μορφή του ψυχολογικού εμπειρισμού. Μπορούμε να νοήσουμε έναν καθαρό χώρο και χρόνο, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αναφορά στον αισθητήριο κόσμο, εκλαμβάνοντάς τους ως υπόβαθρο καθολικών και αναγκαίων αληθειών. Η δυνατότης μιας τέτοιας υπερατομικής ισχύος, όμως, δεν μπορεί να καταστεί άλλως αντιληπτή παρά μόνο μέσω της αναφοράς της σε μια υπερατομική συνείδηση, στην οποία εντοπίζεται το καθ' εαυτό και αναγκαίο σύστοιχο των εν λόγω εννοιών. Μπορεί η παράσταση να μην βρίσκει έτοιμο τον χώρο και τον χρόνο, ως κάτι εξωτερικό και δεδομένο, αλλά αντιθέτως η ίδια να τους δημιουργεί, ή ορθότερα, να τους οικοδομεί,⁸⁵⁹ όμως, προκειμένου να κατανοηθεί η ουσία του χώρου, δεν πρέπει αυτός να νοείται υπό τον περιορισμό, που επιβάλλεται από την ψυχολογική άποψη, αλλά υπό την υψηλότερη νοητική του μορφή, που δεν είναι άλλη από τη «θέαση του αληθινού θεού» (*visio realis Dei*). Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, χώρος και χρόνος δεν αποτελούν αφ' εαυτών υπάρχουσες ουσίες ούτε όμως, απ' την άλλη, απλά φαντάσματα. Γι' αυτό και είναι λάθος να πιστεύει κανείς πως οτιδήποτε δεν υπάρχει αφ'

⁸⁵⁷ Βλ. Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π., σελ. 494.

⁸⁵⁸ Για την «*visio realis die*» («θέαση του αληθινού Θεού», βλ. Ploucquet, ό.π., ιδιαίτερα Cap. X, *De actionibus substantiarum in substantias*, § 189, σελ. 109, § 190, σελ. 109, 110, § 198, σελ. 113, § 202, σελ. 116. Επίσης και § 196, σελ. 112, με αναφορά στον Malebranche. Βλ. και Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π., σελ. 495.

⁸⁵⁹ Ploucquet, ό.π., Cap. XII, *De solutione argumentorum* à § 77 - 120 *occurentium*, § 294, σελ. 170, § 295, σελ. 170 και § 296, σελ. 171. Βλ. και Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π., σελ. 495.

εαυτού αποτελεί επίφαση, μια ψευδαισθητική δηλαδή εικόνα. Αυτό που εναρμονίζεται με τις πραγματικές και δημιουργικές παραστάσεις του Θεού δεν είναι απλό φαίνεσθαι, αλλά περιέχει πραγματικότητα και ύπαρξη που αποδίδεται στα πεπερασμένα πράγματα. Η υψηλότερη αλήθεια περί της υπάρξεως ενός πράγματος δεν μπορεί να είναι άλλη από το ότι η ύπαρξη προέρχεται από την πηγή και την αρχή κάθε Υπάρξεως.

Θα πρέπει να συνδυάσει κανείς τις θεωρίες του Maupertuis και του Ploucquet, για ν' αποκτήσει σαφή αντίληψη του γνωσιολογικού προβλήματος κατά τον 18^ο αιώνα. Είναι φανερό ότι οι μεταξύ τους αντιπαραθέσεις θα καθορίσουν το πεπρωμένο του ιδεαλισμού.⁸⁶⁰ Ωστόσο, στη συγκεκριμένη ιστορική εξέλιξη των πραγμάτων, το δίλημμα εμφανίζεται ως άλυτο· στον *υποκειμενικό σκεπτικισμό*, με την αβεβαιότητα που επισύρει, αντιπαραβάλλεται ένα είδος *μεταφυσικής πραγματικότητας* που εγγυάται τη σταθερότητα των πραγμάτων. Εδώ ακριβώς αρχίζει να προβάλλει στον φιλοσοφικό ορίζοντα ο καντιανός υπερβατολογικός ιδεαλισμός. Εξ ου και το κρίσιμο ερώτημα που δεν ήταν άλλο από τούτο: είναι δυνατόν, χωρίς να εγκαταλειφθεί το πεδίο της εμπειρικής γνώσης, να εντοπισθούν σ' αυτήν τα κριτήρια της αναγκαίας αλήθειας και αποδεικτικής βεβαιότητας; Με άλλα λόγια, οι νόμοι της ανθρώπινης διάνοιας, ως κριτήριο και μέτρο του όντος, αποτελούν προϊόν ψυχολογικής παρατηρήσεως με επαγωγική ισχύ ή υπάρχει ένα σύστημα αντικειμενικών λογικών αρχών, ως πραγματική ή ψυχολογική προϋπόθεση;⁸⁶¹ Πώς θα μπορούσε να συνδυασθεί ο σκεπτικισμός με την δογματική οντολογία, ή άλλως, ο υποκειμενισμός με την πραγματοκρατία; Από την απάντηση του εν λόγω ερωτήματος εξαρτάται και η υπέρβαση της διάζευξης μεταξύ *σχετικής υποκειμενικής γνώσης*, ως ψευδούς εικόνας του Είναι, και της αλήθειας και *θείκής γνώσης*, που συλλαμβάνει την απόλυτη ουσία των πραγμάτων.

Μολονότι, πάντως, η επίδραση της σκέψης του Leibniz στο έργο του Kant είναι σημαντική, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η σχέση του τελευταίου με την λείβνίτεια περί χώρου θεωρία παρουσιάζεται ως ιδιαίτερα πολύπλοκη. Κατά τον συγγραφέα της *Θεοδικίας*, ο χώρος εμφανίζει δύο όψεις: από τη μία, αποτελεί μια πραγματικότητα, συντεθειμένη από ατομικά πράγματα που δεν συνιστούν αληθινές ουσίες (τέτοιες είναι μόνο οι μονάδες), αλλά την εκδήλωσή τους, και εμφανίζονται πριν από το όλο, ως διάταξη της συνύπαρξής τους, και από την άλλη, συνιστά μια ιδεατή ολότητα, μια ιδέα δηλαδή, που βρίσκεται μέσα στη διάνοια του Θεού, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη κάποια πραγματοποίησή της, και αποτελεί τη βάση των αιώνιων αληθειών της γεωμετρίας. Υπό την δεύτερη εκδοχή του, ο χώρος υπάρχει πριν από τα τμήματα που προέρχονται κατ' αποκοπήν του ιδεατού χώρου, όπως τα

⁸⁶⁰ Βλ. Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π., σελ. 496.

⁸⁶¹ Βλ. Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, ό.π., σελ. 496.

κλάσματα προέρχονται από τη μονάδα.⁸⁶² Ακριβώς αυτό θα υποστηρίξει αργότερα και ο Kant, ότι δηλαδή ο χώρος δεν έχει μόνο αθροιστική φύση, όπως αναπτύσσεται στην Υπερβατολογική Αναλυτική, αλλά και διαιρετική, όπως αφήνεται να εννοηθεί στην Υπερβατολογική Αισθητική. Τελικά, η αντίληψη του διάσημου μαθηματικού περί ενός ιδεατού διαιρετικού χώρου κυριαρχεί στην καντιανή Υπερβατολογική Αισθητική και συμφωνεί τόσο πολύ⁸⁶³ με τις απόψεις του συγγραφέα της, ώστε ο τελευταίος θα μπορούσε κάλλιστα να την είχε κληρονομήσει από τον Leibniz. Εάν ο Kant γνώριζε πραγματικά την ταύτιση των απόψεών του με αυτές του Leibniz, είναι πολύ πιθανό να θεωρούσε τη δική του άποψη μετατροπή της αντίστοιχης λειβνίτειας και να μην εξαπέλυε μύδρους εναντίον της, όπως, όταν λέει: «Ο χώρος δεν είναι έννοια των εξωτερικών σχέσεων, όπως εννοεί ο Leibniz, αλλά αυτό, που υπόκειται ως βάση στις εξωτερικές σχέσεις».⁸⁶⁴ Είναι προφανές ότι δεν εννοούσε αυτό ο Leibniz ή, τουλάχιστον, δεν εννοούσε μόνον αυτό. Εξάλλου, ο Kant φαίνεται να είχε τη δυνατότητα γνώσης των απόψεων του γερμανού μαθηματικού, εάν μάλιστα ληφθεί υπόψη το σχετικό 13^ο κεφάλαιο, *Περί των απλών τρόπων και κατ' αρχάς αυτών του χώρου*,⁸⁶⁵ από το δεύτερο βιβλίο των *Νέων Δοκιμών*,⁸⁶⁶ που δημοσιεύθηκαν το 1765.⁸⁶⁷ Ο ίδιος μάλιστα δείχνει να κατανοεί την άποψη του Leibniz περί χώρου και χρόνου, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί και το απόσπασμα που ακολουθεί από την *Kτκ4*: «Το χαρακτηριστικό όμως, και ανεξάρτητο από τα πράγματα, που φαίνεται να έχουν και οι δύο [χώρος και χρόνος] [...] θεωρείται ως αυτοτελής και αφ' εαυτής εποπτεία, προηγούμενη των ιδίων των πραγμάτων. Συνεπώς χώρος και χρόνος ήταν η *νοητή μορφή* της σύνδεσης των

⁸⁶² Βλ. χαρακτηριστικά Gottfried Wilhelm (von) Leibniz, *Die philosophischen Schriften*, nach den Manuskripten, hg. von C. J. Gerhardt, 7 Bände, Berlin 1875-1890, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1965, II σελ. 336, 379, III σελ. 622 επ., IV σελ. 491 επ., 568, VII σελ. 467 επ., 561, 564. Πρβλ. και Schmitz, ό.π., σελ. 20, υποσ. 34.

⁸⁶³ Σύμφωνα με τον Albert Werner Johannes Dietrich, *Kants Begriff des Ganzen in seiner Raum-Zeitlehre und das Verhältnis zu Leibniz*, Halle, 1916, ανατύπωση 1975, σελ. 129: «Μέχρι και σε ομοιότητες έκφρασης ο Kant έχει [...] την *idia* γνώμη με τον Leibniz». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος).

⁸⁶⁴ Kant: AA XXIII, *Nachträge zur Kritik der reinen Vernunft*, A, σελ. 22. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Βλ. και Schmitz, ό.π., σελ. 21, 22, που δικαιολογημένα θεωρεί ότι η άποψη του Kant για τη χωρική θεωρία του Leibniz φαίνεται να τον οδήγησε σε εσφαλμένα συμπεράσματα.

⁸⁶⁵ *Von den einfachen Modi und zunächst von denen des Raumes*.

⁸⁶⁶ Βλ. Gottfried Wilhelm (von) Leibniz, *Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand*, Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Ernst Cassirer, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1971, σελ. 129-136.

⁸⁶⁷ Και που τουλάχιστον για τον Rudolf Haym, τον γερμανό βιογράφο του Herder, θα πρέπει να ήταν προσιτά σε ευρύ κύκλο διανοητών της Καϊνιζβέργης και ασφαλώς, μεταξύ αυτών, και στον ίδιο τον Kant. Βλ. σχετικά και Vaihinger, *Kommentar* 2, ό.π., σελ. 429, υποσ. 1.

πραγμάτων αυτών καθ' εαυτά».⁸⁶⁸ Σύμφωνα με τον Kant, η σύγχυση των εννοιών οδηγούσε τον Leibniz στη μετατροπή των καθαρά δυναμικών σχέσεων σε μια αυθύπαρκτη εποπτεία, η οποία προηγείται των πραγμάτων. Έτσι, σύμφωνα πάντοτε για τον Kant, ο Leibniz θεωρούσε τον χώρο και τον χρόνο ως νοητή μορφή της σύνδεσης των πραγμάτων καθ' εαυτά. Ως αυθύπαρκτη όμως εποπτεία νοητικού χαρακτήρα, που συνδέει τα πράγματα καθ' εαυτά, δεν είναι τίποτα άλλο από μια ιδέα στο πνεύμα του Θεού, που ως τέτοια βρίσκεται πριν από τα πράγματα. Τι άλλο θα μπορούσε να υποδηλώνει αυτό, εάν όχι τη διαιρητική φύση του χώρου, κατά περιορισμό και αποκοπήν του οποίου προέρχονται οι ατομικοί χώροι; Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο Kant γνώριζε τις απόψεις του Leibniz. Ίσως γι' αυτό και στις *Μεταφυσικές πρωταρχές της φυσικής επιστήμης* μοιάζει να αναιρεί την εσφαλμένη άποψή του για τον Leibniz, αποκαθιστώντας και την δημιουργηθείσα παρερμηνεία με το επίμαχο απόσπασμα: «[...] η γνώμη του Leibniz [...] ήταν [...] να μην ισχυρισθεί τίποτα άλλο από αυτό που δείχθηκε αλλού, ότι δηλαδή ο χώρος μαζί με την ύλη, της οποίας αποτελεί τη *μορφή*, δεν περιέχει τον ίδιο τον κόσμο των πραγμάτων καθ' εαυτά, αλλά μόνο το φαινόμενο των ιδίων και *ο ίδιος είναι μόνο η μορφή της εξωτερικής μας αισθητήριας εποπτείας*».⁸⁶⁹

Ακόμα όμως κι αν ευλόγως υποτεθεί ότι ο Kant δεν γνώριζε⁸⁷⁰ τις ενδιαφέρουσες λειβνίτειες απόψεις, με τις οποίες ο Leibniz επιθυμούσε ν' απεγκλωβισθεί από τον

⁸⁶⁸ KrV B 332/A 276. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

⁸⁶⁹ Kant: AA IV, *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*, 2. Hauptstück, *Dynamik*, Lehrsatz 4, Anmerkung 2, σελ. 508. (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Βλ. και την άποψη του γερμανού ιατρού και φιλοσόφου της εποχής Ernst Platner, *Φιλοσοφικοί Αφορισμοί μαζί με ορισμένες οδηγίες για τη φιλοσοφική ιστορία (Philosophische Aphorismen nebst einigen Anleitungen zur philosophischen Geschichte)*, Vol. 1, Leipzig: Schwickertscher Verlag, B' έκδοση, 1793 [A' έκδοση 1776], Erster Teil, V, *Das leibnische System*, § 765, σελ. 436: «Όταν ο Kant λέγει, ότι ο χώρος είναι μια *πρωταρχική* μορφή (Urform) της αισθητικότητας: αυτό είναι, κατά την άποψή μου, το *ίδιο*, που διδάσκει ο Leibniz: ότι η έκταση είναι ένας *τρόπος της παραστασιακής μας δύναμης* και δεν είναι *τίποτα* που βρίσκεται στα ίδια τα πράγματα», ενώ λίγο πριν, § 761, σελ. 420 επισημαίνει: «Οτι η *έκταση*, ο *χώρος* και η *κίνηση* θα μπορούσαν να είναι μόνο *υποκειμενικά φαινόμενα*: αυτό δεν το σκέφθηκε κανείς μεταφυσικός πριν από τον *Leibniz*». (Η πλάγια γραφή επιλογή του γράφοντος). Πρβλ. και Wilhelm Gwinner, *Schopenhauers Leben*, zweite umgearbeitete und vielfach vermehrte Auflage der Schrift: Arthur Schopenhauer aus persönlichem Umgange dargestellt, Leipzig: F. A. Brockhaus, 1878, σελ. 562.

⁸⁷⁰ Άγνοια που θα έπρεπε να αποδοθεί κατά πάσα πιθανότητα στην επικρατούσα στη σχολή του Leibniz σύγχυση σχετικά με την έννοια της Μονάδας και στον, κατά συνέπεια, μονόπλευρο γνωσιολογικό προσανατολισμό του Kant, περιοριζόμενο στην αλληλογραφία του διάσημου μαθηματικού με τον Clarke. Βλ. και Schmitz, όπ.α., σελ. 22.

«λαβύρινθο του συνεχούς»,⁸⁷¹ είναι πιθανόν να τις αποσιωπούσε, αφού ματαίωναν και τον λόγο θεσπίσεως του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Το γιατί θα συνέβαινε αυτό, είναι κάτι που βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την κατανόηση του καντιανού στόχου, που έτεινε, όπως δείξαμε,⁸⁷² στη διασφάλιση της ατομικής ελευθερίας με παράλληλη κατοχύρωση της ενότητας του ανωτάτου όντος. Σύμφωνα με τον Kant, η ανθρώπινη ελευθερία προϋπέθετε την εξασφάλιση του Θεού πέρα από τα όρια της γνώσης.⁸⁷³ Για να το επιτύχει αυτό, ο γερμανός φιλόσοφος έπρεπε να μετατρέψει τον χώρο και τον χρόνο σε υποκειμενικές μορφές εποπτείας, αφού σε αντίθετη περίπτωση, η εξομοίωσή τους με τον Θεό θα οδηγούσε στην υποταγή του ανθρώπου στη θεϊκή παντοδυναμία. Αντίθετα, μόνο διά της μεταθέσεώς τους στον ανθρώπινο γνωσιολογικό μηχανισμό, ο άνθρωπος καθίσταται κυρίαρχος των πράξεών του, δυνάμενος να ενεργεί ανεξάρτητα από το *ens realissimum*, που, αδιάγνωστο στο επέκεινα, δεν έχει εμπλοκή στην εν χώρο και χρόνο εμπειρική πραγματικότητα. Την εν λόγω κυριαρχία επί των πράξεών του, η οποία ταυτίζεται με την ελευθερία του ανθρώπου, θα επιδιώξει να διασφαλίσει ο Kant με κάθε τρόπο.

Δεν είναι όμως μόνο η ιδεατότης του λείβνιτειου χώρου, που θα επηρεάσει την σκέψη του Kant. Σε άρρηκτη συνάφεια με τον χώρο βρίσκεται και η έννοια της «a priori εποπτείας». Τι σημαίνει όμως a priori εποπτεία; Πρόκειται για μια από τις δυσχερέστερες έννοιες της καντιανής θεωρητικής φιλοσοφίας. Θα μπορούσαμε να πούμε με απλά λόγια ότι είναι μια διανοητική κατασκευή, που πηγάζει από την απαγωγική δομή λειτουργίας της ανθρώπινης διάνοιας και σηματοδοτεί την a priori απόδοση σε μια έννοια της

⁸⁷¹ Das Labyrinthum de compositione continui. Βλ. την *επιστολή* του Leibniz όπου θα γράψει το 1705 στον Ιταλό Ιησουίτη θεολόγο, καρδινάλιο και φιλόσοφο Giovanni Battista Tolomei, στο Gottfried Wilhelm (von) Leibniz, *Die philosophischen Schriften*, herausgegeben von Carl Immanuel Gerhardt, Siebenter Band, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1890, σελ. 461, 467. Παρακινούμενος από το κείμενο του Tolomei, *Philosophia mentis et sensuum secundum utramque Aristotelis methodum pertractata*, ο Leibniz εξετάζει την έννοια του «συνεχούς», από τον λαβύρινθο του οποίου ως μοναδική διέξοδο θεωρούσε τη *μετατροπή του χώρου και του χρόνου σε διάταξη ή σχέση* μεταξύ πραγμάτων. Αυτό ήταν που τον οδήγησε και στην κατά του Νεύτωνα «χωροχρονική» ιδεατότητα. Βλ. και Gerd Irritz, *KANT-Handbuch, Leben und Werke*, όπ.α., σελ. 246. Βλ. και Cassirer, *Das Erkenntnisproblem* II, όπ.α., σελ. 499. Βλ. επίσης και Karl Vogel, *Kant und die Paradoxien der Vielheit*, Meisenheim 1975, σελ. 223 επ., που τονίζει τη συγγένεια της καντιανής συλλήψεως περί χώρου, στις συνταχθείσες από τον Herder *Παραδόσεις Λογικής*, με τη θεωρία περί ιδεατού συνεχούς του Leibniz. (Κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, όπ.α., σελ. 20, υποσ. 33).

⁸⁷² Βλ. οπωσδήποτε παραπάνω, κεφάλαιο 3ο, *Η θεολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας*, υποενότητα Δ.5., σελ. 67-69 και κυρίως, υποενότητα Β.1., *Ελευθερία στον Σπινόζα και καντιανός υπερβατολογικός ιδεαλισμός*, σελ. 74-96.

⁸⁷³ Με άλλη διατύπωση, απομακρύνοντας τον Θεό από τον χώρο και τον χρόνο και τοποθετώντας τον στο πεδίο του ηθικού Λόγου, ο άνθρωπος κατοχυρώνει μέσω της γνώσης την προσωπική του ελευθερία.

αντιστοιχούσας σ' αυτήν εποπτείας. Κι όπως αντιλαμβάνεται κανείς, η εν λόγω «constructio intellectualis» χαρακτηρίζει ασφαλώς και τον χώρο. Έτσι προβάλλει στο γνωσιολογικό προσκήνιο και το ζήτημα της ενδεχόμενης και μάλλον άγνωστης πηγής εμπνεύσεως της καντιανής κατασκευασιμότητας των μαθηματικών εννοιών.⁸⁷⁴

⁸⁷⁴ Από τον ίδιο τον Kant πληροφορούμαστε ότι «άγνωστος» βιβλιοκριτικός της εποχής, από το Tübingen, θα αποδώσει στον γερμανό φιλόσοφο τη μομφή περί σχεδόν *αυτολεξεί* διατυπώσεως προ ετών υποστηρικθείσας από άλλον άποψης («vor vielen Jahren von einem Anderen fast mit denselben Ausdrücken gegeben worden sei», Kant: AA VI, *Die Metaphysik der Sitten*, 1797, σελ. 207, 208). Η ιστορική πραγματικότητα διδάσκει ότι ο εν λόγω «άλλος» είναι ο γερμανός μαθηματικός, αστρονόμος και φυσικός της εποχής, Christian August Hausen, ο νεότερος, που φέρεται να χρησιμοποίησε *πρώτος*, ήδη από το 1734, τον αμφίσημο όρο (βλ. C. A. Hausen, *Elementa Matheseos*, Pars I. p. 86. A. 1734). Και μολονότι ο ίδιος ο Kant θα μνημονεύσει στο συνολικό του έργο τρεις φορές τον Hausen και σε σημείωση από τον πρόλογο της *Μεταφυσικής των ηθών* (1797) παραθέτει την υποτιθέμενη άποψη του τελευταίου, θα αμφισβητήσει τελικά ότι η επίμαχη έκφραση του γερμανού μαθηματικού ταυτίζεται με τη δική του ως προς την κατασκευασιμότητα μιας έννοιας στην εποπτεία: «Το αφήνω στον καθένα να κρίνει εάν οι λέξεις: intellectualis quaedam constructio θα μπορούσαν να αποδώσουν τη σκέψη της παρουσίας μιας δεδομένης έννοιας σε μια a priori εποπτεία, [...]» (Kant: AA VI, *Die Metaphysik der Sitten*, σελ. 208). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της θητείας του ως υφηγητού των μαθηματικών, ο Kant εξοικειώθηκε με το αναφερόμενο έργο του Hausen –βρισκόταν και στη βιβλιοθήκη του– και συνεπώς η επιρροή του τελευταίου στην καντιανή σκέψη φαντάζει μάλλον αυτονόητη. Έκπληξη, αντίθετα, προκαλεί η εκ μέρους του φιλοσόφου σχεδόν πεισματική άρνηση της συγγένειας των απόψεών του με εκείνες του Hausen: «Ο Hausen εννόησε υπό την κατασκευή (της έννοιας) την έννοια ενός υπάρχοντος στη σκέψη κανόνα σχεδιασμού ενός σχήματος, ποτέ όμως μια a priori εποπτεία. Διότι θα έπρεπε τότε να διερωτηθεί κατ' ανάγκη, πώς είναι μια τέτοια δυνατή. Θα την είχε μάλλον απορρίψει» (Kant: AA XXIII, *Handschriftlicher Nachlaß*, Vorarbeiten und Nachträge, σελ. 398). Ακόμα όμως κι αν η καντιανή έννοια εδραιώθηκε κατά την εξέλιξη της φιλοσοφικής πορείας του δημιουργού της, η παρότρυνση που δέχθηκε ο Kant από τον Hausen αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός. Υπ' αυτό το πρίσμα, δύσκολα θα μπορούσε κάποιος να εξηγήσει το προβαλλόμενο και προφανώς ανασχευάσιμο επιχείρημα, με το οποίο ο γερμανός φιλόσοφος επιχειρεί να αντικρούσει την εις βάρος του επικείμενη μομφή περί λογοκλοπής: «Είμαι βέβαιος: ο ίδιος ο Hausen θα δίσταζε να αναγνωρίσει αυτή την εξήγηση της έκφρασής του. Αφού η δυνατότης μιας a priori εποπτείας και (το γεγονός) ότι ο χώρος είναι μια τέτοια και όχι απλώς μια δεδομένη παράθεση του πολλαπλού στην εμπειρική εποπτεία (κατ' αίσθηση αντίληψη) [...], θα τον είχε τρομοκρατήσει πολύ βαθιά, επειδή έτσι θα αισθανόταν εμπλεκόμενος σε περαιτέρω φιλοσοφικές αναζητήσεις» (Kant: AA VI, *Die Metaphysik der Sitten*, 1797, σελ. 208). Σε κάθε περίπτωση πάντως, η εικαζόμενη εμπλοκή του Hausen σε φιλοσοφικούς διαιδάλους, δεν (φαίνεται να) αποσείει και την ευθύνη του Kant περί τουλάχιστον απόπειρας εκ μέρους του συγκάλυψης της επιρροής που δέχθηκε από τον πρώτο! Δικαιολογημένα συνεπώς διερωτάται κανείς, μήπως ο γερμανός φιλόσοφος φοβήθηκε όντως τη μομφή περί λογοκλοπής. Θα λέγαμε μάλιστα ότι το ανωτέρω απόσπασμα υποδηλώνει και το «πιλάτιο σύμπλεγμα» του Kant: τη μετακύλιση της ευθύνης εις τρίτον. Εξ ου και το κρίσιμο ερώτημα που ακολουθεί: μήπως τελικά η «σύλληψη» του «τεχνάσματος» της σημαντικότερης, ίσως, κριτικής έννοιας, της a priori εποπτείας, αποτελεί στην ουσία επαναδιατύπωση του ήδη υπάρχοντος; Με μικρή δόση υπερβολής που δεν στερείται και του πυρήνα αληθείας της, θα μπορούσε αυτό όντως να υποστηριχθεί. Διερωτόμαστε, απ' την πλευρά μας, μήπως

B.2. Απόδειξη ή ενδεχομενικότητας;

Ακόμα όμως κι αν αποδεχθούμε την πρωτοτυπία της καντιανής ιδεατότητας του χώρου, οδηγούμαστε κατ' ανάγκη και στο πλέον κρίσιμο ερώτημα: τελικά απέδειξε ο Kant την θεωρία του; Από την απάντηση του εν λόγω ερωτήματος εξαρτάται και η γενικότερη στάση μας απέναντι στον υπερβατολογικό ιδεαλισμό. Είναι καιρός λοιπόν να προβούμε σε μια κριτική επισήμανση περί των θεμελίων του καντιανού οικοδομήματος με αφορμή το πρόβλημα της ελευθερίας, η κατοχύρωση της οποίας υπήρξε κι ο απώτατος στόχος του γερμανού φιλοσόφου. Ειδικά στο ζήτημα της κατοχύρωσης του Θεού, ο Kant είχε κάθε λόγο για μια μεθοδολογική επιφύλαξη, καθώς στο πλαίσιο της καντιανής διανόησης η ύπαρξη του Θεού και οι αποδιδόμενες σ' αυτόν ιδιότητες αποτελούν ιδέες του Λόγου. Στην *KrV* θα γράψει χαρακτηριστικά: «[...] μια διάνοια, στην οποία αυτό θα ανήκε [ενν: η έννοια ενός νοούμενου]—, είναι ένα πρόβλημα, δηλαδή το να γνωρίσει αυτή το αντικείμενό της όχι εννοιολογικά μέσω κατηγοριών, αλλά ενορασιακά σε μια όχι κατ' αίσθηση εποπτεία, [...] για την οποία εμείς δεν μπορούμε να έχουμε την παραμικρή παράσταση της δυνατότητάς του».

Στο τέλος των *γενικών παρατηρήσεων* της Υπερβατολογικής Αισθητικής, ο φιλόσοφος θα τονίσει: «[...] η τελευταία παρατήρηση στην αισθητική μας θεωρία πρέπει να θεωρηθεί μόνο ως *διευκρίνιση*, και όχι ως *αποδεικτικός λόγος*».⁸⁷⁵ Λαμβάνοντας κανείς υπόψη αυτό το απόσπασμα, διερωτάται μήπως ο Kant δεν προτίθεται ν' αποδείξει τα λεγόμενα του, αλλά να διευκρινίσει απλώς το ενδεχόμενο της αποδοχής τους. Όσο κι αν η ιδεατότης του χώρου και του χρόνου θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως διευκρινιστικό επιχείρημα για την κατανόηση της θεωρίας περί ελευθερίας (εφόσον χώρος και χρόνος μετατρέπονται σε υποκειμενική μορφή εποπτείας, επιτυγχάνεται η ατομική ελευθερία υπό τη θετική της

τελικά η πραγματική επιστημολογική αιτία αφυπνίσεως του Kant από τον δογματικό του λήθαργο, δεν ήταν ο σκεπτικισμός του Hume, ούτε η —από τον ίδιο εξομολογούμενη— [χωροχρονικοθεολογική] αντινομία του καθαρού Λόγου, αλλά η εν ολίγοις άγνωστη (μαθηματική) σκέψη του Hausen!

⁸⁷⁵ *KrV* B 72. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος). Την ίδια σχεδόν διατύπωση θα χρησιμοποιήσει πολύ νωρίτερα (1763/1765) και στην εισαγωγή της *Έρευνας περί της ευκρινείας των θεμελιωδών αρχών της φυσικής θεολογίας και της Ηθικής* (*Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*, AA II, σελ. 275): «Δεν θα στηριχθώ ούτε στις διδασκαλίες των φιλοσόφων, η αβεβαιότητα των οποίων δίνει την ευκαιρία για την παρούσα εργασία, ούτε σε ορισμούς, που τόσο συχνά εξαπατούν. Η μέθοδος, την οποία χρησιμοποιώ, θα είναι χωρίς καχυποψία και προσεκτική. Κάποια πράγματα, που θα έβρισκε κανείς ακόμα αβέβαια, θα είναι τέτοια, ώστε θα χρησιμοποιηθούν μόνο ως *διευκρίνιση*, όχι όμως και ως *απόδειξη*». (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

μορφή⁸⁷⁶), στην πραγματικότητα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η βαθύτερη ανάγκη του φιλοσόφου φαίνεται να τον οδηγεί στην υποκατάσταση του αποδεικτικού ελλείμματος των θεωριών του με μια διευκρινιστική μεθοδολογική επιφύλαξη. Η σκέψη αυτή χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Κατά την άποψή μας, η πραγματική απόδειξη της καντιανής θεωρίας περί Αισθητικότητας έχει τις ρίζες της στις αντινομίες του ανθρώπινου Λόγου. Από τις τέσσερις αντινομίες που θ' αναπτύξει ο φιλόσοφος στην Υπερβατολογική Διαλεκτική, στο κεφάλαιο σχετικά με τους παραλογισμούς της υπερβατολογικής Ψυχολογίας, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον μονοπωλεί, κατά την άποψή μας, η τρίτη αντινομία, που πραγματεύεται τόσο την φυσική όσο και την ελεύθερη αιτιότητα. Διαχωρίζοντας τα φαινόμενα από τα πράγματα καθ' εαυτά, θα διατυπώσει μια σοβαρή επιφύλαξη· μολονότι δεν μπορούμε να γνωρίσουμε κάτι ως πράγμα καθ' εαυτό, τίποτε δεν μας εμποδίζει να το νοήσουμε, αρκεί να μην αντιφάσκουμε με τον εαυτό μας⁸⁷⁷. Υπ' αυτό το πρίσμα, ο γερμανός φιλόσοφος ερευνά την αντίφαση της τρίτης αντινομίας. Εάν θεωρήσουμε την ψυχή μόνο ως πράγμα καθ' εαυτό, δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε, ότι από τη μία, είναι υποταγμένη στην φυσική αιτιότητα και συνεπώς ανελεύθερη, και, από την άλλη, έχει ελεύθερη βούληση, αφού έτσι περιπύπτουμε προφανώς σε αντίφαση.⁸⁷⁸ Λαμβανομένης όμως υπ' όψη της αμφισημίας του αντικειμένου (της ανθρώπινης ψυχής) ως φαινομένου και ως πράγματος καθ' εαυτό, μπορούμε να νοήσουμε την βούληση, τόσο ως φαινόμενο, υποταγμένη κατ' ανάγκη στον μηχανισμό της αιτιότητας και συνεπώς ως μη ελεύθερη, όσο και ως πράγμα καθ' αυτό, μη υποταγμένη δηλαδή στο φυσικό νόμο και συνεπώς ελεύθερη.⁸⁷⁹

Επιχειρώντας να επιλύσει την αντίφαση μεταξύ αιτιοκρατίας και ελευθερίας, ο Kant προβαίνει στη διάκριση του φαινομένου από το πράγμα καθ' εαυτό. Έτσι, ως προς τη βιολογική του διάσταση, ο άνθρωπος υπόκειται στη φυσική αιτιότητα, ως πράγμα καθ' εαυτό όμως παραμένει αυτόνομος. Από την άλλη, η πρώτη αντινομία αναφέρεται στο ζήτημα της απειρότητας ή όχι του κόσμου. Όπως θα γράψει ο Kant: «Μπορεί κανείς [...] αντίστροφα να αντλήσει από αυτή την αντινομία [ενν: την κοσμολογική] ένα αληθινό, οπωσδήποτε όχι δογματικό, [...] ωστόσο κριτικό και θεωρητικό όφελος: δηλαδή να αποδείξει έμμεσα την υπερβατολογική ιδεατότητα των φαινομένων, [...]».⁸⁸⁰ Έτσι, οι αντινομίες δεν αποδεικνύουν άμεσα την ύπαρξη του επιδιωκόμενου υπερβατολογικού ιδεαλισμού, αλλά οδηγούν απλώς

⁸⁷⁶ Για τις έννοιες της ελευθερίας στον Kant, βλ. παραπάνω, κεφάλαιο 3ο, *Η θεολογική αφορμή της κριτικής φιλοσοφίας*, υποενότητα Γ., *Κριτική του «ελεύθερου Λόγου»*, σελ. 96.

⁸⁷⁷ *KrV* B XXVI και XXVII.

⁸⁷⁸ *KrV* B XXVII.

⁸⁷⁹ *KrV* B XXVII και XXVIII.

⁸⁸⁰ *KrV* B 534/A 506. (Η πλάγια γραφή του γράφοντος).

στην έμμεση αποδοχή του.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, με εξαίρεση ορισμένα «προβλήματα» ως προς τη δομή της Υπερβατολογικής Αισθητικής και τον ενίοτε αμφίσημο και σκοτεινό τρόπο παρουσιάσής της, σε κάθε περίπτωση διαπιστώνει κανείς μια πρωτόγνωρη «αισθησιολογική θεωρία», η σπουδαιότητα της οποίας για τη συνολική καντιανή φιλοσοφία δείχνει ασφαλώς μεγαλύτερη απ' ό,τι υποδηλώνει η περιορισμένη έκταση της Υπερβατολογικής Αισθητικής. Και μολονότι ο Kant θ' αποδεχθεί τον γνωσιολογικό ισοσκελισμό μεταξύ αισθητικότητας και διανοίας, ως απαραίτητων πηγών της γνώσης, οι περισσότεροι διανοητές και ερμηνευτές θα τονίσουν μόνο τη μία πλευρά (τιθέμενη ως επί το πλείστον υπέρ της διανοίας). Από την άλλη, ο προσανατολισμός του ενδιαφέροντος σ' έναν από τους δύο γνωσιολογικούς κορμούς θα οδηγήσει και σε περιστολή του πεδίου γνωστικής δραστηριότητας. Την εν λόγω ακριβώς μομφή περί μονόπλευρης γνωσιοθεωρητικής προσεγγίσεως αποφεύγει, κατά την άποψή μας, η φιλοσοφία του Kant, αφού ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός επιτρέπει στον εισηγητή του να ενσωματώσει τελικά στο φιλοσοφικό του σύστημα ακόμα και την πολλά υποσχόμενη ιδέα της ελευθερίας, χωρίς μάλιστα να εμπλέκεται και σε αντιφάσεις, προσδίδοντας ταυτοχρόνως στην πίστη και την ηθική αυτοτελές πεδίο δράσης.

Εν τελευταία αναλύσει, η Υπερβατολογική Αισθητική αποτελεί το θεμέλιο της *Ktκ4*. Το αποτέλεσμα της, ο αυστηρός διαχωρισμός του πράγματος καθ' εαυτό από το φαινόμενο και η διευκρίνισή του μέσω της υποκειμενικότητας του χώρου δεν παύει να σαγηνεύει ακόμα και στις μέρες μας τα απανταχού ανήσυχα φιλοσοφικά πνεύματα. Και ας μη ξεχνάμε ότι, αν και αναπόφευκτο, δεν είναι πάντοτε και εξίσου λυσιτελές να βλέπουμε το χθες με τα μάτια του σήμερα, έστω κι αν ατενίζουμε το αύριο με κατ' ανάγκη νέες προοπτικές.

Αντί επιλόγου

Διά της μετατροπής του χώρου σε *a priori* μορφή εποπτείας, ο Kant θεμελίωσε ένα καινούργιο φιλοσοφικό σύστημα, με το οποίο επέτυχε την κατοχύρωση της ατομικής ελευθερίας και τη διασφάλιση της ενότητας του Θεού πέρα από τα όρια του θεωρητικού Λόγου. Υποστηρικτής του Νεύτωνος, ο γερμανός φιλόσοφος θ' αποκτήσει την επιθυμητή επιστημονική μεθοδολογία, χάρη στην οποία θα επιδιώξει να οριοθετήσει την ανθρώπινη γνώση. Από την άλλη, ο άγγλος φυσικός δεν κάνει υποθέσεις, αλλά στηρίζεται στην παρατήρηση και το πείραμα. Όμως και τα δύο προϋποθέτουν την ικανότητα προσλήψεως διαμέσου της εποπτείας. «Σκέψεις χωρίς εποπτείες είναι κενές, εποπτείες χωρίς έννοιες τυφλές», σύμφωνα με την εμβληματική φράση του Kant από την *KrV*.⁸⁸¹ Έτσι, οι εποπτείες είναι απαραίτητες για τη θεμελίωση της γνώσης. Κι εδώ ακριβώς έγκειται το μεγάλο βήμα του γερμανού φιλοσόφου: στην αναζήτηση της εποπτείας, ως μέσου γνωσιακής ασφαλείας. Πρόκειται για συμπέρασμα καθοριστικής σημασίας, που χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Ζώντας σε μια εποχή, όπου μεσουρανούσε η νευτώνεια μηχανική, η ευκλείδειος γεωμετρία και η υπερβατική οντολογική μεταφυσική του Leibniz και του Wolff, ο Kant επιχειρεί να συγκεράσει τις ανωτέρω επιστημονικές και φιλοσοφικές τάσεις. Αποτελεί χαρακτηριστικό της ευφυΐας του η διάγνωση της ανάγκης συζεύξεως της φυσικομαθηματικής επιστήμης με τη Μεταφυσική. Για τον Kant κάθε κλάδος νοητικής δραστηριότητας που επιθυμούσε να περιβληθεί τον τύπο της επιστήμης, όφειλε να υποβληθεί στην εποπτεία, διατηρώντας όμως παράλληλα και την αξίωση της αποδεικτικής του βεβαιότητας. Έτσι ο γερμανός φιλόσοφος έπρεπε να συνδυάσει την καθολικότητα και αναγκαιότητα της επιστήμης με προτάσεις που άπτονται οπωσδήποτε της εμπειρίας, χωρίς όμως να απεμπολείται και η κατοχύρωση της ελευθερίας και του *entis realissimi*. Χρειαζόταν συνεπώς ένα είδος λογικής εμπειρίας ή εμπειρικής λογικής. Κρίσεις που αποφαινονταν περί της εμπειρικής πραγματικότητας, γεγονός όμως που προϋπέθετε και την διάκριση του αισθητού κόσμου από τον αντίστοιχο νοητό. Έτσι, ο Kant οδηγήθηκε στην περιβόητη χάραξη των ορίων της γνώσης, πέρα από τα οποία οριοθετείται ο «χώρος» της πίστης.

Εδώ όμως προκύπτουν ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα: γιατί οριοθέτηση της γνώσης; Γιατί η τελευταία έπρεπε να άπτεται της εμπειρίας και συνεπώς της εποπτείας; Προς τι οι περιβόητες *a priori* συνθετικές κρίσεις; Γιατί τα μαθηματικά θα πρέπει να απαρτίζονται από

⁸⁸¹ *KrV* A 51/B 75.

συνθετικές προτάσεις, την ύπαρξη των οποίων θα θεωρήσει αυτονόητα δεδομένη; Δεν επαρκούσαν οι αναλυτικές προτάσεις, που υποστήριζαν ο Leibniz και ο Hume; Ποιος είναι τελικά ο απώτερος στόχος του Kant; Πάντως, ακόμα κι αν η οικοδόμηση των συνθετικών *a priori* κρίσεων δεν εδραιώνεται στην εσωτερική ανάγκη του φιλοσόφου ν' αποδεχθεί την ύπαρξη του Θεού, εύκολα διαγιγνώσκει κανείς στο μεταφυσικό του σύστημα μια υφέρπουσα θεολογική προοπτική. Υπ' αυτό ακριβώς το πρίσμα, ο Kant δεν φαίνεται να επιδιώκει πρωτίστως τη διάσωση της γνώσης, αλλά μάλλον τη διασφάλιση του *entis realissimi*. Γι' αυτό και υποχρεώνεται να άρει την πρώτη για να διασώσει την πίστη. Επιθυμώντας την κατοχύρωση του θεού, επιχειρεί να διασφαλίσει την ύπαρξή του διαμέσου της γνώσεως, που όφειλε προφανώς να περιορισθεί. Και το όριο αυτό δεν μπορούσε να είναι άλλο από την ίδια την εμπειρία, εντός της οποίας δοκιμάζεται η ανθρώπινη γνωστική ικανότης. Γι' αυτό και κάθε προσπάθεια απόκτησης της γνώσης πέρα από τα όρια της εμπειρίας αποβαίνει άκαρπη. Αυτή είναι και η βαθιά τομή που επιφέρει ο Kant στη δυτική φιλοσοφία. Η φράση από τον πρόλογο της Β' έκδοσης της *Κριτικής του καθαρού Λόγου*, «υποχρεώθηκα να άρω τη γνώση για να δώσω τόπο στην πίστη»⁸⁸² προσφέρει το ανάλογο στίγμα. Εδώ έγκειται το βαθύτερο νόημα της κριτικής του φιλοσοφίας, στη μεθοδολογικά αρνητική οριοθέτηση της γνώσης, υπό την έννοια ενός μη διαγνώσιμου και κατ' ανάγκη ηθικοπρακτικώς αποδεδειγτού δεδομένου. Θα έλεγε κανείς ότι τον Kant δεν απασχολεί τόσο αυτό που μπορούμε να γνωρίσουμε, όσο αυτό που μπορούμε να πιστέψουμε. Εάν είμαστε βέβαιοι για τη μη δυνατότητα απόκτησης της γνώσης πέρα από την εμπειρία, θα είμαστε εξίσου βέβαιοι και για τη δυνατότητα απόκτησής της εντός της εμπειρίας. Με τον τρόπο αυτόν, ο γερμανός φιλόσοφος αντιστρέφει τους γνωσιολογικούς όρους: δεν εκτοπίζει στον χώρο του αδιάγνωστου εκείθεν την διά του ηθικού νόμου αποδεδειγτή ύπαρξη του Θεού, αλλά εντοπίζει στον χώρο του διαγνώσιμου εντεύθεν την ίδια τη γνώση. Τελικά, ο Θεός διατηρείται στο πεδίο του πρακτικού Λόγου χάρη στην αγνωσιμότητά του.

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο Kant καταδεικνύει την ανάγκη διατήρησης του θεολογικού υποστρώματος που ενοικεί στο φιλοσοφικό του σύστημα και αποπειράθηκε να απομακρύνει αντικαρτεσιανά⁸⁸³ από το θεωρητικό του πρόγραμμα. Εξοβελισθείσης,

⁸⁸² *KrV* B XXX.

⁸⁸³ Είναι γνωστό ότι ο Descartes θα αποδεχθεί τον αναλυτικό χαρακτήρα των γεωμετρικών προτάσεων και συνεπώς την *a priori* ισχύ τους, ενώ ταυτόχρονα η γεωμετρία παρέχει και πληροφορίες για τη φύση του χώρου. Πώς συνδυάζεται, όμως, η αναλυτικότητας των εννοιών με την απόφαση περί της πραγματικότητας; Η θεολογική προοπτική της μεταφυσικής του γάλλου μαθηματικού προσφέρει ευχερώς τη λύση: τελικά, ο «καλός» θεός επιτρέπει την αντιστοιχία των εντός του ανθρώπου εννοικουσών έμφυτων ιδεών προς την

εξάλλου, και της θεία χειρί ταύτισης των νόμων της ανθρώπινης σκέψης με την πραγματικότητα, που οδηγούσε στην λειβνίτεια προκατεστημένη αρμονία, η γνώση έμοιαζε να μην προέρχεται πλέον ούτε από το αντικείμενο ούτε από τον Θεό, αλλά από το υποκείμενο. Γι' αυτό και το μόνο που υπολείπετο ήταν η, δι' αντιστροφής της σχέσης μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, μετατροπή των μαθηματικών προϋποθέσεων σε υποκειμενικές και a priori εποπτείες, επί των οποίων οικοδομούνται οι a priori συνθετικές κρίσεις. Το επίτευγμα φαντάζει πρωτόγνωρο· χώρος και χρόνος δεν αποτελούν μόνο υπερβατολογικά θεμέλια των μαθηματικών προτάσεων, αλλά και όρους γνωσιακής προσπέλασης των φαινομένων. Έτσι η μαθηματικοποίηση της εμπειρίας υποδηλώνει τη φαινομενολογική τους προσέγγιση. Και το σημαντικότερο όλων: η επιστήμη έχει συμφέρον να αποδεχθεί την ύπαρξη του Θεού, μόνο στο μέτρο που αδυνατεί να τον προσεγγίσει γνωσιολογικά. Υπ' αυτό το πρίσμα, κάθε επιστήμων οφείλει τελικά να πιστεύει στον Θεό. Εξ ου και το αποκαλυπτικό συμπέρασμα των τελευταίων σκέψεων: διά της μαθηματικής οδού, ο γερμανός φιλόσοφος διασφαλίζει τόσο την επιστημονικότητα της εμπειρικής γνώσης όσο και την ύπαρξη του Θεού. Αυτό είναι και το αληθινό πρόγραμμα της *Ktκ1*· η διά της εμπειρίας γνωσιολογική σήμανση, με τη συνδρομή της οποίας δικαιώνεται και η παρουσία του ανωτάτου όντος. Όσο κι αν φαντάζει περίεργο, η φαινομενολογική ανίχνευση των αντικειμένων μέσω του χωροχρόνου, ως θεμέλιου των μαθηματικών κρίσεων, οδηγεί στην υποκρυπτόμενη ανάγκη θεολογικής αποφόρτισής τους ή, κατ' αντιστροφή, επιστημονικής αποφόρτισης των προϋποθέσεων που καθιστούν εφικτή την ύπαρξη του Θεού. Τελικά, τα μαθηματικά φαίνεται να δικαιώνουν το *ens realissimum*.

Θα μπορούσε να πει κανείς, ότι, αν και πρωτόγνωρη, η καντιανή λύση αποτελεί στην ουσία μια επινόηση, ένα εφεύρημα που συνοψίζεται ιδιοφυώς στην περιβόητη a priori εποπτεία. Πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες και ίσως δυσχερέστερες έννοιες της θεωρητικής καντιανής φιλοσοφίας. Ως εποπτεία, έπεται του αντικειμένου που προηγείται αυτής και γι' αυτό είναι a posteriori, ως καθαρή όμως, προηγείται του αντικειμένου που έπεται αυτής και γι' αυτό είναι a priori. Καθαρή εποπτεία *συνεπώς* σημαίνει εποπεύω κάτι που προηγείται και ταυτόχρονα ακολουθεί. Το αντικείμενο προηγείται και το εποπεύω και ταυτόχρονα ακολουθεί και το έχω ήδη εποπεύσει. Γι' αυτό και θα πρέπει να βρεθεί μια λύση. Και για τον Kant η λύση «υπάρχει»: μεταξύ εμπειρικής εποπτείας και απαγωγικής λειτουργίας του ανθρώπινου πνεύματος μεσολαβεί η καθαρή εποπτεία, ως εμβλωματικώς παρεμβάινουσα γνωσιακή βαθμίδα· διατηρώντας την αναγκαιότητα της Λογικής, χωρίς

πραγματικότητα. Ωστόσο, η θεοκρατούμενη αντίληψη του Descartes δεν θα ικανοποιήσει τον Kant, που αναζητεί εναγωνίως τη γνωσιολογική συστοιχία υποκειμένου-αντικειμένου.

όμως καταφυγή στις αναλυτικές προτάσεις, θα αποδεχθεί και την εποπτικότητα της εμπειρίας, χωρίς όμως προσφυγή στις εμπειρικές προτάσεις· χρειαζόταν, δηλαδή, μια λογική εμπειρία ή μια εμπειρική λογική. Υπάρχει όμως καθαρή εποπτεία; Η ανάγκη πειστικής απάντησης θα οδηγήσει τον γερμανό φιλόσοφο στην επί μαθηματικού επιπέδου απόπειρα υποκατάστασης του εμφανιζόμενου στον χώρο της εμπειρίας ελλείμματος γνωσιακής ασφάλειας και βεβαιότητας. Και το έλλειμμα αυτό καλύπτεται με την a priori εποπτεία, με την οποία κατ' ουσίαν επιχειρείται η γεωμετρική κατασκευασσιμότης των μαθηματικών εννοιών. Θα έλεγε κανείς ότι εδώ εντοπίζεται και το πρόβλημα μιας μονοσημάντως γνωσιολογικής υφαρπαγής, στην a priori δηλαδή απόδοση σε μια έννοια της εποπτείας, που της αντιστοιχεί.

Μολονότι, σε πρωτογενή αναγνωστική ματιά, η προσπάθεια του Kant φαίνεται να κατατείνει στη θεμελίωση του συνθετικού και a priori χαρακτήρα των επιστημονικών, και δη μαθηματικών, προτάσεων, στην πραγματικότητα, πίσω από την προσπάθεια αυτή υποκρύπτεται καθ' ημάς η επιθυμία κατοχύρωσης της ατομικής ελευθερίας με παράλληλη διασφάλιση της ενότητας του entis realissimi. Κι εδώ ίσως να εντοπίζεται ο πυρήνας της καντιανής σκέψης, στην ενδόμυχη πεποίθηση του φιλοσόφου περί διασώσεως της ύπαρξης του Θεού, μέσω της αγνωσιμότητάς του διά της μαθηματικοποιημένης επιστημονικής γνώσης, που οδηγεί και στην ελευθερία του ανθρώπου. Ο θεόπνευστος 17^{ος} αιώνας με τους More και Spinoza, και οι συναφείς αντινομίες του Λόγου, θα αποτελέσουν την πραγματική αιτία. Ο Ευκλείδης, ο Νεύτων, ο Leibniz και ο Hume την εξάπτουσα αφορμή. Τα υπόλοιπα ανήκουν στον Kant...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παρατίθενται ενδεικτικώς τα βιβλία και τα άρθρα, από τα οποία υπάρχουν ρητές αναφορές στην παρούσα πραγματεία

Σημ: όπου δεν βρέθηκαν οι αυθεντικές πηγές, σημειώνεται εντός παρενθέσεως ο συγγραφέας, κατά παραπομπή του οποίου παρατίθεται η συγκεκριμένη πηγή και η παρένθεση συνοδεύεται από δύο αστερίσκους (**)

ελληνόγλωσση

- Αναπολιτάνου, Διονυσίου: *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των μαθηματικών*, Νεφέλη, Αθήνα 1985
- Αριστοτέλους: Άπαντα, τόμος 26, όργανον 4, Αναλυτικά πρότερα Α, Β, Κάκτος, 1992 (1994)
- Αριστοτέλους: *Μετά τα φυσικά*, βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Γεωργιάδης, μετάφραση Νικ. Κυργιόπουλου, (χ.χρ.)
- Αριστοτέλους: *Φυσικά*, βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Γεωργιάδης, μετάφραση Νικ. Κυργιόπουλου, (χ.χρ.)
- Αριστοτέλους: *Προτρεπτικός λόγος* (προς Θεμίσωνα) (κατά παραπομπή του Ingemar, Düring: *ο Αριστοτέλης*, παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του, Β, μετάφραση Α. Γεωργίου - Κατσιβέλα, Β έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπεζής, Αθήνα 1999, σελ. 201, υποσ. 194) **
- Αυγελή, Νίκου: *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, δεύτερη έκδοση, Θεσσαλονίκη 1998
- Αυγελή, Νίκου: *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, τέταρτη έκδοση αναθεωρημένη, Θεσσαλονίκη 2004
- Βαλλιάνου, Σ. Περικλή: *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή*: ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην φιλοσοφία των δύο τελευταίων αιώνων, Πορεία, 2002
- Βαμβακά Ι. Κωνσταντίνου: *ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΤΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ*, ένας διαχρονικός παραλληλισμός μεταξύ προσωκρατικού στοχασμού, Φιλοσοφίας και Φυσικής επιστήμης, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2001
- Βώκιου, Γεράσιμου: *Ο φιλόσοφος της νέας εποχής*. Η κριτική του καθαρού

λόγου (άρθρο στο ΒΗΜΑ τής Κυριακής, 25.4.2004, αρ. φύλλον: 14148, στη στήλη Νέες εποχές)

- Γεωργούλη, Κωνσταντίνου: *ΗΛΙΟΥ λεξικόν*, τόμος Γ', (1948;)
- Γιανναρά, Αναστασίου: *Κεφάλαια από τη θεωρητική φιλοσοφία του Καντ*, πανεπιστημιακές παραδόσεις, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1976
- Γιανναρά, Χρήστου: *Σχεδιάσμα εισαγωγής στη φιλοσοφία*, ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ, Εκδόσεις Δόμος, 1988
- Γκίκα, Σωκράτη: *Νέο φιλοσοφικό λεξικό*, Σαββάλας, Αθήνα 2002
- Γουδέλη, Κυριακή: *Εισαγωγή στη φιλοσοφία του Σπινόζα*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου, 2015
- Δελλή, Ι. Γ.: *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Α' Προλεγόμενα, Προβλήματα Γνωσιολογίας, τυπωθήτω/Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2002
- Δημητρακόπουλου, Φ. Μιχαήλ: *Φιλοσοφία τού γερμανικού ιδεαλισμού I*, Immanuel Kant, τεύχος Α'. Προκριτική περίοδος, πανεπιστημιακές παραδόσεις, Αθήναι 1985
- Δημητρακόπουλου, Φ. Μιχαήλ: *Στοιχείωση ευρωπαϊκής φιλοσοφίας* (Από τους Προσωκρατικούς ως τον Wittgenstein και τον Heidegger), Αθήναι 2003
- Ευκλείδης: *Άπαντα*, πρώτος τόμος, Στοιχείων Α' – Β', Κάκτος, 2003
- Ηράκλειτου Εφέσιου: *Κείμενα*, Γιώργος Διανέλος Γεωργιούδης, σημειώσεις-μετάφραση-σχόλια, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας, 2003
- Θεοδορακόπουλου, Ν. Ιωάννου: *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Τόμος Γ', Γνωσιολογία - Ηθική φιλοσοφία - Αισθητική, Αθήναι 1975
- Καλογερόπουλου, Α. Νικολάου: *Η διαμόρφωσις τού ευρωπαϊκού πνεύματος* (με αναφορά: στην ελληνική, ελληνιστική και βυζαντινή επιρροή κατά τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού πολιτισμού) 4ος – 18ος αιών μ.Χ., έκδοσις: πολιτικά θέματα (χ.χρ.), 1995; (*Διαμόρφωσις I*)
- Καλογερόπουλου, Α. Νικολάου: *Η διαμόρφωσις τού ευρωπαϊκού πνεύματος* (με αναφορά: στην ελληνική, ελληνιστική και βυζαντινή επιρροή κατά τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού πολιτισμού) 19ος αιών, έκδοσις: πολιτικά θέματα (χ.χρ.), 1995; (*Διαμόρφωσις II*)
- Καλογερόπουλου, Α. Νικολάου: *Η θεωρία τού χώρου*, η έννοια του χώρου κατά τον Καντ και η σχέσις αυτής προς την αντίστοιχον πλατωνικήν θεωρίαν,

συμβολή εις την φιλοσοφίαν τής επιστήμης (διατριβή επί διδασκατορία), Αθήναι 1975

- Κανελλόπουλου, Παναγιώτη: *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, μέρος τρίτο, από τον Βολταίρο ως τον Γκαίτε, τόμος VII, Διον. Γιαλλελής, Αθήνα 1998 (Ιστορία VII)
- Κανελλόπουλου, Παναγιώτη: *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, μέρος πέμπτο, από τον Πούσκιν ως τον Καρλ Μαρξ, τόμος XI, Διον. Γιαλλελής, Αθήνα 1998 (Ιστορία XI)
- Κρικώνη, Ιωαν. Δημητρίου: *Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, τόμος Α', από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και τον Αριστοτέλη, εκδοτικός οίκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2002
- Κονδύλη, Παναγιώτη: *Κριτική τής μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη* (από τον όψιμο Μεσαίωνα ως το τέλος του Διαφωτισμού), εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1983
- Κυριαζόπουλου, Δ. Σπυρίδωνος (σε συνεργασία με τεταρτοετείς φοιτητές της φιλοσοφικής σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων 1971-1972): *Ηράκλειτος*, μια φροντιστηριακή έρευνα, υπουργείον πολιτισμού και επιστημών, Αθήναι 1973
- Κυριαζόπουλου, Δ. Σπυρίδωνος (εναίσιμος επί διδασκατορία διατριβή): *Προλεγόμενα εις την ερώτησιν περί Θεού*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2000
- Λάζου, Πέτρου Ε.: *Το σωτηριολογικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας του Σπινόζα*, Διπλωματική εργασία, Ιωάννινα 2003
- Λούβαρι, Νικολάου: *Ιστορία της φιλοσοφίας*, τομ. Α' Β', Ν. Δ. Νίκας Α. Ε., Αθήναι 1933
- Ματσούκα, Αθ. Νίκου: *Ιστορία τής φιλοσοφίας*, αρχαίας ελληνικής-βυζαντινής-δυτικοευρωπαϊκής, με σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002
- Μαυρίδη, Σάββα: *Ο Beethoven και η Ελλάδα*, Η επίδραση του ελληνικού πνεύματος στον Μπετόβεν και στο περιβάλλον του, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη 2000
- Μπαλτά, Αριστείδη και Στεργιόπουλου, Κώστα (επιμ.): *Φιλοσοφία και επιστήμες στον εικοστό αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2013
- Μπιτσάκη, Ευτύχη: *Το αειθαλές δέντρο τής γνώσεως* (Επιστήμη 1), εκδόσεις Στάχυ, 1995
- Μπουφίδη, Μιχάλη: *Σωματική βλάβη και Ανθρωποκτονία*, δογματική προσέγγιση/οντολογική γειννίαση και ποιοτική διαφοροποίηση (διδασκατορική

διατριβή), εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2006.

- Μπουφίδη, Μιχάλη: *Στοχασμοί περί εσχάτης φυλο-σοφίας*, υπό έκδοση, [Αθήνα];
- Ορφανίδη, Νίκου: *Δοκιμή για μια φιλοσοφική στοίχρωση*, Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1987
- Παπανούτσου, Ευάγγελου: *Γνωσιολογία*, εκδόσεις Νόηση, 2002
- Πελεγρίνη, Θεοδόση: *Εμπειρία και πραγματικότητα*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1988
- Πλάτωνος: *Μένων* (-Παρμενίδης), (εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Β. Τατάκης και Ηλ. Λάγιος), «ΔΑΙΔΑΛΟΣ» - Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε.
- Πλάτωνος: *Θεαίτητος* (-αντερασταί-Θεάγης), (εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Β. Τατάκης και Π. Πετρίδης), «ΔΑΙΔΑΛΟΣ» - Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε.
- Πλάτωνος: *ρεόντων έλεγχος* (Θεαίτητος 151d-183c), εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια: Ανδρέας Κ. Παπανικολάου, Εξάντας, 2002
- Πλάτωνος: *Φαίδων* (-Πρωταγόρας) (εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Ευ. Παπανούτσου, Β. Τατάκης), «ΔΑΙΔΑΛΟΣ» - Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε.
- Πλάτωνος: *Τίμαιος*, (εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Θ. Βλυζιώτης, Χ. Παπαναστασίου), «ΔΑΙΔΑΛΟΣ» - Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε.
- Στεργιόπουλου, Κώστα και Μπαλτά, Αριστείδη (επιμ.): *Φιλοσοφία και επιστήμες στον εικοστό αιώνα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2013

Ξενόγλωσση

*** λόγω αναφοράς της πραγματείας στον Kant, προτάσσονται ως ευνόητο τα έργα του

- Kant, Immanuel: *Kants gesammelte Schriften*, hg. Von der (königlich) Preußischen Akademie der Wissenschaften, Bd. I-XXII, Berlin 1902 ff. 133
- Kant, Immanuel: *Kritik der reinen Vernunft, nach der ersten und zweiten Originalausgabe*, herausgegeben von Jens Timmermann, Hamburg 1998
 - _ *Critique of Pure Reason*, translated by Norman Kemp Smith, London 1990
 - _ *Critique of Pure Reason*, translated and edited by Paul Guyer and Allen W. Wood, Cambridge 1998

– *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band IV, Berlin 1911

– *Kritik der Urtheilskraft*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band V, Berlin 1913

– *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band VII, Berlin 1917

– *Über eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band VIII, Berlin und Leipzig 1923

– *Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften,

Band VIII, Berlin und Leipzig 1923

– *Logik*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band IX, Berlin und Leipzig 1923

– *Kant's Briefwechsel*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band X - XIII, Berlin und Leipzig 1922

– *Kant's handschriftlicher Nachlass*, Band III, *Logik*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band XVI, Berlin und Leipzig 1924

– *Kant's handschriftlicher Nachlass*, Band IV - V, *Metaphysik*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften,

Band XVII - XVIII, Berlin und Leipzig 1928

– *Preisschrift über die Fortschritte der Metaphysik*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band XX, Berlin und Leipzig 1942

– *Vorarbeiten und Nachträge*, Kant's gesammelte Schriften, herausgegeben von der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Band XXIII, Berlin 1955

– *Kant's Vorlesungen*, Band I, Vorlesungen über Logik, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band XXIV, Berlin und Leipzig 1966

- Kant, Immanuel: *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*, στο Kant Immanuel, *Schriften zur Metaphysik und Logik* 1, Werkausgabe, Band V, Herausgegeben von Wilhelm Weischedel, Suhrkamp (tw), 1977
- Kant, Immanuel: *Critik der reinen Vernunft*, Riga, verlegts(!) Johann Friedrich Hartknoch, 1781
- Kant, Immanuel: *Κριτική του καθαρού λόγου*, τόμος Α', τεύχος I A1, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Αναστασίου Γιανναρά), εκδόσεις Παπαζήση, 1977
- Kant, Immanuel: *Κριτική του καθαρού λόγου*, τόμος Β', τεύχος I, (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Αναστασίου Γιανναρά), εκδόσεις Παπαζήση, 1979
- Kant, Immanuel: *Κριτική του καθαρού λόγου*, Υπερβατική διαλεκτική και υπερβατική μεθοδολογία (εισαγωγή - μετάφραση - παρατηρήσεις Μιχαήλ Φ. Δημητράκοπουλου), Αθήναι 1999
- Kant, Immanuel: *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*, στο Kant Immanuel, *Schriften zur Metaphysik und Logik* 1, Werkausgabe, Band V, Herausgegeben von Wilhelm Weischedel, Suhrkamp (tw), 1977
- Kant, Immanuel: *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική*, Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Γιάννη Τζαβάρα, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1982
- Kant, Immanuel: *Kritik der Urteilskraft*, Werkausgabe, Band X, Herausgegeben von Wilhelm Weischedel, Suhrkamp (tw), 1974
- Kant, Immanuel: *Κριτική της κριτικής ικανότητας*, Μετάφραση - Εισαγωγή - Σχόλια: Χάρης Τασάκος, Printa, Αθήνα 2000
- Kant, Immanuel: *Lose blätter I* (κατά παραπομπή του Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: *Erkenntnisproblem* II), σελ. 629 και του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ. 222) **
- Kant, Immanuel: *Schriften zur Metaphysik und Logik* 1, Werkausgabe, Band V, Herausgegeben von Wilhelm Weischedel, Suhrkamp (tw), 1977
- Kant, Immanuel: *Theoretische Philosophie*, Texte und Kommentar, Band 1,

Kritik der reinen Vernunft, Herausgegeben von Georg Mohr, Suhrkamp (tw), 2004

- Kant, Immanuel: *Theoretische Philosophie*, Texte und Kommentar, Band 2, *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können*, Herausgegeben von Georg Mohr, Suhrkamp (tw), 2004
- Kant, Immanuel: *Theoretische Philosophie*, Texte und Kommentar, Band 2, Welche sind die Fortschritte die die Metaphysik seit Leibnizens und Wolffs Zeit gemacht hat, Herausgegeben von Georg Mohr, Suhrkamp (tw), 2004
- Kant, Immanuel: *Über eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll*, 1790 (λίβελος κατά του Johann August Eberhard) στο Kant Immanuel, *Schriften zur Metaphysik und Logik* 1, Werkausgabe, Band V, Herausgegeben von Wilhelm Weischedel, Suhrkamp (tw), 1977
- *Kant's Briefwechsel*, Band I, 1747-1788, Berlin, Druck und Verlag Reimer, 1990
Kant, Immanuel: *Werke*, herausgegeben von Ernst Cassirer, Band IX, Briefe von und an Kant, herausgegeben von Ernst Cassirer, *erster Teil*: 1747-1789, verlegt bei Bruno Cassirer, Berlin 1922

-
- Aebi, Magdalena: "Kants Begründung der "Deutschen Philosophie". Kants transzendente Logik. Kritik ihrer Begründung", Basel, Verlag für Recht und Gesellschaft, 1947 (κατά παραπομπή του Georg Sigmund, *Die Ueberwindung des Kantianismus* [στο *Philosophisches Jahrbuch*, 60. Band, Fulda 1950, Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein, 1971, σελ. 267-277]) **
 - Adickes, Erich: (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ. 221) **
 - Alexander, H. G.: *The Leibniz-Clarke Correspondence*, Manchester/New York 1956
 - *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, Bd. 82, 2. Stück (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ...) **
 - *Allgemeine Literatur Zeitung*, Dritter Band, Numero 282, Sonnabends, den 25ten September 1790, σελ. 796
 - *Alt preussische Monatschrift*, XXVIII (1891) (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ. 289) **

- Apel Max, *Kommentar zu Kants Prolegomena*, Eine Einführung in die kritische Philosophie, Zweite vervollständigte Auflage, Felix Meiner Verlag, Leipzig 1923
- *Archiv für die Geschichte der Philosophie*, Band III, Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, 1890, σελ. 79-90
- Augustini Opera. Antwerpen 1700 Bd. VI, σελ. 13 E (κατά παραπομπή του Friedrich Delekat, *Immanuel Kant*, Historisch-kritische Interpretation der Hauptschriften, zweite Auflage, Quelle & Meyer, Heidelberg 1966, σελ. 48, υποσ. 1) **
- Αυγουστίνου, Αγίου: *Εξομολογήσεις*, δεύτερος τόμος, βιβλία VII-XII, μετάφραση, σχόλια, ευρετήριο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, τέταρτη έκδοση, Πατάκη, 2003
- Baeumler, Alfred: *Das Irrationalitätsproblem* (κατά παραπομπή του Günter Wohlfart, *Ist der Raum eine Idee?* Bemerkungen zur Transzendentalen Ästhetik Kants, *Kant Studien* 71, 1980, σελ. 137-154, σελ. 140, υποσ. 24) **
- Baczko, Ludwig Franz Adolf Josef (von): *Versuch einer Geschichte und Beschreibung Königsbergs*, zweite völlig umgearbeitete Auflage, Königsberg, bei Goebbels und Unger, 1804
- Bauch, Bruno: *Immanuel Kant*, Dritte, um einen Nachtrag vermehrte Auflage, Walter & Gruyter & Co, Berlin und Leipzig, 1923
- Baumanns, Peter: *Anschauung, Raum und Zeit bei Kant*, σελ. 69-125, στο συλλογικό έργο για τα 200 χρόνια από την πρώτη έκδοση της «Κριτικής του καθαρού Λόγου» *Beiträge zur Kritik der reinen Vernunft 1781 * 1981*, Herausgegeben von Ingeborg Heidemann und Wolfgang Ritzel, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1981
- Baumann, Johann Julius: *Raum, Zeit und Mathematik* II, unveränderte Nachdruck der Ausgabe Berlin 1869, Minerva Verlag GmbH-Frankfurt/Main 1981
- Baumgarten, Arthur: *Erkenntnis Wissenschaft Philosophie*, Erkenntniskritische und methodologische Prolegomena zu einer Philosophie der Moral und des Rechts, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1927
- Baumgartner, Hans Michael: *Kants "Kritik der reinen Vernunft"*, Anleitung zur Lektüre, Alber Kolleg Philosophie, Freiburg/München 2002
- Belaval, Yvon: *Histoire de la Philosophie - La Révolution kantienne*,

Encyclopédie de la Pléiade, Éditions Gallimard, Paris 1973, ελληνική απόδοση Κυριάκου Σ. Κατσιμάνη, Γ' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπεζής, Αθήνα 1987

- Bendavid, Lazarus: *Deduktion der mathematischen Prinzipien aus Begriffen*, στο Eberhards Magazin, IV 1791, σελ. 421 (κατά παραπομπή του Gottfried Martin, *Arithmetik und Kombinatorik bei Kant*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972, σελ. 121) **
- Bernhard, Peter: *Kants Prolegomena*, Eine Lesehilfe, Passagen Verlag, GmbH, Wien 2003
- Berkeley, George: *Commonplace Book* (1705-1708), *Works of Berkeley*, εκδ. Alec. Campbell Fraser, new edit. Oxford, 1901, τόμος I
- *Commonplace Book* (1705-1708), *Works of Berkeley*, εκδ. Alec. Campbell Fraser, new edit. Oxford, 1901, τόμος I, σελ. 53 (κατά παραπομπή του Παπανούτσου, *Γνωσιολογία*, όπ.α., σελ. 22, υποσ. 6) **
- Berkeley, George: *Πραγματεία πάνω στις αρχές τής ανθρώπινης γνώσης*, Εισαγωγή-Μετάφραση Δημήτρως Ν. Σφενδόνη, Φιλοσοφία I, εκδόσεις Κωνσταντινίδη, (χ.χ.)
- Bor, Jan/Petersma, Errit: *Illustrierte Geschichte der Philosophie*, Scherz, 1997
- Bossut, Charles: *Traité élémentaire de mécanique et de dynamique*, Charleville 1763, σελ. 3 (κατά παραπομπή του Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: *Erkenntnisproblem* II), σελ. 679, 680) **
- Brandt, Reinhard: *Materialien zur Entstehung der Kritik der reinen Vernunft* (John Locke und Johann Schultz), σελ. 37-68, στο συλλογικό έργο για τα 200 χρόνια από την πρώτη έκδοση της «Κριτικής του καθαρού Λόγου» *Beiträge zur Kritik der reinen Vernunft 1781 * 1981*, Herausgegeben von Ingeborg Heidemann und Wolfgang Ritzel, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1981
- Bréhier, Émile: *Histoire de la philosophie*, Quadrige/Puf, Paris 2004
- Brentano, Franz: *Vom Dasein Gottes*, Leipzig 1929 (κατά παραπομπή του Αναστασίου Γιανναρά, *Κεφάλαια από τη θεωρητική φιλοσοφία του Καντ*, πανεπιστημιακές παραδόσεις, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1976, σελ. 48-58) **
- Bröcker, Walter: *Kant über Metaphysik und Erfahrung*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1970
- Bruno, Giordanno: *Περί της αιτίας, της αρχής και του Ενός*, Λονδίνο, 1584

- Burkamp, Wilhelm: *Logik*, Berlin 1932 (κατά παραπομπή του Joseph Heinrich Friedrich Holzapfel, *Kants Philosophie der Arithmetik*, Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Dissertationsverlag G. H. Nolte, Düsseldorf 1937, σελ. 5, υποσ. 15) **
- Cantoni, Carlo: Emanuele Kant, volume primo, la filosofia teoretica, Ulrico Hoepli libraio-editore, Milano 1884
- Cassirer, Ernst Alfred: *Descartes' Kritik der mathematischen und naturwissenschaftlichen Erkenntnis*. Inaugural Dissertation, Marburg 1899
- Cassirer, Ernst Alfred: *Kant und die moderne Mathematik* (Mit Bezug auf Bertrand Russells und Louis Couturats *Werke über die Prinzipien der Mathematik*), Kantstudien, Bd. 12 (1907), σελ. 1-49 (κατά παραπομπή του Joseph Heinrich Friedrich Holzapfel, *Kants Philosophie der Arithmetik*, Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Dissertationsverlag G. H. Nolte, Düsseldorf 1937, σελ. 22) **
- Cassirer, Ernst Alfred: *Kants Leben und Werk*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt (copyright) 1975
- Cassirer, Ernst Alfred: *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Verlag Bruno Cassirer, Berlin 1922 (: *Erkenntnisproblem II*)
- Cassirer, Ernst Alfred: *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: *Erkenntnisproblem II*)
- Cohen, Hermann: *Kants Theorie der Erfahrung*, Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung, Harrwitz und Gossmann, Berlin 1871
- Cohen, Hermann: *Kants Theorie der Erfahrung*, (1871), copyright, VDM Verlag Dr. Müller e. K. und Lizenzgeber, Saarbrücken 2006
- Cohen, Hermann: *Kants Theorie der Erfahrung*, Zweite neubearbeitete Auflage, Berlin, Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, Harrwitz und Gossmann, 1885
- Cohen, Hermann: *Kommentar zu Immanuel Kants Kritik der reinen Vernunft*, vierte Auflage, Felix Meiner Verlag, Leipzig, 1925
- Copleston, Frederick Charles S. J.: *A history of philosophy*, volume VI: modern philosophy, from the french enlightenment to Kant, image books, Doubleday, 1960

- Coreth, Emerich/Schöndorf, Harald: *Philosophie des 17. und 18. Jahrhunderts*, dritte, überarbeitete und erweiterte Auflage, Stuttgart, Kohlhammer GmbH, 2000
- Cornford, Francis Macdonald: *πριν και μετά τον Σωκράτη* (μετάφραση Σπύρος Στάλιας - Ηλίας Καραβάς), (Härtling – Μαρία Γ. Σιαφάκας), Αθήνα 1996
- Craig, John: *Theologiae Christianae Principia Mathematica* (London 1699, Leipzig 1755 and 1756) (published anonymously).
- Creuz, Friedrich Carl Casimir Freiherr (von): *Versuch über die Seele*, Erster Teil, Frankfurt und Leipzig, 1753 (Band I)
- Crusius, Christian August: *Entwurf der notwendigen Vernunft-Wahrheiten, wiefern sie den zufälligen entgegen gesetzt werden*. Leipzig 1745 (= Crusius Metaphysik), neu hg. Von G. Tonelli, Hildesheim 1964 (κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 16, υποσ. 19) **
- d' Alembert, Jean Baptiste le Rond: *Eléments de Philosophie*, § XVII (Mélanges VI) (κατά παραπομπή του Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: *Erkenntnisproblem* II), σελ. 680) **
- Daniel, Claus: *Kant verstehen*, Einführung in seine theoretische Philosophie, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1984
- Delekat, Friedrich: *Immanuel Kant*, Historisch-kritische Interpretation der Hauptschriften, zweite Auflage, Quelle & Meyer, Heidelberg 1966
- Descartes, René: *Méditations métaphysiques* (Présentation et traduction de Michelle Beyssade), Librairie Générale Française, 1990
- Descartes, René: *Les principes de la philosophie*, Oeuvres de Descartes [Texte imprimé] / publ. par Victor Cousin et. al. [et précédées de l'éloge de René Descartes, Publication : Paris : F.-G. Levrault, 1824-1826
- Dessoir, Max/Menzer, Paul: *Philosophisches Lesebuch*, Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke, 1903
- Deussen, Paul: *Allgemeine Geschichte der Philosophie* (mit besonderer berücksichtigung der Religionen), zweiter Band, Dritte Abteilung: die neuere Philosophie von Descartes bis Schopenhauer, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1917
- A. J. Dietrich: *Kants Begriff des Ganzen in seiner Raum-Zeitlehre und das Verhältnis zu Leibniz*, Halle, 1916
- Dilger, Martin: *Die reinen Anschauungsformen Raum und Zeit in der*

transzendentalen Ästhetik der "Kritik der reinen Vernunft", Eine kritische Untersuchung (σελ. 1-31) (μαθήματα προσεμιναρίου στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*, που δόθηκαν στο πανεπιστήμιο του Tübingen κατά το χειμερινό εξάμηνο 1996/97, υπό τη διεύθυνση του Jean-Christophe Merle). Βρίσκεται στο διαδίκτυο, στη ηλεκτρονική διεύθυνση www.martin-dilger.de/science/kant_anschauungsformen.pdf)

- Drescher, Wilhelmine: *Vernunft und Transzendenz*, Einführung in Kants Kritik der reinen Vernunft, Verlag Anton Hain KG – Meisenheim am Glan, 1971
- Drobisch, Moritz Wilhelm: *Logik nach ihren einfachsten Verhältnissen mit Rücksicht auf Mathematik und Naturwissenschaft*, Erster Teil, Von den elementaren Formen des Denkens, Erster Abschnitt, Von den Formen der Begriffe, Leipzig 1863
- Drobisch, Moritz Wilhelm: (Neue Darstellung der) *Logik*, nach ihren einfachsten Verhältnissen, mit Rücksicht auf Mathematik und Naturwissenschaft, vierte verbesserte Auflage, Leipzig, Verlag von Leopold Voss, 1875
- Dück, Michael Holger: *Der Raum und seine Wahrnehmung, Eine Analyse des Kantischen Raumbegriffs unter besonderer Berücksichtigung der Metaphysischen Anfangsgründe der Naturwissenschaften sowie eine Untersuchung der Ergebnisse der modernen Neurowissenschaften zur Raumwahrnehmung unter Berücksichtigung der spezifischen Erkenntnisproblematik der Wahrnehmungsforschung*, Inaugural-Dissertation, Köln 1998
- Düring, Ingemar: *ο Αριστοτέλης*, παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του, Β', μετάφραση Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, Β' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπεζής, Αθήνα 1999
- Ebbinghaus, Julius: *Kants Lehre von der Anschauung a priori*, στο: Kant. Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln, hg. Von Gerold Prauss, Köln 1973, σελ. 44-61
- Eberhard, Johann August: *Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens* (1776), Neue verbesserte Auflage, Berlin, bei Christian Friedrich Vos und Sohn, 1786
- Eberhard, Johann August: *Von dem Einflusse der sinnlichen Anschauungen auf die Wahrheit und Gewißheit*, στο *Eberhards Magazin*, IV 1791, σελ. 69 (κατά παραπομπή του Gottfried Martin, *Arithmetik und Kombinatorik bei Kant*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972, σελ. 121) **
- Erdmann, Benno: *Reflexionen Kants zur kritischen Philosophie*, Aus Kants handschriftlichen Aufzeichnungen herausgegeben von Benno Erdmann, Neudruck der Ausgabe Leipzig 1882/1884, Neu herausgegeben und mit einer

Einleitung versehen von Norbert Hinske, frommann-holzboog, Stuttgart-Bad Cannstatt 1992

- Erdmann, Benno: *Die Axiomen der Geometrie*. Eine philosophische Untersuchung der Riemann-Helmholtz'schen Raumtheorie, Leipzig 1877 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft, Band 2, σελ. 233) **
- Erdmann, Johann Eduard: *Versuch einer Wissenschaftlichen Darstellung der Geschichte der neueren Philosophie*, Dritte Abteilung, Die Entwicklung der deutschen Spekulation seit Kant, Fr. Frommans Verlag (H. Kurtz), Stuttgart 1931
- Euler, Leonhard: *Réflexions sur l'espace et le tem(p)s*, in: Mémoires de l' Academie Royale des sciences et belles lettres, Berlin (1748) 1750 (κατά παραπομπή του Darius Koriako, Kants Philosophie der Mathematik, Grundlagen – Voraussetzungen – Probleme, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1999, σελ. 112) **
- Euler, Leonhard: *Vernünfftige Gedanken von dem Raume, dem Orth, der Dauer und Der Zeit, theils aus dem Französischen des Herrn Professor Eulers übersetzt, theils aus verschiedenen ungedruckten Briefen dieses berühmten Mannes mitgeteilt. Nebst einigen Anmerkungen und einem Versuche einen unparteiischen Geschichte der Streitigkeiten über diese Dinge*, Quedlinburg, bei Gottfried Heinrich Schwans Wittwe 1763
- Euler, Leonhard: *Mechanica sive motus scientia analytice exposita*, 2 tom., Petrop. 1736-1742, Definit. II, Scholion 1 u. 2 (κατά παραπομπή του Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (*Erkenntnisproblem* II), σελ. 474) **
- Falckenberg, Richard: *Hilfsbuch zur Geschichte der Philosophie seit Kant*, Leipzig, Verlag von Veit & Comp., 1917
- Falckenberg, Richard: *Geschichte der neueren Philosophie*, von Nikolaus von Kues bis zur Gegenwart, neunte Auflage, Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig 1927
- Feder, Johann Georg Heinrich: *Über Raum und Kausalität*, zur Prüfung der Kantischen Philosophie, Frankfurt und Leipzig, 1788
- Ficara, Eleana: *Die Ontologie in der Kritik der reinen Vernunft*, Königshausen & Neumann GmbH, Würzburg 2006
- Fischer, Kuno: *Geschichte der neuern Philosophie*, A Auflage/B Auflage (κατά

παραπομπή του Hans Vaihinger, Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft, Band 2, σελ. 433) **

- Fischer, Kuno: *Geschichte der neuern Philosophie*, Gedächtnis-Ausgabe, Vierter Band, Immanuel Kant und seine Lehre, Erster Teil, Entstehung und Grundlegung der kritischen Philosophie, sechste Auflage, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1928
- Frankl, Paul: *Die Entwicklungsphasen der neuen Baukunst*, Leipzig/Berlin 1914 (κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, Was wollte Kant?, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 11, υποσ. 1) **
- Frankl, Paul: *Der Beginn der Gotik und das allgemeine Problem des Stilbeginns*, στο: Festschrift Heinrich Wölfflin, München 1924, σελ. 109-124 (κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, Was wollte Kant?, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 11, υποσ. 1) **
- Frauenstädt, Julius: *Briefe über die Schopenhauer'sche Philosophie Briefe*, Verlag: Brockhaus, 1854, Vierzehnter Brief, σελ. 140-142:
- Frege, Gottlob: Funktion und Begriff, στο: Funktion, Begriff, Bedeutung, Fünf logische Studien, hg. von Günther Patzig, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1966, σελ. 18-39
- Frege, Gottlob: *Über Sinn und Bedeutung*, στο: Funktion, Begriff, Bedeutung, Fünf logische Studien, hg. von Günther Patzig, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1966, σελ. 40-65
- Frege, Gottlob: *Über Begriff und Gegenstand*, στο: Funktion, Begriff, Bedeutung, Fünf logische Studien, hg. von Günther Patzig, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1966, σελ. 66-80
- Frege, Gottlob: *Die Grundlagen der Arithmetik*. Eine logisch mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl (1884), Auf der Grundlage der Centenarausgabe herausgegeben von Christian Thiel, Felix Meiner Verlag GmbH, Hamburg 1988
- Funke, Gerhard: *Von der Aktualität Kants*, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn 1979
- Gadamer, Hans-Georg: *Wahrheit und Methode*, Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik, Tübingen 1975⁴ (1960) (Κατά παραπομπή του Μιχαήλ Δημητράκοπουλου, Immanuel Kant, Κριτική του καθαρού λόγου, Η

Υπερβατική διαλεκτική, τεύχος πρώτο: σύστημα υπερβατικών ιδεών. Παραλογισμοί υπερβατικής ψυχολογίας, Πρόλογος, σελ. VII) **

- Galilei, Galileo: *Il Saggiatore*, Nel quale Con bilancia esquisita e giustasi ponderano le cose contenute nella LIBRA ASTRONOMICA E FILOSOFICA DI LOTARIO SARSI SIGENSANO, scritto in forma di lettera all' illustrissimo e reverendissimo MONSIG. D. VIRGINIO CESARINI, Accademico Linceo Maestro di camera di N. S., Roma 1623
- Gawlina, Manfred: *Das Medusenhaupt der Kritik* (die Kontroverse zwischen Immanuel Kant und Johann August Eberhard), Walter de Gruyter & Co, Berlin 1996
- Geier, Manfred: *Kants Welt*, Eine Biographie, 2. Auflage, Rowohlt Verlag GmbH, Januar 2004
- Gesang, Bernward: *Kants vergessener Rezensent*, Die Kritik der theoretischen und praktischen Philosophie Kants in fünf frühen Rezensionen von Hermann Andreas Pistorius, Felix Meiner Verlag, Hamburg 2007
- Gözl, Walter: *“Kants «Kritik der reinen Vernunft» im Klartext”*, Mohr Siebeck, UTB, Tübingen 2006
- Grassmann, Hans: *Die lineare Ausdehnungslehre*, 2. Auflage, Leipzig 1878 (κατά παραπομπή του Max Jammer, *Das Problem des Raumes*, zweite Auflage, Darmstadt 1980, σελ. 208) **
- Guillermit, Louis: στο συνολικό έργο, *Η φιλοσοφία*, (τόμος Γ', από τον Καντ ως τον Χούσσερλ, επιμέλεια Φρανσουά Σατελέ (François Châtelet), δεύτερη έκδοση, (μετάφραση Κωστή Παπαγιώργη), Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1990
- Günther, Gotthard: *Das Bewusstsein der Maschinen*, Baden-Baden 1963 (κατά παραπομπή του Walter Gözl, *“Kants «Kritik der reinen Vernunft» im Klartext”*, Mohr Siebeck, UTB, Tübingen 2006, σελ. 16, υποσ. 4) **
- Gwinner, Wilhelm: *Schopenhauers Leben*, zweite umgearbeitete und vielfach vermehrte Auflage der Schrift: Arthur Schopenhauer aus persönlichem Umgange dargestellt, Leibzig: F. A. Brockhaus, 1878
- Hankel, Hermann: *Theorie der komplexen Zahlensysteme* (1867) (κατά παραπομπή του Gottfried Martin, *Arithmetik und Kombinatorik bei Kant*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972, σελ. 116) **
- Harms, Friedrich: *Die Philosophie seit Kant*, Verlag von Theobald Grieben,

Berlin 1876

- Hartmann, Karl Robert Eduard von: *Das Ding an sich und seine Beschaffenheit*, Berlin 1871, ως *Kritische Grundlegung des transzendentalen Realismus*, σε δεύτερη έκδοση το 1875, και σε τρίτη το 1885 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ. 259) **
- Hartmann, Nicolai: *Die Philosophie des Deutschen Idealismus*, 3. Aufl., Berlin/New York 1974
- Hartnack, Justus: *Kant's Theory of Knowledge* (μεταφρασμένο από τη δανική γλώσσα από τον M. Hartshorne Holmes), Macmillan (London, Melbourne, Toronto), 1968
- *Hauptmomente der kritischen Philosophie: Vorlesungen*, Münster 1803 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ. 215) **
- Hausen, Christian August: *Elementa Matheseos*, Pars I. p. 86. A. 1734 (κατά παραπομπή του Wilhelm Servatius Peters: *Widerspruchsfreiheit und Konstruierbarkeit als Kriterien für die mathematische Existenz in Kants Wissenschaftstheorie*, *Kant Studien* 57, 1966, σελ. 178-185, σελ. 184, υποσ. 37) **
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Wissenschaft der Logik*, hg. von Lasson, Leipzig 1934, 1. Buch, 1. Abschnitt, 2. Kapitel B a (κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 24, υποσ. 47).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: SW 9 (κατά παραπομπή του Günter Wohlfart, *Ist der Raum eine Idee? Bemerkungen zur Transzendentalen Ästhetik Kants*, *Kant Studien* 71, 1980, σελ. 137-154, σελ. 143, υποσ. 46) **
- Heidegger, Martin: *Kants Kritik der reinen Vernunft. Phänomenologische Interpretation von Kants Kritik der reinen Vernunft*, [Marburger Vorlesung WS 1927/28], in: Gesamtausgabe, Band 25, 1977, σελ. 81-163 (κατά παραπομπή του Martin Dilger, όπ.α..) **
- Heimsoeth, Heinz: *Der Kampf um den Raum in der Metaphysik der Neuzeit*, στο: “*Studien zur Philosophie Im. Kants*”, Köln 1958 (Köln, Univesitätsverlag) (κατά παραπομπή του Αναστασίου Γιανναρά, Κεφάλαια από τη θεωρητική φιλοσοφία του Καντ, πανεπιστημιακές παραδόσεις, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήναι 1976, σελ. 84) **

- Heimsoeth, Heinz: *Studien zur Philosophie Immanuel Kants* II, Bonn 1970 (Kantstudien Ergänzungsheft 100), σελ. 189 (κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 54, υποσ. 98).
- Heine, Heinrich: *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*, 1834, 1835 (κατά παραπομπή του Friedrich Kaulbach, *Philosophie als Wissenschaft*, Hildesheim 1981, σελ. 28) **
- Heisenberg, Karl Werner: *φυσική και φιλοσοφία*, μετάφραση Δημοσθένη Κούρτοβικ, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1978
- Helferich, Christoph: *Geschichte der Philosophie*, Von den Anfängen bis zur Gegenwart und östliches Denken, zweite, überarbeitete und erweiterte Auflage mit 192 Abbildungen, Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH in Stuttgart, 1992
- Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand von: *Handbuch der physiologischen Optik*, Leipzig, Leopold Voss, 1867
- Helmholtz, Hermann Ludwig Ferdinand von: *Die Thatsachen in der Wahrnehmung*, 1879 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ. 183, 184) **
- Henke, Ernst: *Zeit und Erfahrung*: Eine konstruktive Interpretation des Zeitbegriffs der Kritik der reinen Vernunft, Meisenheim am Glan 1978 (κατά παραπομπή του Martin Dilger, *Die reinen Anschauungsformen Raum und Zeit in der transzendentalen Ästhetik der "Kritik der reinen Vernunft"*, Eine kritische Untersuchung, και Günter Wohlfart, *Ist der Raum eine Idee?* Bemerkungen zur Transzendentalen Ästhetik Kants, Kant Studien 71, 1980, σελ. 137-154, σελ. 144, υποσ. 49, σελ. 148, υποσ. 73) **
- Herbart, Johann Friedrich: *Hauptpunkte der Metaphysik*, 1806, in: Sämtliche Werke in 19 Bänden, hg. von Karl Kehrbach, Langensalza 1887-1912, Bd. II, 175-227
- Herbart, Johann Friedrich: *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*, 1813, Sämtliche Werke in 19 Bänden, hg. von Karl Kehrbach, Langensalza 1887-1912, Bd. IV, 1-294
- Herbart, Johann Friedrich: *Psychologie als Wissenschaft*. Neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik, 1824, Erster Theil, in: Sämtliche Werke, hg. von Karl Kehrbach, Langensalza 1887-1912, Bd. V, 177-434

- Herbart, Johann Friedrich: Werke, Bd. VI, σελ. 308 (κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar* 2, σελ. 180) **
- Herbart, Johann Friedrich: *Allgemeine Metaphysik nebst den Anfängen der philosophischen Naturlehre*, 1828, Erster historisch-kritischer Theil, Sämtliche Werke, hg. von Karl Kehrbach, Langensalza 1887-1912, Bd. VII, 1-346
- Herbart, Johann Friedrich: *Recension zu Schopenhauers "Welt als Wille und Vorstellung"*, 1819, Sämtliche Werke in 19 Bänden, hg. von Karl Kehrbach, Langensalza 1887-1912, Bd. XII, 56-75
- Herring, Herbert: *Das Problem der Affektion bei Kant*, Satz und Druck: Balduin Pick, Köln 1953
- Hirschberger, Johannes: *Geschichte der Philosophie*, Band II: Neuzeit und Gegenwart, Komet Verlag, 1980
- Hobbes, Thomas: *Elementorum Philosophiae*, Sectio prima: De corpore, in: Thomae Hobbes Malmesburiensis Opera philosophica, quae latine scripsit, omnia, ed. W. Molesworth, London 1839, Vol. I να ελεχθει
- Holzapfel, Joseph Heinrich Friedrich: *Kants Philosophie der Arithmetik*, Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Dissertationsverlag G. H. Nolte, Düsseldorf 1937
- Höffe, Otfried: *Immanuel Kant*, Verlag C. H. Beck, München 1983
- Höffe, Otfried: *Kants Kritik der reinen Vernunft*, die Grundlegung der modernen Philosophie, Verlag C. H. Beck, München, 4. Auflage, 2004
- Hölder, Alfred: *Darstellung der Kantischen Erkenntnistheorie*, Tübingen 1874 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 256)**
- Hume, David: *A Enquiry concerning human understading*, E. Steinberg (Ed.), Hackett Publ. Co., Indianapolis, 1977 (κατά παραπομπή του Αναπολιτάνου Διονυσίου, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των μαθηματικών*, Δ' έκδοση, Νεφέλη, Αθήνα 1985, σελ. 137, 138) **
- Hume, David: *Eine Untersuchung über den menschlichen Verstand*, hg. v. Jens Kulenkampff, Hamburg 1963¹² (πρόκειται για το προηγούμενο έργο μεταφρασμένο στη γερμανική γλώσσα)
- Hübscher, Arthur: *Unbekannte Randschriften Schopenhauers zu Kant*, σελ. 9, υποσ. 9.
- Irrlitz, Gerd: *KANT - Handbuch*, Leben und Werk, Verlag J. B. Metzler,

Stuttgart - Weimar 2002

- Iseli, Rebecca: *Kants Philosophie der Mathematik*, Rekonstruktion-Kritik-Verteidigung, Verlag Paul Haupt, Bern-Stuttgart-Wien, 2001
- Jacobi, Friedrich Heinrich: *David Hume über den Glauben, oder Realismus und Idealismus. Ein Gespräch*, 1787, "Beylage", σελ. 207-230
- Jacobi, Friedrich Heinrich: *Ueber die Lehre des Spinoza* (1785). 2 A. 1789, (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft, Band 2, neudruck der 2. Auflage, (Stuttgart 1922), Scientia Verlag Aalen, 1970, σελ. 220) **
- Jacobi, Friedrich Heinrich: *Über die Lehre des Spinoza* in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn, Breslau, bey Gottl. Löwe, 1785
- Jakob, Ludwig Heinrich: *Grundriss* (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 232)**
- Jammer, Max: *Das Problem des Raumes*, Die Entwicklung der Raumtheorien, zweite, erweiterte Auflage, Darmstadt 1980
- Κασσίρερ, Έρνστ: *Καντ, η ζωή και το έργο του* (εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Σταμάτης Γερογιωργάκης), ΙΝΔΙΚΤΟΣ, Αθήναι 2001
- Kaufenstein, Christian: *Transzendentalphilosophie der Mathematik*, Versuch einer systematischen Rekonstruktion der Leitlinien einer Philosophie der Mathematik in Kants "Kritik der reinen Vernunft" und Maimons "Versuch über die Transzendentalphilosophie", ibidem-Verlag, Stuttgart 2006
- Kaulbach, Friedrich: *Immanuel Kant*, Sammlung Göschen Band 536/536, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1969
- Kaulbach, Friedrich: *Philosophie als Wissenschaft*, Eine Anleitung zum Studium von Kants Kritik der reinen Vernunft in Vorlesungen, Gerstenberg Verlag, Hildesheim 1981
- Kepler, Johannes: *Opera*, I, σελ. 31. (κατά παραπομπή του Νικολάου Καλογερόπουλου, *Θεωρία του χώρου*, όπ.α., σελ. 33) **
- Kibéd, Alexander Varga von: Erklärung der Grundbegriffe von Kant's Kritik der reinen Vernunft, Verlag UNI-Druck, München 1971 (2. Auflage 1981)
- Kirchmann, Julius Hermann von: Erläuterungen zu Kant's Kritik der reinen Vernunft, zweite Auflage, Verlag von L. Heimann, Berlin, 1870
- Kirchmann, Julius Hermann von: *Spinoza, Die Briefe mehrerer Gelehrten an Benedict*

von Spinoza und dessen Antworten, soweit beide zum besseren Verständniss seiner Schriften dienen, Uebersetzt und erläutert von J. H. v. Kirchmann, Berlin, Verlag von L. Heimann, 1871, στο *Philosophische Bibliothek oder Sammlung der Hauptwerke der Philosophie alter und neuer Zeit*, von J. H. v. Kirchmann, Sechszundvierzigster Band, *Spinoza's Briefwechsel*, Berlin, 1871, Verlag von L. Heimann

- Knoepffler, Nikolaus: Der Begriff “Transzendental” bei Immanuel Kant, Eine Untersuchung zur “Kritik der reinen Vernunft”, 5., überarbeitete Auflage, Herbert Utz Verlag GmbH, 2001
- Koriako, Darius: *Kants Philosophie der Mathematik*, Grundlagen – Voraussetzungen – Probleme, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1999
- Κουρέ, Αλεξάνδρου: *Από τον κλειστό κόσμο στο άπειρο σύμπαν*, μετάφραση Παυλίνα Λάμψα, επιμέλεια Ηλία Π. Νικολούδη, Ευρύαλος, Αθήνα 1989
- Krause, Albrecht: *Populäre Darstellung von Immanuel Kant's Kritik der reinen Vernunft*, zweite Auflage, Druck und Verlag von Moritz Schauenburg, 1882
- Kreimendahl, Lothar: *Kant – Der Durchbruch von 1769*, Köln 1990 (σελ. 231) (Κατά παραπομπή του Koriako, *Kants Philosophie der Mathematik*, Grundlagen – Voraussetzungen – Probleme, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1999, σελ. 107) **
- Kroner, Richard: *Von Kant bis Hegel*, 3. Auflage, unveränderter Nachdruck der 2. Auflage, erster Band, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1977
- Krünitz, Johann Georg: *Oeconomisch - technologische Encyclopädie oder allgemeines System der Stats - Stadt- Haus- und Land-Wirthschaft, und der Kunst=geschichte, in alphabetischer Ordnung*, drei und vierzigster Teil, von Koble bis Köper, Berlin, 1788, bei Joachim Pauli, Buchhändler
- Kühn, Manfred: KANT, Eine Biographie (σε απόδοση από την αγγλική γλώσσα από τον Martin Pfeiffer), C. H. Beck oHG, München 2003
- Lacroix, Jean: *Spinoza et le problème du salut*, Paris, P.U.F., 1970
- Laßner, Gerd: *Die Leibnizsche Monadologie aus der Sicht der modernen Naturwissenschaften* (διάλεξη, που δόθηκε στην ολομέλεια της Leibniz-Sozietät στις 19 Νοεμβρίου 1998)
- Lauener, Henri: Kant und Hume, systematische Gegenüberstellung einiger Hauptpunkte ihrer Lehren, A. Francke AG Verlag, Bern 1969
- Lauschke, Marion και Zahn, Manfred: Immanuel Kant, Der Streit mit Johann

August Eberhard, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1998

- Leibniz, Gottfried Wilhelm (von): *Monadologie*, 1714
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (von): *Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand*, Übersetzt, eingeleitet und erläutert von Ernst Cassirer, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1971
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (von): *Μεταφυσική πραγματεία* (Discours de Métaphysique, 1686), εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Παύλου Καϊμάκη, Βάνιας, Θεσσαλονίκη (χ.χ).
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (von): Die philosophischen Schriften, nach den Manuskripten, hg. von C. J. Gerhardt, 7 Bände, Berlin 1875-1890, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1965
- Lemmel, Hans-Dietrich: *Genealogische Notizen zu Immanuel Kant*, περιοδικό Genealogie, τόμος 27, τεύχος 1-2, 2004, σελ. 1-18 (βλ. και διαδίκτυο, Lemmel-Archiv Genealogie: Kant, υπό την ηλεκτρονική διεύθυνση geneal.lemmel.at/KantAufsatz.html)
- Liebert, Arthur: *Erkenntnistheorie*, 1. Bd, Berlin 1932 (κατά παραπομπή του Joseph Heinrich Friedrich Holzapfel, *Kants Philosophie der Arithmetik*, Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Dissertations-verlag G. H. Nolte, Düsseldorf 1937, σελ. 2) **
- Liebmann, Otto: *Kant und die Epigonen*, Eine kritische Abhandlung, Stuttgart, Carl Schober, 1865
- Liebrucks, Bruno: *Sprache und Bewußtsein*, Bd. 4, u.a. (κατά παραπομπή του Günter Wohlfart, *Ist der Raum eine Idee? Bemerkungen zur Transzendentalen Ästhetik Kants*, *Kant Studien* 71, 1980, σελ. 137-154, σελ. 145, υποσ. 51) **
- Locke, John: *Essay concerning human understanding*, 1690
- Loose, John: *φιλοσοφία τής επιστήμης*, μια ιστορική εισαγωγή, μετάφραση-επιμέλεια Θ. Μ. Χρηστίδης, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993
- Lotze, Rudolf Hermann: *Metaphysik*, drei Bände der Ontologie, Kosmologie und Psychologie, herausgegeben von Georg Misch, Verlag von Felix Meiner, Leipzig 1912
- Löttsch, Frieder: *Vernunft und Religion in Denken Kants*, Köln/Wien 1976 (κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 54, υποσ. 98) **

- Ludwig, Ralf: *Kant für Anfänger*, Die Kritik der reinen Vernunft, Eine Lese-Einführung, Deutscher Taschenbuch Verlag, 11. Auflage, 2004
- Malebranche, Nicolas: *Entretiens sur la métaphysique et sur la religion*, Rotterdam, chez Reinier Leers, 1688 Maritain, Jacques: Distinguer pour unir ou les degrés du Savoir, 5η έκδοση, Paris 1946 (κατά παραπομπή του Παπανούτσου, Γνωσιολογία, όπ.α., σελ. 21 και υποσημ. 2) **
- Martin, Gottfried: Immanuel Kant. Ontologie und Wissenschaftstheorie, Vierte Auflage, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1969
- Martin, Gottfried: Arithmetik und Kombinatorik bei Kant, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972
- Maass, Johann Gebhard Ehrenreich: στο Philosophisches Magazin του Johann August Eberhard (τόμος I, σελ. 123 και επ.) (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, όπ.α., σελ. 178) **
- Maupertius, Pierre-Louis Moreau de: *Lettres*, A Dresde 1752. CHEZ GEORGES CONRAD WALTHER, LIBRAIRIE DU ROI
- Melanchthon, Philipp: *Loci communes rerum theologicarum seu Hypotyposes theologicae*, 1521 (κατά παραπομπή του Friedrich Delekat, Immanuel Kant, Historisch-kritische Interpretation der Hauptschriften, zweite Auflage, Quelle & Meyer, Heidelberg 1966, όπ.α., σελ. 49, υποσ. 4) **
- Mellin, Georg(e) Albert Samuel: *Marginalien und Register*, Erster Teil: zu Kants Kritik der reinen Vernunft, Felix Meiner Verlag, Leipzig (1900; ή χ.χ.)
- Mellin, Georg(e) Albert Samuel: *Encyclopädisches Wörterbuch der kritischen Philosophie*, 1794, VI (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, όπ.α., σελ. 240) **
- Mendelssohn, Moses: Morgenstunden, oder Vorlesungen über das Dasein Gottes, 1785 (επανέκδοση 1819)
- Metz, Andreas: *Dastellung des K.'schen Systems*, Bamberg 1795 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, όπ.α., σελ. 217 και του Gottfried Martin, Arithmetik und Kombinatorik bei Kant, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972, σελ. 127) **
- Mohr, Georg: *Immanuel Kant*, Theoretische Philosophie, Texte und Kommentar, Band 3 (Kommentar Kants Grundlegung der kritischen Philosophie), Suhrkamp (tw), 2004

- Mohr, Georg: Das sinnliche Ich. Innerer Sinn und Bewußtsein bei Kant, Würzburg 1991
- More, Henry: Enchiridium metaphysicum sive de rebus, dissertatio Londini, 1671 [κατά παραπομπή του Καλογερόπουλου, Θεωρία του χώρου, σελ. 34, υποσ. 73)] **
- More, Henry: Opera Philosophica I = Opera omnia, τμήμα II, τόμος I, ανάτυπο Hildesheim 1966, σελ. 169 (Enchiridium Metaphysicum, 2^η έκδοση, London 1679, τμήμα I c, κεφ. VIII § 15 (κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, Was wollte Kant?, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 15)) **
- Mozart, Dokumente seines Lebens, Herausgegeben von Otto Erich Deutsch und Joseph Heinz Eibl, 4. Auflage, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, und Bärenreiter-Verlag, Karl Vötterle GmbH & Co. KG, Kassel-Basel-London, 1991
- Μπενιέ, Ζαν-Μισέλ: Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας, φυσιογνωμίες και έργα (μετάφραση Κωστής Παπαγιώργης), εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996
- Muhs, Karl: Geschichte des abendländischen Geistes, Grundzüge einer Kultursynthese, 1950 (κατά παραπομπή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος*, τόμοι VII, σελ. 295 και IX, σελ. 15 -16) **
- Müller, Aloys: *Der Gegenstand der Mathematik mit besonderer Beziehung auf die Relativitätstheorie*, Braunschweig 1922 (Κατά παραπομπή του Joseph Heinrich Friedrich Holzapfel, Kants Philosophie der Arithmetik, Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Dissertations-verlag G. H. Nolte, Düsseldorf 1937, σελ. 24) **
- Müller, Aloys: *Einleitung in die Philosophie*, 2 Aufl., Berlin und Bonn, 1931 (Κατά παραπομπή του Joseph Heinrich Friedrich Holzapfel, Kants Philosophie der Arithmetik, Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Dissertations-verlag G. H. Nolte, Düsseldorf 1937, σελ. 1) **
- Newton, Isaac: Philosophiae naturalis principia mathematica, Genf 1742, III, (κατά παραπομπή του Ernst Cassirer, Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: Erkenntnisproblem II), σελ. 679) **
- Ντεκάρτ, Ρενέ: *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας* (μετάφραση-σχόλια) Ευάγγελος Βανταράκης, εκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ, Αθήνα 2003

- Ντοστογιέφσκι, Φιοντόρ: Το υπόγειο, μτφρ. Γ. Σημηριώτη, Αθήναι χ. χρ.
- Paton, Herbert James: *Kant's Metaphysic of Experience*, a commentary on the first half of the *Kritik der reinen Vernunft*, in two vol., Thoemmes Press, Bristol BSI 5RR, England 1997 (reprinted from the 1936 edition)
- Patt, Walter: *Transzendentaler Idealismus*, Walter de Gruyter & Co, Berlin 1987
- Patt, Walter: *Kants Raum- und Zeitargumente unter besonderer Rücksicht auf den Briefwechsel zwischen Leibniz und Clarke*, σελ. 27-38, στο Kant, *Analysen - Probleme - Kritik*, herausgegeben von Hariof Oberer und Gerhard Seel, Königshausen & Neumann, 1988.
- Paulsen, Friedrich: *Versuch einer Entwicklungsgechichte der kantischen Erkenntnisstheorie*, Leipzig, Fuess' Verlag (R. Reisland), 1875
- Paulsen, Friedrich: *Immanuel Kant, Sein Leben und seine Lehre*, siebente Auflage, Stuttgart, Fr. Frommanns Verlag, 1924
- Peters, Wilhelm Servatius: Widerspruchsfreiheit und Konstruierbarkeit als Kriterien für die mathematische Existenz in Kants Wissenschaftstheorie, *Kant Studien* 57, 1966, σελ. 178-185
- Philonenko, Alexis: L' oeuvre de Kant, la philosophie critique, tome I: la philosophie pré-critique et la Critique de la Raison pure, Brairie philosophique J. Vrin, Paris 1975
- *Philosophisches Magazin*, 1788 (τόμος I, σελ. 123 και επ.) (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, όπ.α., σελ. 178) **
- *Philosophische Monatshefte*, Jahrgang 1884, σελ. 74 (κατά παραπομπή του Friedrich, Paulsen: *Immanuel Kant, Sein Leben und seine Lehre*, siebente Auflage, Stuttgart, Fr. Frommanns Verlag, 1924, σελ. 137) **
- Ploucquet, Gottfried: *Principia de Substantiis et Phaenomenis*, Francofurti & Lipsiae, in Bibliopolio Bergeriano, 1753
- Reimarus, Hermann Samuel: Menschliches Erkenntniß, ... (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ. 356, υποσ. 1) **
- Rameil, Udo: *Raum und Außenwelt*, Interpretationen zu Kants kritischem Idealismus (Inaugural-Dissertation), Köln 1977
- Rehmke, Johannes: *Grundriß der Geschichte der Philosophie*, neu herausgegeben und

fortgeführt von Friedrich Schneider, Athenäum Verlag GmbH, Frankfurt am Main 1965

- Reininger, Robert: *Kant, seine Anhänger und seine Gegner*, Geschichte der Philosophie in Einzeldarstellungen Abt. VII. Die Philosophie der neuesten Zeit I, Band 27/28, Verlag Ernst Reinhardt in München 1923
- Rickert, Heinrich: Das Eine, die Einheit und die Eins - Bemerkungen zur Logik des Zahlbegriffs, Logos, Bd. 2, (σελ. 26-72), Tübingen 1911/1912
- Riehl, Alois: Immanuel Kant, Rede zur Feier des hundertjährigen Todestages Kants, gehalten in der Aula der Universität Halle-Wittenberg, Halle A. S. Max Niemeyer, 1904
- Riehl, Alois: Der philosophische Kritizismus, Geschichte und System, erster Band, Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann, 1908
- Riehl, Alois: Kritizismus II, a, (κατὰ παραπομπή τοῦ Hans Vaihinger, Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft, Band 2, σελ. 191) **
- Riehl, Alois: *Zur Einführung in die Philosophie der Gegenwart*, χ.χρ. (κατὰ παραπομπή τοῦ Paul Schwartzkopff, *Das Wesen der Erkenntnis*, Grundlegung zu einer neuen Metakritik, Ein Versuch Kants Weltanschauung weiter zu bilden, Verlag von Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1909, σελ. 13, υποσ. 1) **
- Robinet, André: *Correspondance Leibniz-Clarke*, présentée d'après les manuscrits originaux des bibliothèques de Hanovre et de Londres, PUF, Paris 1957, (2e édition, avril 1991)
- Rohs, Peter: *Transzendente Ästhetik*, Verlag Anton Hain · Meisenheim am Glan, 1973
- Rohs, Peter: *Auflösung eines Einwandes gegen Kants transzendente Ästhetik*, Kant Studien 66, 1975, σελ. 291-296
- Röd, Wolfgang: *Der Weg der Philosophie*, Von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert, Band II, 17. bis 20. Jahrhundert, Verlag C. H. Beck, München 1996
- Rölli, Marc: *Schopenhauer - Pessimismus und Erlösung*, Versuch über sein Leben und seine Philosophie, περιοδικό Sic et Non - Zeitschrift für Philosophie und Kultur im Netz, 2005
- Rosas, Alejandro: *Transzendentaler Idealismus und Widerlegung der Skepsis bei Kant*, Königshausen & Neumann, Würzburg 1991
- Rosenberger, Ferdinand: Isaac Newton und seine physikalischen Prinzipien (κατὰ

παραπομπή του Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: *Erkenntnisproblem II*), όπ.α., σελ. 679) **

- Rosenkranz, Karl: *Geschichte der Kant'schen Philosophie*, Leopold Voss, Leipzig 1840
- Rüdiger, Andreas: *Physica Divina*, Frankfurt 1716 (Κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 16, υποσ. 21) **
- Sambursky, Samuel: *Das physikalische Weltbild der Antike*, Artemis Verlag, Zürich 1965 (κατά παραπομπή του Κωνσταντίνου Ι. Βαμβανά, ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΤΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ, ένας διαχρονικός παραλληλισμός μεταξύ προσωκρατικού στοχασμού, Φιλοσοφίας και Φυσικής επιστήμης, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2001, σελ. 460) **
- Σαχακιάν, Γουίλλιαμ: *Ιστορία της φιλοσοφίας, από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα* (εισαγωγή, σχόλια, μετάφραση Χρήστου Μαλεβίτση), τόμος πρώτος, εκδόσεις «Παρμενίδης», Αθήνα 1979
- Sandkühler, Hans Jörg: *Handbuch Deutscher Idealismus*, Stuttgart/Weimar 2005
- Shapiro, Stewart: *σιέψεις για τα Μαθηματικά, η φιλοσοφία των Μαθηματικών*, μετάφραση Κώστας Αθ. Δρόσος-Δημήτρης Σπανός, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2006
- Scheffer, Thomas: *Kants Kriterium der Wahrheit*, Walter de Gruyter & Co, Berlin - New York, 1993
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph: *Σύστημα του Υπερβατολογικού Ιδεαλισμού*, Μετάφραση, επίμετρο: Παναγιώτης Δάφνος, Πρόλογος, εισαγωγή, επιμέλεια μετάφρασης: Θεόδωρος Πενολίδης, Εκδόσεις Κράτερος, 2015
- Schlüter, Wolfgang: *Immanuel Kant*, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München 1999
- Schmid, Jakob Albert: *Zu Kants Lehre vom Raum*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde an der Universität Leipzig, Druck von Breitkopf & Härtel, Leipzig 1890
- Schmitz, Hermann: *Was wollte Kant?*, Bouvier Verlag, Bonn 1989
- Schopenhauer, Arthur: *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Diogenes Verlag AG, Zürich 1977

- Schopenhauer Arthur: *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 3. verbesserte und beträchtlich vermehrte Auflage. F. A. Brockhaus, Leipzig 1859, zweiter Band, *Ergänzungen zum ersten Buch*, Erste Hälfte. *Die Lehre von der anschaulichen Vorstellung* (Zu § 1-7 des ersten Bandes)
Schopenhauer, Arthur: *handschriftlicher Nachlaß*, Zweiter Band, Vorlesungen und Abhandlungen, *Über das Studium der Philosophie*.
- Schopenhauer, Arthur: Brief an Becker vom 8. März 1854 (D XV, Nr. 497)
- Schulte, Günter: Immanuel Kant, Campus Verlag GmbH, Frankfurt/New York, 1991
- Schultz(e), Johann: *Erläuterungen über des Herrn Professor Kant Kritik der reinen Vernunft*, Königsberg, im Verlag der Hartungschen Buchhandlung, 1791 (ανάτυπο της δεύτερης έκδοσης του ιδίου έτους)
- Schultz(e), Johann: *Prüfung der Kantischen "Kritik der reinen Vernunft"*, 2 Bände, 1789-1792 (κατά παραπομπή του Gottfried Martin, *Arithmetik und Kombinatorik bei Kant*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972, σελ. 122) **
- Schulze, Gottlob Ernst: *Kritik der theoretischen Philosophie*, 2 Bände, Hamburg 1801 (κατά παραπομπή του Vaihinger, *Kommentar 2*, όπ.α., σελ. 254 και του Gottfried Martin, *Arithmetik und Kombinatorik bei Kant*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972, σελ. 128) **
- Schulz, Walter: *Die Vollendung des Deutschen Idealismus in der Spätphilosophie Schellings*, 2. Aufl., Pfullingen 1975
- Schütz, Christian Gottfried: *Allgemeine Literatur-Zeitung*, dritter Band, Numero 164, Donnerstags, den 14ten Julius 1785, σελ. 53
- Schwab, Johann Christoph: *Von den analytischen und synthetischen Urteilen*, Preisschrift 1796 (Κατά παραπομπή του Gottfried Martin, *Arithmetik und Kombinatorik bei Kant*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972, σελ. 128) **
- Schwartzkopff, Paul: *Das Wesen der Erkenntnis*, Grundlegung zu einer neuen Metakritik, Ein Versuch Kants Weltanschauung weiter zu bilden, Verlag von Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1909
- Sendker, Werner Bernhard: *Die so unterschiedlichen Theorien von Raum und Zeit, der transzendente Idealismus Kants im Verhältnis zur Relativitätstheorie Einsteins*, Der Andere Verlag, Osnabrück 2000
- Siegmund, Georg: *Die Ueberwindung des Kantianismus*, Philosophisches Jahrbuch,

60. Band, Fulda 1950, Kraus Reprint, Nendeln/Liechtenstein, 1971, σελ. 267-277

- Smith, Norman Kemp: A commentary to Kant's "critique of pure reason", Palgrave Macmillan, 2003
- Spengler, Oswald Arnold Gottfried: *Η κατάπτωση της Δύσεως*, περιγράμματα μιας μορφολογίας της παγκόσμιας ιστορίας, πρώτος τόμος, μορφή και πραγματικότητα, μετάφραση-σημειώσεις Λευτέρης Αναγνώστου, τυπωθήτω, Γιώργος Δαρδανός, 2003 (β' ανατύπωση 2004)
- Spinoza, Baruch de: *Ηθική αποδειγμένη με γεωμετρική τάξη και διαιρεμένη σε πέντε μέρη*, μετάφραση: Μίνας Ζωγράφου, εκδόσεις Θ. Παπαδόπουλος, Αθήνα (1970;)
- Σπινόζα: *Ηθική*, μετάφραση Ευάγγελος Βανταράκης, εισαγωγή Βασιλική Γρηγοροπούλου, εκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ, Αθήνα 2009
- Spinoza, Baruch de: *Sämmtliche philosophische Werke*, Zweiter Band, 3. Briefwechsel, (Die Briefe mehrerer Gelehrten an Benedikt von Spinoza und dessen Antworten, Uebersetzt und erläutert von J. H. v. Kirchmann, Leipzig, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung), 1907
- Stadler, August: *Kants Theorie der Materie*, Leipzig 1883 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, Kommentar, Band 2, σελ. 258 και του Günter Wohlfart, *Ist der Raum eine Idee?* Bemerkungen zur Transzendentalen Ästhetik Kants, Kant Studien 71, 1980, σελ. 137-154, σελ. 148, υποσ. 76) **
- Stadler, August: *Die Grundsätze der reinen Erkenntnistheorie in der kantischen Philosophie*. Kritische Darstellung, Leipzig 1876 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, Kommentar, Band 2, σελ. 216) **
- Stamer, Gerhard: Warum Kant die "Kritik der reinen Vernunft" hätte anders schreiben müssen? Σελ. 1-2 (πρόκειται για μικρό άρθρο στο διαδίκτυο, υπό την ηλεκτρονική διεύθυνση www.stamer-reflex.com/files/text/kolumne_200503.pdf).
- Störig, Hans-Joachim: *kleine Weltgeschichte der Philosophie*, 17., vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage, Stuttgart, Kohlhammer GmbH, 1999
- Strawson, Peter: *Die Grenzen des Sinns*. Ein Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft, Königstein/Taunus 1981 (1992)
- Taylor, Alfred Edward: *Πλάτων, ο άνθρωπος και το έργο του*, μετάφραση Ιορδάνης Αρζόγλου, Γ' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης, Αθήνα 2000

- Tetens, Holm: *Kants "Kritik der reinen Vernunft"*, Ein systematischer Kommentar, Philipp Reclam jun. GmbH & Co, Stuttgart, 2006
- Tetling, Klaus: *Raumanschauung, Deduktion und Grundsätze*. Zu einem Problemzusammenhang in Kants "Kritik der reinen Vernunft", Inaugural-Dissertation, Essen 1990
- Tiedemann, Dietrich (ή Dieterich): στους Hessischen Beiträgen, 1785, σελ. 125: (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ. 213) **
- Tiedemann, Dietrich (ή Dieterich): Über die Natur der Metaphysik, σελ. 55 (κατά παραπομπή του Gottfried Martin, *Arithmetik und Kombinatorik bei Kant*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1972, σελ. 128) **
- Trendelenburg, Friedrich Adolf: *Historische Beiträge zur Philosophie*, Bd. III [Vermischte Abhandlungen], 1867 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 2, σελ...) **
- Ueberweg, Friedrich: *Logik*, 3. A. § 137 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar* 2, όπ.α., σελ. 178) **
- Überweg, Friedrich: *System der Logik und Geschichte der logischer Lehren*, vierte Auflage, Bonn, bei Adolph Marcus, 1874
- Ueberweg, Friedrich: *Grundriss der Geschichte der Philosophie der Neuzeit bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, neunte, mit einem Philosophen-und Litteratoren-Register versehene Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Dr. Max Heinze, Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Berlin 1901
- Ueberweg, Friedrich: *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, dritter Teil (die Philosophie der Neuzeit bis zum Ende des XVIII Jahrhunderts), herausgegeben von Max Frischeisen-Köhlef und Willy Moog, Akademische Druck u. Verlagsanstalt, 13 Auflage, Graz 1953
- Unruh, Patrick: *Transzendente Ästhetik des Raumes*, Zu Immanuel Kants Raumkonzeption, Königshausen & Neumann GmbH, Würzburg 2007
- Vaihinger, Hans: *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Band 1, 2 neudruck der 2. Auflage, (Stuttgart 1922), Scientia Verlag Aalen, 1970
- Vaihinger, Hans: *Die Philosophie des Als Ob - System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus*, Leipzig 1922

- Verneaux, Roger: Kant, critique de la critique de la raison pure, Aubier Montaigne 13, Quai de Conti, Paris VI, 1972
- Verneaux, Roger: Kant, critique de la raison pure, préfaces et introduction Aubier Montaigne 13, Quai de Conti, Paris VI, 1973
- Vogel, Karl: Kant und die Paradoxien der Vielheit, Meisenheim 1975 (κατά παραπομπή του Hermann Schmitz, Was wollte Kant?, Bouvier Verlag, Bonn 1989, σελ. 20, υποσ. 33) **
- Volpi, Franco: Großes Werklexikon der Philosophie, herausgegeben [von Franco Volpi], am Studium fundamentele der Universität Witten-Herdecke, Band 1: A-K, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 1999
- Vorländer, Karl: Immanuel Kant, der Mann und das Werk, dritte Auflage, marix Verlag GmbH, Wiesbaden 2004
- Vorländer, Karl: Geschichte der Philosophie, siebente Auflage (20. - 22. tausend), II Band, die philosophie der Neuzeit bis Kant, Felix Meiner Verlag in Leipzig, 1927
- Waschkies, Hans-Joachim: *Physik und Rhyssikotheologie des jungen Kant*, Verlag B. R. GRÜNER, Amsterdam 1987
- Watts, Isaac: *A fair Enquiry and Debate concerning Space whether it be Something or Nothing*, God or a Creature Sect. XII, σελ. 45 επ. (από τα Philosophical Essays on various subjects, second edit., London 1736 (αρχικά 1732), Essay I) (κατά παραπομπή του Ernst Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Zweiter Band, Georg Olms Verlag, Hildesheim/Zürich/New York, 1991 (: *Erkenntnisproblem* II), όπ.α., σελ. 463) **
- Weyl, Hermann Klaus Hugo: *Raum·Zeit·Materie*, Vorlesungen über allgemeine Relativitätstheorie, dritte umgearbeitete Auflage, Berlin Verlag von Julius Springer, 1919
- Whitehead, Alfred North: Process and Reality, an essay in cosmology, corrected edition, edites by David Ray Griffin and Donald W. Sherburne, The free press, 1978
- Whitehead, Alfred North: Science and the Modern World, LOWELL LECTURES, COPYRIGHT, BY THE MACMILLAN COMPANY, 1925
- Windelband, Wilhelm: Die Geschichte der neueren Philosophie, zweiter Band

(von Kant bis Hegel und Herbart), sechste unveränderte Auflage, Leipzig 1919

- Windelband, Wilhelm: Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, sechste durchgesehene Auflage, Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1912
- Windelband, Wilhelm: *Geschichte der Philosophie*, 1891 (κατά παραπομπή του Hans Vaihinger, *Kommentar*, 2, όπ.α., σελ. 86, υποσ. 2) **
- Windelband, Wilhelm – Heimsöet, Heinz: *εγχειρίδιο ιστορίας τής φιλοσοφίας*, Β' τόμος, Η μεσαιωνική φιλοσοφία, η φιλοσοφία της αναγέννησης, η φιλοσοφία του διαφωτισμού, (μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλου), γ' ανατύπωση, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης, Αθήνα 2003 (*εγχειρίδιο Β'*)
- Windelband, Wilhelm – Heimsöet, Heinz: *εγχειρίδιο ιστορίας τής φιλοσοφίας*, Γ' τόμος, Η γερμανική φιλοσοφία, η φιλοσοφία του 19ου αιώνα, η φιλοσοφία του 20ου αιώνα, (μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλου), Β' έκδοση, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης, Αθήνα, 1991 (*εγχειρίδιο Γ'*)
- Wohlfart, Günter: *Ist der Raum eine Idee?* Bemerkungen zur Transzendentalen Ästhetik Kants, Kant Studien 71, 1980, σελ. 137-154

*** Προσοχή: ακολουθεί ξεχωριστή βιβλιογραφία που άπτεται έμμεσα του θέματος της παρούσας έρευνας, προσεγγίζει όμως περισσότερο την επιστημολογική πλευρά της καντιανής σκέψης και λιγότερο την ανθρωποθεολογική, που βρίσκεται στη βάση της μελέτης μας

- Adickes, Erich: *Kant und das Ding an sich*, Berlin 1924
- Aichelburg, Peter: *Zeit im Wandel der Zeit. Zur Entwicklung des Zeitbegriffs*. In: *Zeitverständnis in Wissenschaft und Lebenswelt*. Hg. von P. Rusterholz u. R. Moser. Bern, 1997, S. 75-96
- Allison, Henry: *Transcendental Affinity - Kant's Answer to Hume*, in Lewis White Beck, (Hrsg.): *Proceedings of the Third International Kant Congress*, Dordrecht 1972
- – *Kant's Transcendental Idealism*, New Haven 1983
- – *Apperception and Analyticity in the B-Deduction*, Grazer Philosophische Studien 44, 1993
- – *The Originality of Kant's Distinction between Analytic and Synthetic Judgments*, in: Richard Kennington (Hrsg.): *The Philosophy of I. Kant*, Washington D. C. 1985

- _ *Where Have all the Categories Gone?* Reflections on Longuenesse's Reading of Kant's Transcendental Deduction, *Inquiry* 43, 2000
- _ *Kant's Theory of Taste*, A Reading of the Critique of Aesthetic Judgment, Cambridge University Press 2001
- Assmann, J., Theunissen, M., Westermann, H., Schmitt, H.-Ch., Porro, P. u.a.: (Art.) Zeit, in: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Hg. v. J. Ritter, K. Gründer u. G. Gabriel. Bd. 12, Basel, 2004, Sp. 1186-1262
- Baum, Manfred: *Deduktion und Beweis in Kants Transzendentalphilosophie*, Königstein/Ts 1986
- _ *The B-Deduction and the Refutation of Idealism*, *Southern Journal of Philosophy* 25 Suppl, 1986
- _ *Cosmological Apperception*, *International Philosophical Quarterly* 29, 1989
- _ *Der Aufbau der Deduktion der Kategorien*, in: Gerhard Funke und Thomas M. Seebohm (Hrsg.): *Proceedings of the Sixth International Kant Congress*, Vol. II, Washington D.C., 1989
- _ *Kants Raumargumente und die Begründung des transzendentalen Idealismus*, in: Hariolf Oberer (Hrsg.): *Kant: Analysen-Probleme-Kritik*, Bd. 2, Würzburg 1996
- _ *Über die Kategoriendeduktion in der 1. Auflage der Kritik der reinen Vernunft*, in: Hoke Robinson (Hrsg.): *Proceedings of the 8th International Kant Congress*, Volume I, Part 2, Milwaukee 1995
- _ *Systemform und Selbsterkenntnis der Vernunft bei Kant*, in: Hans Friedrich Fulda, und Jürgen Stolzenberg (Hrsg.): *Architektonik und System in der Philosophie Kants*, Hamburg 2001
- _ *Zum Verhältnis von Logik und Metaphysik bei Leibniz*, in: Dieter Hüning, G. Stiening und U. Vogel (Hrsg.): *Societas rationis*, Festschrift für Burkhard Tuschling zum 65. Geburtstag, Berlin 2002
- _ *Logisches und personales Ich bei Kant*, in: Dietmar Heidemann (Hrsg.): *Probleme der Subjektivität in Geschichte und Gegenwart*, Stuttgart-Bad Cannstatt 2002
- Baumgartner, Hans Michael (Hg.): *Zeitbegriffe und Zeiterfahrung*. Freiburg i. Br., 1994
- Beck, Lewis White: *Essays on Kant and Hume*, New Haven and London 1978
- Literaturverzeichnis 159
- _ *Kant's Theory of Definition*, *Philosophical Review* 65, 1956

- Beck, Lewis White (Hrsg.): *Proceedings of the Third International Kant Congress*, Dordrecht 1972
- Beckermann, Ansgar: *Zum Verhältnis von Kantischer und Fregischer Logik*, Zeitschrift für Philosophische Forschung 52, 1998
- Bek, Michael: *Die Vermittlungsleistung der reflektierenden Urteilskraft*, Kant-Studien 92, 2001
- Bennett, Jonathan: *Kants Analytic*, Cambridge 1966
- – *Kants Dialectic*, Cambridge 1974
- Blumenberg, Hans: *Die Kopernikanische Konsequenz für den Zeitbegriff*. Colloquia Copernicana 1/5, 1972, S. 57-77
- Bocheński, J.M.: *Formale Logik*, Freiburg im Breisgau 1970
- – *Quellenkritische Untersuchungen zum Kantischen Logikhandbuch*, Frankfurt a.M. 1991
- Böhm, Thomas: (Art.) Zeit, in: *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Bd. V. Säkularisierung – Zwischenwesen. Hrsg. Hubert Cancik, u.a., Stuttgart u.a., 2001, S. 397-409
- Carl, Wolfgang: *Die transzendente Deduktion der Kategorien in der ersten Auflage der Kritik der reinen Vernunft*, Ein Kommentar, Frankfurt a.M. 1992
- Costa de Beauregard, Olivier: *La notion du temps*, équivalence avec l'espace. Paris, 1963
- Cramer, Konrad: *Gegeben und gemacht*, in: Gerold Prauss (Hrsg.): *Handlungstheorie und Transzendentalphilosophie*, Frankfurt a.M. 1985
- – *Über Kants Satz Das: Ich denke, muss alle meine Vorstellungen begleiten können*, in: Konrad Cramer, Hans Friedrich Fulda, Rolf Peter Horstmann und Ulrich Pothast (Hrsg.): *Theorie der Subjektivität*, Dieter Henrich zum 60. Geburtstag, Frankfurt a.M. 1987
- Deppert, Wolfgang: *Zeit. Die Begründung des Zeitbegriffs, seine notwendige Spaltung und der ganzheitliche Charakter seiner Teile*. Stuttgart, 1989
- Drews, Arthur: *Die Lehre von Raum und Zeit in der nachkantischen Philosophie*. Ein Beitrag zur Geschichte der Erkenntnistheorie und Apologetik der Metaphysik. Halle, 1889
- Düsing, Klaus: *Objektive und subjektive Zeit*, Untersuchungen zu Kants Zeittheorie und zu ihrer modernen kritischen Rezeption, Kant-Studien 71, 1980

- Eisler, Rudolf: *Kant-Lexikon*. Nachschlagewerk zu Kants sämtlichen Schriften, Briefen und handschriftlichem Nachlass, Hildesheim 1964
- Erdmann, Benno: *Kants Kritizismus in der ersten und in der zweiten Auflage der Kritik der reinen Vernunft*, Leipzig 1878
- Ernst, Anselm: *Philosophische Untersuchungen zum Zeitbegriff in der Musik*. Diss. Techn. Hochsch., Philos. Fak. Aachen, 1973
- Freund, Alfons: *Die Geschichtsphilosophie der klassischen Zeit und der Begriff der geschichtlichen Zeit in der Philosophie der Gegenwart*. Breslau, 1929
- Förster, Eckhard: *How are Transcendental Arguments Possible*, in: Eva Schaper und Wilhelm Vossenkuhl (Hrsg.): *Reading Kant*, Oxford and New York 1989
- Förster, Eckhard (Hrsg.): *Kants Transcendental Deductions*, Stanford 1989
- Freudiger, Jürg: *Zum Problem der Wahrnehmungsurteile in Kants theoretischer Philosophie*, *Kant-Studien* 82, 1991
- Freuler, Leo: *Schematismus und Deduktion in Kants Kritik der reinen Vernunft*, *Kant-Studien* 82, 1991
- Fricke, Christel, König, P. und Peterson, T. (Hrsg.): *Das Recht der Vernunft*. Kant und Hegel über Denken, Erkennen und Handeln. Hans Friedrich Fulda zum 65. Geburtstag, Stuttgart-Bad Cannstatt 1995.
- Friedman, Michael: *Kant and the Exact Sciences*, Cambridge, Mass. und London 1992
- Fulda, Hans Friedrich und Stolzenberg, Jürgen (Hrsg.): *Architektonik und System in der Philosophie Kants*, Hamburg 2001
- Gadamer, Hans-Georg: *Die Zeitanschauung des Abendlandes*. In: ders.: *Kleine Schriften IV: Variationen*. Tübingen, 1977, S. 17-32
- Gilead, Amihud: *The Relationship between Formal and Transcendental-Metaphysical Logic According to Kant*, *The Monist* 65, 1982
- Gloy, Karen, Jürgen Mohn, Hans-Peter Mathys, Kurt Erlemann, Eilert Herms u. Hans-Martin Gutmann: (Art.) *Zeit*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. Hg. von Gerhard Müller. Bd. XXXVI. Berlin, 2004, S. 504-554
- Greenberg, Robert: *The Content of Kant's Logical Functions of Judgment*, *History of Philosophy Quarterly* 11, 1994

- Grünbaum, Adolf: *Philosophical Problems of Space and Time*. New York, 1963.
Rezension: Olivier Costa de Beauregard, Archives Internationales d'Histoire des Sciences 17, 1964, S. 311-314
- Guyer, Paul: *Kant and the Claims of Knowledge*, Cambridge 1987
- Guyer, Paul (Hrsg.): *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge and New York 1992
- Haack, Susan: *Philosophy of Logic*, Cambridge University Press 1980
- Hanna, Robert: *Kant and the Foundations of Analytic Philosophy*, Oxford 2001
- Heidegger, Martin: *Kant und das Problem der Metaphysik*, Bonn 1965
- Heidegger, Martin: *Der Zeitbegriff in der Geschichtswissenschaft*. In: ders., Frühe Schriften. Hg. von Vittorio Klostermann. Frankfurt a. M., 1972, S. 355-375
- Heidemann, Dietmar: *Innerer und äußerer Sinn - Kants Konstitutionstheorie empirischen Selbstbewusstseins*, in: Volker Gerhardt (Hrsg.): *Kant und die Berliner Aufklärung: Akten des IX. Internationalen Kant-Kongresses*, Band II, Berlin 2000
- – *Anschauung und Begriff*, in: Kristina Engelhard (Hrsg.): *Aufklärungen*, Festschrift für Klaus Düsing zum 60. Geburtstag, Berlin 2002
- Heinemann, Gottfried (Hg.): *Zeitbegriffe*. Ergebnisse des Interdisziplinären Symposiums Zeitbegriff der Naturwissenschaften, Zeiterfahrung und Zeitbewußtsein (Kassel 1983). Freiburg i. Br., 1984
- Heimsoeth, Heinz: *Transzendente Dialektik*, Ein Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft, 4 Bände, Berlin und New York 1967-1971.
- Heinz, Marion: *Kants Fundierung von Begriff und Urteil in der ursprünglich synthetischen Einheit der Apperzeption*, in: Sabine Doyé, Marion Heinz und Udo Rameil (Hrsg.): *Metaphysik und Kritik*, Festschrift für Manfred Baum zum 65. Geburtstag, Berlin und New York 2004
- Heller, Edmund: *Kant und J. S. Beck über Anschauung und Begriff*, Philosophisches Jahrbuch 100, 1993
- Henke, Ernst: *Zeit und Erfahrung*. Eine konstitutive Interpretation des Zeitbegriffs der Kritik der reinen Vernunft. Meisenheim am Glan, 1978
- Henrich, Dieter: *The Proof-Structure of Kant's Transcendental Deduction*, Review of Metaphysics 22, 1968/69
- – *Identität und Objektivität*, Heidelberg 1976

- _ *Die Identität des Subjekts in der transzendentalen Deduktion*, In: Hariolf Oberer und G. Seel (Hrsg.): *Kant: Analyse-Probleme-Kritik*, Würzburg 1988
- Hinske, Norbert: *Kant-Index*, Bd 2: *Stellenindex und Konkordanz zu Immanuel Kant's Logik* (Jäsche-Logik), Stuttgart-Bad Cannstatt 1986
- Hoppe, Hansgeorg: *Synthesis bei Kant*, Berlin 1983
- _ *Die transzendente Deduktion in der ersten Auflage* (A 84/B 116 - A 95/B 129; A 95 -130), in: Georg Mohr und Markus Willaschek (Hrsg.): *Immanuel Kant, Kritik der reinen Vernunft*, Berlin 1998
- Hossenfelder, Malte: *Kants Konstitutionstheorie und die transzendente Deduktion*, Berlin 1978
- Hörz, Herbert: *Philosophie der Zeit. Zeitverständnis in Geschichte und Gegenwart*. Berlin (Ost), 1989
- Kitcher, Patricia: *Kants Transcendental Psychology*, Oxford 1990
- _ *Revisiting Kants Epistemology: Scepticism, Apriority, and Psychologism*, *Nous* 29, 1995
- Krüger, Lorenz: *Wollte Kant die Vollständigkeit seiner Urteilstafel beweisen?*, *Kant-Studien* 59, 1968
- Kugelstadt, Manfred: *Synthetische Reflexion*, Zur Stellung einer nach Kategorien reflektierenden Urteilskraft in Kants theoretischer Philosophie, Berlin und New York 1998
- Kühn, Manfred: *Der Objektbegriff bei Christian Wolff und Immanuel Kant*, in: Heiner Klemme, B. Ludwig, Michael Pauen und W. Stark (Hrsg.): *Aufklärung und Interpretation*, Studien zu Kants Philosophie und ihrem Umkreis, Würzburg 1999
- Lenk, Hans: *Kritik der logischen Konstanten*, Berlin 1968
- Liedtke, Max: *Der Begriff der Reflexion bei Kant*, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 48, 1966
- Lobeiras, M. J. V.: Kann man Kants transzendente Logik _besondere Logik_ nennen?, in: Volker Gerhardt (Hrsg.): *Kant und die Berliner Aufklärung. Akten des IX. Internationalen Kant-Kongresses*, Band V, Berlin 2000
- Longuenesse, Béatrice: *Kant et le pouvoir de juger*, Paris 1993
- _ *Kant et les jugements empiriques*, Jugements des perception et jugements d'expérience, *Kant-Studien* 86, 1995

- – *Kant and the Capacity to Judge, Sensibility and Discursivity in the Transcendental Analytic of the Critique of Pure Reason*, Princeton 1998
- – *The Divisions of the Transcendental Logic and the Leading Thread*, in: Georg Mohr und Markus Willaschek (Hrsg.): *Immanuel Kant, Kritik der reinen Vernunft*, Berlin 1998
- – *Kant's Categories and the Capacity to Judge*: Responses to Henry Allison and Sally Sedgwick, *Inquiry* 43, 2000
- – *Logical Functions and the World-Whole*, in: Hans Friedrich Fulda und Jürgen Stolzenberg (Hrsg.): *Architektonik und System in der Philosophie Kants*, Hamburg 2001
- MacFarlane, John: *Frege, Kant, and the Logic in Logicism*, *Philosophical Review* 111, 2002
- Makkreel, Rudolf: *Imagination and Interpretation in Kant*, Chicago 1990
- Malzkorn, Wolfgang: *Kants Kosmologie-Kritik. Eine formale Analyse der Antinomienlehre*, Berlin 1999
- – *Kants Kritik an der traditionellen Syllogistik*, *History and Philosophy of Logic* 16, 1995
- Meier, George Friedrich: *Auszug aus der Vernunftlehre, abgedruckt in Kant's gesammelte Schriften*, herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Band XVI, Berlin und Leipzig 1924
- Miles, Murray Lewis: *Logik und Metaphysik bei Kant*, Frankfurt a.M. 1978
- Mittelstaedt, Peter: *Der Zeitbegriff in der Physik*. Physik. u. philos. Untersuchungen zum Zeitbegriff in d. klassischen u. in d. relativistischen Physik. Mannheim, Wien, Zürich, 1980.
- Mohr, Georg und Willaschek, Markus (Hrsg.): *Immanuel Kant, Kritik der reinen Vernunft*, Berlin 1998
- Mühlhölzer, Felix: *Der Zeitbegriff in der speziellen Relativitätstheorie*. Eine Fallstudie zum Problem der Referenz physikalischer Begriffe. Frankfurt a. M. Bern, 1983
- Müller, Helmut Ernst: *Der Zeitbegriff Deutingers und Heideggers*. Bonn, 1934. (Teildr. Würzburg, 1934)
- Needham, P.: *Substance and Time*. In: *The British Journal for the Philosophy of Science*, 61/3, 2010, S. 485-512

- Noske, Reiner: *Kant über die "Reinheit" kategorischer Vernunftschlüsse*, in: Volker Gerhardt (Hrsg.): *Kant und die Berliner Aufklärung*. Akten des IX. Internationalen Kant-Kongresses, Band V, Berlin 2000
- Nussbaum, Charles: *Concepts, Judgments, and Unity in Kant's Metaphysical Deduction of the Relational Categories*, Journal of the History of Philosophy 28, 1990
- Oberer, Hariolf und Seel, Gerhard (Hrsg.): *Kant: Analysen-Probleme-Kritik*, Würzburg 1988
- Oberhausen, Michael: *Das neue Apriori: Kants Lehre von einer ursprünglichen Erwerbung apriorischer Vorstellungen*, Stuttgart 1997.
- Osieka, Herbert: *Der Raum und Zeitbegriff bei Newton*. Bottrop i. W., 1934
- Pechriggl, Alice: *Utopiefähigkeit und Veränderung. Der Zeitbegriff und die Möglichkeit kollektiver Autonomie*. Pfaffenweiler, 1993
- Paton, Herbert James: *Formal and Transcendental Logic*, *Kant-Studien* 49, 1957
- Piaget, Jean: *Die Entwicklung des Zeitbegriffs beim Kinde*. Zürich, 1955
- Pinder, Tillmann: *Kants Begriff der Logik*, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 61, 1979
- Pippin, Robert: *Kants Theory of Form, An Essay on the Critique of Pure Reason*, Yale 1982
- – *Kant on the Spontaneity of the Mind*, *Canadian Journal of Philosophy* 84, 1987
- Poser, Hans: *Mögliche Erkenntnis und Erkenntnis der Möglichkeit. Die Transformation der Modalkategorien der Wolffschen Schule in Kants Kritischer Philosophie*, *Grazer Philosophische Studien* 20, 1983
- Prauss, Gerold: *Erscheinung bei Kant, Ein Problem der Kritik der reinen Vernunft*, Berlin 1971
- Prauss, Gerold (Hrsg.): *Kant, Zur Deutung seiner Theorie von Erkennen und Handeln*, Köln 1973
- – *Handlungstheorie und Transzendentalphilosophie*, Frankfurt a.M. 1985
- Prien, Bernd: *Kant und die Auswahl der logischen Konstanten*, in: Dieter Hüning, Karin Michel und Andreas Thomas (Hrsg.), *Aufklärung und Spekulation*. Festschrift für Manfred Baum zum 65. Geburtstag, Berlin 2004

- Prior, Arthur N.: *The Notion of the Present*. In: *Studium Generale* 23, 1970, S. 245-248
- Prokop, Marek P.: *Le concept de l'éternité et du temps dans le «Liber de causis»*. In: *Journal Philosophique* 12, 1987, S. 48-59
- Reisinger, Marion: *Schlußlogik und Metaphysik bei Kant*, Köln 1988
- Rheinberger, Hans-Jörg: *Difference Machines: Time in Experimental Systems*. In: *Configurations* 23/2 (2015), S. 165-176
- Riedel, Manfred: *Historischer, metaphysischer und transzendentaler Zeitbegriff*. Zum Verhältnis von Geschichte und Chronologie im 18. Jahrhundert. In: *Studien zum Beginn der modernen Welt*. Hg. von Reinhart Koselleck. (Industrielle Welt 20), Stuttgart 1977, S. 300-316
- Rohs, Peter: *Bezieht sich nach Kant die Anschauung unmittelbar auf Gegenstände?*, in: Volker Gerhardt (Hrsg.): *Kant und die Berliner Aufklärung*. Akten des IX. Internationalen Kant-Kongresses, Band II, Berlin 2000
- Roulleau, Denise: *Autour de «tempus» et de «fortuna»*. In: *Latomus* 32, 1973, S. 720-763
- Römer, Inga, *Zeit und kategoriale Anschauung*. Heideggers Verwandlung eines Husserl'schen Grundbegriffes, in: *Archiv für Begriffsgeschichte* 55 (2014), S. 251-262
- Rudolph, Enno: *Zeit und Ewigkeit bei Platon und Aristoteles*. In: *Zeit, Bewegung, Handlung*. Studien zur Zeitabhandlung des Aristoteles. Hg. von E. Rudolph. Stuttgart, 1988, S. 63-96
- Rugh, S.E.; Zinkernagel, H.: *On the physical basis of cosmic time*. In: *Studies in History and Philosophy of Science Part B* 40/1, 2009, S. 1-19
- Russell, J.L.: *Time in Classical Thought*. In: *The Voices of Time*. Hg. von Julius Thomas Fraser. New York, 1966; London, 1968, S. 59-76.
- Rüping, Karl: *Über die Lehre von Raum und Zeit bei Kant und nach der Relativitätstheorie*. O.O., o.J. (Vermutlich 1923) [Maschinenschrift]
- Sambursky, S. u. S. Pines (Hrsg.): *The concept of time in late Neoplatonism*. Text with translation, introduction and notes. Jerusalem, 1971.
- Savitt, Steven F.: *The Direction of Time*. In: *The British Journal for the Philosophy of Science* 47, 1996, S. 347-370
- Schindler, Walter: *Die reflexive Struktur objektiver Erkenntnis*. Eine Untersuchung zum Zeitbegriff der «Kritik der reinen Vernunft». München, 1979.

- Schmidt, Paul Otto: *Ursprung und Bedeutung des Raum- und Zeitbegriffs im Lichte der modernen Physik*. Halle a.S., 1887.
- Seemann, Friedrich W.: *Was ist Zeit? Einblicke in die unverstandene Dimension*. Berlin, 1997.
- Shackle, G. L. S.: *Time and Thought*. In: Br J Philos Sci IX, 1959 S. 285-298.
- Smith, John E.: *Time, times and the 'right time'; chronos and kairos*. In: *The Monist* 53, 1969, S. 1-13.
- Schuhmann, Karl: *Zur Entstehung des neuzeitlichen Zeitbegriffs*. In: *Philosophia Naturalis* 25, 1988, S. 37-64
- Schollwöck, Ulrich: *Why Does Time Have a Future?: The Physical Origins of the Arrow of Time*. In: *Configurations* 23/2 (2015), S. 177-196
- Schrader, George: *Kant's Theory of Concepts*, Kant-Studien 49, 1957
- Schulthess, Peter: *Relation und Funktion*. Eine systematische und entwicklungsgeschichtliche Untersuchung zur theoretischen Philosophie Kants, Berlin und New York 1981
- Smit, Houston: *Kant on Marks and the Immediacy of Intuition*, The Philosophical Review 109, 2000
- Söffler, Detlev: *Auf dem Weg zu Kants Theorie der Zeit*. Untersuchungen zur Genese des Zeitbegriffs in der Philosophie Immanuel Kants. Frankfurt a.M., 1994.
- Stegmaier, Werner: *Zeit der Vorstellung*. Nietzsches Vorstellung der Zeit. In: *Zeitschrift für philosophische Forschung* 41, 1987, S. 202-228.
- Steffens, Joseph: *Entwicklung des Zeitbegriffs in der griechischen Philosophie bis Plato nebst einer einleitenden Gründung auf die vorphilosophische Anschauung*. Berlin, 1911
- Stipp, Muna: *Symbolische Dimension der Zeit*. Ansätze zu einer Kulturphilosophie der Zeit in Ernst Cassirers Philosophie der symbolischen Formen. Würzburg, 2003.
- Stöltzner, Michael: *Gangarten des Rationalen*. Zu den Zeitstrukturen der Quantenrevolution. In: *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 32/2 (2009), S. 176-192.
- Thébault, Karim P.Y.: *Three denials of time in the interpretation of canonical gravity*. In: *Studies in History and Philosophy of Science Part B*, 43/4 (2012), S. 277-294
- Thiel, Udo: *Varieties of Inner Sense*, Archiv für Geschichte der Philosophie 79, 1997
- Thöle, Bernhard: *Kant und das Problem der Gesetzmässigkeit der Natur*, Berlin 1991
- de Vleeschauwer, Herman J.: *La Déduction Transcendentale dans L'œuvre de Kant*, Paris 1934

- Tung, Charles M.: *Modernism, Time Machines, and the Defamiliarization of Time*. In: *Configurations* 23/1 (2015), S. 93-121.
- Udert, Lothar: *Zum Begriff der Zeit in der Philosophie Alfred North Whiteheads*. In: *Zeitschrift für philosophische Forschung* 21, 1967, S. 409-430.
- Verwiebe, Walther: *Welt und Zeit bei Augustin*. Gießen, 1933.
- Virilio, Paul: *La machine à descendre le temps*. Libération, 11.10.1988.
- Vollborn, Werner: *Studien zum Zeitverständnis des Alten Testaments*. Göttingen, 1951.
- Vollrath, Ernst: *Platons Lehre von der Zeit im Timaeus*. In: *Philosophisches Jahrbuch* 76, 1968/69, S. 257-263.
- Wahrig, Bettina: *Weitwinkel - Nahaufnahme: Zeitperspektiven in der Wissenschaftsgeschichte*. In: *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 32/2 (2009), S. 135-143.
- Wallace, D.; Timpson, C. G.: *Quantum Mechanics on Spacetime I: Spacetime State Realism*. In: *The British Journal for the Philosophy of Science*, 61/4, 2010, S. 697-729.
- Waschkies, Hans-Joachim: *Zur Genese des Zeitbegriffs in der Antike*. In: *Vorträge des ersten Symposions des Bamberger Arbeitskreises «Antike Naturwissenschaft und ihre Rezeption» (AKAN)*. Hg. von K. Döring und G. Wöhrle. Wiesbaden, 1990, S. 87-111
- Waxman, Wayne: *Kant's Model of the Mind, A New Interpretation of Transcendental Idealism*, Oxford 1991
- Weinand, Johannes: *Augustins erkenntniskritische Theorie der Zeit und der Gegenwart. Darstellung und Würdigung*. Münster, 1929
- White, Michael J.: *Aristotle on «time» and «a time»*. In: *Apeiron* 22, 1989, S. 207-224.
- Whitrow, G.J.: *The natural philosophy of Time*. London 1961.
- o Rezension: Olivier Costa de Beauregard, *Archives Internationales d' Histoire des Sciences* 15, 1962, S. 431-433.
- Withrow, G.J.: *Time in History, Views of Time from Prehistory to the Present Day*. Oxford, 1998.
- o Rezension: W.J. Mander, *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* 40, 1990, S. 337-339
- Wolff, Robert Paul: *Kants Theory of Mental Activity*, Cambridge Mass. 1963
- Wolff, Michael: *Der Begriff des Widerspruchs in der "Kritik der reinen Vernunft"*. Zum Verhältnis von formaler und transzendentaler Logik, in: Burkhard Tuschling (Hrsg.): *Probleme der Kritik der reinen Vernunft*, Berlin 1984

- Wunderle, Georg: Die Lehre des Aristoteles von der Zeit. Fulda 1907.
- Young, Michael: *Synthesis and the Content of Pure Concepts in Kant's First Critique*, Journal of the History of Philosophy 32, 1994
- _ Functions of Thought and the Synthesis of Intuitions, in: Paul Guyer (Hrsg.): The Cambridge Companion to Kant, Cambridge and New York 1992
- _ Kant's Notion of Objectivity, Kant-Studien 70, 1979
- Zdansky, Rossina: *Über das Problem der Zeit und des Raumes bei Kant*. O.O., o.J. (vermutlich 1938) [Maschinenschrift]
- Zimmerli, Walter u. Mike Sandbothe: *Klassiker der modernen Zeitphilosophie*. Darmstadt, 2007